

سَنَہای کُل کُتَبہ باز آرد
حَقِّقَاتِ زُہُفَت و خُود
مَلِیْستہ دَر وَاں ہَا شَرِیْست
دَر وَاں شَہْر تَا قُصْر شَہْر

سُتْقَرِیْر سُلْطَنَت وَا
فَتْ وَاں مِیَا مِزِ اَنَوَا دَر
بُضْفَت وَا ثَارِ مِ حَمَّت
مُؤَدِلَت بِرِہَا یَنْشُرِ عَصَا
لِکْثَایِ دُیُوحِ اَفْرَا یِ سَمِ
زُہُتْکَاہِ شِیرِ لِبَانِ شَہْر

1

2024

ISSN 2224-9257

№1

MƏSƏLƏLƏRİ

FİLOLOGİYA

2024

filologiya masalalari

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 1

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüşad Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №1

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

KÖNÜL DƏNZIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
konuldenziyeva@mail.ru

FOLKLOR MATERIALLARININ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURLARININ KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Xülasə

Məqalədə folklor materiallarının dilində tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarının komponentlərini bağlayan vasitələrdən bəhs olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlə olmaqla iki komponentdən ibarət olur. Bu komponentlər bir-birinə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Komponentlərin bağlanması intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar və s. vasitələr mühüm rol oynayır.

Bu vasitələrdən olan intonasiya tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə əlaqləndirilməsində üstünlük təşkil edir. İntonasiya əlaqələndirmə ilə yanaşı cümlələrə emosional çalar, deyim yüngüllüyü, fonetik ahəngdarlıq da vermişdir. Bağlayıcılardan ki bağlayıcısı, nisbi əvəzliliklərdən ibarət bağlayıcı sözlər, eləcə də -sa, -sə şəkilçisi də müxtəlif strukturlu tabeli mürəkkəb cümlələri formalaşdırmışdır.

Ümumiyyətlə, folklor materiallarının dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsini bir-birinə bağlayan vasitələr bu cümlələrin formalaşmasına xidmət edir. Həmçinin onların yerinin asanlıqla müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Folklor materiallarında bu vasitələr bədii dilin poetikliyinin gözlənilməsinə də şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər

Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik zəngin folkloru vardır. Milli mədəniyyətimizin əksi olan folklorumuz özünəməxsusluğu və qədimliyi ilə seçilir. Folklorşünas alimlərimizdən olan V. Vəliyev yazır: “Azərbaycan xalqının çox qədim dövrlərdən başlayaraq yaranan şifahi söz sənəti ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək cıllanıb büllurlaşmış və dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərini, cəmiyyətə münasibətini söz sənətinin başlanğıcı olan şifahi ədəbiyyatda-folklorada əks etdirmişdir” [15, s.3]. Bu baxımdan folklor materiallarının dilinin araşdırılması dilimizin tarixinin, onun inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqımızın həyatını, adət-ənənələrini, dünyaya baxışını özündə əks etdirən folklor materiallarının məzmunu cümlə strukturları ilə ifadə olunur. Geniş məlumat ifadə etmə funksiyasına malik mürəkkəb cümlə strukturlarından biri də tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digərindən asılı olur. Müstəqil olan baş, asılı olan isə budaq cümlə adlanır. Baş və budaq cümlənin əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirən Q.Kazımov yazır: “Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, mürəkkəb cümlənin quruluşunu formalaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaqla yanaşı, mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununun açılması üçün də həlledicidir. Budaq cümlələr bir çox hallarda baş cümlədən sonra gəlməklə yenini bildirməsi, rema kimi çıxış etməsi ilə aparıcı semantik gücə malik olsada, quruluşca tema-baş cümlədən asılı olur” [12, s.303]. Bununla yanaşı tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərində istifadə olunan məna yükü bəzən baş cümlənin, bəzən budaq cümlənin üzərinə düşür, bəzən də baş və budaq cümlələr arasında bərabər şəkildə paylanır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə xidmət edir. Belə ki, ya baş cümlənin bir üzvünü izah edib, aydınlaşdırır, ya da ümumilikdə baş cümlənin məzmununa aid olur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümlələr birözlü və ikiözlü olmaqla iki qrupa bölünür. Birözlü tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış bir üzvü kimi özünü göstərir və onu aydınlaşdırır. Məsələn : *Yetimin qaydasıdır, gec gülər, tez-tez ağlar* (4, s.123) – nümunəsində baş cümlə nə? sualını tələb edir və budaq cümlə vasitəsilə həmin sual ödənilir. Demək, baş cümlədə mübtəda buraxılmış və budaq cümlə vasitəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də budaq cümlə baş cümlənin bir üzvü vəzifəsini daşımışdır. Məhz bu xüsusiyyətə görə də budaq cümlə baş cümlənin tərkibinə yerləşdirilir və tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümləyə çevrilir. *Gec gülüb, tez-tez ağlamaq yetimin qaydasıdır-sadə cümləsi* qeyd etdiyimiz birözlü tabeli mürəkkəb cümlənin sadələşmiş formasıdır.

İkiözlü tabeli mürəkkəb cümlələr isə ikiözlükdən ibarət olaraq ardıcıl işlənən cümlələrdir. Bunlarla bağlı Ə.Abdullayev yazır: “İkiözlülər isə mənşəyinə görə tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri öz müstəqilliyini itirib, qrammatik cəhətdən tabe vəziyyətə düşmüş, yəni budaq cümləyə çevrilmişdir. Məna cəhətdən isə iki əvvəlki özlük mühafizə edilib saxlanılmamışdır. Elə bu səbəbə görə də bir qrup tabeli mürəkkəb cümlələr ikiözlüklidirlər. Bunun üçün də belə budaq cümlələr baş cümlənin bir üzvünə deyil, ümumi məzmununa aid olur” [2, s.104]. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədən budaq cümləyə sual vermək olmur, onun üçün də onlar sadələşmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlə olmaqla iki komponentdən ibarət olur və bu komponentlər bir-birinə müxtəlif vasitələrlə

bağlanır. Komponentlərin bağlanması intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar və s. vasitələr mühüm rol oynayır. Bu vasitələrin köməyi ilə tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşır.

Folklor materialları şifahi dil nümunləri olduğu üçün onların məznunu ifadə edən tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanması intonasiya əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Məsələn : *Fələyin qaydasıdır, dağı çəkər dağ üstdən.* (4, s.56) *Getmə gözümdən, gedərəm özümdən* (2, s.57). *Qardaşım bir qız sevib, Ağzı bal, dili xurma*(10, s.82). *Kəbə daşı bilirəm, Ağ üzə qara xalı* (10, s.64). *Onu zindana saldır, ağıllans* (7, s.8). *Deyirlər, şahzadə Bəhrəmin toyuna bir neçə aşiq gəldi, gözəllərin duvaqqapmalarını belə eylədi* (9, s.100) və s. – mübtəda, səbəb, təyin, tamamlıq və məqsəd budaq cümlələri baş cümləyə yalnız intonasiya vasitəsilə bağlanmışdır. Q.Kazımov göstərir ki: “Şifahi nitqdə intonasiya hər bir cümləni müşayiət edir. O cümlədən, tabeli mürəkkəb cümlələrin də qurulmasında intonasiyanın böyük rolu vardır, lakin başqa heç bir vasitə (bağlayıcı, bağlayıcı söz) olmadıqda budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür” [12, s.313].

Folklor materiallarından olan atalar sözləri və bayatılarda komponentləri yalnız intonasiya ilə əlaqələndirən tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarına daha çox rast gəlinir:

Ağa buyurdu: - Sür dərəyə! -Sür dərəyə ! (3, s.18)

Ağaclar başını tərpadəndə söyüd deyər: - Mən də, mən də!(3, s.21)

Adam bilmir, hansı saz ilə oynasın. (3, s.32)

Arxamı dağa verdim,

Ahımdan dağ da yandı.(10, s.69)

Fələk bir övlad verdi,

O da getdi sel ilə.(10, s.109)

Gedin, anama deyin,

Oğlun gəlir yaralı. (10,s.134)- kimi folklor materiallarından ibarət tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarında intonasiya komponentləri bir-biri ilə əlaqləndirməklə yanaşı onlara emosional çalar, deyim yüngüllüyü, fonetik ahəngdarlıq da vermişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcılarıdır. Bağlayıcılar həm də mürəkkəb cümlələrin tabeli və ya tabesiz olduğunu üzə çıxarır. Aydınlaşdırma ki bağlayıcısı tarixən dilimizdə daha çox işlək bağlayıcıdır. Ki bağlayıcısının mənşəyindən yazan Ə.Abdullayev tədqiqatçılardan V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononovun onun fars mənşəli, fransız türkoqu Jan Deninin həm fars, həm türk mənşəli, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, N.Z.Hacıyevanın isə türk mənşəli olduğunu qeyd etdiklərini göstərir [2, s. 350-367]. Q. Kazımov ki bağlayıcısının kim sözündən yarandığını, kim sözünün də tarixən sual və nisbi əvəzlilik kimi işlədiyini və bağlayıcılışdığını yazır [13, s.470]. Folklor materiallarının dilində də ki bağlayıcısı müxtəlif budaq cümləli tabeli mürəkkəb

cümlələrdə budaq cümlələrlə baş cümlə arasında sintaktik əlaqənin yaradılmasına xidmət etmişdir. Komponentləri bu bağlayıcı vasitəsilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsasən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Məsələn: *Ata, neçə gecədi ki, məni yuxuda bərk sıxıb incidirlər.* (6, s. 95) (Mübtəda budaq cümləsi) *Tədbir odur ki, qızını verəsən ona, qohum olasan.* (5, s.53) (Xəbər budaq cümləsi) *Çağırıb tapşırı ki, Nərbalaya bir at, bir də qılınc versinlər.* (7, s.303) (Tamamlıq budaq cümləsi) *Mən o balıqam ki, üç dəfə məni buraxdırdın.* (5, s. 159) (Təyin budaq cümləsi) *Bu saat boynunu elə vurum ki, ruhu da inciməsin.* (7, s.7) (Tərzi-hərəkət budaq cümləsi) *Özünü o vaxt yetirdi ki, Qəmərin ağzını bağlahabağlaydı, öldürdü.* (7, s. 15) (Zaman budaq cümləsi) *O qədər işlətdi ki, əldən düşmüşdüm.* (5, s.138) (Kəmiyyət budaq cümləsi) *Günlərin bir günündə mənim ərim torunu götürüb dərya qırağına getdi ki, axşama kimi bir az balıqdan zaddan tutub gətirsin.* (6, s. 98) (Məqsəd budaq cümləsi) və s.

Ki bağlayıcısı intonasiyanın köməyi ilə baş və budaq cümlə arasında əlaqə yaradır. Onun vasitəsilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növü onun qrammatik semantikasi və baş cümlədən doğan sual əsasında müəyyənləşir. Məsələn: *Padşah gördü ki, ta Məhəmməd sövdəgərin malı dünyadan çıxdı.* (5, s. 252) *Sən car çəkdirginən ki, bazar-dükən bağlı olsun.* (5, s.216)-cümlələrin birincisinin baş cümləsini tələffüz edib dayandıqda tamamlığın (gördünəyi?) , ikincisinin baş cümləsini tələffüz edib dayandıqda isə məqsəd zərfliyinin (car çəkdirginən -niyə? nə məqsədlə?) sualı meydana çıxır. Lakin göründüyü kimi, birinci cümlənin baş cümləsində tamamlıq, ikincinin baş cümləsində isə məqsəd zərfliyi yoxdur və heç bir vasitə ilə də işarə olunmamışdır. Baş cümlədən meydana çıxan sualların cavabı isə budaq cümlələr vasitəsilə verilmişdir: *Məhəmməd sövdəgərin malının dünyadan çıxdığını padşah gördü. Bazar – dükənin bağlı olması üçün sən car çəkdirginən.*

Komponentləri ki bağlayıcısı ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən budaq cümlə baş cümlədən əvvəl də işləyə bilər. Bu hal folklor materiallarının dilində də müşahidə olunur və özünü daha çox zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə göstərir: *Padşah elə atına minmək istəyirdi ki, ağ atlı oğlan yenə də göründü.* (7, s.306) *Bir az getmişdi ki, qabağına başında qara çarşo, üzündə örtük bir arvad çıxdı.* (5, s.162) *Gecədən xeyli keçmişdi ki, bir cüt quş gəlib düşdü Lala, Nərgiz duran ağacın başına.* (5, s.169) və s.

Folklor materiallarının dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin komponentləri bir-biri ilə bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanmışdır. Komponentləri bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Belə cümlələrdən bağlayıcı sözlər çox vaxt budaq cümlənin əvvəlində işlənir. Məsələn: *Qayıq nə bilir, öküz nə çəkir?* (4, s.80) *Nə cür olar ki, mən zalımla bir yerdə işləyirəm?* (9, s.97) *Qardaş, nə bildin ki,*

mən çoxdan adəmi-zad əti yemirəm. (6, s.34) *O hansı quşdur, yuvasından çıxdı, girə bilmədi.*(Söz) (14, s.146) və s.

Folklor materiallarında rast gəlinən bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə isə bağlayıcı söz budaq cümlənin sonunda işlənir. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətə daha çox tapmacalarda təsadüf olunur:

O nədir ki,

Atdan hündür,

İtdən alçaq. (Yəhər) (14, s.98)

O nədir ki, səhər dörd,

Günorta iki,

Axşam üç ayaqlı.(Uşaq, gənc,qoca) (14, s.108)

O nədir ki, yayda donar

Qışda əriyər. (Nəfəs) (14, s.145)

O kimdir ki, dərdünəndi ifadə,

Dünya qəmindən azadə? (Kölgə) (14, s.145) – nümunələrində “nə” və “kim” bağlayıcı sözləri xəbərlik şəkilçiləri qəbul edərək budaq cümlənin xəbəri vəzifəsində işləmişdir.

Tədqiqatçılar bağlayıcı sözləri belə səciyyələndirirlər: “Bağlayıcı sözlərə morfologiyada nisbi əvəzlilik deyilir. Bunlar mənşəyinə görə sual əvəzliliklərindən əmələ gəlmişlər. Tabeli mürəkkəb cümlədə işlənilən sual bildirməyən, yalnız onun komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına kömək edən sözlər bağlayıcı sözlər adlanır. [1, s.301]

Bəzən bağlayıcı sözlərdən sonra ki ədatı işlənir. Folklor materiallarının dilində komponentləri belə bağlayıcı sözlərlə əlaqələndən tabeli mürəkkəb cümlələrə çox az təsadüf olunur: *Kim ki güclüdür – haqq onundur.* (3, s.434) *Nə qədər ki Dilsuz Xəzangülə bənd olmuşdu, bir o qədər də Xəzangül Dilsuza bənd olmuşdu.*(9, s.10) və s. – kimi cümlələrdə budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözə uyğun baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənmişdir. Bununla bağlı Q.Kazımov yazır: “Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz (korrelyat) işlənir. Bağlayıcı sözə qarşılıq bildirən söz binar (cüt) üzləri kimi çıxış edir, baş və budaq cümlənin daha möhkəm bağlanmasına səbəb olur. [12, s. 310]

Qeyd etdiyimiz kimi, folklor materiallarının dilində bağlayıcı sözlə birgə qarşılıq söz işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrə az hallarda rast gəlinərsə də, həmin cümlələrdə də müasir dilimizin qrammatik normalarının gözlənilməyən şahidi oluruq: *Nə əkərsən , onu da biçərsən.* (4, s.94) *Nə yazılıb, o olacaq.* (3, s.506) *Baş hara gedərsə , ayaq da ora gedər.* (3, s.318) *Birlik harada, dirilik orada.* (3, s.140) – kimi atalar sözləri və məsəllərdən ibarət cümlələrdə janr xüsusiyyətinə məxsus tərbiyə, öyüd- nəsihət də özünü biruzə verir.

İşarə əvəzliliklərindən ibarət olan qarşılıq sözlərin əvvəl baş cümlə sonra budaq cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında mühüm rolu vardır. Bu tipli cümlələrdə əvəzlilik qəlib adlanan həmin sözlər vasitəsilə budaq cümlənin növlü müəyyənləşir. Belə ki, baş cümlənin tərkibində işlənən əvəzlilik qəlib hansı cümlə üzlü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə də bütövlükdə həmin üzvün vəzifəni daşıyır. Məsələn: *Özlərini elə göstərsinlər ki, guya heç onu görmür.* (7, s.211) *Elə xalça toxuyaram ki, tamam qoşun onun üstündə oturur yənə də açıq qalar.* (5, s.166) *O qədər gözlədi ki, qızlar yatdılar.* (5, s.169)-kimi nümunələrin baş cümləsində qəlib sözlər (*elə* , *o qədər*) tərz – hərəkət zərfliyi , təyin və kəmiyyət zərfliyi vəzifələrindədir. Buna görə də birinci cümlə tərz-hərəkət, ikincisi təyin, üçüncüsü kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Folklor materiallarının dilində əvvəl budaq sonra baş cümlə işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin komponentləri “əgər” sözü vasitəsilə əlaqələnmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzi müəlliflər [2, s.112; 11, s.373 və b.] bunu şərt bağlayıcısı adlandırırlar. Q.Kazımov isə “əgər” sözünün bağlayıcılaşma prosesi keçdiyini və hələ bağlayıcı söz xüsusiyyətlərini tamamilə itirmədiyini qeyd edir. [12, s.312] Bu sözün aid olduğu budaq cümlələrin sonunda bəzən -sa, -sə şəkilçisi də işlənir. Məsələn: *Əgər şərtini yerinə yetirsə, gedərəm.* (7, s. 208) *Əgər bunlar bacı-qardaşdırlarsa, bir-birini tanıyacaqlar.* (9, s.294) *Əgər çox işlətsə , onda dönüb qarayıyır olacam.* (8, s.143) *Əgər dinərsənsə, boynunu vurduraram.* (5, s.348) və s.

Bu strukturlu lakin budaq cümlənin sonunda -sa, -sə şəkilçisi işlənməyən cümlələrə də folklor materiallarının dilində təsadüf olunur: *Əgər varındır, aləm yarındır.* (3, s.324) *Əgər sən tülküsen, mən sənənin quyuğunam.* (3, s.324) *Əgər qızımı sağaltsan, qızımı verəcəyəm sənə.* (5, s.177) *Əgər tapmasan, boynunu vurduracağam.* (6, s.313) *Əgər çıxardırmasan, sənəni özümə ata hesab eləməyəm.* (6, s.315) və s. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarından ibarət olan belə cümlələrin bir qisminin komponentləri isə bir-birinə yalnız -sa,-sə şəkilçisi vasitəsilə bağlanır:

Dost-dostdan kənar gəzsə,

Düşmənlər ayaq alar. (10, s.77)

El bir yerə yığılsa,

Sel gücündə çay olar. (10, s.123)

Qaynana yaman olsa,

Dərdə qalan yar olar. (10, s. 122)

Qazanan qazandığın yesə,

Xanlar, bəylər acından ölər. (3, s.172) və s. – kimi komponentləri -sa,-sə şəkilçisi ilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarına daha çox folklor materiallarından olan bayatılarda rast gəlinir. Belə cümlələrin budaq cümləsində iş və hərəkətin şərti, baş cümləsində isə həmin şərtin nəticəsi poetik dillə ifadə olunmuşdur.

Folklor materiallarının dilində bəzən baş cümlənin xəbərinin sonunda -mı,-mi,-mu,-mü ədatının işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlə strukturlarına da təsadüf olunur: *Bajılı – bajılı, bilirsənmi, bu paçcahdır.* (5, s.162) *Oğul, sənə demədimmi, qırxıncı otağa girmə, başın bəlaya düşər.* (9, s.71) və s.- kimi cümlələrdə ədat bağlayıcı vasitə olmayıb, sual çaları ifadə etmək məqsədi daşımışdır.

Beləliklə, folklor materiallarının dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsini bir-birinə bağlayan vasitələr bu cümlələrin formalaşmasına xidmət etmiş, onların yerinin asanlıqla müəyyənləşdirilməsinə və bədii dilin poetikliyinə gözlənilməsinə şərait yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z.Seyidov Y.M.Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili . IV hissə. Sintaksis. Bakı , “Şərq-qərb”, 2007, 424 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı , “Maarif”, 1974, 415 s.
3. Atalar sözü. Bakı , “Yazıcı”, 1985, 690 s.
4. Atalar sözləri və məsəllər. Bakı, “Şərq-qərb”, 2019, 128 s
5. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I cild, Bakı, “Şərq-qərb” 2005, 360 s.
6. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild, Bakı, “Şərq-qərb”, 2005, 296 s.
7. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild, Bakı, “Şərq-qərb”, 2005, 336 s.
8. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild, Bakı, “Şərq-qərb”, 2005, 304 s.
9. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. V cild, “Lider nəşriyyatı”, 2005, 344 s.
10. Bayatılar. Bakı.Yazıcı, 1985, 199 s.
11. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Adiloğlu” 2017, 428 s
12. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil”, 2007, 496 s.
13. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı , “Elm” 2019, 608 s.
14. Tapmacalar. Bakı, “Şərq-qərb” 2004, 208 s.
15. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı, “Maarif”, 1985, 414 s

Konul Danziyeva

Means of connecting the components of subordinate sentence structures in the language of folklore materials

Summary

In the article, the means of connecting the components of subordinate sentence structures in the language of folklore materials were discussed. It has been noted that subordinate sentences consist of two components, a main sentence and a clause, and these components are connected to each other by various means. These means such

as intonation, conjunctions, connective words, suffixes, adverbs, etc. play an important role to relate the components.

In addition to relation the components of the subordinate sentence with each other, intonation also brought them an emotional tone, lightness of expression, and phonetic harmony. One of the conjunctions- *ki*, the connective words consisting of relative pronouns, as well as the suffixes *-sa*, *-sə* formed subordinate sentences with different structures.

In general, in the language of folklore materials, the means connecting the main sentence. Clauses of subordinate sentences have served the formation of these sentences. Made it possible to easily determine their place and expect the poetic nature of the artistic language.

Key words: complex sentence, subordinate sentence, intonation, conjunctions, connecting words, suffixes

Конюль Данзиева

**Средства соединения компонентов придаточных конструкций
предложений в языке фольклорных материалов**

Резюме

В статье обсуждались средства соединения компонентов придаточных конструкций предложений в языке фольклорных материалов. Было отмечено, что придаточные предложения состоят из двух компонентов, главного предложения и придаточного, и эти компоненты связаны друг с другом различными средствами. Эти средства, такие как интонация, союзы, соединительные слова, суффиксы, наречия и т. д., играют важную роль для связи компонентов.

Интонация не только связывала компоненты придаточного предложения друг с другом, но и придавала им эмоциональную окраску, легкость выражения, фонетический строй. Один из союзов - *ki*, союзные слова, состоящие из относительных местоимений, а также суффиксов *-sa*, *-sə*, образуют придаточные предложения с разной структурой.

В целом в языке фольклорных материалов средства, связывающие главное предложение и члены придаточных предложений, служили образованию этих предложений, позволяли легко определить их место и предвидеть поэтичность художественного языка.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, придаточное предложение, интонация, союзы, союзы, суффиксы.

Rəyçi Fil.e.d., professor Qəzənfər Kazımov

RAHIMA MAMMADOVA
Phd Assosiated professor
Azerbaijan state oil and Industry University
Department of “Foreign Languages”
rus.fat.126@gmail.com
DADASHOVA AYBENIZ

THE ROLE OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

SUMMARY

This article is devoted to the role of authentic materials that are widely used in teaching foreign languages in technical universities. Authentic materials are printed, video and audio materials that students encounter in their daily lives. These materials are not specifically designed for use in the classroom, but because they are authentic, they play a key role in developing excellent teaching tools for students. There are two main categories of authentic materials - print and auditory. English as a second language (ESL), English teachers prefer to use authentic printed materials in technical universities, and students can benefit from it. Authentic materials help students overcome the gap between the classroom and the outside world. The main purpose of the authentic materials is often to determine how and why teachers use them [1, 216].

The use of these types of materials for teaching ESL in technical universities is seen as more interesting and motivating for students in the process of teaching foreign languages. The biggest role in using the authentic material is that these materials can be easily accessed and used everywhere. This is easy to find and simple for students to practice in their own time in English. The authentic materials, whereas contextualizing pedagogy, develop students' communication skills that address the requirements, expectations, and interests of their target languages. We can safely say that the authentic materials are books, magazines, journals, newspapers, TV, radio, the Internet, videos, audio cassettes, textbooks, CDs, rich libraries covering a wide range of areas. Most of these sources are easily found in all parts of the world, even in the most remote or poorest regions. Many of these materials are considered a potential source of material for learning English especially in technical universities [2, 18-20].

As a rule, using original materials directly helps each learner to develop the ability to understand and respond to authentic texts and communicative events. Mainly taking into account the linguistic nature of the original material and the skills of scientists, it can be concluded that the correct and effective use of the original material in the process of teaching foreign languages in technical universities

depends only on the relationship between the original materials and the teaching method. In general, authentic materials improve students' communication and expression skills sufficiently, thus making the learning process more interesting and lively. With the help of the development of science and technology, language teachers will simply access such materials on the Internet. They will make their lessons more interesting and colorful by getting all the materials they and their students need from the Internet within the language teaching process.

Key words: authentic material, print material, target language, learner, adaption, second language, practice, teaching process.

Today, there are a great number of teaching materials for English teachers: from textbooks to online tutorials. All teaching materials can be used in English lessons. They enrich the teaching process and make this process very interesting. In addition to these materials, many teachers prefer to use authentic materials in their lessons so that they can explain it in the language spoken by students in the real world. It is important to note that the authentic materials are texts that are read in native language, especially those that are intended to be used by non-native speakers. The use of authentic material by high school students, on the one hand, reduces students' dependence on teachers, and on the other hand, increases their independence. High school students often use original literature in their freelance work and presentation of their specialty [3,107].

Exactly high school students are required to read, understand and interpret the authentic material or article. Unlike other high school students, technical high school students should be able to do it freely. Proper use of the authentic material can be useful and beneficial to students in technical higher education both in the Master's and Doctoral degrees. Observations in the teaching of foreign languages show that students are very interested in using this material. They gain new, up-to-date, periodic information from this literature. It has a great impact on the development of their intellect as well.

Obviously, students take into account their own knowledge and skills when using authentic material. The student must be sure that he or she will be able to handle this material while working with the authentic material. Students at the Masters and Doctoral levels face absolute literary literature and the use of authentic material is very significant. Authentic materials are, of course, not only newspaper and magazine articles, but songs, television programs, films, radio, brochures, and everything written in English [4, 1-12].

When choosing authentic material the teacher must first take into account the students' knowledge and interest and the degree of difficulty of the material. Students should be provided with simpler and easier material when presenting material. It

must be noted that choosing and using material is to adapt them to the needs of students. These materials should be regularly used by students in seminars. This means adjusting the volume of these materials and reducing them to a form of rehearsal in the classroom.

It ought to be noted that when using authentic material there are some advantages and disadvantages within the method of teaching. I would like to mention some of them as we face them in teaching foreign languages at technical universities. It's been proved that the utilization of authentic materials is often of great benefit to learners. The authentic materials give the students with the necessary supplies and the opportunity to use a lot of new material than the superannuated textbooks. The authentic materials are designed to further develop and improve students' writing and speaking skills. Authentic materials conjointly facilitate to boost students' verbal skills. Several linguists take into account the utilization of authentic materials as a valuable resource in developing students' language talent and skills in teaching process [5.249-254].

Authentic materials facilitate to increase students' enthusiasm and interest in learning foreign languages, which leads to the strengthening of students' communication skills. Another advantage of using authentic materials is that it is utilized by native languages that communicate with alternative native languages. It ought to be noted that the use of these materials is to provide students with daily language as seen in reality.

Another advantage of the authentic material is that it skilfully prepares created language materials and eliminates any gaps between category language and real-life language. One necessary side of the writing is that the ability to browse and repeat them over and over. Students usually face nice challenges once victimization authentic materials in teaching foreign languages. This can be very true for elementary level students. This is especially true for elementary level students. Thus, once victimization these materials for elementary level students, they face some difficulties. That's why authentic materials are harder for elementary students. The problem of teaching a distant language is that the undeniable fact that such materials don't seem to be terribly aware of complicated words and terms.

The words and terms of various and unrelated topics are focused in one material, that creates great difficulties. Students could face serious difficulties once victimization authentic material just for the aim of obtaining sensible grades or passing exams. The length of the material utilized in the schoolroom is typically not in keeping with the teachings and students' needs. In some cases, materials are too long for a few reason, as a result of the materials utilized in the lesson can't be shortened, which may cause difficulties for students. As authentic materials don't

seem to be designed for second language learners and are designed for language students this presents a challenge in teaching [6, 4-5].

Authentic materials are terribly effective and easily available. There are plenty of benefits of using authentic materials in English language lecture rooms. It is important to use the authentic materials in teaching and learning foreign languages in technical universities. Such materials are very necessary for his or her utility, importance, vitality, and for the learners' motivation. The authentic materials, whereas contextualizing pedagogy, develop students' communication skills that address the requirements, expectations, and interests of their target languages. Additionally, the utilization of authentic materials helps develop the power to grasp and reply to original texts and communicative events.

Given the linguistic nature of the authentic material and the skills of the scholars, it can be concluded that the right use of the authentic material in teaching foreign languages in technical universities depends only on the connection between the authentic materials and the teaching method provided by the college. Additionally, the effective use of authentic materials conjointly depends on the level and knowledge of the teacher, the teacher's support and help with the scholars in their teaching. A teacher who teaches authentic materials depends on his own experience and uses those materials on a daily basis. For this reason, the authentic materials utilized in language lessons have a positive result on the event of students' information, in accordance with their interests.

Studies show that there's still a desire for additional analysis to assist clarify a number of the problems within the effective use of authentic materials within the teaching of foreign languages. The utilization of authentic materials within the teaching of languages is one in all of the key factors in enhancing not solely the language skills and talents of scholars however conjointly their beliefs [7, 143].

So as to realize the goals and objectives of teaching foreign languages, foreign language teachers should initial use all the materials around them to form interest and motivation for his or her students. There are innumerable sources of authentic materials. They're accessible and effective all over and in any respect times. They're not solely interesting for students, they conjointly facilitate help develop language skills. Authentic materials promote artistic links between teachers and students and serve to encourage students. They supply students careful data concerning real-life information. These materials enhance students' translation skills. Such materials help to overcome students' self-confidence. It's unacceptable to use constant to check totally different subjects. Such materials are a motivating factor for students to browse.

Authentic materials enhance students' ability to communicate and express their ideas, thus making the learning process more interesting and lively. With the

advancement of science and technology, and with the emergence of the web, teachers of language will simply access this kind of material on the web. They will create their lessons more interesting and colorful by obtaining all the materials they have for themselves and their students within the language teaching process on the net.

REFERENCES

1. Profile Issues in Teachers' Professional Development, vol. 19, no. 1, 2017, 216.
2. Bose, N. V. (2009). Using authentic materials in ESL classrooms. *The Journal of English Language Teaching*, 49 (3), 18-20.
3. Essays, UK. (November 2018). Using Authentic Materials To Teach Language English Language Essay, 107.
4. Hwang, C. C. (2005). Effective EFL education through popular authentic materials. *Asian EFL Journal*, 7 (1), 1-12.
5. Al Azri, R. H., & Al-Rashdi, M. H. (2014). The effect of using authentic materials in teaching. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 3 (10), 249-254.
6. Bose, N. V. (2010). Using authentic materials in higher classes. *The Journal of English Language Teaching*, 49 (2), 4-5.
7. Shepherd, S. (2004). Using authentic materials. Retrieved March 28, 2011 from <http://www.teachingenglish.org.uk>, 143.

**РАХИМА МАМЕДОВА
АЙВЕНИЗ ДАДАШОВА**

РОЛЬ ОРИГИНАЛЬНЫХ (АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ) В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена роли оригинальных материалов, которые широко используются при преподавании иностранных языков в технических вузах. Оригинальные материалы – это печатные, видео- и аудиоматериалы, с которыми студенты сталкиваются в повседневной жизни. Эти материалы не предназначены специально для использования в классе, но, поскольку они аутентичны, они играют ключевую роль в разработке отличных учебных пособий для учащихся. Существует две основные категории аутентичных материалов – печатные и аудиальные. Английский как второй язык (ESL). Преподаватели английского языка в технических университетах предпочитают использовать оригинальные печатные материалы, и студенты могут получить от этого пользу. Оригинальные материалы помогают учащимся преодолеть разрыв между классом и внешним миром. Основной целью аутентичных

материалов часто является определение того, как и почему учителя их используют [1, 216].

Использование материалов такого типа для преподавания ESL в технических университетах видится более интересным и мотивирующим для студентов в процессе преподавания иностранных языков. Самая большая роль в использовании аутентичных материалов заключается в том, что к этим материалам можно легко получить доступ и использовать их повсюду. Его легко найти, и студентам легко попрактиковаться на английском языке в свободное время. Оригинальные материалы в сочетании с контекстуальной педагогикой развивают у учащихся коммуникативные навыки, соответствующие требованиям, ожиданиям и интересам их целевых языков. Можно смело сказать, что аутентичными материалами являются книги, журналы, газеты, телевидение, радио, Интернет, видео, аудиокассеты, учебники, компакт-диски, богатые библиотеки, охватывающие широкий спектр областей. Большинство этих источников легко найти во всех частях света, даже в самых отдаленных и бедных регионах. Многие из этих материалов считаются потенциальным источником материала для изучения английского языка, особенно в технических университетах [2, 18-20].

Как правило, использование оригинальных материалов напрямую помогает каждому обучающемуся развить способность понимать оригинальные тексты и коммуникативные события и реагировать на них. Принимая во внимание главным образом языковую природу исходного материала и квалификацию ученых, можно сделать вывод, что правильное и эффективное использование исходного материала в процессе обучения иностранным языкам в технических вузах зависит только от соотношения между исходными материалами. и метод обучения. В целом оригинальные материалы в достаточной степени улучшают коммуникативные и выразительные навыки учащихся, делая процесс обучения более интересным и живым. Благодаря развитию науки и технологий учителя языка смогут просто получить доступ к таким материалам в Интернете. Они сделают свои уроки более интересными и красочными, получая все необходимые им и их ученикам материалы из Интернета в процессе преподавания языка.

Ключевые слова: оригинальный (аутентичный) материал, печатный материал, изучаемый язык, обучаемый, адаптация, второй язык, практика, учебный процесс.

**RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
AYBƏNİZ DADAŞOVA**

XÜLASƏ

Bu məqalə texniki universitetlərdə xarici dillərin tədrisində geniş istifadə olunan orijinal materialların roluna həsr edilmişdir. Orijinal materiallar tələbələrin gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları çap, video və audio materiallardır. Bu materiallar xüsusi olaraq yalnız sinifdə istifadə üçün nəzərdə tutulmayıb, lakin onlar orijinal olduqları üçün tələbələr üçün mükəmməl tədris vasitələrinin hazırlanmasında əsas rol oynayırlar. Orijinal materialların iki əsas kateqoriyası var - çap və eşitmə. İngilis dili ikinci dil olaraq (ESL) ingilis dili müəllimləri texniki universitetlərdə orijinal çap materiallarından istifadə etməyə üstünlük verirlər və tələbələr bundan yararlanırlar. Orijinal materiallar tələbələrə aydın və xarici dünya arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa kömək edir. Orijinal materialların əsas məqsədi çox vaxt müəllimlərin onlardan necə və nə üçün istifadə etdiyini müəyyən etməkdir [1, 216].

Texniki universitetlərdə ESL-nin tədrisi üçün bu tip materiallardan istifadə xarici dillərin tədrisi prosesində tələbələr üçün daha maraqlı və həvəsləndirici hesab olunur. Orijinal materialdan istifadədə ən böyük rol bu materiallara asanlıqla daxil olmaq və hər yerdə istifadə etməkdir. Bunu tapmaq asandır və tələbələrin ingilis dilində öz vaxtlarında məşğul olmaları sadədir. Orijinal materiallar, pedaqogikanı kontekstləşdirməklə yanaşı, tələbələrin hədəf dillərinin tələblərinə, gözləntilərinə və maraqlarına cavab verən ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Əminliklə deyə bilərik ki, orijinal materiallar kitablar, jurnallar, jurnallar, qəzetlər, televiziya, radio, internet, videolar, audiokasetlər, dərsliklər, CD-lər, geniş sahələri əhatə edən zəngin kitabxanalardır. Bu mənbələrin əksəriyyəti dünyanın hər yerində, hətta ən ucqar və ya ən yoxsul bölgələrdə də asanlıqla tapılır. Bu materialların çoxu xüsusilə texniki universitetlərdə ingilis dilini öyrənmək üçün potensial material mənbəyi hesab olunur [2, 18-20].

Bir qayda olaraq, orijinal materiallardan istifadə birbaşa hər bir tələbəyə orijinal mətnləri və kommunikativ hadisələri başa düşmək və onlara cavab vermək bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir. Əsasən orijinal materialın dil xarakterini və alimlərin bacarıqlarını nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, texniki universitetlərdə xarici dillərin tədrisi prosesində orijinal materialdan düzgün və səmərəli istifadə yalnız orijinal materiallar arasındakı əlaqədən və tədris metodundan asılıdır. Ümumiyyətlə, orijinal materiallar tələbələrin ünsiyyət və ifadə bacarıqlarını kifayət qədər təkmilləşdirir, beləliklə də təlim prosesini daha maraqlı və canlı edir. Elm və texnologiyanın inkişafının köməyi ilə dil müəllimləri bu cür materialları İnternetdən çox asanlıqla əldə edə bilirlər. Onlar xarici dilin tədrisi prosesində özlərinə və tələblərinə lazım olan bütün materialları internetdən əldə etməklə dərslərini daha maraqlı və rəngarəng edəcəklər.

Açar sözlər: orijinal material, çap materialı, hədəf dil, öyrənən, uyğunlaşma, ikinci dil, təcrübə, tədris prosesi.

Rəyçi: fil.ü. f. Dok., dosent Gülnarə Əhmədova

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
*Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru*

**AZƏRBAYCANDA ANA DİLİNDƏ İLK ORTA MƏKTƏB VƏ
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İBTİDAİ SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ HAQQINDA**

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cəlalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Açar sözlər: Ana dili, Azərbaycan dilinin tədrisi, ana dilində ilk orta məktəb, məsuliyyət, ibtidai sinif dərsləkləri, ibtidai sinif müəllimləri.

Ключевые слова: Родной язык, преподавание азербайджанского языка, первая средняя школа на родном языке, ответственность, учебники для начальной школы, учителя начальной школы.

Key words: Native language, teaching the Azerbaijani language, the first secondary school in the native language, responsibility, high school textbooks, primary school teachers.

Gözümüzü həyata açandan anamızın dilindən laylalarla eşitdiyimiz gözəl, musiqili və mükəmməl dildir dogma ana dilimiz. Vətənimiz Azərbaycan olduğu üçün, azərbaycanlı olduğumuz üçün, Azərbaycan dilində dil açdığımız üçün Azərbaycan dili adlanır ana dilimiz. Ana dilimiz bizi azərbaycanlı kimi bütün dünyaya tanıdır və bizim kimliyimizi, hansı millətə məxsus olduğumuzu sübut edir. Bəli, anamızın dilindən “ilk mahnımız” olan laylalarla eşitdiyimiz dogma ana dilimizi Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə belə tərənnüm edir:

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız layları anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bəxtiyar Vahabzadə (3,8)

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ana dilinin, Azərbaycan xalqının milli dilinin siyasi hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində atdığı

addımlardan biri də 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanıdır. Bu Fərmanda Ulu Öndər Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilməməsini xüsusilə qeyd edir: “Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır” (1,1).

“Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” ölkə başçısı Cənab İlham Əliyevin Fərmanında oxuyuruq: “Ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır” (2,187).

Türkiyə Cümhuriyyəti Türk Dil Kurumunun devizlərindən biri – “Dilimiz kimliyimizdir” ifadəsidir. Bu fikirlər filologiya üzrə elmlər doktoru Sərdar Zeynalın “Dilimiz kimliyimizdir” sərlövhəli məqaləsində yer alıb. Biz kimliyimizi beşikdən anlamağa başlasaq da, ana dilimizə ilk elmi yanaşmamız orta məktəbdən başlanır. Bu baxımdan orta məktəbdəki ana dili dərslərlərimiz hamımız üçün irsi əhəmiyyət kəsb edir (7,1).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılana qədər Azərbaycanda ana dilində orta məktəb yox idi. Ana dili o dövrün orta təhsil ocağı sayılan realni məktəblərdə həftədə bir-iki dəfə keçirilirdi və məcburi olmayan fənn hesab olunurdu.

1918-ci ilin 28 may tarixində Azərbaycan xalqının həyatında çox mühüm bir hadisə baş verdi. Şərqdə ilk müstəqil, demokratik, parlamentli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında İstiqlal Bəyannaməsi elan edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli tariximizə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsini dövlət dili elan edərək dövlət dilini təhsil müəssisələrinin əsas tədris dilinə çevirmişdir. İlk müasir ali təhsil və elm ocağı təsis etmiş, ilk milli məktəblər şəbəkəsi yaradaraq, ilk məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin əsasını qoyan AXC 100 nəfər azərbaycanlı gənci (dövlət səviyyəsində) xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinə oxumağa göndərmişdir.

İlk dəfə olaraq ana dili bərabər hüquqlu dil kimi elan edildi və azərbaycanlılar öz ana dilində oxumağın nəinki mümkün olduğunu, hətta zəruri olduğunu başa düşdülər. Arxiv materialları göstərir ki, bu tədbirlər çox çətin və mürəkkəb şəraitdə həyata keçirilirdi. Uşaqları ana dilli, yeni məzmunlu proqram və dərslərlə fəaliyyət göstərən məktəblərə cəlb etmək çox çətin idi.

Professor Fərrux Rüstəmov özünün "Milli maarifimizin qaranquşları" adlı məqaləsində məktəbin yaranmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərərək yazır: "İlk dəfə orta təhsilin milliləşdirilməsi ADR dövründə həyata keçirilmişdir ki, bu da qüdrətli sənətkarımız Abdulla Şaiqin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə bütün dərslər rus dilində keçirilən Bakı I realni məktəbinin nəzdində Azərbaycan dili üzrə

üç aylıq kurs açıldı. Bu kursu qurtaran şagirdlər üçün 49 rus sinfi olan Bakı I realnı məktəbində bütün dərslər Azərbaycan dilində keçirilən bir sinif (üçüncü sinif) açıldı. Bu sinifdə 25 şagird oxuyurdu. Onlar 1924-cü ildə ana dilində orta məktəbi bitirən ilk məzunlar oldular. Azərbaycanda milli kadrların yetişdirilməsində sonralar "Abdulla Şaiq adına nümunə məktəbi" kimi şöhrət qazanmış həmin milliləşdirilmiş məktəbin böyük əhəmiyyəti olmuşdur"(8,4).

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin əsas problemlərindən biri dərsləklərdir. Demək olar ki, bir müddət ana dilinə aid heç bir dərslək materialı olmamış, müəllimlərin bir çoxu əsərlərə müraciət edərək Azərbaycan dilinin gözəlliyi və zənginliyi haqqında məlumat vermişlər. Orta əsrlərdə bu məsələ ilə bağlı tədqiqat işləri aparılsa da, ana dilinə aid ilk dərslək və əsərlər XIX əsdən yazılmağa başladı.

Azərbaycan dili müəllimləri xüsusilə diqqətli olmalıdırlar, çünki bu fənn sadəcə bir fənn deyil, dövlət dilimizdir, millətimizin ana dilidir. Ona görə də bu proses ailədən başlayaraq fənn müəllimlər tərəfindən sevgi və hörmətlə tədris edilməlidir.

Orta məktəblər üçün kamil dərsləklərin hazırlanıb nəşr edilməsinə çalışan, uzun illər dərslək müəllifi kimi fəaliyyət göstərən akademik Tofiq Hacıyev bu sahə ilə bağlı öz fikirlərini cəmləşdirərək yazır: "İbtidai siniflərin dərsləklərinin, xüsusilə "Ana dili" kitablarının dilindən bütövlükdə tədris prosesi ilə bağlı çox şey asılıdır. Bu siniflər gələcəkdə onilliyi başa vuranlar üçün sanki bünövrədir, onillik təhsilə fon verir. Ümumiyyətlə uşaqların başqa elmləri öyrənmələri də onların dil səviyyələri ilə bilavasitə bağlıdır" (4, 75).

Akademik Tofiq Hacıyev 1985-ci ildə "Dil mədəniyyəti" jurnalında dərc olunan "Ana dili dərsləklərinin dili haqqında" məqaləsində qeyd edir ki, dərsləklərin hazırlanmasında şagirdlərin yaş səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu düzdür. Ancaq bu prinsipdən sui-istifadə etmək də olmaz. Uşaq hesab eləyib uşaqlara bəsit şeylər danışmaq yaramaz. Təbiət, cəmiyyət haqqında uşaqlarda yaş səviyyəsinə uyğun, lakin bəsit yox, dolğun məzmunlu məlumat yaratmağın qayğısına qalmaq lazımdır. Bütün bu işlərdə dərsləklərin dili mühüm, bəlkə də, əsas faktordur. Həm də uşaqlar buradan ana dilini öyrənirlər (4,72).

Akademik ibtidai sinif dərsləklərindən danışarkən qeyd edir ki, uşaq-şagird kitabı müqəddəs hesab edir, müəllimin dediyindən çox, kitabdan oxuduqlarına inanır. Elə buna görə də dərsləyin dili müəllimin nitqindən daha çox diqqətçəkən, orada öz əksini tapan mətnlərdəki məzmun daha çox inandırıcı və qəbuledilən olmalıdır. İbtidai siniflərin dərsləklərinin, xüsusilə "Ana dili" kitablarının dilindən bütövlükdə tədris prosesi ilə bağlı çox şey asılıdır. Bu siniflər gələcəkdə onilliyi başa vuranlar üçün sanki bünövrədir, onillik təhsilə fon verir. Ümumiyyətlə uşaqların başqa elmləri öyrənmələri də onların dil səviyyələri ilə bilavasitə bağlıdır (72-79).

O, dərslərlərin hazırlanmasında dərslək müəlliflərinin böyük məsuliyyət daşıdıqlarını diqqətə çatdırır. Müəlliflər dərslək hazırlayarkən həmin dərsləklərə daxil edilən elmi və bədii mətnlərin dilinə, elmi dəyərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, bütün dil tələblərini gözləməlidirlər.

Onun orta məktəb dərsləklərinin dili ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər bu gün də aktuallığını itirməyib. Dili qəliz, başa düşülməsi çətin, ifadəsi ağır olan mətnlərin və elmi fikirlərin şagirdlər tərəfindən qavranılması bugünkü təcrübəmizdən də görünür ki, verilən elmi fikirlər mürəkkəb və başa düşülməsi çətin olan elmi cümlələr içərisində əriyir, itib batır, şagirdin öyrənmək istədiyi elmi məlumatı dərk etmək onun üçün ağır bir işgəncəyə çevrilir.

Dərsləklər haqqında bu cür fikirlər yazan alimlər özləri əlbəttə ki, dərsləklər yazarkən qeyd etdikləri nöqsanlara yol verməməlidirlər.

İbtidai sinif şagirdi hamıdan çox kitaba inanır və onda kitaba qarşı şübhə yaratmaq çox təhlükəlidir. Qeyri-dəqiq bir şey görən şagirdin inamı itir, ruhdan düşür.

Müasir inkişaf mərhələsini yaşayan Azərbaycan təhsilindən danışarkən ümumtəhsil məktəblərinin dərsləklərindən danışmamaq mümkün deyil. Orta məktəblərdə tədris edilən dərsləklərimizdə hələ də ciddi problemlər özünü göstərməkdədir.

Uşağın ana dilində düzgün dil açıb danışa bilmək məsuliyyəti ananın, dilin düzgün inkişaf etdirilib söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi məsuliyyəti isə məktəbin müəllimlərinin üzərinə düşür. Ana dilinin qorunması və təbliği həm ailədə, həm də məktəbdə aparılmalıdır.

Ana dilini səlis bilmək həm də müxtəlif əcnəbi dilləri öyrənmək prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər şagirdin ana dili düzgün şəkildə formalaşarsa, şagird digər dilləri çox rahatlıqla öyrənə bilər, çünki öz ana dilini mükəmməl bilməyən başqa dilləri öyrənə bilməz, öyrənsə də öz doğma dili kimi yarımçıq öyrənəcək – ana dilini bildiyi qədər.

“Azərbaycan təhsili müasir inkişaf mərhələsini yaşayır. Orta məktəblərdə ana dilimizlə yanaşı, xarici dillər də tədris olunur. Bu gün ölkəmizdə türk, rus, ingilis, fransız və s. kimi dillərdə və həmin ölkələrin proqramları ilə fəaliyyət göstərən məktəblər və ya bölmələr var”. Bu fikirlər Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun (ARTİ) direktoru Rəfət Əzizovun “Azərbaycan dilinin tədrisində nəyi dəyişməli?” adlı məqaləsində qeyd olunub. Məqalədə bildirilir ki, dil millətin varlığının başlıca göstəricisidir və ana dili hər bir insanın milli kimliyinin, mənəvi, şəxsi, sosial, mədəni və bəşəri dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ana dilini yaxşı bilən şəxs fikir və düşüncələrini səlis və aydın şəkildə ifadə edə bilər, insanlarla ünsiyyət zamanı çətinlik çəkmir”(5, 3).

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İctimai Rəyin Öyrənilməsi Departamentinin baş məsləhətçisi Əfqan Əliyev yazır: “Hər şübhəsiz, keyfiyyətli dərslək tədris prosesində

qarşıya çıxan biləcək bir çox problemi aradan qaldırır, təlimin səmərəliliyini artırır, şagirdlərin biliklərinin sistemləşdirilməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına imkan verir. Keyfiyyətli dərslərin metodoloji əsasını elmi və pedaqoji yanaşmalar arasında diskussiyalar təşkil edir. Bu onunla izah edilir ki, dərslər müəllifləri müasir elmlərdə qəbul edilən ən son versiyaları və hadisələrin şərtlərini yaxşı bilməlidirlər. Ümumiyyətlə, dərslər təhsil sahəsində iş təcrübəsi olan və tədris prosesinin iştirakçılarından xüsusi ehtiyaclarını başa düşən müəlliflər tərəfindən yazılmalıdır. Beynəlxalq təcrübəyə görə, dərslər vəsaitlərinin nəşri hər bir ölkənin Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş tədris proqramlarına ciddi əməl edilməklə özəl nəşriyyatlar tərəfindən həyata keçirilir” (6,3).

Dərslərdəki mövzuları uşaqların çox çətin qavradığını, əsasən də Azərbaycan dili, ədəbiyyat və ibtidai sinif dərslərində verilən çalışmalar uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Məktəblilərin göz yaddaşının daha çox inkişaf etdirilməsi üçün (xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin) dərslərinin tərtibatına yüksək ixtisaslı poliqrafçılar cəlb edilməli, xüsusi maraq doğuran illüstrasiyalar yerləşdirilməli, bir sözlə, kiçik detallar belə nəzərə alınmalıdır. Təhsil Nazirliyi son illər bu sahədə bir sıra ciddi addımlar atıb: məktəb dərslərinin ekspertizası və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək məqsədi ilə təsis edilmiş Dərslər Qiymətləndirmə Şurasında yeni seçkilər keçirilib, ehtiyat dərslər fondu yaradılıb, dərslərin ictimai müzakirəsi təşkil edilib, dərslərin hazırlanması və tətbiqi prosedurlarında dəyişikliklər edilib, dərslərin monitorinqini aparmaq, müəllimlərin dərslər haqqında fikirlərini, irad və təkliflərini öyrənmək üçün işçi qrupları yaradılıb. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunda dərslərlə bağlı ayrıca şöbə yaradılıb. Dərslərin hazırlanmasında əsas məqsəd məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Bu işdə təkcə dərslərin məzmunu deyil, onların yazılma metodikası, üslubu, tərtibatı, keyfiyyəti məsələləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Dərslərin yazılmasında psixoloqların iştirakı nəzərə alınmalıdır, çünki şagirdləri düzgün yaş həddinə görə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdislərə, düşünməyə sövq etmələri, məntiqi təfəkkürlərinin yaş həddinə görə düzgün inkişaf etdirmələri üçün psixoloqun iştirakı vacibdir.

Görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyin qeyd etdiyi kimi, əgər biz həkimlərə öz sağlamlığımızı etibar ediriksə, müəllimlərə uşağımızın əxlaqını, ruhunu, bütün bunlarla bərabər, öz Vətənimizin gələcəyini etibar edirik. Şəxsiyyətin inkişafına və müəyyənələşməsinə yalnız şəxsiyyət təsir göstərə bilər. Xarakteri yalnız xarakter yarada bilər. Təhsildə keyfiyyət məsələsi həmişə gündəmdə olmuşdur. Aydındır ki, məktəb varsa, keyfiyyət də olmalıdır. Müasir dövrümüzdə bu problem hamını narahat edən problemlərdən biridir. “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri

kimi” metodik vəsaitində qeyd olunur ki, şagirdlərin bilik, bacarıq vərdişlərini, vətəndaşlıq səviyyəsini qiymətləndirmək pedaqoji elm sahəsinə aid olmasına baxmayaraq, bu problem həm də təhsil müəssisəsini idarə edən məktəb rəhbərlərinə – təhsil menecerlərinə də aiddir. Oxucular razılaşırlar ki, məktəb elmi əsaslarla idarə olunmursa, təhsilin keyfiyyəti vaxtlı-vaxtında təhlil edilmirsə, monitorinqlər keçirilmirsə, belə müəssisədə keyfiyyətdən danışmaq olmaz. Məhz bunu nəzərə alaraq psixoloqlar, tərbiyə sahəsində çalışan mütəxəssislər idarəetmə terminindən çox müvəffəqiyyətlə istifadə edirlər və öz fəaliyyətlərində biliklərin mənimsənilməsi prosesinin idarə olunmasını, şagirdlərin tərbiyə prosesinin təşkilati tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilməsini qeyd edirlər. Bütün bu biliklər, onlardan müəllifin öz təcrübəsində istifadə etməsi və bugünkü təhsil sisteminin təcrübəsi ilə müqayisəsi və əldə edilən nəticələr təhsil işçiləri üçün maraqlı olar (9,27).

Bəzən orta məktəb müəllimləri bu prosesdən kənarda qalır, dərslərlərin yazılmasına ali məktəb müəllimləri, hətta repetitorlar cəlb olunur. Lakin bu proses orta məktəb müəllimlərinin, Dövlət İmtahan Mərkəzinin ekspertlərinin, ölkənin ayrı-ayrı məktəblərinin qabaqcıl müəllimlərinin müzakirəsi, əlavə və dəyişiklikləri nəzərə alındıqdan sonra çap olunmalıdır. Prosesdə müəyyən iş təcrübəsinə malik olan ümumtəhsil məktəblərinin dərslərlə müəllifləri, elmi redaktorlar iştirak etməlidirlər. “Orta məktəb dərslərlərinin vəziyyətinə dair hesabatın icmalı”nda “qeyd olunur ki, “...Ana dilini yaxşı bilən şəxs fikir və düşüncələrini səlis və aydın şəkildə ifadə edə bilər, insanlarla ünsiyyət zamanı çətinlik çəkmir. İbtidai siniflər üzrə hazırlanan I-IV sinif Azərbaycan dili dərslərlərində öyrədilən sözlərdən ibarət orfoqrafiya və izahlı lüğətin hazırlanması şagird nailiyyətlərinin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verə bilər. Müəyyən tədris mərhələsində şagirdlərin malik olduqları söz ehtiyatını müəyyənləşdirməyə və uyğun söz bazası əsasında qiymətləndirmə materiallarının hazırlanmasına da ehtiyac var” (6,3).

Azərbaycan dili müəllimləri xüsusilə diqqətli olmalıdırlar, çünki bu fənn sadəcə bir fənn deyil, dövlət dilimizdir, millətimizin ana dilidir. Ona görə də bu proses ailədən başlayaraq fənn müəllimləri tərəfindən sevgi və hörmətlə tədris edilməlidir. Dərslərlərdə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları, 44 günlük Vətən müharibəsi şəhidləri, qazilər və digər şəxsiyyətlər haqqında materialların verilməsi əlbəttə ki, vacibdir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan dilinin tədrisi təkmilləşdirilir. Bəs Azərbaycan dilini ümumtəhsil müəssisələrində tədris edən müəllimlər problemin çıxış yolunu nədə görürlər? Bu suala ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərinin obyektiv cavab verməsi daha məqsədəuyğundur.

Əlbəttə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin tədrisinin orta təhsildən başlayıb, ali təhsildə davam etdirilməsi təhsilin ümdə vəzifəsidir. Ancaq bu, sadəcə təhsilin vəzifəsi olaraq qalmamalıdır. Dilin qorunması və təbliği həm ailədə, həm də məktəbdə aparılmalıdır:

Ədəbiyyat

1. Umummilli Lider Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 18 iyun 2001-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları və Sərəncamları. səh.187, Bakı, 2013.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. 1-ci cild "Öndər Nəşriyyat" Bakı-2004, səhifə 8.
4. Tofiq Hacıyev. Ana dili dərsləklərinin dili haqqında. Dil Mədəniyyəti jurnalı VI. “Elm” nəşriyyatı, 1985, səh.72-79.
5. Rüfət Əzizov. Azərbaycan dilinin tədrisində nəyi dəyişməli? Azərbaycan müəllimi” qəzeti 20 Avqust 2021.
6. Əfqan Əliyev. Orta məktəb dərsləklərinin vəziyyətinə dair hesabatın icmalı. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi. Bakı, avqust 2020.
7. Sərdar Zeynal. Dilimiz kimliyimizdir. Bakı, AZƏRTAC, 26.11.2021.
8. Fərrux Rüstəmov Ana dilində ilk milli məktəb - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100. “Milli maarifimizin qaranquşları”. 525-ci qəzet. 1 mart, 2018, S.4.
9. Ramiz Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: “Müəllim”, 2010. –170 s.

İradə İsrail qızı Kərimova

Xülasə

AZƏRBAYCANDA ANA DİLİNDƏ İLK ORTA MƏKTƏB VƏ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İBTİDAİ SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycanda ilk ana dili məktəbinin yaradılması haqqında məlumat verilir. Ümumtəhsil məktəblərinin “Azərbaycan dili” dərsləklərində ana dilinin tədrisi tədqiq edilir. Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri haqqında mülahizələr araşdırılır. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ana dili haqqında dəyərli fikirləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə ölkə başçısı Cənab İlham Əliyevin 1 noyabr 2018-ci il Fərmanından sitat verilib. Qeyd olunur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılana qədər Azərbaycanda ana dilində orta məktəb olmayıb. İlk dəfə orta təhsilin milliləşdirilməsi ADR dövründə həyata keçirilmişdir ki, bu da qüdrətli sənətkarımız Abdulla Şaiqin adı ilə bağlıdır. Tədqiq olunur ki, orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin əsas problemlərindən biri dərsləklərdir. Demək olar ki, bir müddət ana dilinə aid heç bir dərslək materialı olmayıb. Müəllimlərin bir çoxu əsərlərə müraciət edərək Azərbaycan dilinin gözəlliyi və zənginliyi haqqında məlumat vermişlər. Orta əsrlərdə bu məsələ ilə bağlı tədqiqat işləri aparılsa da, ana dilinə aid ilk dərslək və əsərlər XIX əsdən yazılmağa başladı.

Araşdırılır ki, orta məktəb dərslərlərindəki nöqsanlardan biri də verilən mövzuları uşaqların çox çətin qavramasıdır. İbtidai sinif dərslərində verilən çalışmaların uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olmamasıdır. Göstərilir ki, Azərbaycan dili müəllimləri xüsusilə diqqətli olmalıdırlar. Müəllimlər bu fənni sadəcə bir fənn kimi deyil, dövlət dilimiz, millətimizin ana dili kimi tədris etməlidirlər. Bu prosesdə ailədən başlayaraq fənn müəllimləri şagirdlərdə doğma Azərbaycan dilinə məhəbbət və hörmət hissi aşılamalıdırlar.

Керимова Ирада Исрафил кызы

Резюме

**ПЕРВАЯ СРЕДНЯЯ ШКОЛА НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
И ОБ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ
ЯЗЫКУ ПО УЧЕБНИКАМ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ**

В статье рассматриваются информация о создании первой в Азербайджане школы родного языка. Отмечается, что качество преподавания родного «азербайджанского языка» в общеобразовательных школах зависит не только от учителей, но и, конечно же, от качества учебников.

В статье отражены ценные слова великого лидера Гейдара Алиева о родном языке. Указывается, что Президент Азербайджана Госпадин Ильхам Алиев сегодня успешно продолжает эту политику. Цитируется Указ Президента страны Ильхама Алиева от 1 ноября 2018 года. Отмечается, что до создания Азербайджанской Демократической Республики в Азербайджане не было средней школы на родном языке. Впервые национализация среднего образования была осуществлена в период АДР, что связано с именем нашего могучего художника Абдуллы Шаига. Указывается, что как стало известно, учебники являются одной из главных проблем преподавания азербайджанского языка в средних школах. Можно сказать, что какое-то время учебников по родному языку не было. Многие преподаватели ссылались на произведения и давали информацию о красоте и богатстве азербайджанского языка. В средние века исследования по этому вопросу проводились, но первые учебники и труды, связанные с родным языком, изданы в XIX веке. Исследовано, что одним из недостатков школьных учебников является то, что предметы очень сложны для понимания детей. Причина в том, что занятия, проводимые на азербайджанском языке, литературе и по учебникам начальной школы, не соответствуют возрастному уровню детей.

Указано, что учителям азербайджанского языка следует быть особенно внимательными. Этот предмет учителя должны преподавать не просто как

предмет, а как наш государственный язык, родной язык нашей нации. В этом процессе, начиная с семьи, учителя должны прививать учащимся любовь и уважение к родному азербайджанскому языку.

Summary

THE FIRST SECONDARY SCHOOL IN THE MOTHER TONGUE IN AZERBAIJAN AND ABOUT THE MAIN PROBLEMS OF TEACHING THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN PRIMARY CLASS TEXTBOOKS OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Kerimova İrada İsrail

The article provides information about the establishment of the first mother tongue school in Azerbaijan. It is noted that the quality of teaching the native language “Azerbaijani language” in secondary schools depends not only on teachers, but also, of course, on quality textbooks. The article reflects the valuable words of the great leader Heydar Aliyev about his native language. The article quoted the Decree of the President of the country Mr. İlham Aliyev dated November 1, 2018.

It is noted that before the creation of the Azerbaijan Democratic Republic, there was no secondary school in Azerbaijan in its native language. For the first time, the nationalization of secondary education was carried out during the ADR period, which is associated with the name of our mighty artist Abdulla Shaig. It is indicated that, as it became known, textbooks are one of the main problems in teaching the Azerbaijani language in secondary schools. It can be said that for some time there were no textbooks related to the mother tongue. Many of the teachers referred to the works and gave information about the beauty and richness of the Azerbaijani language. In the Middle Ages, research on this issue was carried out, but the first textbooks and works related to the native language began to be written in the XIX th century. It is researched that one of the shortcomings of the high school textbooks is that the subjects are very difficult for children to understand. The reason is that classes conducted in the Azerbaijani language, literature and elementary school textbooks do not correspond to the age level of the children.

It is shown that Azerbaijani language teachers should be especially careful.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Muradov

MƏMMƏDOVA AYGÜN CAHAN
AZMİU,
F.Ü.F.D., DOSENT
[**aygun77.am@gmail.com**](mailto:aygun77.am@gmail.com)

LÜĞƏTÇİLİYİN FORMALAŞMASI ÜSULLARI VƏ ƏSAS VƏZİFƏSİ XÜLASƏ

Məqalədə lüğətçilik və lüğətlərin hazırlanması qaydaları barədə səhifə və detallı izah verilib. Qeyd olunub ki, lüğətçilik lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Bundan başqa məqalədə türkdilli xalqların ilk lüğəti hesab edilir Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” lüğətinin formalaşma üsullarına və onun dilimizə tərcüməsinə diqqət çəkilir. Eyni zamanda məqalədə lüğətçiliyin əsas vəzifəsinə də toxunulur. Bildirilir ki, lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığmaq, sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmçinin elmi işdə lüğətlərin sözlüyü, lüğətdə sözlərin yerləşdirilmə metodları, lüğətlərin tərtib olunma prinsipləri, lüğətlərin növləri və Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafından bəhs olunur. Bir sözlə, göstərilir ki, lüğətlərin köməyi ilə dövrün dili, mədəniyyəti, elmi, hüquqi dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti ilə bağlı bilik əldə edirik.

Açar sözlər: lüğətçilik, leksikologiya, söz, frazeoloji vahidlər, sözyaratma, tərtibat

Lüğətçilik hər bir xalqın həm dil, həm də mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Lüğətçilik lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Lüğətçilik leksikologiya ilə yanaşı, semasiologiya, qrammatika, üslubiyyat və terminologiya ilə də sıx bağlıdır. Lüğətçiliyin 2 cəhəti var: əməli-tətbiqi və elmi-nəzəri. Olduqca qədim tarixə malik türk dilinin ilk lüğəti XI əsrdə yaranmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk”ü türkdilli xalqların ilk lüğəti hesab edilir. Bu kitab bütün türk dilləri üçün zəngin bir xəzinə dəyərinə malikdir. Çünki türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində məhz bu kitabda yer alan söz və ifadələrə hələ də rast gəlmək olar. “Divan”da yer alan 8 min sözə əsasən oğuzların nə qədər qədim tarixə və dilə malik xalq olduğu qənaətinə gələ bilərik. Lakin həmin dövrlərdə Azərbaycanda ərəb-fars dili üstün mövqedə olduğu üçün türkdilli lüğətdə yer alan materiallarda Azərbaycan dilinə aid söz, ifadə və terminlərə az hallarda rast gəlinirdi. X-XI əsrlərdə Azərbaycanda uşaqlar mədrəsə təhsili alırdılar. Mədrəsələrdə öyrəndikləri sözləri özləri üçün tərtib etdikləri lüğətə bənzər kiçik dəftərlərdə

toplayırdılar. Ona görə də, o dəftərcələri dilimizin “ilk lüğət nümunələri” hesab edə bilərik.

XX əsrin 30-cu illərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi alim Xalid Səid Xocayevə tapşırır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə Xalid Səid Xocayev bolşevik repressiyasına tuş gəlir və əsər yenə çap olunmur. 1935-1937-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. tanınmış türkoloq Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Ramiz Əskər «Divan»ın dördcildlik nəfis nəşrini hazırlamaqla bütöv bir institutun görə biləcəyi bir işi öz üzərinə götürdü və bu missiyanı şərəflə yerinə yetirdi. Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə doktorluq dissertasiyası yazmış, “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri” adlı monoqrafiyası ilə Azərbaycan kaşğarişünaslığını daha da zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, nəhayət ki, Kaşğari «Divan»ı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu tərəfindən 2006-cı ildə dilimizə tərcümə olundu.

Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarını dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türk soysevərliyinin və türkçülüynün bayraqdarı, türkologiyanın banisi kimi xarakterizə edir.

O, 2008-ci ildə Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə töhfə olaraq «Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici» adlı kitab tərtib etmişdir. XV-XVI əsrlərdə dövlətçilikdə və ədəbiyyatda türk dilinin üstün mövqeyə keçməsi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, yeni-yeni sözlərin yaranmasına, ədəbiyyata, dolayısı ilə məişətə türk mənşəli yeni sözlərin daxil olmasına yol açmışdır. XIX əsrdən etibarən lüğətçilik artıq ayrıca elm sahəsinə çevrilmiş və bu elmin inkişafı üçün çalışan bir çox dilçi ziyalılarımız bir-birindən qiymətli lüğət nümunələri hazırlamışlar. Soltan Məcid Qənizadə, Ruhulla Axundov, Vəli Xulufu, Heydər Hüseynov, Bəhrüz Abdullayev, Məmməd Tağıyev, Miryusif Mirbabayev, İsmayıl Məmmədli və s. lüğətçilərimizin tərtib etdikləri qiymətli nümunələr bugün dilimiz üçün qiymətli nümunələr hesab olunur. Görkəmli dilçi alim, leksikoqrafiya sahəsində geniş miqyaslı tədqiqatlar aparmış professor Afad Qurbanovun lüğətlərə dair verdiyi təsnifatı əsasən lüğətlər ensiklopedik və linqvistik olmaqla iki yerə bölünür. Ensiklopedik lüğətlər özləri də ümumi və sahə ensiklopedik lüğətləri olmaqla iki yerə bölünür. Dilimizdə, əsasən, sahə ensiklopedik lüğətlər tərtib olunmuşdur. Məsələn, 2007-ci ildə iki cildlik Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti tərtib olunmuş, kitabda 11 mindən çox coğrafi ad və bu adların izahı verilmişdir. Lüğətin tərtibatında bir çox tarixçi, coğrafiyaşünas və dilçi alim iştirak etmiş, bir çox elmi mənbələrə müraciət olunmuşdur. **Lüğətlərin digər yarımqrupu isə linqvistik lüğətlərdir.** Linqvistik lüğətlər, əsasən, izahlı lüğət,

tərcümə, omonim, dialektoloji, frazeoloji, terminoloji etimoloji və s. lüğətlərdən ibarət böyük bir qrupu təşkil edir. XIX əsrdə leksikonumuzun böyük bir hissəsini təşkil edən rus, ərəb, fars sözləri ilə Azərbaycan dilinin vəhdəti bu dillərlə Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Linqvistik lüğətlərin bir hissəsini təşkil edən tərcümə lüğətləri dilin zənginləşməsinə gətirib çıxaran çoxsaylı materiallarla zəngin olur. XIX əsrdə M.Kazım bəyin “Грамматика турецкого-татарского языка (Türk - tatar dilinin qrammatikası), S.M.Qənizadənin “Lüğəti-rusi və türki”, Q.Qarabəyovun “Türkcədən rusçaya lüğət” və s. nümunələr çoxsaylı təqiblərə rəğmən müəlliflərin ərsəyə gətirdikləri tarixi dil nümunələridir. Xüsusilə, S.M.Qənizadənin lüğəti öz dövrü üçün geniş imkanlara və perspektivlərə malik mükəmməl lüğət nümunəsi hesab edilə bilər. Bu lüğəti digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət müəllifin burada sadəcə rus və Azərbaycan dillərində sözlərin tərcüməsini deyil, bu sözlərin ifadə etdikləri semantik mənaları da qeyd etməsidir.[1]

Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi

Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Lüğət hər bir xalqın mədəniyyətinin göstəricilərindəndir. Müəyyən dövrdə cəmiyyətin bilik səviyyəsini əks etdirən lüğətlər mənəvi mədəniyyətdə mühüm rolə malikdir. Xalqın keçmiş həyat tərzini, adət və ənənələrini öyrənmək, dilin leksikasını araşdırmaq baxımından lüğətlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lüğətlərdə verilmiş hər bir sözün arxasında böyük bir tarix, insan ömrü durur.

Tarixi lüğətlər vasitəsilə sözlərin semantik yükü açılır, türk sözlərinin çoxmənalılığı nümayiş etdirilir.

Tarixi lüğətlər həm Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, həm də tarixi qrammatikanın elmi şəkildə işlənməsinə material verir. Ona görə də müxtəlif əsrlərin məhsulu olan lüğətlərin tədqiq edilməsi dilimizin leksikasının daha dərinlən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır.

Humbolt, Volter, Didro kimi alimlər lüğətçiliyi çox yüksək qiymətləndirmişlər.

Görkəmli alim D.Didro yazıb: «Lüğətlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır. Lüğət xalqın bütün birliyini lazımi şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır».

F.Volter isə lüğətçiliklə bağlı qeyd edir: “Sözlər obrazdır, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləm”. [2]

Lüğətlərin sözlüyü

Lüğətçilikdə əsas məsələ lüğətin tiplərini dəqiqləşdirmək, lüğətlərdə sözlərin seçilməsi və yerləşdirilməsi, sözlüyün müəyyənləşdirilməsi və lüğət məqaləsinin tərtib olunmasıdır. Lüğət sözlükdən, vokabulaların ardıcıl verilməsindən, sözə və onun mənalarına fonetik, qrammatik, üslubi cəhətdən remarkalar və işarələr

verməkdən, üllüstrativ materialdan, sözlərin frazeologizmliliyindən, onların tərcüməsindən və ya izahatından ibarətdir. "Sözlük" ternini dilimizdə iki mənada işlədilir: 1) "lüğət" termininin sinonimi kimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülüşünü izah edən məfhum, 2) lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı. Lüğətin sözlüyü lüğətdə ətraflı izah ediləcək bütün vokabulaların siyahısı deməkdir. Lüğətdəki baş sözlərin bütün məcmusu sözlük adlanır.

Deməli, lüğətin sözlüyündə dilin leksikasının zəruri mənzərəsini əks etdirən, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən sözlər verilməlidir.

Sözlər lüğət üçün iki şəkildə seçilə bilər:

1. Heç bir istisna olmadan dildəki sözlərin hamısı əhatə edilir. Məqsəd heç bir hədd qoymadan ədəbi dildəki bütün sözəri daxil etməkdir.

2. Ancaq müasir dildə işlədilən sözlər seçilir. Sözlük seçiləndə sözün davamlılığı və mənası əsas meyar kimi götürülməlidir.

Sözlüyün tərtibində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır: 1) sözlərin seçilmə prinsipini yaraumaq, 2) seçilən sözün tələbatın profilinə uyğunluğunu təmin etmək.

Lüğət məqaləsində sözün müxtəlif mənalarını ayırmaq üçün xüsusi işarələrdən, durğu işarələrindən və rəqəmlərdən istifadə olunur. İşarələr ixtisar sözlər və ya xüsusi şərti ifadələr şəklində də özünü göstərir. Sözü tələffüzçə düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun xüsusi transkripsiyası və vurğusu qeyd edilir. Bu işarələr sözün üslubi və qrammatik cəhətdən səciyyələnməsinə xidmət göstərir.

Tərcümə lüğətlərində baş sözlər iki şəkildə verilir:

1. Tərcüməetmə:

Тамада м tamada

Танкист м tankçı

Танк м tank

Повар м aşpaz

Побрить сов. qırılmaq

2. Sinonimii ilə:

Страх I м. 1. qorxu, vahimə dəhşət; 2 мн. дан. qorxulu şeylər, vahiməli şeylər, dəhşətli şeylər; 3. Риск, məsuliyyət.

Страх II нареч. дан. çox, oldıqca, son dərəcə, bərk.

İzahlı lüğətdə baş sözün mənşəyi, qrammatik mənası verilir, şərti işarələrdən istifadə olunur.

İzahlı lüğətdə baş sözün mənşəyi, qrammatik mənası verilir, şərti işarələrdən istifadə olunur:

Aid. ad. ər. Nisbəti və əlaqəsi olan təvəllüqü olan, məxsus. İdarə-yə aid işlər. Dilçiliyə aid terminlər. Məsələ bizə aid deyil.

Şəkil 13-cü səhifəyə aiddir - (Nadir bəy:) Məncə, gözəllik zövqə aid bir şeydir. Cavid - Aid olmaq - nisbəti və əlaqəsi olmaq, məxsus olmaq, daxil olmaq. Bu məktub Bəhrəmin öz qəlbinə və taleyinə aid idi (Ə.Vəliyev). [3]

Lüğətdə sözlərin yerləşdirilmə metodları

Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi və sıralanması əsas məsələdir. Sözləri mənaca təsnif etmək sözün ayrı-ayrı mənaları arasındakı əlaqəni ümumiləşdirmək deməkdir. Hər bir lüğətin əvvəlində ondan istifadə etmək qaydası haqqında izahat verilir. Həmin izahatla lüğətdə qəbul olunmuş şərti işarələrin və ixtisasların siyahısı göstərilir. Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi və lüğət məqaləsində mənaların sıralanması əsas şərtidir. Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi semantika ilə, lüğət məqaləsindəki mənaların sıralanması isə müəyyən üsullarla bağlıdır. Sözün mənaları mənşəyinə, məntiqə tarixə əsasən sıralana bilər. Adi lüğətlərdə isə müxtəlif mənalar təcrübəyə əsasən sıralanır. Lüğətlər elmin bütün sahələrini əhatə etdiyi üçün onların tərtibi prinsipləri və üsulları da müxtəlifdir. Lüğətlərin tərtibində əsas məqsəd sözlərin mənalarını müəyyən və izah etməkdir.

Lüğətdə sözün mənaları izah edilərkən ardıcılıq, mənalar arasındakı əlaqənin yaxınlıq dərəcəsi, onların biri-birindən ayrılma cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Əvvəlcə sözün norminativliyi, sonra mənası idiomatikliyi şərh olunur. Məsələn: **Ayna** is. [fars: ayinə], 1. Güzgü, 2. Pəncərə, pəncərə şüşəsi, 3. Məs, satlıq, duruluq, parlaqlıq, şəffaflıq mənasında təşbeh. Aynası açıq. Aynası açılmaq və s. Lüğətin vəzifəsi yalnız hər bir ayrıca sözün mənalarını şərh etmək deyil, həm də dilin leksik sistemində sözün tutduğu mövqeyi, leksik- qrammatik əlaqələrini göstərməkdir. Söz bütün lüğətlərdə eyni şəkildə izah edilmir. Lüğətin növündən asılı olaraq söz müxtəlif şəkildə ümumiləşdirilir. Məsələn, "apteka" sözünün izahı və tərcümə lüğətlərində necə izah edildiyini göstərək: İzahlı lüğətdə: Aptek [əslə yun.]. Həkimlərin resepti üzrə dərman hazırlayıb satan müəssisə, dərmanxana, əczaxana, Aptekdən təzə dərman götürmüşdilər (C.Məmmədquluzadə).

Tərcümə lüğətində: Aptek - аптека.

Lüğətlərdə sözlər **təsviretmə, izahetmə, sinonimika, baxdırma, leksik izah, genetik** və s. üsullarla verilir.

I. Təsviretmə üsulu. Bu üsul əsas, digər üsullar isə köməkçidir. Onun şərh olunmasına, ətraflı aydınlaşdırılmasına xidmət edir.

II. İzahetmə üsulu. Burada sözün mənası təsvir yolu ilə izah edilir. Müxtəlif əşya, bitki, heyvan və s. məfhumları bildirən sözlərin mənasının açılmasında bu üsuldan istifadə edilir. Məsələn:

Ağcaqayın is (bot). Möhkəm aduncaqlı, qollu-budaqlı meşə ağacı.

Azad. is. fars (bot). Cənubda bitən bərk oduncaqlı ağac növü və s.

III. Sinonimika. Mənaca yaxın və ya eyni olan digər sözlərin sinonimi verilir. Sinonimlikdə sözlərin əsas və başqa mənaları təsvir yolu ilə izah olunur. Məsələn:

Başkəsən sif. 1. Cəllad, insan qatili, xunxar, vəhşi, yırtıcı, dələduz. 2, məs. (dan). insafsız, zalım, çox bahacıl adam haqqında. Sinonimika üsulu o vaxt tətbiq olunur ki ədəbi dildə işlənən sözün dialektə qarşılığı olur: böyük-zırpı, vəlim-çör-çöp vəs.

IV. Baxdırma. Bu üsulla izah edilən sözlər ya mənaca eyni, ya da yaxın olur. Mənaca əlaqədar olan bir söz digər sözə baxdırılır. Heç bir izahat verilmədən birinci söz - baxdırılan ikinci sözün qabağında yazılır. Məsələn:

Asılqan is. Bax asqı.;

V. Leksik izah. Burada sözlərin yalnız lüğəvi mənasının şərhə nəzərdə tutulur. Leksik mənanı zah etmək çətin olanda qrammatik izahetmə üsulundan da istifadə edilir. Məsələn, izahlı lüğətdə "almaq" sözünün mənası qeyd edilir.

VI. Genetik. Lüğətdə sözlərin bir qismi mənşəyinə görə müəyyən edilir. Məsələn: ağıl, is. [ər, əql]. 1. İnsanda düşünmə və dərkətmə qabiliyyəti; zəka // şüur, idrak. 2. Həfizə, zəhin, xatır, yad, yaddaş, fikir. [4]

Lüğətlərin tərtib olunma prinsipləri

Leksikoqrafiyada lüğətləri tərtib etməyin beş üsulu mövcuddur: a) sözyaratma və ya etimoloji üsul; b) "yuva" üsulu, c) sözlərin əlifba sırası üsulu; d) tematik üsul, e) qafiyə üsulu.

Sözyaratma və ya etimoloji üsul. Əvvəllər lüğətlər sözyaratma dərəcəsinə əsasən tərtib edilirdi. Məqsəd söz qruplarının qohumluğunu, sözyaratma asılılığını açmaqdır. Məna və sözyaratmaya görə день, денек, дневной və ya друг, дружок, дружба sözləri bir məqalədə getməlidir, çünki bu sözlər biri-biri ilə sıx bağlıdır.

"Yuva" üsulu. Sözlərin lüğətdə "yuva" üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Daldır. O, sözlərin sözyaratma üsulu ilə düzülüşünü qəbul etməmiş, özü yeni prinsip hazırlamış və bu prinsipi "yuva" adlandırmışdır Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü, müxtəlif mənəli sözlərin hamısını bir "yuvada" bir lüğət məqaləsində, bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənalı izahlı lüğət, hər şeydən əvvəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün, sadəcə, məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni açmağa xidmət etməlidir.

V.İ.Dal sözləri "yuva" üsulu ilə verərkən bəzən özü də səhvə yol vermişdir. Belə ki, bir kökdən olan (дичь и ликий, горы и горшок мо s.) sözləri iki "yuva"da vermişdir və ya əksinə, əmələgəlmə yeri müxtəlif olan sözləri (колеть вя кол, колоть, цеп и цепь və s.) birləşdirmişdir.

1952-ci ildə leksikoqrafiya məsələsinə dair çağırılmış müşavirədə izahlı normativ lüğətlərdə sözlərin "yuvalaşdırma" üsulu ilə verilməsi məqsədəuyğun sayılmış və qrammatik formantların köməyi ilə yaranmış sözlərin bir lüğət məqaləsində verilməsi təklif edilmişdir.

Əlifba sırası üsulu. Sözləri təbiətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) səslənmə və mənaca yaxınlıq, 2) səslənmə və mənaca müxtəliflik. Lüğətdə səslənmə və mənaca yaxın olan sözləri vermək bir qədər çətinidir. Belə sözlərin məna fərqlərini açmaq, izah etmək məqsədi ilə lüğətlər əlifba üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba üsulu ilə səslənmə eyni olan sözlər haqqında müxtəlif tipli epizodik arayışları qaydaya salmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Müasir dövrdə lüğətlər, əsasən, əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba sırası üsulu lüğətlərin tərtibi üçün ən səmərəli üsuldur. Belo lüğətlərdə sözlərin hamısı əlifba sırası ilə düzülür. Əlifba sırası ilə lüğətdə sözlərin yerləşdirilməsi lüğət məqalələrinin birtipli, aydın, tam və bütün suallara bitkin məlumat verən şəkildə qurulmasını tələb edir. Bəziləri bu üsulu qüsurlu hesab edirlər. Məsələn, V.İ.Dal bu üsulun əleyhinədir. O öz lüğətinin "Начертаніе слова" hissəsində yazır: "Sözlərin əlifba üsulu ilə düzülüşü son dərəcə ağır və qurudur. Ən yaxın və oxşar ifadələr biri-birindən çox uzaq düşür. Orada və burada təklidə itib batır. Sözlərdə hər cür canlı əlaqə qırılır və yox olur.

Əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərə aşağıdakı nümunəni göstəmək olar:

Adamsatan. is. Xain, xəbərçi.

Adamsevməz. sif. is. Adamları sevməyən, adamlardan xoşu gəlməyən, adamlardan qaçan, mərdümgiriz.

Adamsevməzlik. is. Adamsevməz adamın xasiyyəti.

Adamcit. (xüs. is.) (kim). Burun və boğazın selikli qışasına təsir edən zəhərləyici maddə.

Tematik üsul. Terminoloji və idioqrafik lüğətlərdə baş sözlər əlifba sırası ilə və ya tematik qruplarla verilir. Terminoloji lüğətlər konkret termin sistemini müəyyən etmək, terminləri normalaşdırmaq və vahid formaya salmaq tələb olunanda tematik üsulla yaradılır. İdeoqrafik lüğətlərdə mənaca biri-biri ilə əlaqədar olan sözlər bir tematik qrupda verilir.

Qafiyə üsulu. Bu üsulla meydana gələn lüğətlərdə lüğət məqalələri samitlər üzrə qurulur. Burada sözlər və ya sözün son, ya üçüncü, ya da birinci saraitinə əsasən düzülür. Tərtib olunmuş ərəb lüğətləri, əsasən qafiyə üsulu ilə tərtib edilmişdir.[5]

Lüğətlərin növləri

Ümumxalq milli ədəbi dilin, dialektlərin mövcudluğu milli ədəbi dilin və dialektoloji lüğətlərin tərtib olunmasını tələb edir. Bir dilin lüğət tərkibinin müxtəlif sahələrini əhatə etmək üçün müxtəlif lüğətlər lazımdır.

Lüğətlərin ən mükəmməl, ən müasir, tam və ya inteqral tipi Qrim qardaşlarının lüğəti (alman dilinin lüğəti) və böyük ingilis lüğəti, xüsusən Oksford lüğətidir. Oksford lüğəti genişliyinə, əhatəliyinə görə başqa lüğətlərdən fərqləndiyi üçün daha mükəmməl və tam hesab edilir. Bu lüğətdə 600 min lüğət məqaləsi verilmişdir. Burada sözün mənasını ətraflı izah etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Dilin söz köklərinin çoxu və çoxlu düzəltmə sözlər təsviri yolla izah edilmişdir. Bununla belə lüğəti tam lüğət adlandırmaq olmaz, çünki burada ingilis dilində işlənən sözlərin hamısı əhatə olunmamışdır.

Lüğətlərin növü lüğətlərin mənbəyinə, sözlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğət məqalələrinin işlənmə üsuluna, lüğətdə seçilib veriləcək sözlərin məqsəd və vəzifəsinə görə müəyyən olunur. Lüğətlər ya sözlərin etimologiyası və tarixən mənaca inkişafı haqqında məlumat verir (etimoloji və tarixi lüğətlər), ya sözün

mənasını, işlədilməsini, yazılışını, düzgün tələffüz olunmasını qeyd edir (orfoqrafik, fonetik, orfoepik lüğətlər), ya sözün mənalərini açır (omonim, sinonim və s. lüğətlər), ya da əşya və hadisələrin məfhumları şərh edilir (ensiklopedik lüğətlər). Lüğətləri məzmun və xarakterinə sözü və ya məfhumu necə izah etməsinə görə beş qrupa bölmək olar: 1) filoloji lüğətlər, 2) ideoqrafik lüğətlər, 3) ensiklopedik lüğətlər, 4) tədris lüğətləri, 5) tezlik lüğətləri.

Azərbaycan lüğətçiliyinin tərəqqisi

1920-ci ildən sonra Azərbaycan Respublikasında xüsusi lüğət institutu yaradılır. İndi lüğət məsələləri ilə AMEA Nəsimi adına Dil İnstitutunun lüğət şöbəsi məşğul olur. Lüğətlərin tərtibində bilavasitə mütəxəssislər çalışırlar. Müxtəlif tipli lüğətlər tərtib olunmaqla bərabər, onların nəzəri cəhətdən necə tərtib olunmasına da fikir verilir. Lüğətlərin necə tərtib olunması məsələlərinə aid bir sıra elmi məqalələr çap olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan lüğətçiliyində lüğətlərdən ancaq izahlı lüğətin nəzəri əsaslarını geniş və ətraflı izah edən sanballı elmi əsər vardır. 1928-ci ildən bəri lüğətlər çap olunmağa başlayır. Bu dövrdə yaranan lüğətləri xarakterinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: tərcümə lüğətləri, frazeoloji lüğətlər, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, dialektoloji lüğət, əcnəbi sözlər lüğəti, izahlı lüğət, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, şəxs adları lüğəti, ensiklopediyalar. [6]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. R. Mahmudova. Bakı, 2016, 53 s.
2. Ümumi dilçilik. A. Qurbanov. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb" 2006. 744
4. Lüğətlərin nəşri. S. Quliyeva. Kitabşünaslıq və redaktor sənəti jurnalı, s-88-94, Bakı, 2017, №1-2.
5. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. X. Heydərova. Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı, 2019, 222 s.
6. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Həsərət Həsənov, Bakı, "Nurlan" 2005, 452 s.

МАММАДОВА А.Д.

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ СЛОВАРЯ

РЕЗЮМЕ

В статье правильно и подробно объясняется лексика и правила составления словарей. Было отмечено, что лексикография – это область лингвистики, занимающаяся практикой и теорией составления словарей. Кроме того, в статье обращается внимание на методы формирования словаря Махмуда Кашгари «Дивани-лугат-ит-тюрк», который считается первым словарем тюркоязычных народов, и его перевода на наш язык. При этом в статье

затрагивается основная задача лексикографии. Говорят, что основная задача лексикографии — собрать и систематизировать слова и фразеологизмы того или иного языка, проследить за образованием слов и словосочетаний, их историческим развитием, объяснить их значение, уточнить его. В научной работе также обсуждается лексика словарей, способы размещения слов в словаре, принципы составления словарей, виды словарей и развитие азербайджанской лексикографии. Короче говоря, было показано, что с помощью словарей мы получаем знания о языке, культуре, науке, правовой государственности, экономике и повседневной жизни того времени.

Ключевые слова: лексика, лексикология, слово, фразеологизмы, словообразование, структура.

MAMMADOVA A.J.

METHODS OF FORMATION AND THE MAIN FUNCTION OF DICTIONARY SUMMARY

In the article, there is a correct and detailed explanation about vocabulary and the rules of preparing dictionaries. It was noted that lexicography is a field of linguistics dealing with the practice and theory of dictionary compilation. In addition, the article draws attention to the methods of formation of Mahmud Kashgari's "Divani-luġat-it-turk" dictionary, which is considered the first dictionary of Turkic-speaking peoples, and its translation into our language. At the same time, the main task of lexicography is touched upon in the article. It is said that the main task of lexicography is to collect and systematize the word and phraseological units of this or another language, to follow the formation of words and phrases, their historical development, to explain their meaning, and to clarify it. The scientific work also discusses the vocabulary of dictionaries, the methods of placing words in the dictionary, the principles of compiling dictionaries, the types of dictionaries and the development of Azerbaijani lexicography. In short, it has been shown that with the help of dictionaries, we gain knowledge about the language, culture, science, legal statehood, economy, and everyday life of the time.

Keywords: vocabulary, lexicology, word, phraseological units, word formation, composition

Rəyçi: Səlimi Əliyeva, dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
ADPU

mamedovanigar90@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629>

**QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏR SİSTEMİNDƏ
POLEODİALEKT VƏ NEODİALEKT SAMİT UYGUNLUQLARININ
LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) toponimlərinin tərkibində çağdaş dövrümüzdə qədər mühafizə olunmuş ən qədim samit uyğunluqlarının özlərində əks etdirən coğrafi adlar xeyli saydadır. Ən qədim dövrlərdən yaranmış və formalaşmış etnotoponimlərin fonetik tərkibini izlədikcə aydın şəkildə görmək olur ki, belə coğrafi adların səs tərkibində paleodialekt müstəvidə samit əvəzlənmələri, samit səs uyğunluqları və paralelləri müşahidə edilir. Paleodialekt samit uyğunluqlarının toponimlərdə əksindən oda görsənir ki, bunların bir qismi qədim Oğuz-Türk, bir qismi isə Qıpçaq-Türk fonetik elementləridir və hər ikisində oxşar və fərqli şəkildə özünü göstərən samit paralelləri, samit əvəzlənmələri erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ümumxalq danışq dilinin formalaşmasında çox böyük və müstəsna rol oynamış iki qohum dil ittifaqlarının lingvistik ünsürlərindəndir. Toponimlərin tərkibində mühavizə olunmuş poleodialekt ünsürlərin (samit əvəzlənmələri) öyrənilməsi şübhəsiz ki, tarixi dialektologiyanın metod və prinsiplərin tətbiq edilməklə aparırmalıdır ki, bu da coğrafi adların inkişaf və təkamül səviyyələrini dəqiq müəyyənləşdirməklə bərabər açar rolunu da oynaya bilər, çünki tarixi dialoktologiya ən qədim coğrafi adlarda dialekt əlamətlərinin etnolingvistik əsasını da təyin etməyə, müəyyənləşdirməyə xidmət edən elm sahəsidir. Təsədüfi deyil ki, xalqın tarixi və dilin tarixi vəhdət də öyrənilməkdə ən qədim toponimlərə və onların fonetik tərkibində baş vermiş lingvistik hadisələrə də üz tutulur, dialekt və şivə kontekstində dil elementlərinə də diqqət yetirilir ki, biz bu məqalədə konkret olaraq indiki Ermənistan əraazisində mövcud olmuş Azərbaycan-türk mənşəli coğrafi adlarda müşahidə etdiyimiz samir səs uyğunluqlarının lingvistik xüsusiyyətlərini saf-çürük etməyə cəhd edəcəyik.

Açar sözlər: Poleodialekt samit uyğunluqları, poleodialekt elementlər etnolingvistik faktorlar kimi, toponimlərdə mühafizə olunmuş ən qədim samit paralelləri, toponimlərin strukturca inkişafı və məna sabitliyi.

Giriş

Dünyanın saysız-hesabsız türkoloqları birmənalı və təkzibedilməz faktlarla sübut etmişlər ki, indiki yüzlərlə türk xalqlarının dilinin kökündə, təməlində bünövrəsində vahid və qədim bir dil olan türk dili dayanmışdır. Təkzibedilməz faktlar onu da təsdiq edir ki, bütün çağdaş türklər eradan əvvəlki dövrlərdə türk

dilinin ayrı-ayrı dialekt və ləhcələri səviyyəsində fəaliyyət göstərmişdir. Dialekt və ləhcə, şivə ayrılımları türkcələrdə uzun bir prosesin tarixi nəticəsi kimi meydana çıxmış, həmin ayrılımların yaxud da uzaq düşmələrin nəticəsi olaraq, qohumluğunu bütün linqvistik ehtiyatları qorumaqla müstəqil türk dilləri formalaşmışdır. Bütün türkcələr qəbilə, tayfa formasıyası, quruluşu dövrlərində dialekt ümum ünsiyyət vasitəsi əsasında yaranıb formalaşmışdır. Türkcələrin dialekt parçalanmaları ilə həmin qohum dillərin müstəqil ümumxalq danışiq dili yaranmışdır. Söz yox ki, Azərbaycan xalq danışiq dilinin formalaşmasının təməl sütununda zəngin və qədim tarixi dil və dialekt linqvistik nitq göstəriciləri əsas rol oynamışdır. Ümumxalq Azərbaycan dilini tam halda formalaşması haqqında Türkoloji dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan xalq dilinin V-IX əsrlərdə (1,50), M.Rəhimov eramızın V-VI əsrlərində (2,58), T. Hacıyevdə V-VI əsrlərində (3,34), V. Qukasian ən gec IV-V əsrlərdə (4, 45), V. Aslanov II-VI əsrlərdə (5, 26), F.Zeynalov IV-V əsrlərdə (6, 29), M.Şirəliyev IV-V əsrlərdə (7, 4) formalaşdığı qənaətinə gəlmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ən qədim dövrlərdən ən azından IV-IX əsrlərə qədər böyük bir zaman məsafəsində Azərbaycan xalq danışiq dilində saysız-hesabsız toponimlər yaranmışdır ki, onların tərkibində türk dialektlərinin fonteik elementləri mövcud olmamış deyildir. Araşdırmalarımız göstərir ki, toponimlərin tərkibində paleodialekt fonetik elementlərinin özünü göstərməsi Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk qəbilə, tayfa birliklərinin dillərinə məxsus vahidlər hesabına baş vermişdir. Şübhəsiz ki, paleodialekt fonetik elementlərinin ən qədim etnotoponimlərdə baş verməsi eramızın əvvəllərindən başlayaraq, VI-VII əsrlərə kimi bu əraziyə axın etmiş hunların, eramızın IV əsrin ortalarından hun ordusu tərkibində gəlmiş protobulqarların və Qafqazda həddən artıq çoxluq təşkil edən hun qəbilələrindən olan savilərin, erkən orta əsr Azərbaycan tarixində çox mühüm rol oynamış və bu əraziyə gəlmələri II əsrə aid edilən (8, 113), xüsusilə Albaniyada tam təşəkkülü 350-ci ilə şamil edilən (9, 80), həmçinin bu regionda 150 ildən çox hakimiyyət sürmüş xəzərlərin (10, 105), onlarla birgə gəlmiş digər türkdilli etnosların, eləcə də həmin dövrlərdə bu zonaya yürüşləri qeyd edilən avarların, qıpçaqların, peçeneqlərin (11, 144-145) dillərinə məxsus ünsürlər, bir qrupunun isə adları tarixçilərə məlum olmayan qəbilələrin lap qədim, ilkin, yerli türk dili dialekt fonetik qatları təşkil edir. Etnotoponimlərin tərkibində indiyə kimi mühafizə olunmuş ən qədim samit uyğunluqları, əvəzləmələri onomologiyamızda poledialekt kontekstində çoxdan bəri diqqət mərkəzində durmasına baxmayaraq, hələ də indiyə qədər onların ümumiləşdirilmiş tədqiqinə rast gəlmirik. Bunu tədqiq etmək üçün indiki Ermənistanda mövcud olmuş xeyli sayda etnotoponimin fonetik cildinə diqqət yetirib, həmin linqvistik faktorları üzə çıxarmaq fikrimizcə kifayət qədər aktual səslənə bilər. Məsələn, indiki Ermənistanda əsasını “mik” tayfa adı təşkil edən 6 etnotoponim/Muşan-Eçmiədzin rayonu; Muşanlı-Karbi nahiyyəsi; Muşanlı-Ərmiş

nahiyəsi; Muğanlı-Xıznirək nahiyyəsi; Muğanlı-Ərmiş nahiyyəsi, Muğanlı-Dərələyəz mahalı; Muğancıq-Zəngəzur mahalı, Muğancıq Mirzəməslim-Sərdərbad mahalı) qeydə alınmışdır (12,342). K. Əliyevin nəzərincə, Hekatey Miletli tərəfindən hələ b.e.ə. 6-5-ci əsrlərdə yazıya alınmış “miki” etonimi müəyyən dövrlərdə Kaspiani ərazisinin bir hissəsini tutmuş və kaspilərin tərkibinə daxil olmuşdur (13,31). “Mik” tayfa adına “i” ünsürünün artırılması fikrimizcə, qədim yunan dilinin transkripsiya əlamətindən başqa bir şey deyildir. Hələlik, əlimizdə olan ən qədim forma “mik” şəklidir. Bu tayfa adında ən qədim dövrlərdən erkən orta əsrlərə, ondan sonrakı yüzilliklərə qədər “k-q; q-ğ” samit uyğunluqları baş vermiş, nəticədə “mik” şəklində təşəkkül tapmış bu tayfa adı fonetik cəhətdən eradan əvvəl V əsrdə “k-q” samit əvəzlənmələri ilə işlənmişdir ki, yunan tarixçisi Herodotun əsərində “mik” tayfa adının “maq” şəklinə rast gəlirik. “Mik//miq” tayfa adının son hissəsində “q-ğ” samit əvəzlənməsi bizə elə gəlir ki, “k-q-ğ” fonetik transformasiyası üzrə getmiş, həmin etnonim ilk orta əsrlərdə və ondan sonrakı dövrlərdə “muq//muğ fonetik tərkibində gətirmişlər. Burada tayfa adının tərkibində tarixən baş vermiş sait uyğunluqlarına toxunuruq, çünki tədqiqat işinin növbəti hissəsində bu barədə ayrıca bəhs ediləcəkdir. A.Rəhimov belə də ehtimal edir ki, mik//muq//muk tayfa adının ən qədim fonetik tərkibi “bük” şəklində olmuşdur və o, belə bir əsaslandırma verir ki, midyalıların ilana sitayışı ilə bağlı olaraq “bük” sözü fonetik cəhətdən “maq//mük” sözünə (b-m əvəzlənməsi) transfer edilmiş, nəticədə, “maq” sözü qədim türk dillərindəki “bükə”- “böyük ilan” mənası qazanmışdır (14, 155). Onlarla toponimik və etnonimik mənbələrdə mik\\muk\\muq\\muğ sözü “maq” sözü ilə əlaqələndirilərək ilan totemi, ilana sitayişlə bağlı izah olunmuşdur. “Mik” və onun rəngarəng fonetik tərkibləri etnonimə və oradan isə toponimə inteqrasiyası prosesi üçün uzun bir tarixi yol keçmiş, faktiki olaraq türkcələrin, o cümlədən, ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasını, bünövrəsini təşkil edən dialekt elementlərinə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, türk xalqlarının coğrafiyasında mühafizə edilmiş “mik//muk komponentli toponimlərdə “k”-laşma qıpçaq fonetik elementinin, “q”-laşma və “ğ”-laşma isə oğuz fonetik ünsürünün əlaməti kimi səciyyələndirilməli, başqa sözlə desək, dil differensiyasına görə onlar həm oğuz, həm də qıpçaq dillərinə aid edilməlidir.

İndiki Ermənistanda vaxtilə mövcud olmuş “şir” komponentli Şirakqala

(Eçmiadzin qəzası), Şirabad (Zəngibasar mahalı), Şirakqoç (Vedibasar mahalı), Şirak düzü (Ələyəzdə), Şirvan (Ələyəzdə yaylaq adı), Şirvancıq (Şirakel nahiyyəsi) coğrafi adları qeydə alınmışdır (12, 441-442). Bu toponimlərin birinci komponentində çıxış edən “şir” elementi ən qədim dövrlərdə türkcələrdə “şir” (s-z əvəzlənməsi) şəklində işlənmiş, coğrafi adların təşəkkülü həmin fonetik element əsasında yaranmışdır. “Sir” sözünün toponimlərin tərkibində “şir” variantında, yəni s-ş samit uyğunluğu, qohum samit səslərin Azərbaycan türkcəsinin yazıyaqədərki dialekt fərqlərinin izlərindən biridir və bu onu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində o

dövrə yaşayan oğuz və qıpçaqların dialekt elementləri hələ özünəməxsus, yaxud da fərqi dil cəhətdən yekcins olmasıdır. Ən qədim dövrlərdən təxminən eramızın 5-ci əsrinə qədər s-ş samit uyğunluğu həm oğuz, həm də qıpçaq dili dialektlərində davam etdirir. Ancaq bizim nəzərimizcə, eramızın ilk yüzilliklərində toponimlərin tərkibində mühafizə edilmiş s-ş samitlərindən biri (s) oğuz, digəri isə (ş) qıpçaq dillərinin dialekt arealı üçün səciyyəvi olmuşdur. Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, yazıdan çox-çox qabaqkı dövrlərdə müasir “su” və “şüa” sözlərini ifadə etmək üçün “s” və “ş” hərflərinə heç bir sait səs əlavə edilmədən işlədilmiş, həmin hərflər lokal vəziyyətdə semantik anlam kəsb etmişlər. “Su” və “şüa” sözlərinin birinci hərflərinin “s” və “ş” hərfi ilə başlaması, paleotoponimlərin tərkibində “sir” və “şir” fonetikasi ilə çıxış etməsi də fikrimizi sübut edən faktlardır. Bu faktı təsdiq edən linqvomifoloji faktlardan biri də odur ki, “sir” və “şir” sözlərinin toponimlərin tərkibində semantik cəhətdən “su” və “şüa” kultları ilə bağlı izahıdır ki, bu anlamla bağlı toponimlərin mifotimoloji təhlillində M.Seyidov olduqca dəyərli və əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır (15, 81-83). Şirak\Sirak fonetik tərkibə malik toponimlər tarixən dialekt xüsusiyyətinə uyğunlaşaraq s-ş-q samit əvəzlənməsi xətti ilə Çıraqlı şəkli almışdır. İndiki Ermənistanda əsasını “çıraqlı” sözü təşkil edən Çıraqlı (Sürməli mahalı), Çıraqlı (Aleksondropol qəzası), Çıraqlı (Zərzəmin nahiyyəsi), Çıraqlı (Ələyəz kəndində dağ adı), Çıraqlı qışlağı (Zərzəmin nahiyyəsi), Çıraqlıqkənd (Dərələyəz mahalı) coğrafi adları qeydə alınmış, onların əsasında qədim türk mənşəli Siraq tayfa adı durduğu izah olunmuşdur (12, 424). Hətta qədim Sirak etnoniminin ilk səsindeki “s” samitinin tarixin dövrələrində “z”-ya keçidi də müşahidə olunur və “z” samiti ilə başlayan zirak etnotoponimi Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sistemində mövcud olmuşdur (12, 264). Eramızın 1-ci əsridə Strabonun əsərində adı çəkilən və Şimali Qafqazda yaşamaları göstərilən “sirak” tayfa adının (16, 468-480) müxtəlif dialekt paralelləridir (etnonimin tərkibindəki a-i sait uyğunluğu türk dillərində, dialekt və şivələrində təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir). Bunu V.B.Vinoqradovun həmin tayfadan (Şirak tayfasından) geniş bəhs etməsi, onların

Kuban çöllərində yaşamalarını və II əsrdən Zaqafqaziyaya doğru hərəkət etmələrini göstərməsi (17, 120-121), eləcə də Sirak, Şirak, Çıraqlı, Zirak toponimlərinin və bu komponentlər əsasında formalaşan coğrafi adların daha çox Qafqaz arealında təkrarlanması, həm də bir sıra mənbələrdə qeydə alınması onun eyni tayfa adının müxtəlif dialekt paralellərini əks etdirdiyini (Sirak-Şirak-Çıraqlı-Zirak) bir daha təsdiq edir (18, 245). Qədim “sir” tayfa adında “s” samiti yerində “ş” samitinin işlənməsi eramızdan əvvəlki əsrlərdə, “s” və “ş” samitlərinin yerində “ç” səsinin işlənməsi orta əsrlərdə, s-ş-ç yerində “z” səsinin çıxış etməsi qədim dialekt ünsürü kimi orta əsrlərin son yüzilliklərinə aid ola bilər, çünki toponimiyada s-ş-ç ünsürlü coğrafi adlar çoxluq təşkil etsə də, “z” elementli tayfa adları olduqca azdır.

İndiki Ermənistan ərazisində türk-Azərbaycan mənşəli Xunut etnotoponimi izahlı coğrafi adlar lüğətində qeydə alınmış və onun Vedibasar mahalında bir yaşayış məntəqə adının daşıyıcısı olduğu göstərilmişdir (12, 406). Xunut etnotoponiminin əsas hissəsini, kökünü “xun” tayfa adı təşkil edir. Çoxsaylı toponimik mənbələrdə belə ehtimal olunur ki, bu etnonim eranın əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş “hun” tayfasının adını əks etdirir və biz öz tərəfimizdən bunu reallıq kimi qəbul edirik və belə hesab edirik ki, tarixin müəyyən dövrlərində etnonimdə dialekt və şivə müstəvisində “h-x” qohum samit uyğunluqları baş vermişdir. E. Əzizov türkcələrdə, o cümlədən, onun dialekt adlarında “h-x” samit səs keçidlərindən bəhs edərək göstərir ki, “Uyğur dilində Azərbaycan ədəbi dilində çıxış edən “halva” sözü “xalva”, “haram” sözü “xaram” fonetik tərkibində işlənir. Söz əvvəlində “h” səsinin “x” səsinə keçidi Azərbaycan dilinin cənub arealı üçün səciyyəvidir: hamam-xamam; haçar-xaçar; ham-xam; humay-xumay; xana-hana; horra-xorra; hadisə-xadisə; hiz-xiz (19, 60). “Xunut” dialekt qəlibi üzrə əksini tapan etnotoponiminə “Hünüt” variantına Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Meğri rayonu ərazisində də rast gəlirik (12, 415). Bu etnotoponimdə sait əvəzlənmələrini çıxmaq şərtilə, h-x samit səs keçidləri baş verməmişdir. “H-x” samit uyğunluqları “hun” komponentli toponimlərin bəzilərində firkimizcə, ilk orta əsrlərdən gec olmayaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivə arealı əsasında baş vermişdir və bunu erkən orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində mövcud olmuş “Xunan” yaşayış məntəqəsinin adı da təsdiq edir (12, 406).

İstər yazıyaqədərki paleotoponimlər, istərsə də yazıdan sonrakı dövrlərdə yaranmış neotoponimlər yarandığı vaxtlardan başlayaraq, çox kəskin təkamül yolu keçir və tədricən dil və onun ən böyük qolu olan dialekt və şivələrin regenerasiyasına məruz qalır və belə məqamlarda toponimlərin fonetik tərkiblərində müəyyən və qanunauyğun hal kimi sait və samit uyğunluqları özünü təzahür etmə imkanlarına yiyələnir. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərəkən “y-ç” samit uyğunluqlarına da istinad edilmişdir və bu tip dialekt elementlərinə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Çivə etnotoponiminin birinci hecasında təsadüf olunur. “Çivə” etnonimi tarixən türkcələrdə “Yivə” fonetik tərkibində olmuş, “sabir-xəzər ittifaqı türklərinin dialektlərində divergensiyası nəticəsində “çivə” şəklini almışdır və bu fonetik hadisə eramızın V əsrində baş vermişdir” (20, 32). F.Cəlilovun, H. Mirzəyevin, E. Əzizovun araşdırmalarından belə məlum olur ki, “y-ç” samit paralelləri V-VII əsrlər arasında həm oğuz, həm də qıpçaq dillərinin dialektləri üçün həm ümumi sözlərdə, həm də toponimlərdə xarakterik fonetik hadisələrdən olmuşdur və bu tip fonetik hadisə hər iki qohum türkcənin beş dialektlərindən birində təzahür edirdi. (19,70; 21, 51; 22, 101).

Qərbi Azərbaycan toponimiyasında mürəkkəb sturukturdan olan elə coğrafi adlara rast gəlirik ki, onlarda samit uyğunluqları tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli xüsusiyyətlərinin müəyyənəlməsi dövrü (XII-XVIII əsrlər) ilə

xarakterizə oluna bilər. Bu cəhətdən Ağbazar və Qarğabazar (sürməli mahal) mürəkkəb quruluşa malik olan oykonimləri Bazarkeçər, Zəngibazar, Vedibasar mahal adları ilə qarşılaşdırdıqda “bazar\ basar” sözlərinin orta mövqeyində “-s-” neodialekt samit əvəzlənməsinin baş verdiyinin şahidi oluruq. Fikrimizcə, göstərdiyimiz coğrafi adlar XVI əsrin sonu XVII əsrin ilk onilliyində yaranmışdır, çünki bu toponimlətin bəziləri “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə qeyd edilsə, bəzilərinin adı çəkilməmişdir. Toponimlərin birinci və ikinci komponentlərində çıxış edən “bazar” və “başar” sözləri xalq etimologiyasına görə “basıb-keçmək” anlamında deyildir. “Bazar” sözü ərəb dilində “bəşər” fonetik tərkibində işlənərək, dilimizə “göz:görmə” mənalarında tərcümə olunur (23, 56). Buradan çıxış edib qeyd edə bilərik ki, ekstralingvistik faktor kimi “bəşər/bazar” sözü müəyyən qisim toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Əslində, konkret olaraq, Sürməli mahalına məxsus olmuş Qarğabazar və Ağbazar toponimlərində işlənən “bazar” sözü farscaya aid olub “alver yeri” anlamını ifadə edir ki, burada həmin mənə göstərilən coğrafi adlar üçün səciyyəvi deyildir. Basarkeçər, Vedibasar, Zəngibazar, Ağbazar, Qarğabazar toponimləri üçün xarakterik olan mənə “ göz, görmə” anlamlarıdır ki, həmin coğrafi adlarda “-s-” samit uyğunluğu ilə işlənən söz “Köçər tayfalarının, Vedi və Zəngi nəslindən olan əhalinin yerləşdiyi və gözlə görünə bilən ərazi, həndəvər, sərhəd dayanacağı mənasını bildirir. Ağbazar və Qarğabazar oykonimlərində də həmin mənə “ ağ rəngdə olan yerin, ərazinin sərhədi, qarğalar toplaşan məkanın sərhədi” anlamını özlərində əks etdirir və biz belə hesab edirik ki, İrəvanda xanlıqlar dövründə “bazar// basar” leksik vahidlərindən coğrafi apelyativ kimi istifadə olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, qədim savır-xəzər dil ittifaqları üçün səciyyəvi olan “-s-” samit əvəzlənmələri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində son yüzilliklərə qədər davam etmiş, ümumi leksik vahidlərdə olduğu kimi coğrafi adlarda öz izlərini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli 6 Dəlilər adlı oykonim, oronim mövcud olmuşdur (12, 233). Dəlilər etnotoponimlərinin ən qədim forması “tele” tayfa adı olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən XVIII əsrə qədər uzun zaman məsafəsində etnonimdə t-d samit uyğunluqları baş vermişdir. “Tele” tayfa adının “dəli” formasına integrasiyası da aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan xalq dilinin formalaşması dövrünədək tayfa dili xüsusiyyətləri t-d samit əvəzlənmələri uzun sürən tayfa birliklərinin qaynayıb-qarışma prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxmış, həm samit, həm də sait uyğunluqları nəticəsində kəskin differensiya olunmuşdur.

Nəticə

Ən qədim dövrlərdən tutmuş Azərbaycan xalq dili formalaşan çağlara və oradan başlamış ən azından XVIII əsrə qədərki zaman kəsiyində Qərbi Azərbaycan toponimlərində mühafizə olunmuş samit uyğunluqlarının poleodialekt və neodialekt müstəvilərində araşdırmadan onların leksik-semantik aspektdən mənasını təyin etmək qeyri-mümkündür. Təhlillərimiz göstərir ki, toponimlərdə mühafizə olunmuş

samit uyğunluqları nəinki Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülünün Səlcuq oğuzlarının gəlişindən sonrakı dövrləri, eyni zamanda, onlardan çox-çox qabaqkı, əvvəlki dövrləri də əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Maarif", 1979.
2. Рагимов М. III. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской групп // Советская тюркология, 1971, №2, стр. 50-58.
3. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1977.
4. Vorosil Q. Bir qədim hun əlifbası haqqında // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1981, 3 iyul.
5. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983, s. 73-83.
6. Zeynalov F. Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1984, s. 22-30.
7. Ширалиев М.Ш. Закономерности развития азербайджанского языка // Советская морфология, 1985, №5, стр. 5-8.
8. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент, 1974, стр. 208.
9. Буниятов З. М. О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв. // Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1961, № 1. С. 21 -34
10. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, "Elm", 1974, s. 108.
11. Vorosil Q. Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda. Azərbaycan onomastikasına dair konfrans materialları. Bakı, 1986, s. 121-124.
12. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, "Nafta-Press", 1999, 452 s.
13. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, "Елм", 1986, стр. 203.
14. Rəhimov A. "Midiya" və "maq" sözlərinin mənşəyinə dair. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", I buraxılış, Bakı, 1983, s. 153-159.
15. Seyidov M. Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərkən. Bakı, "Yazıçı".
16. Страбон. География в 17 книгах. Перевод статьи и комментарии Г. А. Стратановского. Л-М "Наука", 1964.
17. Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // С. Москва, "Наука", 1965, №1, стр. 108-121.

18. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 312 s.
19. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.
20. Гикасян В Л. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // Советская тюркология, 1928, №2, стр. 19-33.
21. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolojiyası, Bakı, "Elm", 1988, 205 s.
22. Mirzəyev K. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri, Bakı, "Elm", 2006, 536 s.
23. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Yazıcı", 1985, 1037 s.

Мамедова Нигяр Орудж

Лингвистические особенности палеодialeктных и неодиалектных соответствий согласных в системе топонимов Западного Азербайджана Резюме

Топонимы Западного Азербайджана (современная Армения) содержат большое количество географических названий, отражающих древнейшие согласные соответствия, сохранившиеся до нового времени. Если проследить за фонетическим составом этнопонимов, формировавшихся с древнейших времен, то можно отчетливо увидеть, что в звуковом составе таких географических названий на палеодialeктном уровне наблюдаются замены согласных, соответствия согласных звуков и параллели. Из отражения палеодialeктных согласных соответствий в топонимах видно, что часть из них является древнегузо-тюркскими, а часть - кипчакско-тюркскими фонетическими элементами, а согласные параллели и согласные замены проявляются как сходно, так и по-разному. в раннем средневековье имели большое значение и являлись одним из языковых элементов двух родственных языковых союзов, игравшим исключительную роль. Исследование защищенных палеодialeктных элементов (замен согласных) в топонимах должно осуществляться с применением методов и принципов исторической диалектологии, которая также может сыграть ключевую роль в определении развития и уровней эволюции географических названий, поскольку историческая диалектология выявление диалектных особенностей в древнейших географических названиях — это область науки, служащая для определения и определения его этнолингвистической основы. Неслучайно при изучении истории народа и исторического единства языка обращаются также к древнейшим топонимам и языковым явлениям, встречавшимся в их фонетическом составе, а также языковым элементам в контексте диалекта и

диалекта. Также обращено внимание на то, что мы попытаемся уточнить лингвистические особенности Самирских звуковых соответствий, наблюдаемых в географических названиях тюркского происхождения.

Ключевые слова: палеодialeктные соответствия согласных, палеодialeктные элементы как этнолингвистические факторы, древнейшие консонантные параллели, сохранившиеся в топонимах, структурное развитие топонимов и устойчивость значения.

Mammadova Nigar Oruj

Linguistic features of paleo-dialectal and neo-dialectal consonant correspondences in the system of toponyms of Western Azerbaijan

Summary

The toponyms of Western Azerbaijan (modern Armenia) contain a large number of geographical names reflecting the most ancient consonant correspondences that have survived into modern times. If you trace the phonetic composition of ethnotoponyms that have been formed since ancient times, you can clearly see that in the sound composition of such geographical names at the paleo-dialect level, consonant substitutions, correspondences of consonant sounds and parallels are observed. From the reflection of paleo-dialectal consonant correspondences in toponyms, it is clear that some of them are Old Oguz-Turkic, and some are Kipchak-Turkic phonetic elements, and consonant parallels and consonant replacements appear both similarly and differently. In the early Middle Ages were of great importance and were one of the linguistic elements of two related linguistic unions, playing an exceptional role. The study of protected paleo-dialectal elements (consonant substitutions) in toponyms should be carried out using the methods and principles of historical dialectology, which can also play a key role in determining the development and levels of evolution of geographical names, since historical dialectology, the identification of dialectal features in the oldest geographical names, is a field of science serving to define and define its ethnolinguistic basis. It is no coincidence that when studying the history of a people and the historical unity of a language, one also turns to the most ancient toponyms and linguistic phenomena found in their phonetic composition, as well as linguistic elements in the context of dialect and dialect. Attention is also drawn to the fact that we will try to clarify the linguistic features of Samir sound correspondences observed in geographical names of Turkic origin.

Key words: paleo-dialectal correspondences of consonants, paleo-dialectal elements as ethnolinguistic factors, the oldest consonantal parallels preserved in toponyms, structural development of toponyms and stability of meaning.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Səmədova

HƏSƏNOVA NƏZAKƏT ASLAN Q.

fil.f.d

ADU

Təbriz küç.81

nezakethasanovaaslan@gmail.com

MƏTNDƏ SEMANTİK CƏHƏTDƏN MƏNANIN AÇILIŞINDA İMPLİKASIYANIN ROLU

XÜLASƏ

Söyləmin səciyyələndirən üç əsas komponent xüsusi qeyd edilməlidir: presuppozisiya, assersiya, implikasiya. Söyləmin ifadə olunmuş elementi assersiyadır, yəni dilin leksik və qrammatik vasitələrilə eksplisit formada ifadə olunmuş məna planının bir hissəsidir. Söyləmin təhlilində pragmatik presuppozisiya anlayışından istifadə olunur. Söyləmin yerli / yersiz, uğurlu / uğursuzluğunu müəyyənləşdirən pragmatik presuppozisiya kommunikanter tərəfində koqnitiv mənimsənilmiş ümumi biliklər fondu kimi başa düşülür. Buna görə də bu və ya digər hissəsi tələffüz edilmir, yalnız təxmin edilir, yəni fikir implisit formada ifadə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı dialoqda olduğu kimi. - Have you any need for a sword?' she asked. - I'm going to the front,' I said. - Oh yes, then you won't need a sword,' she said.²⁷ E.Heminquyenin "Əlvida, silah" romanının qəhrəmanı silah mağazasının satıcısı ilə söhbətdə onun silah almaq və ya almamaq istəyinə aidiyyəti olmayan bir ifadə işlədir. Qəhrəman fərz edir ki, adresatın öz "bilik ehtiyatında" müharibə və cəbhə barədə təsəvvürləri vardır və buna görə də o, belə sövdələşmənin lazımsız olduğunu izah etmir (indiki müharibələrdə qılınc cəbhədə lazım deyildir). Danışq aktında reallaşan istənilən söyləmin məzmunu təkcə eksplisit hissəsi ilə deyil, həm də söyləmin məzmununun açılmasında bərabər dərəcədə iştirak edən implisit hissə ilə formalaşır. İngilis dilində implisit məzmunlu tabeli mürəkkəb cümlələr sferasında prezumpsiya əsasında implisit propozisiyanın formal göstəriciləri, markerləri keyfiyyətində tabesizlik bağlayıcıları çıxış edirlər. Bu zaman formal göstərici, marker kimi /and/ bağlayıcısı, məntiqi nəticənin markeri kimi isə /but/ bağlayıcısı çıxış edir. Məs, We got to the Edmont Hotel, and I checked in.²⁸ İmplisit mənalı tabesiz mürəkkəb cümlədə implisit formada daha böyük mühakimə ifadə olunmuşdur - /everybody comes to a hotel to check in/, eksplisit formada isə daha az mühakimə ifadə olunmuşdur - /we got to the Edmont Hotel/, /and/ bağlayıcısı implicit formada mühakimənin mövcudluğundan şəhadət verir. Beləliklə, söyləmin məzmunu qatın açılmasında eksplisit cəhətlə yanaşı, onun implisit cəhəti də mühüm rol oynayır. Onun məzmununun qəbulu və dərk edilməsində dinləyən assersiya, presuppozisiya və implikasiya vasitəsilə eksplisit şəkildə ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərini aşır keçir.

Açar sözlər: implikasiya; presuppozisiya; söyləm; implisit; eksplisit; assersiya; adresat;

F.Veysəlli mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içəri-sində leksik, qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiya mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir. O, bu amillərə şifahi danışq formasında paralingvistik vasitələri (göz-qaş və bədən digər üzvlərinin hərəkətləri), yazıda isə durğu işarələrini də əlavə edir [1, s. 234].

Mətn, fərdi cümlələr, cümlə fraqmentləri, söyləmlər, ifadələr, deyimlərin bütün hallarda şəffaf strukturlara malik olmadığını qeyd edən F.Veysəlli onların bütün hallarda kontekstlə bağlılığının olmasını da diqqətə çatdırır. Bu bağlılığın formal-qrammatik vasitələrlə, prosodiya və intonasiya vasitələrilə də ifadə oluna bilməsini göstərir. O yazır: *“Deməli, hər bir söyləmin koheziyası və koherensiyası onun kontekstlə əlaqəsindən məlum olur”* [1, s. 235].

Məsələn, Azərbaycan dilindəki, *Adil bağı xeyli axtarandan sonra tapdı* cümləsində leksik səviyyədə çoxmənalılıq vardır, *bağ* leksemi həm ağacları, həm istirahət yeri olan mülk, həm də ip mənasında işləyə bilər.

Doğrudan da, bu cümlədə hansı propozisional məzmunun verilməsini yalnız kontekst vasitəsilə dəqiqləşdirmək olar. F.Veysəllinin ifadəsinə görə, *“bütün bu suallara kontekst cavab vermək iqtidarındadır. Söyləm mənası həm də arxa planda nə durduğunu, presuppozisiyanı ehtiva etməlidir”* [2, s. 135] və yaxud *“istənilən cümləyə semantik şərh vermək danışan və dinləyən subyektiv iradəsindən asılı olmayaraq danışanın niyyətinə uyğun seçilmiş lokutiv və illokutiv məqsəd obyektiv şəkildə kontekstin köməyi ilə açılır və şərh olunur”* [2, s. 136].

Müəllif çoxmənalılığın yalnız leksemlərə yox, həm də cümlə səviyyəsində də müşahidə edildiyini yazır. Məsələn, *Əli və Rəna evlənmişdilər*. Mətnə asılı olaraq bu cümlə iki cür başa düşülə bilər: *Əhməd də evli idi, Sevda da*. [3, s. 236]. Cümlə həm də onların bir-birilə evli olduqlarını da ifadə edə bilər. Cümlənin mənanın dəqiqləşdirilməsi yalnız kontekst sayəsində mümkündür.

Mətnin natamamlığını açmaqda kontekstlə yanaşı məqam da mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilində *yaxşı* sözü ümumilikdə müsbət cəhəti səciyyələndirən sözdür. Lakin *Müdür yaxşı elədi, Əhmədi işdən qovdu* cümləsində o, sırf mənfi mənada işlənmişdir. F.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, *“Bəzən kontekstlə situasiya, məqam bir-birilə sıx bağlı olur. Kontekst köməyə gəlməyəndə məqam mənanı dəqiqləşdirir”* [1, s. 237].

Qeyd etmək lazımdır ki, presuppozisiya istənilən dil üçün universal xarakter daşısa da, eyniyyət təşkil etmir, çünki hər bir xalq unikal sosial təcrübəyə malikdir. Belə olan hallarda bu və ya digər dillərdəki mətnin tam mənasını açmaqdan ötrü mütləq həmin dilin daşıyıcılarının ictimai-mədəni həyatı haqqında əlavə fon

biliklərinə ehtiyac duyulur. Presuppozisiya söyləmin elə bir komponentidir ki, onun səhv olması bütün söyləmi yersiz və ya səhvə çevirir. Məsələn,

Nazirin xanımı ləziz yeməklər hazırlamağı bacarır. (söyləm nə səhv, nə də doğrudur)

Nazirin xanımı ləziz yeməklər hazırlamağı bacarmır. (əvvəlki söyləmin eyni)

- presuppozisiya inkar formada da özünü qoruyub saxlayır;

- presuppozisiya budaq cümləsində də özünü qoruyub saxlayır. Məsələn, *Mən ürəkdən sevinirəm ki, uşaqlar sağ-salamat qayıtdılar.*

Presuppozisiya bizim söyləmin təzahür etdiyi fondur. Əgər biz fon barədə heç nə bilmiriksə, lakin söyləm bizə məlumdursa, onda fon haqqında da bəzi biliklər əldə edə bilərik, məsələn, söyləmin baş verdiyi şərait haqqında.

Məsələn, *Pəncərəni açın. (pəncərə bağlıdır)*

Əyləşin! (İnsanların ayaq üstə olması)

Qeyd etmək istərdik ki, söyləmə konkret kommunikasiya şəraitində aşkarlanan mənaya malikdir. İmplicit məzmunlu söyləm müəyyən dərəcədə yarımçıq və qavranılması xeyli qəlizdir, çünki implicit komponent resipiyent tərəfindən müəyyən edilməlidir ki, bəzi hallarda onun müəyyən edilməsi olduqca çətinləşir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı cümlələrdə olduğu kimi.

- *When will you sing here?*

- *I'll be at the Scala in the fall.*

- *I'll bet they throw the benches at you, Ettore said [4, p.142].*

Söyləmi səciyyələndirən üç əsas komponent xüsusi qeyd edilməlidir: presuppozisiya, assersiya, implikasiya. Söyləmin ifadə olunmuş elementi assersiyadır, yəni dilin leksik və qrammatik vasitələrilə eksplisit formada ifadə olunmuş məna planının bir hissəsidir.

Söyləmin təhlilində pragmatik presuppozisiya anlayışından istifadə olunur. Söyləmin yerli/yersiz, uğurlu/ uğursuzluğunu müəyyənləşdirən pragmatik presuppozisiya kommunikantlar tərəfindən koqnitiv mənimsənilmiş ümumi biliklər fonu kimi başa düşülür. Buna görə də bu və ya digər hissəsi tələffüz edilmir, yalnız təxmin edilir, yəni fikir implicit formada ifadə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı dialoqda olduğu kimi.

- *Have you any need for a sword?' she asked.*

- *I'm going to the front, ' I said.*

- *Oh yes, then you won't need a sword, ' she said [5, p.146].*

E.Heminquyenin “Əlvida, silah” romanının qəhrəmanı silah mağazasının satıcısı ilə söhbətdə onun silah almaq və ya almamaq istəyinə aidiyyatı olmayan bir ifadə işlədir. Qəhrəman fərz edir ki, adresatın öz “bilik ehtiyatında” müharibə və cəbhə barədə təsəvvürləri vardır və buna görə də o, belə alış-verişin lazımsız olduğunu izah etmir (indiki müharibələrdə qılınc cəbhədə lazım deyildir).

Məsələn, */Alise, women who smile such shining smile are the most romantic ones/* söyləmində presuppozitiv komponent kimi obyekt üçün xarakterik gülüş çıxış edir. Söyləmin assertiv komponenti subyektin bu keyfiyyətlərdən törənən heyranlığına işarə edir. Söyləmin implikativ adresatda müsbət emosiyaları yaratmaq istəyinə işarə edir.

Danışıq aktında reallaşan istənilən söyləmin məzmunu təkcə eksplisit (dilin leksik-qrammatik vasitələri ilə səsləndirilmiş) hissəsi ilə deyil, həm də söyləmin məzmununun açılmasında bərabər dərəcədə iştirak edən implisit (aşkar şəkildə ifadə edilməmiş) hissə ilə formalaşır. Söyləmin məzmununun qəbul edilməsi, qavranılmasında adresat assersiya, presuppozisiya və implikasiya vasitəsilə eksplisit formada ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərindən kənara çıxır.

İplikasiya söyləmdə haqqında aşkar ifadə olunmamışın düşünülməsi prosesi-dir. Ümumilikdə, presuppozisiya və implikasiya söyləmin implisit komponentləridir və onlarsız söyləmin başa düşülməsi mümkün deyildir. Adresat assersiya, presuppozisiya və implikasiya vasitəsilə söyləmin məzmununu açma prosesində eksplisit istifadə olunmuş informasiyanın sərhədlərindən kənara çıxır.

Bu məsələ tərcümə prosesində sosiomədəni şərh zamanı daha kəskin nəzərə çarpır. Məsələn,

When I left the skating rink I felt sort of hungry, so I went in this drugstore and had a Swiss cheese sandwich and a malted, and then I went in a phone booth [6, p.99].

Mən buz meydançasından çıxdıqdan sonra açlıq hiss etdiyim üçün aptekə yollandım, orada pendirli buterburod yeyib süd içdim və daha sonra telefon köşkünə daxil oldum - mətninin tərcüməsində bu halla rastlaşırıq.

Cümlədə verilən informasiyanın qəbulu zamanı kommunikasiyada anlaşılmaqlıq yaranır. Çünki ingilis dilindəki */drugstore/* leksemi Azərbaycan dilindəki */aptek/* leksemi ilə eyniyyət təşkil etmir. Halbuki ingilis dilinin amerika variantında */drugstore/* Amerikada */aptek-mağaza/* anlamına uyğun gəlir və həmin mağazalar təkcə dərman satışı ilə deyil, həm də digər malların - ətriyyat, dəftərxana ləvazimatları, dondurma, kofe, kosmetika, yumal və s. satışını da həyata keçirirlər. Ancaq artıq bu gün Azərbaycanda da sadalanan mallardan bir qisminin apteklərdə satışına başlanılmışdır. İndi həmin apteklərdən tibbi ləvazimat və dərmanlarla yanaşı, ətriyyat, kosmetika, diş pastaları və s. malları da almaq mümkündür.

İngilis dilindəki mətnin yaranması üçün vacib olan presuppozisiya (mətnaltı fikri əməliyyatlar) universaldır və o, Azərbaycan dilində də mətnqabağı əməliyyatlar üçün eyniyyət təşkil edirmi? sualına birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Bu ümumiliyi müxtəlif dil sistemlərinə daxil olan ingilis və Azərbaycan dili daşıyıcılarının fikri proseslərinin ümumi gedişilə əsaslandırmaq mümkündür. Lakin tərcümə prosesində və ingilis dilindəki mətnin anlaşılmasındakı qeyri-müəyyənliyi həmin

xalqların həm sosiomədəni (kültür), həm də dil vahidinin - /drugstore/ (apteka) leksemının semantik tutumundakı fərqlə əlaqələndirmək olar.

İngilis dilində implisit məzmunlu tabeli mürəkkəb cümlələr sferasında prezumpsiya əsasında implisit propozisiyanın formal göstəriciləri, markerləri keyfiyyətində tabesizlik bağlayıcıları çıxış edirlər. Bu zaman formal göstərici, marker kimi /and/ bağlayıcısı, məntiqi nəticənin markeri kimi isə /but/ bağlayıcısı çıxış edir. Məsələn, ingilis dilindəki *We got to the Edmont Hotel, and I checked in* [7, p.101]. Biz “Edmont” hotelinə gəlib çatdıq və mən nömrə götürdüm.

İmplicit mənalı tabesiz mürəkkəb cümlədə implisit formada daha böyük mühakimə ifadə olunmuşdur - /everybody comes to a hotel to check in/, eksplisit formada isə daha az mühakimə ifadə olunmuşdur - /we got to the Edmont Hotel/, /and/ bağlayıcısı implicit formada mühakimənin mövcudluğundan şəhadət verir.

İngilis dilindəki *He was two years younger than I was, but he was about fifty times as intelligent* [7, p.103].

(*O, məndən iki il kiçik idi, lakin əlli dəfə məndən ağıllı idi*) söyləmində gözlənti belədir: /he should be less intelligent/. İmplicit formada daha çox mühakimə ifadə edilmiş tabesiz mürəkkəb cümlədə - /to be older means to be more intelligent/, eksplisit şəkildə nisbətən az mühakimə ifadə edilmişdir - /he was two years younger than I was/. Buradan da təbii nəticə ortaya çıxır - /he should be less intelligent/.

İngilis dilində implisit həlqəli mürəkkəb sintaktik bütövün presuppozisiya əsasında buraxılmış propozisiyası kimi tabesizlik bağlayıcıları çıxış edir, /and/ tabesizlik bağlayıcısı sözlü ifadə olunmamış məqamın göstəricisi keyfiyyətində çıxış edir:

We only roomed together about two months. Then we both asked to be moved. And the funny thing was, I sort of missed him after we moved, because he had a helluva good sense of humor and we had a lot of fun sometimes [7, p.109]. (Biz bir yerdə cəmi iki ay yaşadığımız. Sonra hər ikimiz xahiş etməyə başladığımız ki, bizi ayrı-ayrı yerləşdirsinlər. Ən gülməli olan o idi ki, biz ayrıldıqdan sonra mən onun dəhşətli dərəcədə yoxluğunu hiss edirdim, çünki o, həqiqi yumor hissinə malik idi və biz bəzən möhkəm şənlənirdik). Bu mürəkkəb sintaktik bütövə /and/ bağlayıcısı vasitəsilə implisit şəkildə aşağıdakı propozisiyalar ifadə edilmişdir - /we were moved/, /some time passed/, /we lived separately/, /but/ tabesizlik bağlayıcısı implisit propozisiyaların göstəricisi kimi /He'd already seen it [Hamlet], and the way he talked about it at lunch, I was anxious as hell to see it, too. But I didn't enjoy it much [7, p.110]. (O artıq “Hamlet”-ə baxmışdı və onun barədə nəhəng zamanı elə danışdı ki, mən də ona baxmaq istəyi oyandı. Lakin, ümumiyyətlə, mənim ondan xoşum gəlmədi). İmplicit formada aşağıdakı propozisiyalar ifadə olunmuşdur - /I went to the cinema/, /I bought a ticket/, /I saw it/, /I estimated it/.

Bəzi hallarda implisit söyləmlər tənzimləyici funksiyasında çıxış edə bilirlər. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı cümlədə olduğu kimi.

You're not speaking for yourself, Hugh,' he warned. 'You're a married man. Elizabeth's feelings have to be considered [7, p.56].

Birling: And what I was going to say was that I protest against the way in which my daughter, a young unmarried girl is being dragged into this.

Inspector: Your daughter isn't living on the moon. She's here in Brumley too [7, p.57].

Fikrin implisit formada ifadəsi eyham vasitəsilə sübutu gücləndirmə məqsədi daşıya bilər. Məsələn,

Anybody in my old job who got in my way came down with mysterious illnesses [7, p.59].

İmplicit ifadənin məqsədi gerçək fakta və ya digər şəxsin hərəkətinə neqativ münasibət də ifadə edə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

A: Keith gave me know that he would probably get married before long.

B: What exactly did he say?

A: He said: "I'll probably have to learn cooking soon"

Do you run your own hospital for people who eat here?

The girl with gardenias tuned in her chair and scanned her companion's profile with disapproval. "See here", Marilee, "she drawled, 'are you going to be a damn fool all your life?" [7, p.98].

Beləliklə, söyləmin məzmunu qatın açılmasında eksplist cəhətlə yanaşı, onun implist cəhəti də mühüm rol oynayır. Onun məzmununun qəbulu və dərk edilməsində dinləyən assersiya, presuppozisiya və impliksiya vasitəsilə eksplist şəkildə ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərini aşır keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Studia philologica, - 2009. – 291s.
2. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Təhsil, -2010. - 141s.
3. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Təhsil NPM, - 2007. - 298s.
4. Brush, K. Listen, Darling / K. Brown. – New York: Charles Scribner's Sons, - 1938. - 220 p.
5. Hemingway, E. A Farewell to Arms / E.A. Hemingway. - New York: Scribner, - 1929. - 374 p.
6. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye / J.D. Salinger. - United States: Little, Brown and Company, -1951. - 277 p.

7. Priestley, J.B. *An Inspector Calls* / J.B. Priestley. – London: Klett Verlag, Stuttgart, - 1945. - 310 p.

Hasanova Nazakat

THE ROLE OF IMPLICATION IN THE SEMANTIC DISCLOSURE OF MEANING IN THE TEXT

SUMMARY

The three main components that characterize speech should here be noted: presupposition, assertion, implication. The expressed element of speech is assertion, that is, it is part of the plan of meaning expressed in an explicit form by the lexical and grammatical means of language.

The concept of pragmatic presupposition is used in the analysis of speech. The pragmatic presupposition that determines the local / inappropriate, successful / unsuccessful of speech is understood by communicators as a fund of cognitively acquired general knowledge. Therefore, this or that part is not pronounced, it is only guessed, as the idea is expressed in an implicit form. For example, as in the following dialogue in English:

- “*Have you any need for a sword?*” she asked.
- “*I’m going to the front,*” I said.
- “*Oh yes, then you won’t need a sword,*” she said.

The protagonist of E. Hemingway's novel *Farewell to Arms* uses a phrase in a conversation with a salesman of an arms store that has no relation to his desire to buy or not to buy a weapon. The protagonist assumes that the addressee has an idea of war and the front in his “knowledge reserve” and therefore does not explain that such a purchase is unnecessary (in today’s wars, the sword is not needed on the front). The content of any discourse in the act of speech is formed not only by the explicit part, but also by the implicit part, which is equally involved in the disclosure of the content of the discourse. In English, formal indicators of implicit proposition, markers of disobedience act as a marker on the basis of presumption in the sphere of complex sentences with implicit content. In this case, the formal indicator acts as a marker for the conjunction / and /, and the conjunction / but / as the marker of the logical result. For example, *We got to the Edmont Hotel, and I checked in.*

In a complex sentence with implicit meaning, a greater judgement is expressed in the implicit form – /everybody comes to a hotel to check in/, less judgment was expressed in the explicit form – /we got to the Edmont Hotel/, the conjunction /and/ testifies to the existence of an implicit judgment. Thus, along with the explicit aspect, its implicit aspect plays an important role in revealing the content of the speech. In

understanding and accepting of its content, the listener transcends the boundaries of explicitly expressed information through assertion, presupposition, and implication.

Key words: implication ; presupposition; speech; implicit; explicit; assertion; addressee;

ГАСАНОВА НАЗАКАТ

**РОЛЬ ИМПЛИКАЦИИ В СМЫСЛОВОМ
РАСКРЫТИИ СМЫСЛА В ТЕКСТЕ
РЕЗЮМЕ**

Здесь следует отметить три основных компонента, характеризующих речь: пресуппозицию, утверждение, импликацию. Выраженный элемент речи — утверждение, т. е. часть смыслового плана, выраженная в явной форме лексическими и грамматическими средствами языка.

Понятие прагматической пресуппозиции используется при анализе речи. Прагматическая предпосылка, определяющая локальность/неуместность, удачность/неудачность речи, понимается коммуникаторами как фонд когнитивно приобретенных общих знаний. Поэтому та или иная часть не произносится, о ней лишь догадываются, так как мысль выражена в неявной форме. Например, как в следующем диалоге на английском языке:

– «Нужен ли тебе меч?» она спросила.

— «Я еду на фронт», — сказал я.

«О да, тогда тебе не понадобится меч», — сказала она.

Главный герой романа Э. Хемингуэя «Прощай, оружие» в разговоре с продавцом оружейного магазина употребляет фразу, не имеющую никакого отношения к его желанию купить или не купить оружие. Главные герои предполагают, что адресат имеет в своем «запасе знаний» представление о войне и фронте и поэтому не поясняет, что такая покупка ненужна (в нынешних войнах меч на фронте не нужен).

Содержание любого дискурса в речевом акте формируется не только эксплицитной частью, но и имплицитной частью, которая в равной степени участвует в раскрытии содержания дискурса.

В английском языке формальные индикаторы имплицитного суждения, маркеры неповиновения выступают маркером на основе презумпции в сфере сложных предложений с имплицитным содержанием. В этом случае формальный показатель выступает маркером союза / и /, а союз /но/ — маркером логического результата. Например, мы добрались до отеля «Эдмонт», и я зарегистрировался.

В сложном предложении с имплицитным значением большее суждение выражено в имплицитной форме – /все приходят в отель, чтобы заселиться/, меньшее суждение выражено в явной форме – /мы добрались до отеля Эдмонт/, союз/ и/ тесты на существование неявного суждения.

Таким образом, наряду с эксплицитным аспектом, важную роль в раскрытии содержания речи играет имплицитный аспект. Понимая и принимая ее содержание, слушатель выходит за границы явно выраженной информации посредством утверждения, предпосылки и импликации.

Ключевые слова: импликация; предположение; речь; скрытый; явный; утверждение; адресат;

Rəyçi: *dos.K.Cəfərova*

İRADƏ İSGƏNDƏRZADƏ
Azərbaycan Pedaqoji Universiteti
“Xarici Dillər” kafedrasının baş müəllimi
H.Əliyev 92.
iradaisgedar@gmail.com

“İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VƏ SKANDİNAV VARIANTLARININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007). Frank və b.yazırdı: “Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılı bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik. (1.p.19)

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış **“corn”** (taxıl) və **“catfish”** (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış **“raccoon”** (yenot) və **“moose”** (Amerika sığını) kimi digər sözlər hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Belə ki, “İngilis dilinin Amerika variantı” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət

tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Kaloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü”

(Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı.

David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992). David və həmkarları qeyd edirdilər: “20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı”. (2p.384)

“Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu.

Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi.

İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika inqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika inqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika inqilabı” liderlərinin nöqteyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dili Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi.

Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: **cabin** – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”nun adı ilə bağlı

idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Withperspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi.

Hennessy, American Catholics: A history of the Roman Catholic community in the United States (1981). Müəlliflər öz məqaləsində yazırdılar: “Biz təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinyik. “John Withperspoon”-nın “Amerikanizm” anlamı yalnız koloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənşəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir.” (3.p.194) “Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dili demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Amerika ingilis dilinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”-nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, UilyamPen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virciniyanın “Ceymstaun koloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı “Charleston koloniyası”

aidir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika Dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər.

Elə sözlər var ki, onların mənalı Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənalı hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığını) göstərmək olar.

İNGİLİS DİLİNDƏ SKANDİNAV VARIANTLI SÖZLƏR HAQQINDA

Dilə yeni söz alınmasının əsas səbəbləri dilin leksikasında baş verən bir sıra yenilikləri və dil sistemlərində bir çox dəyişmələri doğuran səbəblərə uyğun gəlir. Başqa xalqlara məxsus anlayışların əxz edilməsində dilin özündə yeni adın yaranması üçün zəngin daxili imkan olmasına baxmayaraq sözün başqa dildən alınması üstün tutulur. Başqa dildən alınan hazır materialı dilin öz qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirib mənimsəmək respirent dildə yeni sözün yaranmasından daha asandır. İngilis dilinə keçmiş alınma sözlərin dildə qəbul olunmasının səbəblərindən biri kimi yuxarıda göstərilən səbəb haqqında danışmaq olar.

Abbasova B. Söz alma hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995. Abbasova B. “Söz alma hadisəsinin əsasları”. kitabında qeyd edir: “Məlumdur ki, Britaniya adalarında German tayfalarının – Anqlar, Sakslar və Yutların hələ məskunlaşmadığı dövrdə bu tayfalar ilə Romalıların arasında ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən onlar Romalı tacirlərdən ticari anlayışlarla bağlı, o cümlədən, onlar üçün yeni anlayışları adlandırmaq üçün külli miqdarda söz almışlar. Bu sözlər Roma mədəniyyətini əxz etdirir və latın mənşəli sözlərdir. Bu cür alınmaların ingilis dilində tarixi daha qədim hesab olunur və bu sözlər Latın dilindən ingilis dilinə keçmiş sözlərin birinci səviyyəsini formalaşdırır.” (4-s.145-148)

Bu sözlər, əsasən, şifahi formada qəbul olunurdu və bu səbəbdən də sözdəki hərflərin sayı daha az olurdu. Məsələn: **vvine (Latın vinum), pepper (Latın piper), pear (latın pirum), cheese (Latın caseus), butter (Latın butyrum), etc.**

Bu növ səviyyəyə aid olan sözlərin digər bir qismi isə, 400 ildən artıq Roma imperiyasının əsarəti altında olan Britaniya adalarına V əsrdə german tayfalarının gəlişindən sonra ingilis dilinə keçmiş Latın mənşəli sözlər hesab olunur.

Haugen. “The analysis of linguistic borrowings”. əsərində yazır ki, “Romalıların quruculuq və tikinti işləri ilə əlaqədar işlətdikləri sözlərdir. Məsələn: **street (Latın strata vita), port (Latın piper), vvall (Latın vallum), camp (Latın campus), etc.** Coğrafi yer adlarından isə, muasir ingilis dilinə **chester (Latın castrum)**, sonluğu ilə bitən adlar bu dövrdə alınmışdır.” (5-s.18-20)

Məsələn: **Manchester, Gloucester, Lancaster, etc.** Latin dilindən resipient dil olaraq İngilis dilinə keçmiş sözlərin ikinci səviyyəsini bütün ingilislərin xristianlığı qəbul etdiyi bir dövrdə, yəni VI-VII əsrlərdə alınmış sözlər yaradır. Dilə yeni idea və anlayışların gəlməsi məhz bu dövrdə dilə yeni sözlərin keçməsi də səbəb olmuşdur. Bu tip alınmalara aşağıdakılar daxildir:

angel, bishop, candle, monk, priest, saint, etc.

Qalperin Latin mənşəli alınmaların bu səviyyəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. **Ev təsərrüfatında işlənən əşyaları ifadə edən sözlər:** anchor (Latin ancora), box (Latin buxus), butter (Latin butyrum), chalk (Latin calcum), dish (Latin discus), kettle (Latin catillus), etc.
2. **Geyim əşyaları ifadə edən sözlər:** cap (Latin cappa), sock (Latin soccus), etc.
3. **Uzunluq və çəki vahidlərinin ifadə edən sözlər:** circle (Latin circulus), mile (Latin millia), pound (Latin pondo), inch (Latin incia), etc.
4. **Heyvan, quş və balıq adları bildirən sözlər:** ass (Latin asinus), camel (Latin camelus), peacock (Latin pavo), turtle (Latin turtur), etc.
5. **Bitki adlarını bildirən sözlər:** palm (Latin palma), pear (Latin pirum), plum (Latin prunum), rose (Latin rosa), lily (Latin lilium), plant (Latin planta), etc.
6. **Dini anlayışları ifadə edən sözlər:** angel (Latin angelus), church (Latin cyriaca), clerk (Latin clericus), disciple (Latin discipulus), monk (Latin monachus), nun (Latin nonna), pope (Latin pepe), etc.

Galperin I.R. Stylistic. Moscow: "Higher School," məqaləsində yazır: "Xüsusi adları nəzərə almasaq, bu dövrdə ingilis dilinə Latin dilindən təxminən 400-450 söz daxil olmuşdur. Norman işğalı dövründə ingilis dilinə Latin dilinin təsiri alınma sözlərin üçüncü səviyyəsinin yaranmasında öz əksini tapır. Bu alınmalar, əsasən, yazılı yolla alınmış və birinci səviyyədəki sözlər qədər geniş istifadə dairəsi qazana bilməmişlər. Bu cür daha çox elmi dilə aid edilirdi və sonluq morfemlərinə görə digər alınmalardan seçilirdi. Məsələn:

- 1) – **ate** sonluğu ilə bitən feillər - separate, translate, exaggerate, congratulate, etc.
- 2) – **ute** sonluğu ilə bitən feillər – prosecute, constitute, execute, etc." (6.s.123-140)

İngilis dilinin Skandinaviya mənşəli leksika həm lüğət tərkibindəki işlək sözləri, həm də Normand mənşəli toponimlərini əhatə edir.

a) Skandinavların ingilislərlə sıx əlaqələri nəticəsində ingilis dilinə xeyli Skandinav sözlər daxil olmuşdur. Onlar Skandinav ingiliscəsinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmiş və mənaca rəngarəng etmişdir. Həmin sözlər Skandinaviyanın reallığının müxtəlif sahələrinə aiddir. Bu sözlərin bir qrupu Skandinavların maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir.

Bunların sayı o qədər çoxdur ki, onları mənaca qruplara bölüb hər biri haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir. Onlar arasında heyvanlar aləmini bildirən sözlər xüsusilə çoxdur. Bunun səbəbi Skandinaviyanı fərqləndirən onun zəngin, çoxnövlü

heyvanlarıdır. İngilis dilinin Skandinav variantında işlənən normand mənşəli sözlərin bir qrupunu ayrılıqda gözdən keçirək:

“**Billy**”-qalay qab içərisində çay qayntmaq və yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Ona billy-can və billy-pot tərkibində rast gəlinir.

“**Bunya-bunya**”-aborigenlərin dilində bitki adı. Bu bitkinin toxumlarını ölkənin yerli xalqı yemək bişirərkən istifadə edirlər.

Skandinav bitki adlarının bir qrupu ölkənin yerli xalqlarının dillərindədir; **brigalow, gidgee, mulga, myall, yarrah** və s. Avropalı gəlmələrin 200 ildən artıq bir müddətdə yerlilərlə əlaqəsi onların dilində əks olunmaya bilməzdi. Bu alınma sözlərin böyük əksəriyyəti məhz Skandinav realiyaları ilə, o cümlədən də ölkənin zəngin bitki aləmi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19.
2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384
3. Hennessy, American Catholics: A history of the Roman Catholic community in the United States (1981) p 194
4. Abbasova B. Söz alma hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995.səh:145-148.
- 5.Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956.page:18-20.
- 6.Galperin I.R. Stylistic. Moscow: Higher School, 1997.page:123-140

I.İsgenderzade

"LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE AMERICAN AND SCANDINAVIAN VARIANTS OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world's population live in the United States. That is why, “English” is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called “American English”. The term “Option and Diversity” is considered to be more appropriate for a number of reasons.

This article deals with the appearance of borrowings in English from the historical point of view. It is known that the main reason for acquiring new words is the appearance of new concepts in the vocabulary stock of the language. In the way

of adoption of an unknown concept for the establishment of new definitions, the borrowing process of new words from other languages is also taken into account.

\ Thus, some loan words appeared in English after the placement of Germanic tribes on the British Isles, some of the Latin language from the VI-VII centuries, most during the Scandinavian occupation in the IX-XI centuries.

Key words: Americanism, English, form, literary norm, dictionary

И.Исгендерзаде

ЛЕКСИКОСЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АМЕРИКАНСКОГО И СКАНДИНАВСКИХ ВАРИАНТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье речь пойдет о значении американизма, его выходе на мировую арену, а также переходе английского языка с Британских островов в колонии и в новый мир. Таким образом, различия между британским и американским английским можно найти в основном в словарном запасе, грамматике и произношении.

Около двух третей населения мира проживает в Соединенных Штатах. Именно поэтому «английский» является основным языком общения в США.

Американский английский является важнейшим компонентом американской политической истории. Таким образом, английский язык, на котором говорят в США, называется «американским английским». Термин «Вариант и разнообразие» считается более подходящим по ряду причин. Краткое содержание.

В данной статье рассматривается появление заимствованных слов в английском языке с исторической точки зрения. Известно, что основная причина для заимствования новых слов – это появление новых понятий в словарном запасе языка.

В принятии нового понятия для создания новых определений также принимаются во внимание заимствованные слова из других языков. Таким образом, некоторые заимствованные слова попали в английский язык после размещения германских племен на Британских островах, некоторые из латинского языка в VI-VII вв., большая часть во время скандинавской оккупации в IX- XI вв. а также из греческого языка в эпоху возрождения, другой поток в XIV-XVI вв., и т.д.

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, литературная норма, лексика.

Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva.

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN ANTONİMLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: Güney Azərbaycan ədəbiyyatı, Aciz, dilçilik, antonimlər

Ключевые слова: Южноазербайджанская литература, Аджиз, лингвистика, антонимы

Keywords: South Azerbaijan literature, Ajiz, linguistics, antonyms

Dilçilikdə leksik-semantik sistemi təşkil edən sözlər, eləcə də həmin sözlərin ifadə etdiyi mənalər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədardır. Sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə leksik-semantik əlaqənin strukturunu müəyyən edir. Hər bir dilin leksik-semantik strukturu üç anlayışla müəyyən edilir: leksik məna, leksik-semantik qrup, leksik semantik məna (5, s. 111).

Ədəbi dilin təsvir vasitələri olan semantik söz qruplarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Leksikanın ən maraqlı bir sahəsini təşkil edən semantik söz qrupları içərisində bədii dilin daha təsirli olmasında böyük rol oynayan antonimlərdir.

Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı onların aid olduqları maddi aləmdəki hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Antonimlərə xas olan qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan yaradır. Antonim sözlər insanı əhatə edən maddi varlığın bütün cəhətlərini, onun mənəvi həyatı ilə bağlı olan hər şeyi ehtiva edir və bunları qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmağa imkan verir.

Antonimlər əsasən sözün mənası ilə, semasiologiya bəhsi ilə bağlı olan bir kateqoriyadır. “Semantik kateqoriya olan sinonim, omonim, antonimlər sırf leksik kateqoriya olmayıb, qrammatika ilə (morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərlə) bağlıdır. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılığı, məcazi mənalının da mühüm rolu vardır” (4, s.133). Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərlə bərabər məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir.

Antonimlər çoxmənalılıq və sinonimlik hadisələri ilə sıx bağlıdır. Çoxmənalı sözün həm əsas mənası, həm də başqa mənalарının müxtəlif antonimləri ola bilər. Bu cəhət sözün çoxmənalılığından irəli gəlir.

Dilçilikdə antonimlərin yaranması, inkişafı onların aid olduqları maddi aləmdəki hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Antonimlərə xas olan qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə yaradır.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, antonimlər fərqli deyil, eyni hadisələrə məxsus olan zidd cəhətləri ifadə edirlər. Yəni, eyni kateqoriyadan hesab edilən müəyyən bir anlayışın bir-birinə zidd olan iki xüsusiyyətini bildirirlər; məs: keyfiyyət, əlamət anlayışı qoçaq tənbel, yaxşı-pis, varlı-kasıb, halal-haram və s. kimi müxtəlif cəhətlərdə ola və ifadə edilə bilər. “Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildirən sözlər deyil, əksinə, eyni mənanın, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir” (3,859).

Dilçilər antonimiya problemini tədqiq edərkən, məsələyə hər zaman eyni nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar. Dilçilərə görə, antonimiya və antonimlər dildə olan ziddiyyətin ifadəsidir.

Cəfərovanın da qeyd etdiyi kimi “Dilin qüvvətli üslubi vasitəsi olan antonimlər qəhrəmanın daxili aləmini açmaqda, oxucunun gözü qarşısında təzadlı lövhələr yaratmaqda, fikrini daha dəqiq ifadə etməkdə yalçıya əvəzsiz yardım edir (2, s.139).

Antonimlər əsasən sözün mənası ilə, semasiologiya bəhsi ilə bağlı olan kateqoriyadır. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılıq, məcazi mənaların da mühüm rolu vardır. Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərə bərabər məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir (4, s.133).

Dilçilikdə əks, zidd, qarşı mənə və məfhumları ifadə edən sözlərə antonimlər deyilir. Buradan bəlli olur ki, antonimlik bir-birinə iki zidd sözün birlikdə adıdır. Məsələn; uzun-qısa, dayaz-dərin, hündür-qısa və s.

Bədii əsərlərdə işlədilən antonimləri müəyyən edərkən mütləq antonimlərlə yanaşı kontekstə bağlı mətni antonimlərdən, yəni müəyyən şəraitdə antonim kimi çıxış edən sözlərdən istifadə edilir. Məsələn ayrılıqda götürəndə “ağır” sözünün antonimi “xoş” sözü deyildir. Lakin kontekstdə xasiyyət, rəftar sözü ilə birlikdə götürüldükdə ağır və xoş bir-birinin antonimi kimi götürülür. Məsələn; Ağır gün-xoş gün. Poetik dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq klassik şeirdə ənənəvi üsul kimi geniş təmsil olunur.

Antonimlərin bu cür məcazi mənada işlənməsi əsərlərdə rəngarənglik yaradır.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi üslub zaman və məkan çərçivəsində formalaşır. Bütün bunların əsasında demək olar ki, şair və yazıçıların ədəbi yaradıcılığına siyasi, iqtisadi və sosial şərait təsir göstərir.

Aciz “Divan”ında leksik-semantik söz qruplarını və onların xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün əsərdə müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərini müəyyən təsnifat üzrə nəzərdən keçirmək olar.

Digər ustad sənətkarlar kimi Aciz də öz şeirlərində digər leksik-semantik söz qrupları ilə yanaşı, antonimlərə geniş yer vermişdir. Antonimlər üzərində qurulan təzadlar yüksək təsir qüvvəsi, emosionallığı ilə seçilərək fikir dəqiqliyinə, ziddiyyətin aydın çatdırılmasına xidmət edir.

Aciz “Divan”ında işlənən antonimlər də mətnin bədii təsir gücünü artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur.

Aciz dilində antonimlərin işlədilməsində əsas məqsəd hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı onlar arasında təzadlı fərqləri üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Şair şeirlərində rəngarəng antonimləri işlətməklə öz dilinə daha da canlılıq gətirmiş, emosional təsiri artırmış və beləliklə hadisələrin obrazlı şəkildə əks etdirilməsinə nail olmuşdur. Aciz dilini tədqiq edərkən, antonimlərin nitq hissələri, mütləq və nisbilik baxımından təsnifatını aparmışıq. Əsərdə işlənən antonimlər isim, sifət və zərflərin əsasında yaranmasına görə 3 qrupa bölünüb.

İsimlərin əsasında yaranan antonimlər: bəhar≠xəzan, gəda≠şah, ziyan≠xeyir, ab≠atəş, gül≠xar, savab≠günəh, işıq≠zülmət≠nur, zülm≠rəhm≠sitəm, dust≠düşmən, mehr≠mah, baş≠ayaq, pa≠sər, dərd≠dərman, bağ≠səhra, çakər≠şah, yar≠əğyar, zəmin≠asiman, kuh≠biyaban, iman≠küfr, cəfa≠vəfa, yer≠gög, batin≠zahir, zimistan≠yay≠qış, sir≠gürəsnə, qul≠ağa, zəhr≠bal

Sifətlərin əsasında yaranan antonimlər: diraz≠kütah, asan≠çətin, qəmgin≠şad, pır≠bürna, pır≠cavan, sadıq≠bivəfa, gizli≠aşikar, dərdmənd≠şadkam, huşyar≠məst, acı≠şirin, səfid≠siyah, biganə≠aşina, abad≠bərbad, xəndan≠giryar, bağlı≠açıq, yaxşı≠yaman, xoşhal≠qəmgin, nihan≠məlum, müşkül≠asan

Zərflərin əsasında yaranan antonimlər: gecə≠gündüz, səhər≠şam, dur≠yaxın, kəm≠çox, səhə≠axşam,

Aciz divanın dilində bəzi antonimlər vardır ki, ayrı-ayrılıqda bir-birilə antonim münasibətdə olmur, yalnız kontekstdə qarşılaşdırma zamanı antonimlik yaranır. Belə sözlər ədibin hər hansı bir sözdən özünün improvizə bacarığından istifadə etməsi zamanı meydana gəlir. Belə antonimlər nisbi antonimlər adlanır. Nisbi antonimlərdə sözlərin mənalari arasındakı ziddiyyət nisbi xarakter daşıyır. Yəni sözlərin mənalari arasındakı ziddiyyət mütləq antonimlərə nisbətətdə zəif olur

Məsələn aşina sözü ilə biganə sözü ayrı-ayrılıqda antonim deyil. Lakin əsərdə situasiyadan asılı olaraq qarşılaşdırıldıqda nisbi antonimlik yaranır. Məsələn aşağıdakı beytdə bunu əyani şəkildə görə bilərik:

Məni biganə eyləyüb, əl çəkübdür aşinalərdən,

Dutubdur, dilbəra, biganələrdən aşina zülfün (1, v.112b).

İki dəfə göründüyü kimi bu beytdə biganə ilə aşina sözü qarşılaşdırılır və nəticədə nisbi antonimlik yaranmışdır.

Digər bir beytdə isə gül ilə bülbül, gülşən ilə zindan qarşı-qarşıya qoyulur.

Mənzilim gülşən, işim naləvü əfğandu müdam,

Bülbül olmasa gül, gülşən ona zindandır (1, v.89a).

Beləliklə qarşılaşdırılan bu sözlər yalnız bədii mətnə kontekstdən asılı olaraq nisbi antonimlik yaradır.

Aciz “Divan”ında işlənən antonimlər fərqli mənə və məfhumları ifadə etməsinə görə müxtəlifdir. Beləki insanların fəaliyyəti, ətraf mühitə münasibəti, təbiət

hadisələri və s. keyfiyyətlərin əks olunmasında antonimlərin rolu böyükdür. Əsərdə işlənən antonimləri mənə xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1) İnsanın fəaliyyəti ilə əlaqədar əlamət və keyfiyyətləri bildirən antonimlər:

Ziyan-xeyir, qoca-cavan, şad (شاد)-qəmgin (غمگین), yaxşı-pis, dərd (درد)-dərman (درمان), xəndan (خندان)-giryən (گریان), qəvi (غوی)-zəif (ضعیف), savab (صواب)-günah (گناه) və.s.

Bir elə dərdimə dərman, mənə qurtar qəmdən,
Ya buyur, eyləyüm abad özümə qəmxanə (1, v141b).

2) Təbiət hadisələri ilə bağlı olan antonimlər:

Şirin-acı, bəhar (بهار)-xəzan (خزان), ab (آب)-atəş (آتش), işıq-zülmət, zəmin (زمین)-asiman (آسمان) və s.

Görüm bu şirin ağzım acı olsun,
Üzüm bir xoş günün möhtacı olsun (1, v143b).

3) Zaman məhfumu ilə bağlı olan antonimlər: Əvvəl (اول)-axər (آخر), zimistan (زمستان)-bəhar (بهار), gün (sübh)- axşam, gecə-gündüz, bu gün-sabah vəs.

Nəzarə, qoyarmı eyləyüm yüzünə zülfün?
Qoymaz yetişəm mənzilə? tez oldı gün axşam (1, v.18b).

4) Yer, məkan anlayışı ilə əlaqədar olan antonimlər: yer-gög, ust-alt, kuh (كوه)-biyaban (بيابان), bağ (باغ)-səhra (صحرا), sağ-sol vəs.

Yeriş birlə gətirmiş xətti-üzərin səhfəsin dutsun,
İki dəstə qaravul züflərin dutmuş solı, sağ (1, v.32a).

Beləliklə apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aciz dilində işlənən antonimlər forma və quruluşlarına görə müxtəlif olduğu kimi üslubi-bədii cəhətdən də bənzərsizdirlər. Aciz əsərdə antonimlərdən bəhrələnməklə maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlər yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aciz Məhəmməd Xəlifə. "Divan". AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.
2. Cəfərova. S. A. Qövsü Təbrizinin əsərlərinin dilinin leksikası. Fil.e.n alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Gəncə: 2000. 139 s.
3. Qasımov M. Antonimlik məsələsinin dilçilikdə qoyuluşu //Qafqaz Universiteti-Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, II kitab, 2015, 1510 s.
4. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan dili: Leksika. Söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 224 s.
5. Nəzərova A. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 2017, 176 s.

AYNURƏ MƏMMƏDOVA **ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN ANTONİMLƏRİN SEMANTİKASI**

XÜLASƏ

Aciz XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri ilə yazıb-yaradan şairlərdən olmuşdur.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayan kateqoriyalardan biri də antonimlərdir. Dilimizdəki bəzi mürəkkəb sözlər antonimlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Dildə antonimlərin yaranmasının səbəbi bizi əhatə edən dünyanın ziddiyyətli olmasıdır.

Divanda işlənən antonimlər də mətnin bədii təsirini artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur.

Aciz dilində antonimlərin işlədilməsində əsas məqsəd hadisələrə qiymət verərkən onlar arasındakı təzadlı fərqləri müəyyən etməkdir.

Aciz şeirlərində rəngarəng antonimləri işlətməklə öz dilinə daha da canlılıq gətirmiş, emosional təsiri artırmış və beləliklə hadisələrin obrazlı şəkildə əks etdirilməsinə nail olmuşdur.

Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aciz dilində işlənən antonimlər forma və quruluşlarına görə müxtəlif olduğu kimi üslubi-bədii cəhətdən də bənzərsizdirlər. Aciz əsərdə antonimlərdən bəhrələnməklə maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlər yaratmışdır.

AYNURA MAMMADOVA **SEMANTICS OF ANTONYMS USED IN AJIZ'S "DIVAN".** **SUMMARY**

Ajiz was one of the poets who wrote and created under the influence of Fuzuli's work in Southern Azerbaijan in the 19th century. Ajiz's vocabulary, language and style of poetry play an important role in the study of the period in which he lived, his way of thinking and poetic technique.

Antonyms are one of the categories that play a certain role in enriching the vocabulary of our language. Some compound words in our language are formed by combining antonyms. The reason for the appearance of antonyms in language is that the world around us is contradictory.

Antonyms used in Divan also occupy an important place as a lexical unit that enhances the artistic effect of the text.

The main purpose of using antonyms in the Ajiz language is to determine the contrasting differences between them when assessing events.

Using colorful antonyms in his poems, Ajiz added liveliness to his language, enhanced the emotional impact and thereby achieved a figurative reflection of events.

As a result of the study, we can conclude that the antonyms used in the Ajiz language are unique in terms of style and art, as well as in their form and structure. Using antonyms in his work, Ajiz created interesting and colorful stylistic features.

АЙНУРА МАМЕДОВА

**СЕМАНТИКА АНТОНИМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В
«ДИВАНЕ» АДЖИЗА.
РЕЗЮМЕ**

Антонимы — одна из категорий, играющих определенную роль в обогащении словарного запаса нашего языка. Некоторые сложные слова в нашем языке образуются путем соединения антонимов. Причина появления антонимов в языке в том, что окружающий нас мир противоречив.

Антонимы, используемые в Диване Аджиза, занимают важное место и как лексическая единица, повышающая художественный эффект текста.

Аджиз был одним из поэтов, писавших и творивших под влиянием творчества Физули в Южном Азербайджане XIX века. Словарный запас, язык и стиль стихов Аджиза играют важную роль в изучении периода, в котором он жил, его образа мышления и поэтической техники.

Основная цель использования антонимов в языке Аджиза — определение контрастных различий между ними при оценке событий.

Используя в своих стихах красочные антонимы, Аджиз придал живость своему языку, усилил эмоциональное воздействие и тем самым добился образного отражения событий.

В результате исследования можно сделать вывод, что антонимы, используемые в аджизском языке, уникальны с точки зрения стиля и искусства, а также по своей форме и структуре. Используя в своем творчестве антонимы, Аджиз создал интересные и красочные стилистические особенности.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Nəsib Göyüşov

АБДУЛРАГИМОВА ГОНЧА ВАСИФ

Кандидат филологических наук,
доцент кафедры иностранных языков
Азербайджанский Университет Языков
(AZ1014, Азербайджан, Баку, Насими, Рашид Бейбурдов, 134. E-Mail:
knospe2124@gmail.com

РАЗВИТИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ- ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ АСПЕКТОВ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Данная статья исследует процесс развития грамматической культуры речи в контексте обучения немецкому языку. Автор рассматривает методы, применяемые в образовательных практиках, направленные на формирование навыков правильного использования грамматических структур. Анализируются педагогические стратегии, способствующие эффективному усвоению грамматических норм и повышению качества устной и письменной речи студентов немецкого языка. В работе исследуются ключевые аспекты формирования грамматических навыков, выделяя их роль в повышении коммуникативной компетенции студентов. В работе также рассматриваются методы эффективного преподавания грамматики и их влияние на процесс освоения языка, с акцентом на практические аспекты усвоения грамматических правил. Цели и задачи развития грамматической культуры речи направлены в работе на создание основы для качественного владения немецким языком. Они способствуют улучшению языковых навыков и повышению коммуникативной компетенции студентов, что позволяет им успешно общаться и взаимодействовать на немецком языке в различных ситуациях и сферах жизни. В целом, развитие грамматической культуры речи в немецком языке имеет множество преимуществ, включая улучшение понимания, коммуникации, аналитического мышления, уверенности в себе, переводческих и риторических навыков, а также укрепление связи с немецкой культурой. Эти преимущества охватывают различные сферы жизни и открывают новые возможности для образования, карьерного роста и межличностного взаимодействия. Развитие грамматической культуры речи в немецком языке способствует повышению точности и ясности вашей коммуникации. Правильное использование грамматических правил позволяет вам точнее выражать свои мысли и идеи, избегая двусмысленности и непонимания. Вы становитесь более грамотным и компетентным коммуникатором на немецком языке, что облегчает взаимодействие с другими людьми в различных ситуациях.

Ключевые слова: культура речи, грамматические навыки, немецкий язык.

Введение в проблему. Язык - это важнейшая часть в нашей жизни. Как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем мы имеем дело и мы можем определить степень интеллигентности человека. Эстетика речи состоит в подчинении определенным нормам произношения, ударения, построения слов, словосочетаний, предложений; в ясности, эмоциональности и доступности.

Культура речи содержит три компонента: правильность речи, культура речи, культура поведения. Культура речи требует безупречного владения нормами литературного языка: орфоэпическими, лексическими, грамматическими. Разговорная речь, являющаяся основным средством устного язычного общения, имеет свои нормы, отличные от нормы письменного речи. Этика общения требует соблюдения правил языкового поведения. Этический компонент культуры речи проявляет себя в речевых актах, или целенаправленных речевых действиях: как выразить просьбу, вопрос и благодарность. Культура речи тесно связаны с понятными *богатствами речи* и *выразительностью речи*, которые, в свою очередь, связаны с синонимическими средствами языка. Культура речи – это не только ее правильность, но и эффективность использования языкового богатства родного языка (1, 52 ст). Культура речи предполагает культуру общения и речевого поведения, соблюдения речевого этикета, культуру языка, мимики, жестов. На сегодняшний день одним из важнейших аспектов обучения немецкого языка является развитие грамматической культуры речи. Грамматическая культура речи играет ключевую роль в формировании навыков эффективного общения на немецком языке. Она не только помогает нам грамотно и точно выражать свои мысли, но и отражает нашу общую языковую компетенцию. Значимость развития грамматической культуры речи проявляется в нескольких аспектах. Во-первых, правильное использование грамматических конструкций позволяет нам передавать свои мысли и идеи более точно и ясно. Когда мы владеем грамматикой, мы можем строить грамотные предложения, правильно использовать время, падежи и другие грамматические элементы, что делает нашу речь более точной и понятной для собеседника. Во-вторых, развитие грамматической культуры речи способствует повышению нашего понимания немецкого языка. Знание грамматических правил помогает нам разбираться в структуре предложений, распознавать грамматические особенности текстов и легче осваивать новый материал. В-третьих, развитие грамматической культуры речи способствует развитию наших коммуникативных навыков. Когда мы владеем грамматикой, мы можем свободно и уверенно выражать свои мысли и идеи на немецком языке. Это открывает перед нами новые возможности для общения с носителями языка, путешествий, участия в академической и профессиональной сферах.

Цели и задачи развития грамматической культуры речи немецкого языка могут быть следующими:

1. Повышение уровня грамматической компетенции студентов в немецком языке.
2. Развитие навыков правильного и грамотного использования грамматических структур.
3. Улучшение понимания и интерпретации грамматических особенностей в текстах на немецком языке.
4. Обеспечение более точной и эффективной коммуникации на немецком языке.

Развитие навыков самостоятельного изучения грамматики используется в различных учебных ресурсах. Как сказал немецкий классик И.В.Гёте «*Wer fremde Sprachen nicht lernt, weiß nicht von seiner eigenen*» - Кто не учит иностранный язык, тот не знает и свой собственный (1, 104 стр). Способность использовать грамматические правила на практике при общении на немецком языке. Это включает умение строить правильные предложения, формировать правильные глагольные времена, согласовывать слова по падежам и числам, а также использовать грамматические конструкции для выражения своих мыслей и идей. Активное и пассивное понимание грамматики, умение понимать и анализировать грамматические особенности в речи других людей. Это включает способность распознавать и понимать грамматические структуры в текстах, слуховом восприятии и общении с носителями языка. Грамматическая культура является важным аспектом языкового образования, поскольку она определяет нашу способность грамотно и точно выражать свои мысли на немецком языке. Развитие грамматической культуры требует систематического изучения и практики, а также постоянного совершенствования и применения грамматических навыков в реальных коммуникативных ситуациях. Развитие грамматической культуры речи имеет значительное значение и приносит ряд преимуществ в обучении немецкому языку. Е.И.Пасков считает, что «успешное развитие культуры речи возможно при соблюдении ряда условий. К этим условиям относятся предваряющее слушание того материала, который подлежит автоматизации (то есть речевого образца), имитация в речи, что предполагает не просто повторения, а имитацию при наличии речевой задачи» (5; 73) Важным аспектом развития грамматической культуры является коррекция ошибок. Преподаватель или учащие могут помочь в выявлении и исправлении грамматических ошибок, которые студенты могут совершать в своей речи или письме. Коррекция ошибок способствует осознанию и закреплению правильных грамматических структур. Изучение и анализ текстов на немецком языке, а также примеров, содержащих грамматические конструкции, может помочь студентам лучше понять и запомнить правила грамматики. Анализ текстов позволяет студентам увидеть, как грамматические структуры применяются на практике и как они взаимодействуют в контексте. Дополнительные учебные ресурсы, такие как грамматические учебники, онлайн-курсы, видеоуроки, грамматические приложения и другие материалы могут быть полезными для развития грамматической культуры

речи. Эти ресурсы предоставляют дополнительные объяснения, упражнения и примеры, которые помогают углубить понимание и применение грамматических правил. Включение коммуникативных заданий в учебный процесс способствует развитию грамматической культуры речи. Это могут быть ролевые игры, диалоги, дискуссии и другие задания, которые требуют активного использования грамматических структур для общения. Систематическое изучение грамматических правил является важным шагом в освоении любого языка. Комбинирование всех этих подходов поможет нам систематически изучать грамматические правила, применять их на практике, исправлять ошибки и использовать разнообразные образовательные ресурсы для углубления знаний.

Продолжая изучение грамматики, мы можем использовать следующие подходы:

Чтение текстов на изучаемом языке поможет увидеть грамматические правила в контексте и понять их использование. Анализируйте структуру предложений, выделяйте грамматические конструкции и обратите внимание на употребление времен, модальных глаголов и других грамматических элементов. Создавая собственные грамматические таблицы или используя готовые материалы, где мы сможем систематизировать и организовать свои знания о грамматических правилах. Это поможет нам лучше запомнить правила и быстрее находить нужную информацию. Вместо изучения отдельных грамматических правил по отдельности, старайтесь изучать их в контексте. Например, изучая определенное временное форму, рассмотрите его использование в различных ситуациях, чтобы лучше понять, когда и как его применять. Практика общения с носителями языка поможет вам улучшить свои грамматические навыки. Общение на языке, в котором вы изучаете грамматику, позволит нам применять правила в реальном времени и получать обратную связь от носителей языка. Начиная с простых грамматических упражнений, мы постепенно переходим к более сложным. Это поможет нам укрепить основные правила и затем расширить свой грамматический арсенал. Кроме того, стоит отметить, что изучение грамматики само по себе не является конечной целью. Цель состоит в том, чтобы использовать грамматические правила для эффективного и свободного общения на языке. Поэтому важно также уделять время коммуникативной практике, разговорам и общению на изучаемом языке. Это поможет нам применить свои знания грамматики на практике и развить навыки свободного общения. Важно помнить, что каждый человек учится по-своему, и эффективные методы могут отличаться в зависимости от ваших индивидуальных предпочтений и потребностей. Экспериментируйте с различными подходами, обратите внимание на свои успехи и ошибки, и настройтесь на постоянное совершенствование в изучении грамматики языка. Когда мы систематически изучаем грамматику и проводим практические упражнения, регулярная коррекция ошибок и обратная связь играют важную роль в нашем обучении. Исправить ошибки,

улучшить свои навыки и продвинуться вперед являются неотъемлемой частью процесса обучения и помогают улучшать наши знания. Для эффективного изучения грамматики также полезно использовать разнообразные образовательные ресурсы. Используя учебники и пособия, которые предоставляют подробные объяснения грамматических правил и предлагают упражнения для практики. Это может помочь освоить основы грамматики и расширить свой словарный запас. Существует множество онлайн - ресурсов и приложений, которые предлагают грамматические упражнения, тесты, интерактивные уроки и видео-уроки. Некоторые из них также предлагают индивидуальную коррекцию ошибок и обратную связь. Используя аудио- и видеоматериалы, такие как аудиокниги, видеоуроки и фильмы на изучаемом языке помогут услышать грамматические конструкции в контексте и привыкнуть к их использованию в реальной речи. Присоединяясь к групповым занятиям или языковым клубам, где студенты могут общаться с другими студентами и практиковать свои грамматические навыки в реальных ситуациях. Студенты смогут задавать вопросы, обмениваться опытом и получать дополнительные материалы и рекомендации от опытных изучающих язык или носителей языка. Использование разнообразных образовательных ресурсов помогут получить разностороннюю информацию, находиться в разных языковых ситуациях и развивать разнообразные навыки в изучении грамматики (2, 122 ст). Каждый студент имеет свои уникальные потребности и способности в изучении грамматики. Преподаватель должен учитывать индивидуальные особенности студентов, предлагая им дифференцированные задания и обратную связь. Это может включать объяснение грамматических правил в доступной форме, проведение дополнительных упражнений для студентов, испытывающих затруднения, и предоставление дополнительных материалов для самостоятельного изучения (5, 64 ст). Преподаватель должен поощрять студентов к активной практике использования грамматических структур в речи. Это может включать проведение коммуникативных упражнений, ролевых игр, дискуссий и других активностей, где студенты могут применять изученные грамматические правила на практике. Преподаватель должен быть источником знаний и экспертом в области грамматики, который может предоставить студентам нужную информацию и объяснения. Однако он также должен быть наставником и руководителем, который помогает студентам осознать и развить свои собственные грамматические навыки. Кроме того, преподаватель должен стимулировать интерес студентов к грамматике и показать им ее практическую ценность. Это может быть достигнуто через демонстрацию примеров из реального мира, обсуждение практических применений грамматики в повседневной жизни или в профессиональной сфере. Развитие грамматической культуры речи в немецком языке имеет несколько преимуществ, которые могут оказать положительное влияние на общую языковую компетенцию, уверенность в

использовании языка и успешное взаимодействие в академической и профессиональной среде. Вот подробнее об этих преимуществах:

Развитие грамматической культуры речи помогает улучшить понимание грамматических структур и правил немецкого языка. Когда вы обладаете хорошей грамматической основой, вы становитесь более внимательными к деталям языка и способны выразить свои мысли точнее и более грамотно. Это ведет к повышению качества вашей речи и письма, а также к более четкому и эффективному общению на немецком языке. Когда вы осознанно развиваете свою грамматическую культуру речи, вы становитесь более уверенными в своих языковых навыках. Уверенность в использовании немецкого языка помогает вам свободно и спокойно общаться на немецком, избегая неловких ситуаций и ошибок. Вы чувствуете себя более уверенно в различных сферах жизни, будь то учеба, работа или общение с носителями языка. В профессиональной среде хорошая грамматика помогает вам составлять профессиональные документы, писать электронные письма, вести переговоры и выполнять другие языковые задачи, необходимые для эффективной работы. Хорошая грамматическая культура речи также способствует созданию положительного впечатления о вашей профессиональной компетентности. Грамматическая точность и правильное использование языковых структур помогают вам более эффективно общаться с носителями языка, устанавливать более глубокие и качественные связи и налаживать доверительные отношения. Изучение грамматики языка также открывает путь к более глубокому пониманию культуры и общества, связанного с этим языком. Вы изучаете не только язык, но и культурные особенности, связанные с ним. Это помогает вам развивать межкультурную компетенцию, что в свою очередь способствует успешному взаимодействию в различных средах и с разными людьми. Все эти преимущества говорят о важности развития грамматической культуры речи в немецком языке. Это не только способствует лучшему использованию языка, но и открывает двери к новым возможностям и успеху в обучении, работе и повседневной жизни. Вы научитесь использовать различные грамматические структуры и конструкции, что позволит вам передавать разные оттенки значения, выражать свои идеи с точностью и краткостью, а также играть с языком для создания эффекта или эмоциональной окраски (3, 204 ст).

Грамматическая культура речи имеет прямое влияние на устную коммуникацию. Когда вы обладаете хорошей грамматической основой, вы сможете говорить более четко, свободно и грамотно. Вы будете легче выражать свои мысли, задавать вопросы, участвовать в дискуссиях и вести беседы на немецком языке.

Все эти преимущества развития грамматической культуры речи в немецком языке в конечном итоге способствуют вашей более полноценной и успешной интеграции в немецкоговорящее общество, повышению уровня образования и раз-

виту профессиональных навыков. Они помогают вам стать более компетентным и уверенным в использовании немецкого языка в различных сферах вашей жизни.

Изучение грамматики включает не только изучение языковых правил, но и понимание культурных контекстов, в которых эти правила применяются (4,64 ст).

Изучение грамматической культуры речи в немецком языке требует систематической работы, самодисциплины и усидчивости. Вы должны уделять внимание деталям, повторять и тренироваться, чтобы достичь хороших результатов. Это помогает вам развить качества самодисциплины, усидчивости и упорства во многих аспектах жизни. Развитие этих качеств помогает вам не только в изучении немецкого языка, но и в достижении успеха в других областях, где требуется постоянное обучение и саморазвитие. В целом, развитие грамматической культуры речи в немецком языке имеет широкий спектр преимуществ, влияющих на различные аспекты жизни и улучшающих ваши навыки и возможности. Это обеспечивает более точное и уверенное использование немецкого языка, успешное взаимодействие в академической и профессиональной среде, улучшение коммуникации и критического мышления, развитие аналитических и риторических навыков, укрепление речевой памяти, развитие самодисциплины и усидчивости, расширение кругозора и познание другой культуры, повышение возможностей карьерного роста и улучшение способности к обучению других языков. Развитие грамматической культуры речи в немецком языке сказывается на вашей способности чтения и письма. Правильное понимание грамматических структур помогает вам лучше разбираться в текстах на немецком языке, улавливать нюансы и особенности авторского стиля. Также, при написании на немецком языке, грамматическая точность и правильное использование конструкций делают ваш текст более читабельным и профессиональным.

Выводы. В заключение, развитие грамматической культуры речи в немецком языке оказывает положительное влияние на ваше чтение и письмо, межкультурную коммуникацию, творческое мышление, самосознание, ментальное развитие и межличностные навыки. Это важный аспект обучения немецкому языку, который способствует вашему общему языковому развитию и открывает новые возможности для личностного и профессионального роста. Развитие грамматической культуры речи в немецком языке также способствует более глубокому пониманию немецкой культуры и истории. Изучение грамматики помогает расширить вашу лексическую базу, что в свою очередь позволяет лучше воспринимать и анализировать тексты, литературу, фильмы и другие культурные материалы на немецком языке. Вы сможете проникнуть в суть немецкой культуры, понять ее традиции, ценности и особенности, а также участвовать в культурном диалоге с носителями языка. Изучение грамматической культуры речи в немецком языке требует постоянной практики и упорства. Систематическое изучение и применение грамматических правил развивает вашу самодисциплину,

терпение и упорство. Вы становитесь более организованным и целеустремленным, способным уделять время и усилия для улучшения своих языковых навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабинская, П.К. Коммуникативно-ориентированное обучение иностранному языку / П.К. Бабинская // *Замежныя мовы ў Рэспубліцы Беларусь*, 2010.
2. Вострякова, Н.А. Цели урока иностранного языка и способы их достижения / Н.А. Вострякова // *Иностранные языки в школе*. 2001. № 5.
3. Зимняя, И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранных языках / И.А. Зимняя. М., 1978.
4. Миролюбова, А.А. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе / А.А. Миролюбова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. М., 1987.
5. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в средней школе / Е.И. Пассов. М., 1988.

G.Abdulrahimova

DEVELOPMENT OF GRAMMATICAL CULTURE IN SPEECH - ONE OF THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF LEARNING THE GERMAN LANGUAGE

Summary

This article investigates the process of developing grammatical culture in speech within the context of teaching the German language. The author explores methods utilized in educational practices aimed at cultivating skills for the correct use of grammatical structures. Pedagogical strategies that contribute to the effective assimilation of grammatical norms and enhancement of the quality of oral and written communication in German language students are analyzed. The work examines key aspects of forming grammatical skills, emphasizing their role in elevating the communicative competence of students. The paper also reviews methods for effectively teaching grammar and their impact on the language acquisition process, with a focus on the practical aspects of mastering grammatical rules. The goals and objectives of developing grammatical culture in speech, as outlined in the paper, aim to establish a foundation for proficient mastery of the German language. These objectives contribute to improving language skills and increasing the communicative competence of students, enabling them to successfully communicate and interact in German across various situations and life domains.

Overall, the development of grammatical culture in German offers numerous advantages, including improved comprehension, communication, analytical thinking,

self-confidence, translation and rhetorical skills, and a strengthened connection to German culture. These benefits span various aspects of life, opening up new opportunities for education, career advancement, and interpersonal interaction. Developing grammatical culture in German contributes to increased precision and clarity in communication. The correct application of grammatical rules enables individuals to express thoughts and ideas more accurately, avoiding ambiguity and misunderstanding. This results in becoming a more proficient and competent communicator in the German language, facilitating interaction with others in diverse situations.

Keywords: speech culture, grammatical skills, German language

Q.Əbdülrəhimova

**ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ
ASPEKTLƏRİNDƏN BİRİ NİTQIN QRAMMATİKA
MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİDİR
Xülasə**

Bu məqalə alman dilinin tədrisi kontekstində nitqin qrammatik mədəniyyətinin inkişaf prosesini araşdırır. Müəllif burada qrammatik strukturlardan düzgün istifadə bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmiş təhsil təcrübələrində istifadə olunan metodları nəzərdən keçirir. Alman dilini öyrənən tələbələrin qrammatik normaları səmərəli mənimsəməsinə, şifahi və yazılı nitqin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edən pedaqoji strategiyaları təhlil edilir. Məqalədə qrammatik bacarıqların formalaşmasının əsas aspektləri araşdırılır, onların tələbələrin kommunikativ səriştəsinin artırılmasında rolu vurğulanır. Həmçinin məqalədə qrammatik qaydaların mənimsənilməsinin praktiki aspektləri vurğulanmaqla qrammatikanın effektiv tədrisi üsulları və onların dilin mənimsənilməsi prosesinə təsiri nəzərdən keçirilir. Nitqin qrammatik mədəniyyətinin inkişafının məqsəd və vəzifələri alman dilini keyfiyyətli şəkildə öyrənmək üçün zəmin yaratmağa yönəlmişdir. Onlar dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və tələbələrin kommunikativ səriştəsinə artırmağa kömək edir ki, bu da onlara həyatın müxtəlif sahələrində və vəziyyətlərində alman dilində rahat ünsiyyət qurmağa və qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir. Ümumilikdə, alman dilində qrammatik nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyin həm də dili yaxşı qavrama, ünsiyyət, analitik düşüncə, özünə inam, tərcümə və ritorik bacarıqlar, həmçinin Alman mədəniyyəti ilə daha yaxından əlaqə kimi bir çox faydası vardır. Bu üstünlüklər həyatın bir çox sahələrini əhatə edir və təhsil, karyera və şəxsiyyətlərarası əlaqələr üçün yeni imkanlar açır. Alman dilində qrammatik nitq mədəniyyətinin inkişafı ünsiyyətinizin dəqiqliyini və aydınlığını artırmağa kömək edir. Qrammatik qaydalardan düzgün istifadə qeyri-müəyyənlik və anlaşılmazlıqdan qaçaraq ideya və

fikirlerinizi daha dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Siz alman dilində daha savadlı və bacarıqlı ünsiyyətçi olursunuz ki, bu da müxtəlif vəziyyətlərdə başqa insanlarla ünsiyyət qurmağı asanlaşdırır.

Açar sözlər nitq mədəniyyəti, qrammatik bacarıqlar, alman dili.

**Filologiya elmləri namizədi, dosent Aida Sobor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA

samedovakonul@mail.ru

*f.e.d., dosent, ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən)
qıpçaq və oğuz dillərinin izləri*

Xülasə:

Hər bir xalq müəyyən etnik birlikdən ayrılır, bu və ya digər coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi səbəblərlə əlaqədar olaraq özünəməxsus ələmətlər kəsb edir. Eyni zamanda hər bir xalq əsasən qohum, bəzən də qohum olmayan etnosların tayfaların konsolidasiyası, coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mərkəzləşməsi nəticəsində formalaşır. Bu, məhz Azərbaycan xalqına da aiddir. Azərbaycan xalqı da türk xalqlarından biridir və Azərbaycan ərazisində yaşayan eləcə də buraya sonradan gələn müxtəlif türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və dilləri də qarşılıqlı inteqrasiya etmiş, dialekt və şivələrin tərkibində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Məqalədə bu izlərdən və sözügedən izlərin şimal ləhcəsi dialektlərimizə olan təsirindən bəhs edəcəyik

Açar sözlər: etnik mənşəyimiz, şimal qrupu dialektləri, fonetik xüsusiyyətlər, qıpçaq türkcəsi

Konul Samadova

Doctor of philological sciences, associate professor,

Head of the Department of Modern Azerbaijani Language of ADPU

**Traces of Kipchak and Oghuz languages in the northern dialects of the
Azerbaijani language (Sheki, Oghuz, Gakh, Zagatala, Balaken)**

Summary:

Each nation separates from a certain ethnic group, acquires its own characteristics due to one or another geographical, social-political, cultural-spiritual reasons. At the same time, each nation is formed as a result of consolidation of tribes, geographic, social-political, cultural-spiritual centralization of mostly related and sometimes unrelated ethnoses. This also applies to the people of Azerbaijan. The people of Azerbaijan are also one of the Turkic peoples, and they mingled with various Turkic tribes living in the territory of Azerbaijan, as well as those who came here later, and they also integrated their languages, preserved their traces in the composition of dialects and dialects. In the article, we will talk about these traces and the influence of these traces on our northern dialects

Key words: our ethnic origin, dialects of the northern group, phonetic features, Kipchak Turkish

Конул Самадова
д.ф.н., доцент, АДПУ, заведующий кафедрой современного
Азербайджанского языка.

Следы кыпчакского и огузского языков в северных диалектах
азербайджанского языка (Шекинский, Огузский, Гахский, Загатальский,
Балакенский)

Аннотация:

Каждая нация отделяется от определенного этноса, приобретает свои особенности в силу тех или иных географических, социально-политических, культурно-духовных причин. При этом каждая нация формируется в результате консолидации племен, географической, социально-политической, культурно-духовной централизации преимущественно родственных, а иногда и неродственных этносов. Это касается и Азербайджанского народа. Азербайджанский народ также является одним из тюркских народов, и они смешались с различными тюркскими племенами, проживающими на территории Азербайджана, а также с теми, кто пришел сюда позже, а также интегрировали свои языки, сохранили их следы в составе диалектов. В статье мы поговорим об этих следах и влиянии этих следов на наши северные диалекты.

Ключевые слова: наше этническое происхождение, диалекты северной группы, фонетические особенности, кыпчакский тюркский язык.

Azərbaycan dilinin dialektləri kompakt şəkildə, əsasən, tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıların danışdıqları şivələrin məcmusudur. Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb, yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində sakin olmuş əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Dialekt və şivələrdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr var ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlinmir. Şimal qrupu dialekt və şivələrinin türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Məsələn, qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik xüsusiyyətlərə nəzər salaq.

1. Qıpçaq qrupu türk dillərində 25-26 samit fonem vardır.
2. Bu qrup dillər üçün *ç* fonemi səciyyəvi deyil. Burada *ç-ş-s* əvəzlənməsi geniş yayılmışdır.
3. Qıpçaq qrupu türk dillərində söz əvvəlində *m*, *n*, *r* samitləri müşahidə olunmur. Söz əvvəlində *d*, *q*, *b* samitləri işlənir.
4. Qıpçaq qrupu türk dillərində *sağırnun* (*η*) fonemi geniş yayılmışdır. (Bu fonemi, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində də geniş formada işlənir)

Bundan əlavə əsl məmluk qıpçaqçasında bu fonetik fərqlər daha çox nəzərə çarpır. Məs.: 1. ikihecalı sözlərin sonunda -g / -ğ səslərinin düşməsi. Məs.: küçlüg > küclü, tiriğ > tiri (diri, canlı), korkuğ > korku (qorxu)

2. Sözlün ortasında və birinci hecanın sonunda işlənən – g / -ğ / - g - / -ğ samitləri əsasən v samitinə çevrilir. Məs.: ağır > avur, bağla > bavla~bayla (bağla), tügmə > түvm~tüymə, yağ > yav (yağ)

3. Yönlük hal şəkilçisindən sonra üçüncü şəxsin təki yiyəlik hal şəkilçisi sonra –n-a / -ne şəklində işlənir.

4. Çıxışlıq hal -den /-dan şəklində olur.

8. Qarahanlı türkcəsinin sözündəki *d* səsləri *y* olur: *adak* > *ayak*.

Burada oğuz-qıpçaq qarışıq dialekti ortaya çıxır və beləliklə, XV yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq qıpçaq dili oğuz dilinə yaxınlaşmış və demək olar ki, eyni dil olmuşdur [1, s.119].

Oğuz dili qıpçaq dialektlərinə mühüm təsir göstərmişdir. X-XII əsrlərdə və sonrakı dövrdə qıpçaq dili karluq və oğuz dilləri arasında orta mövqe tuturdu. Daha çox oğuz dilinə yaxın idi. M.Kaşğari oğuz dilinin təsirini hər yerdə hiss etmiş, oğuz-qıpçaq dillərinin qarışıq olmasına əmin olmuşdur. H.Hacıyeva qeyd edir ki, oğuz və qıpçaq dilləri vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətin müəyyən coğrafi şəraitdə “*qorunması*” yolu ilə yaranmışdır. Ehtimal etmək olar ki, oğuz və qıpçaq adları dilə görə deyil, tayfaya görə olan adlardır [2, s.115-116]. Qıpçaq termini bir çox hallarda dil anlayışından çox, coğrafi anlayış ifadə etmişdir. Deməli, etnolingvistik baxımından “qıpçaq dili” yox, yuxarıda deyildiyi kimi, “oğuz-qıpçaq” ifadəsini işlətmək daha doğrudur [3, s.14].

Şimal (Ş., Oğ., Qax, Zaq., Bal.) qrupu dialekt və şivələrinə aid edilən bu xüsusiyyətlərin bəziləri bir tərəfdən həmin şivələrin şimal ərazisində yerləşməsi ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən həmin şivələrin tarixən qərb ləhcəsinin təsirinə məruz qalması ilə də bağlı ola bilər. Burada oğuzların və qıpçaqların dil xüsusiyyətləri də özünü biruzə verir, oğuz, qıpçaq dilinin elementləri bu gün də paralel şəkildə işlənir. Bu cəhət oğuzlarda “d” samiti ilə başlayan sözlərin qıpçaqlarda “t” ilə işlədilməsi şəklində öz əksini tapır. *Dağılmak* // *tağılmak*, *davuk* // *taruk*, *darar* // *tavar*, *dört* // *tört*, *daş* // *taş*, *dağ* // *tag*, *dolu* // *tolu*, *döşəmək* // *töşəmək* və s.

Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “*Türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk lisani ünsürlərindən qıpçaq və oğuz tayfalarının lisani ünsürləri nisbətən daha çox təşkiledici aşqar kimi iştirak etmişdir*” [4, s.40]. Azərbaycan yazılı abidələrində qıpçaq və oğuz türkcəsində sözlərin paralelliyi (sinonimliyi) müşahidə edilir:

Qıpçaq türkcəsində - Oğuz türkcəsində: Ata - baba, çöl - yazı, çağırmaq - oqumaq, ayıtmaq - demək, payız - küz, yaxşı - iyi, getmək – varmaq, vermək - sunmaq və s.

Belə sözlər kifayət qədərdir və siyahını xeyli artırmaq olar. Təsədüfi deyildir ki, B.Çobanzadə Azərbaycan dilini oğuz-qıpçaq dili adlandırmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz dil ünsürləri üstün olmuşdur. M.Kaşğari X-XI

əsrin qıpçaq türkcəsini eyni dövrün oğuz türkcəsi ilə müqayisə edərək onların oxşar cəhətlərini qeyd etmişdir. Bu dillərin sonrakı inkişafı kəskin dəyişmələrə səbəb ola bilməzdi. Qıpçaq türkcəsi öz əksini 1302-ci ilə aid edilən “Codex Cumanicus” da tapmışdır. M.Şirəliyev bu abidənin dilində bəzi sözlərin və qrammatik xüsusiyyətlərin dilimizin bir sıra dialektlərində olmasını diqqət yetirmişdir. Məsələn, “Codex Cumanicus” da *mana-ma:*, *sana-sa:-sa* ilə yanaşı, *mağa*, *sağa* variantları da işlənmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin şimal qrupunda da I və II şəxs təkin yönük halda *ma:*, *sa:* (sənə) ilə yanaşı, *mağa*, *sağa* variantları işləkdir [5].

“Codex Cumanicus”un tədqiqatçılarından biri Tavkul Ufuk abidənin dili haqqında qeyd edir ki, “*Dəğişik dillərdə danışan Kafkasya halkları arasında Kıpçak Türkçesinin ortak anlaşma dili olarak yaygın biçimde konuşulduğunun en mühüm delili isə, 11 Mayıs 1918-de kurulan “Birleşik Kafkasya Cumhuriyyətinin resmi dilinin Kumuk Türkçesi olarak kabul edilməsidir”* [6, s.45-81]

Ə.Dəmirçizadənin araşdırmalarına görə qıpçaq türkcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilinə də öz təsirini göstərmişdir. O yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili əvvəlki “saf” oğuz, bu dil Azərbaycanda qarşılanan və qaynayıb qarışan Oğuz və Qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir. Buradakı “Oğuz dilində” ifadəsi də məhz hələ tayfa adlarının mühafizə edilməsilə və bu dildə oğuz ünsürlərinin nisbətən üstünlüyü ilə izah edilməlidir. Lakin digər ünsürlər də xüsusən də başlanğıcda müvazi işlənmişdir”

Qıpçaq elementlərinin təsiri Azərbaycan dili dialektlərində “c” (dj) əvəzinə “dz” səsinin işlənməsində də üzə çıxır. B.A.Serebrennikov belə qeyd edir ki, dildə “ts” affrikata çox vaxt “dz” səsinin olmasını müəyyənləşdirir. Bununla bağlı olaraq “ç” əvəzinə “ı” (ts) səsinin işləndiyi dialektlərdə “c”(dj) əvəzinə “dz” səsinin işlədilməsi də müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qıpçaq təsiri təkcə Şimali Azərbaycan deyil, Cənubi Azərbaycanın dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Buna görə də XI-XII əsrlərdə Cənubi Azərbaycanın “təmiz” oğuz dili arealı olması, Şimali Azərbaycanda isə ona qıpçaqların “qarışması” haqqında fikir özünü doğrultmur.

Tədqiqatçı S.Mustafayeva Azərbaycan dilinin əsaslarında dayanan qıpçaq türkcəsi haqqında qeyd edir ki, bu dil ümumi türk dilindən ayrılmış kiçik miqyaslı fəaliyyət coğrafiyasına malik bir xalqın dili deyildi. Bu dil Qafqazın cənubundan şimalına eləcə də Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləmiş min illər ərzində məskunlaşmış hun-qıpçaqlar eyni zamanda Dəşti-Qıpçaqdan, Avropadan üzü bəri yayılmış tayfaların dilidir. Qərbi Avropada hansı dildə ünsiyyət saxlayırdılsa, Azərbaycanda da xüsusən onun şimalında da həmin dildə danışırıdılar.

Burada belə bir müqayisə aparmaq olar: “Kitabi-Dədə-Qorqud”dan 19 söz kökünün *d* samiti ilə işlənməsi burada oğuzlardan öncə qıpçaqların olmasını, yaxud oğuzlarla bərabər qıpçaqların varlığını bildirir. Əslində tədqiqatlara əsaslananda belə qənaətə gəlirik ki, qıpçaqlar həmin ərazilərdə oğuzlardan daha erkən formalaşmağa

başlamış, sonradan isə oğuzlarla qaynayıb-qarışmışlar. Lakin sonralar Roma kilsəsi Avropada türklərə aid olan hər şeyi planlı şəkildə məhv etməyi qərarlaşdırarkən bu palanın bir hissəsi də oğuzlarla qıpçaq qarşিদurması planlarını həyata keçirmək olmuşdur. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da göstərilən “Qıpçaq Məlik” düzgün göstərilməmişdir. Əslində qıpçaqların tarixi və fizioloji quruluşlarına nəzər salanda qıpçaqlar hündür, yaşıl gözlü, sarışın insanlar olmuşlar. Lakin burada Qıpçaq Məlik obrazı düzgün təsəvvürünü tapmamışdır. Əslində qıpçaq Məlik sonradan erməniləşdirilmiş Məlik olur ki, bu da dastanlarımızda onların Qazan və ailəsinə qarşı davranışlarında büruzə verir.

Qədim dövrün sonu, ilk orta əsrlərdə qıpçaqların nəinki yazıya malik olmaları, hətta bir sıra xalqların əlifbalarının məhz qıpçaq türkləri tərəfindən yaradılması barədə fikirlər də mövcuddur. Qıpçaq əlifbası türklərin qədim dövrlərdən istifadə etdikləri rum əlifbası idi. Sonralar islamı qəbul etməyən qıpçaqları xristian qalmaq üçün erməniləşdirən ermənilər, onların əlifbasını da özəlləşdirmişdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” da türklər açıq-aşkar bəlli olan Qıpçaq Məlik, Söklü Məlik, Qara Aslan Məlik və digərlərinin oğuz elləri ilə mübarizə apardıqlarını önə çəkib onlara maraq göstərməmişlərimi? Bizdən fərqli olaraq, ermənilər bu məsələdən məharətlə istifadə edib qədim xristian-qıpçaq, daha dəqiq desək, Qriqoryan qıpçaq türklərinə məxsus nə varsa özlərinə çıxmağa başladılar. Bütün tarixi mənbələr saxtalaşdırıldı. Qriqoryanlıqla bağlı olaraq Alban, sonralar erməni əlifbası ilə qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərin orijinalını yox edib tərcümələrini yaymağa başladılar.

Burada bir məsələyə toxunmaq yerinə düşərdi. Bir sıra tədqiqatçılar qıpçaq və oğuzları ayırırlar. Bu isə tamamilə yanlışdır. Həmin tədqiqatçılar oğuzlarla bağlı mənbələri dərinədən araşdırsalar, görərlər ki, qıpçaq adlanan qola ad verən elə Oğuz xaqandır. Qıpçaqlar oğuzlardan ayrılan ilk qollardan biridir. Sonrakı mənbələrdə Dəsti Qıpçaqda üç min ilə qədər oturan qıpçaqlar Cənub istiqamətində hərəkət edərək VII yüzillikdən yuxarı Kür, e.ə. IV-II yüzillikdə Qərbi Azərbaycan, Doğu Anadolunun Kars, İğdır, Ərzurumun çöllərinə yayılırlar. Bu ərazidə onlardan çox öncə məskunlaşmış yerli türk etnosları ilə qaynayıb-qarışaraq, müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibinə malik olmuşlar. O cümlədən Albaniyanın xristianlıqdan əvvəl və xristianlıq dönməsində aparıcı etnosu olmuşlar. Qıpçaq türkləri ilə bağlı N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində də geniş məlumat verilir. Poemada onların Dərbənddən şimalda yaşadıkları göstərilir. Məlum olduğu kimi, Böyük Qafqaz sıra dağlarında Şimali Qafqazla Cənubi Qafqaz arasında əlaqə yaradan çoxlu aşırımlar olub. Bu aşırımlardan biri də bu günə qədər “Hun belı” adlandırılan Qax rayonu ərazisindəki keçiddir. Düzdür, həmin kitabda bir çox türk tayfalarının məhz bu keçid vasitəsilə Azərbaycana keçdiyini qeyd edirlər. Amma nədənsə qıpçaqların adı çəkilmir. Halbuki, qıpçaqlar məhz bu keçid vasitəsilə Azərbaycana axın etmişdilər.

Nəticə: Fikirlərimizi ümumiləşdirərək bildirə bilərik ki, şimal ləhcələrinin Azərbaycan dilinin dialekt sistemindəki yeri haqqında müxtəlif qənaətlər vardır. Məlumdur ki, E.Əzizov Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının şivələrini şimal-qərb şivələri qrupuna daxil etmişdir. O, bu şivələrin qarışıq tipli olması səbəbindən dildə

xüsusi ləhcə yaratmadığını qeyd etmişdir. Şimal ləhcələrində qırpaq qrupu türk dilləri ilə ortaq olan çox sayda fonetik xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Belə ki, saitlərin burun variantlarının işlənməsi, saitlərin qalınlaşması, sözün ilk hecasında ə>e səs keçidi, saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulması, dilortası k samitinin dilarxası q samitinə, dilortası g samitinin dilarxası q qamitinə, söz ortasında və birhecalı sözlərin axırında kipləşən b səsinin novlu v səsinə keçməsi və s. buna misal ola bilər

Ədəbiyyat

1. Üstünər Ahat. Türkçənin tarixi gelişməsi. İstanbul: Çaşıoğlu Basım, 2015 Eylül. s.256.
 2. Гаджиева, Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов: II Геополитические основы классификации языков мира - М.: Наука, 1980.
 3. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşri) Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
 4. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: Maarif, I hissə, 1979. 268 s.
 5. Codex Kumanikus-Edit by Y.Kuun with the prolegmena to the "C.C" by Louis Ligetti, Budapest, 1981. 395 p.
 6. Tavkul Ufuk. Codex Cumanicus və Karaçay malkar türkcəsi, Türk Dünyası Dil və Edebiyyat Dergisi (15), 2003, 45-81
- Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir - **Qrant № AEF-MCG-2022-1 942)-12/12/5-M-12**

Rəyçi: f.e.d., prof. İbrahim Bayramov

ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI
ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimləri
arifatamara@gmail.com
S.Vurğun 118

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Xülasə

Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır: dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri söz yaradıcılığıdır. Dildə yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bununla dilçiliyin söz yaradıcılığı bölməsi məşğul olur. Söz yaradıcılığı morfologiya və leksika ilə bağlıdır.

"H.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1988."Elm" nəşr. "Müəllif öz kitabında qeyd edir: "Morfologiya leksik mənaları eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarını, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm ana dilinin daxili imkanları hesabına, həm də dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər hesabına baş verir. (1.s.279)

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 5 üsulu vardır:

- 1.Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;
- 2.Sintaktik yolla söz yaradıcılığı;
- 3.Leksik yolla söz yaradıcılığı;
- 4.Alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı.;
- 5.Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər.

Açar sözlər:söz yaradıcılığı,Azərbaycan dili,lüğət,sintaksis.leksika

1) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı

Morfoloji yolla sözlərin yaranması dilimizdə söz yaradıcılığının ən geniş yayılmış üsullarındandır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, köklərə şəkilçilər artırmaqla *mənaca yeni, qululuşuna görə düzəltmə* sözlər əmələ gəlir. Deməli, sözün başlanğıc formasına axırıncı leksik şəkilçi daxil olmaqla qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissəsi daxildir. İsimlərin başlanğıc forması adlıq halda olan hissə, feillərdə isə məsdər formasıdır. Dilimizin qaydalarına görə sözlərə əvvəl leksik, sonra isə qrammatik şəkilçilər qoşulur (- k1, -gil, -dakı² şəkilçiləri istisnadır. Bu şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdən sonra da işlənə bilər). Qeyd edim ki, dildə baş verən yeni söz yaradıcılığı prosesi, əsasən dilin öz daxili imkanları hesabına yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaradılması

istiqamətində gedir. Bununla belə, müxtəlif elm sahələri və informasiya texnologiyaları ilə bağlı bir sıra beynəlmiləl sözlərin dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə qəbul edilməsi və işlədilməsi qaçılmaz bir prosesdir”.

2) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı; Mürəkkəb sözlər: Söz yaradıcılığının digər mühüm bir üsulu iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsidir. Bu yolla yeni yaranan sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Mürəkkəb sözlər qanunauyğunluq əsasında yaranır. Mürəkkəb sözlər əmələ gələrkən əşya və hadisənin əlaməti, bənzədilməsi, funksiyası, mənsubiyyəti və s. əsas götürülür.

Mürəkkəb sözlərin aşağıdakı əmələgəlmə yolları vardır:

1) iki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlir: baramaqurdu, suiti, dabanbasma, qaraqabaq və s.

2) yaxın mənalı və sinonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir: yorğan – döşək, oğul-uşaq, qoyun-quzu, qapı-pəncərə, toyuq-cücə, gözəl-göyçək və s.

3) Dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı; Dil canlı bir məfhumdur və cəmiyyət, dünya inkişaf etdikcə, o da dayanmadan inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinə zamanla xeyli sayda yeni sözlər daxil olur, işləkliyi itirən müəyyən sözlər isə sıradan çıxır. Bununla əlaqədar suallarımızı cavablandıran filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Terminologiya" şöbəsinin müdiri və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini Sayılı Sadıqova deyir ki, son dövrlər dilimizə xeyli alınma söz daxil olub. Bu sözlərin dilimizdə işlənməsini müəyyən mənada təbii bir proses hesab etmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, kompüter texnologiyası ilə bağlı bütün anlayışlar yalnız alınma sözlər hesabına yaranmışdır. Dilimizin daxili imkanları hesabına sonsuz miqdarda bu sahə ilə bağlı milli terminlər yaranıb və bu, milli bazanın formalaşmasında əsas götürülüb".(2.s.123)

Akademik Möhsün Nağısoylu isə söyləyir ki, elmi-texniki, siyasi-ictimai, iqtisadi və mədəni həyatın hər günü həyatımıza yeni-yeni anlayışlar və onları ifadə edən sözlər, ifadələr gətirir, bunların da bir çoxu informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır. Bununla bağlı dilimizin lüğət tərkibində, demək olar ki, hər gün yeni bir söz özünə yer tapır: "Son üç ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Azərbaycan dilinin yeni sözlər və mənalara lüğəti", Onun "Yeni terminlərin izahlı lüğəti" kitabları nəşr olunmuşdur. Müasir dövrdə hər hansı bir dili inkişafsız təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycan dili daim inkişaf edən dillər sırasındadır. Dilimiz həm dildaxili, həm də ekstralinqvistik amillər hesabına durmadan inkişaf edir və daim zənginləşir. Ümumi qanunauyğunluqlar cərgəsində daha çox nəzəri cəlb edən məsələ leksik-terminoloji yeniləşmədir. Alınma sözlərlə bağlı onu da qeyd edir ki, şəxsən mən bu məsələdə dilimizin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığının tərəfdarıyam".(3.s.66-72)

4) Alınma sözlər hesabına söz artımı. Məlumdur ki, müxtəlif [əlaqələr səbəbilə xalqlar](#), dillər arasında yeni münasibətlər yaranır, nəticədə bir dildən başqa dilə sözlər keçir. Başqa dillərdən keçən sözlər hesabına da dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilimizə başqa dillərdən sözlər haqqında **K.M.Musayev yazır: «Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri»** haqqında nəzəri tədqiqatında yazır:” Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözlərin hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət) onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır»(4.s.214) Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, **«Detektor»**-(hərfi mənası **açıq**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir .

«Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detalı hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detal-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir . Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo- semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»> termin-söz birləşməsi olmuşdur.

«Konveyer» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır.

«Konverter» -sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün “fırlanan peç”ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası - elektrik gərginliyin dayıyıyıcısı mənasında çıxış edir.

«Spidometr» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün **«ampermetr»**, **«voltmetr»** və bu yaxınlarda yeni yaranmış **«taksometr»** sözləri də bu qəbildəndir.

«Radar»- mənası açıq səmada gəzən obyektin radiodalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir və mütəxəssislər tərəfindən

tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir. Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«**Robot**» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insanabənzər aparatdır. Bu söz mənşəcə çex dilinə aid olub Azərbaycan dilində 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdır.

Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir.

Məsələn, «**Detektor**»-(hərfi mənası **açıq**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detallı hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo- semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»> termin-söz birləşməsi olmuşdur.

«**Avtostrada**» -alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir.«**Konveyer**» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır.

Sadiqova S.A.Müasir Azərb.ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi”əsərində yazır:”Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə,əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu, «konveyer istehsalı», «konveyerçi» və s.«Konveyer» - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir.

5.Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər: Azərbaycan dialektləri qərb, şərq, şimal və cənub qrupu olmaqla dörd yerə ayrılır. Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri; şərq qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri qərb qrupuna; Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri- şimal qrupuna; Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri isə qərb qrupuna daxildir. Hər bir qrupun özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır və onların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. Hər bir qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri ədəbi dilin normlarının

formalaşmasına xidmət edir. Onlar hamısı ədəbi dilin zənginləşməsinə eyni işi görmüş olurlar.

Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi." əsərində yazır: "Ədəbi dilin formalaşmasında müəyyən bir dialekt əsas baza kimi çıxış edir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, həmin dialektlə ədəbi dil tam olaraq eyni məzmun daşıyır. Bu haqda danışarkən M.Cəfərzadə bunu aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Bu linqvistik yox, ictimai-siyasi xarakterli şəraitdən aslıdır, yəni ədəbi dilin yarandığı anda xalqın mədəni və ictimai-siyasi həyatında aparıcı rolunu hansı dialektin nümayəndələrinin oynamasından asılıdır. Ədəbi dil normaları xalqın ümumi istifadəsi üçün tam anlaşıqlı bir formada yaradılır. Əgər burada hansısa bir dialektin üstünlüyünə yol verilərsə, digər qrup insanlar bu dialekt faktlarını anlaması üçün çətinliklər yaranacaqdır. Ədəbi dilin formalaşmasında mərkəz dialekt faktorunun əsas rolunu malik olması fikrini M.Cəfərzadə sonra qeyd edir: "Ədəbi dilin əsasında durmaq ruhunda mübarizədə mədəni-iqtisadi baxımdan yüksək olan rayonun dialekti qalib gəlir." (5.s.47)

Fərqli dövrlərdə ədəbi dilin əsasını başqa-başqa dialektlər təşkil edə bilər. Lakin taixi şəraitin dəyişməsi ilə bağlı olaraq ədəbi dilin əsasını təşkil edən mərkəzi dialekt də dəyişir. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında da bu fikirlər mövcuddur. "Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabag dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad etmişdir. Bu heç də Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən zaman çərçivəsində tam olaraq yalnız bir dialektin əsasında faliyyət göstərməsi və normaların həmin dialekt əsasında mövcud olması demək deyildir.

Ədəbi dil öz normalarını yazıda möhkəmləndirir və qoruyur. Əgər ədəbi dil yazıda öz əksini tapmazsa, dildaxili və dilxarici təsirlərin davamlı təsirinə məruz qalaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalacaq və ünsiyyət üçün çətinliklər yaratmış olacaqdır. "Ədəbi dildə sabitliyin təmin olunması normativ xüsusiyyətlərin yazıya alınması ilə mümkündür. Belə ki, ədəbi dil norması nə qədər sabit olsa da, tarixi kateqoriya olduğu üçün dəyişir ədəbi dildə normanın möhkəmlənməsi və hamı üçün vacibliyi prinsipinin təmin edilməsində yazının rolu əvəzsizdir. " Bu nümunələrin yazıya köçməsi də ədəbi dilin qərb dialekti əsasında inkişafına təkan vermişdir. Normalar öz əksini yazıda tapdıqca daha da möhkəmlənməyə başlamışdır. Məsələn:

Dost dostun yolunda düşər ziyana, İgid gərək tab gətirə dayana. M. P. Vaqif

Qatar-gatar olub qalxıb havaya, Nə çıxıbsız asımana, durnalar! M. V. Vidadi

Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsasında formalaşma fikrini əsaslanaraq demək olar ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında Bakı-Şamaxı dialekti mərkəz mövqeyində durmuşdur. XIX cü əsrdə paytaxtın Şamaxı şəhəri olması və Şamaxı zəlzələsindən sonra paytaxtın Bakı şəhərinə köçməsi bu işdə iqtisadi-sosyal təşəkkülün önəmli yer almasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. H.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1988, səh. 279.
2. Sayalı Sadıqova"AMEA,İ.Nəsimi ad.Dilçilik institutu "Terminologiya" şöbəsinin müdiri, Terminologiya Komissiyasının sədr müavini. "Kompüter texnologiyasına aid yeni sözləri dilə daxil olması" Bakı.2012.il.s.123.
3. Akademik Möhsün Nağısoylu:" "Yeni terminlərin izahlı lüğəti" kitabı."Elm və Təhsil" nəşr.s.66-72.
- 4.K.M.Musayev yazır: «Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri» Bakı.2014"Elm" nəşr.s.214.
5. Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi" Bakı.1989."Elm" nəşr.s.

А.Юсипова,Т.Ализаде

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ Резюме

Процесс нового словотворчества в языке идет в сторону создания новых и сложных слов преимущественно за счет собственных внутренних возможностей языка. Однако принятие и использование ряда интернациональных слов, относящихся к различным областям науки и информационных технологий, в соответствии с фонетическими законами нашего языка является неизбежным процессом. Некоторое время назад в терминологической комиссии был определен азербайджанский эквивалент некоторых заимствованных слов. Например, много споров вызвало значение слов «зарядка» — «загрузка», «адаптер» — «загрузчик», «прогноз» — «предвидеть», «мышь» — «проводник». Обогащение словарного запаса нашего языка происходит как за счет внутренних возможностей родного языка, так и за счет слов, перешедших в наш язык из других языков.

В современном азербайджанском языке существует 5 способов словотворчества:

1. Морфологическое словообразование;
2. Синтаксическое словообразование;
3. Создание слов лексическими средствами;
4. Словотворчество за счет заимствованных слов.;
5. Новые слова, происходящие из диалектов.

По правилам нашего языка к словам сначала добавляются лексические суффиксы, а затем грамматические суффиксы (кроме суффиксов - ки, -гиль, -даки². Эти суффиксы могут употребляться и после грамматических

суффиксов). Следует отметить, что процесс Создание новых слов в языке в основном идет в направлении создания новых и сложных слов за счет собственных внутренних возможностей. Однако принятие и использование ряда международных слов, относящихся к различным областям науки и информационных технологий, в соответствии с фонетическими законами нашего языка является неизбежным процессом.

Ключевые слова: словотворчество, азербайджанский язык, словарь, синтаксис, лексика.

A.Yusifova, Talizadə

WORDING IN THE MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The process of new vocabulary in the language leads to the creation of new and complex words mainly due to the language's own internal capabilities. However, according to the phonetic laws of our language, the adoption and use of a number of international words related to various areas of science and information technology is an inevitable process. Some time ago, the terminological commission under the Cabinet of Ministers determined the Azerbaijani equivalent of some borrowed words. For example, many disputes have freed the meaning of the words "charger" — "zagruzka", "adapter" — "loader", "prognosis" — "predvidet", "mouse" — "providnik". Enrichment of the vocabulary of our language occurs both due to the internal capabilities of the native language and due to words that have entered our language from other languages.

In the modern Azerbaijani language, there are 5 ways of word creation:

1. Morphological word formation;
2. Syntax formation;
3. Creating words by lexical means;
4. Slovtvorchestvo for the account of borrowed words.;
5. New words originating from dialects.

According to the rules of our language, lexical suffixes are added to words first, and then grammatical suffixes (except for the suffixes - ки, -гил, -даки². These suffixes can be used after grammatical suffixes as well). It should be noted that the process of creating new words in the language is mainly in the direction of creating new and complex words due to its own internal capabilities. However, according to the phonetic laws of our language, the adoption and use of a number of international words related to various fields of science and information technology is an inevitable process.

Key words: vocabulary, Azerbaijani language, dictionary, syntax, vocabulary.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Rəfiq Cəfərov

BAYRAMOVA NURLANA
ADU
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
dissertantı
nurlanabayramova77@mail.ru

İNGİLİS NAĞILLARINDA KONSEPTUALLAŞMA

Məqalədə ingilis nağıllarında konseptuallaşdırmanın rolu araşdırılır, mücərrəd ideyaların, dəyərlərin və emosiyaların konkret personajlarda, hadisələrdə və simvollarla təcəssüm olunması yollarına diqqət yetirilir. Nağıllarda konseptuallaşdırmanın onların məzmununu necə zənginləşdirdiyi, emosional və simvolik dərinlik yaratdığı təhlil edilir. Mücərrəd anlayışları təcəssüm etdirən simvollarla istifadənin xüsusiyyətləri və onların oxucu qavrayışına təsiri nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, qəhrəmanların konsepsiyaların simvolu və mücərrəd fikirlərin simvolik təcəssümü kimi rolu vurğulanır. İş ədəbi əsərdə süjetin şərhinə və simvolik mənanın formalaşmasına təsirini vurğulamaqla, ingilis nağıllarında konseptuallaşdırmanın rolu haqqında oxucuların anlayışını zənginləşdirmək məqsədi daşıyır. Məqalənin aktuallığı bir neçə amillə: mədəni aspektlərin başa düşülməsi, təhsil və tərbiyə, fənlərarası yanaşma və s. ilə sıx bağlıdır. Qısa olaraq bunu belə səciyyələndirmək olar: Çağdaş araşdırmalar getdikcə nağıllarda istifadə olunan vasitələrə və quruluşlara diqqət yetirir. Nağıllarda konseptuallaşdırmanın təhlili ədəbi irsə və onun oxuculara təsiri haqqında yeni baxışlar açır. Qloballaşma və multikulturalizm kontekstində ingilis nağıllarında konseptuallaşdırmanın öyrənilməsi mücərrəd ideya və dəyərlərin müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə təmsil olunmasına və qavranılmasına dair fikir verir. Nağıllar ənənəvi olaraq mühüm təhsil və tərbiyə vasitəsi kimi xidmət etmişdir. Konseptuallaşdırmanın nağılların məzmununu necə formalaşdırdığını başa düşmək pedaqoqlar və valideynlər üçün uşaqlara dəyərləri və əxlaqi dərsləri öyrətməkdə faydalı ola bilər. Nağıllarda konseptuallaşdırmanın öyrənilməsi ədəbiyyata, o cümlədən dilçiliyə, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq və sosiologiyanın aspektləri daxil olmaqla, fənlərarası perspektivə töhfə verir və məqaləni müxtəlif tədqiqat sahələrinə aid edir. Beləliklə, ingilis nağıllarında konseptuallaşdırma ədəbi tədqiqat və təhsildə mövcud tendensiyalar, eləcə də mədəni müxtəliflik və sosial-mədəni dəyişikliklər kontekstində aktualdır.

Açar sözlər: konsept, nağıllar, dilçilik, qəhrəman, mücərrəd ideyalar, mətn, ifadə

Ключевые слова: концепт, сказки, языкознание, герой, абстрактные идеи, текст, выражение

Key words: concept, fairy tales, linguistics, hero, abstract ideas, text, expression

Ətrafımızdakı dünya canlı və cansız təbiətin fərdi keyfiyyətləri və təzahürləri olan fərdi obyektlərin məcmusudur, şüurumuz onları müəyyən psixi təsvirlər: anlayışlar və kateqoriyalar şəklində səciyyələndirir. İnsan dilinin unikallığı ondadır ki, o, bir tərəfdən, bu ümumi konseptuallaşdırma və təsnifat proseslərində iştirak edir, obyekt və hadisələrin anlayış və kateqoriyalarını konkret adlarla təmin edir. Digər tərəfdən, dil onların çox müxtəlifliyini və fərdiliyini standart obyektlərin və onların variantlarının müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri üçün təyinatlar şəklində çatdırır [2; 3; 4].

Dilçilikdə konseptuallaşma mücərrəd ideyaların, anlayışların və ya məfhumların lingvistik vasitələrlə formalaşması və ifadə edilməsi prosesidir. Termin ədəbi-lingvistik təhlil kontekstində müxtəlif mənə çalarlarına malik ola bilər. Lakin məhz dilçilik özünün müasir, kommunikativ-koqnitiv variantında mətnlərin bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətdən olan mətnlərə tərcümə oluna bilməsini təhlil etmək üçün yeni alətlər təklif edə bilər. Ümumi elmi mənada konseptuallaşdırma “müəyyən ontoloji anlayışların müəyyən empirik məlumat massivinə daxil edilməsi, biliyin nəzəri təşkilini təmin etmək və referent sahəsində dəyişikliklərin mümkün meyllərini əks etdirən anlayışların əlaqəsinin sxemləşdirilməsinin metodoloji proseduru kimi başa düşülür, obyektlərin təbiəti və əlaqələrin təbiəti haqqında fərziyyələr irəli sürməyə imkan verir” [6]. Konseptuallaşma – bu, şüurda konseptlərin yaranması və formalaşması, konseptlərin yaranmasına aparan yeni informasiyanın dərk olunması prosesidir [1, s.61; 5]. Beləliklə, konseptuallaşdırma yalnız bir üsul deyil, həm də konsepsiyanın mənalı bir diskursdan digərinə necə köçürdüyünü öyrənmək üçün bir texnologiya hesab edilə bilər [8, s.54]. Konseptuallaşdırma dünyanın mənzərəsi ilə - ətrafımızdakı reallığı bu və ya digər şəkildə şərh etmək üçün fərdi və ya kollektiv meyllə sıx bağlıdır [9, s.7]. Konseptuallaşdırma insan təcrübəsinin minimal vahidlərini təcrid etməyə yönəlmişdir [10, s. 215]. Məhz buna görə konsept biliyin minimal vahididir [7].

Dilçilikdə konseptuallaşdırma çox vaxt koqnitiv dilçiliklə əlaqələndirilir və insanın şüurunda anlayışın və ya təsvirin formalaşması prosesini təsvir edir, daha sonra dil vasitələri ilə ifadə olunur. Bu, müəyyən mücərrəd anlayışları və ya hissləri çatdırmaq üçün müəyyən sözləri, ifadələri və ya strukturları seçməklə bağlı ola bilər. Dilçilik dünyanın müəyyən tərəflərini əks etdirən və konseptuallaşdıran dil vahidlərini də öyrənir.

Konseptuallaşdırma mətnin və ya lingvistik ifadənin mənasının formalaşmasında və qavranılmasının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İngilis nağıllarında konseptuallaşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, daha dərin və mürəkkəb mənə səviyyələrini yaratmağa, eləcə də mücərrəd ideyaları, əxlaqi dərsləri və dəyərləri çatdırmağa kömək edir. İngilis nağıllarında konseptuallaşdırmanın əhəmiyyətli olmasının bir neçə yolu var:

1. Qəhrəmanların simvolizmi və süjet elementləri:

- Nağıl qəhrəmanları çox vaxt müxtəlif keyfiyyətləri və ya fikirləri təmsil edən simvol kimi çıxış edirlər. Məsələn, fəzilət, cəsarət, fədakarlıq personajlar vasitəsilə təmsil oluna bilər.

- Sehrli, səyahətlər və sınaqlar kimi süjet elementləri həm də daxili və ya xarici mübarizələri təmsil edən anlayışların simvolu kimi xidmət edə bilər.

2. Metaforalar və təşbehlər:

- Nağıllarda mücərrəd anlayışları obrazlı ifadə etmək üçün çox vaxt metafora və alleqoriyalardan istifadə edilir. Bu, oxucuya konkret obrazlar və hadisələr vasitəsilə mürəkkəb anlayışları daha asan qavramağa imkan verir.

3. Dəyərlərin və əxlaqi dərslərin formalaşması:

- Nağıllarda konseptuallaşdırma dəyərləri və əxlaqi dərsləri təbliğ edir. Personaj və hadisələr müəyyən norma və prinsipləri çatdırmaq üçün konseptuallaşdırıla bilər.

4. Xəyal dünyasının yaradılması:

- Nağılların sehrli və fantastik elementləri qeyri-adi dünya kontekstində mücərrəd fikirləri konseptuallaşdırmağa imkan verir, onları daha həyəcanlı və yaddaqalan edir.

5. Emosional təsir:

- Konseptuallaşdırma hekayələrə emosional nüanslar gətirir, oxuculara məzmunu daha yaxşı anlamağa və təcrübədən keçirməyə imkan verir. O, həzzdən tutmuş şəfqətə qədər müxtəlif emosiyalar doğura bilər.

Ümumiyyətlə, ingilis nağıllarında konseptuallaşdırma ideya və dəyərləri əlçatan və cəlbədicə şəkildə çatdırmaq, nağılları oxucular arasında mədəni və şəxsi dəyərləri inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitəyə çevirmək üçün əsas vasitədir.

İngilis nağıllarında konseptuallaşdırma xüsusiyyətlərinə müəlliflərin mücərrəd fikirləri çatdırmaq və daha dərin məna yaratmaq üçün istifadə etdikləri müxtəlif ədəbi və dil vasitələri daxildir. Burada bir neçə səciyyəvi xüsusiyyət mövcuddur:

1. Simvolların istifadəsi:

- Nağıllardakı personajlar, əşyalar və hadisələr çox vaxt simvol kimi çıxış edir, anlayış və ideyaları təmsil edir. Məsələn, yaxşı qəhrəman fəziləti, yaramaz isə pislili təmsil edə bilər.

2. Sehrli və fantastik elementlər:

- Fantastik detallar və sehrli elementlər mücərrəd ideyaları daha cəlbədicə şəkildə konseptuallaşdırmağa imkan verir. Bu elementlər reallığın sehrlə qarışdığı xüsusi bir dünya yaradır.

3. Alleqoriyalar və məcazlar:

- Nağıllarda məfhumları obrazlı ifadə etmək üçün çox vaxt alleqoriya və metaforalardan istifadə edilir. Adi obyektlər, hadisələr və ya personajlar daha dərin mənaları ifadə edə bilər.

4. Qeyri-müəyyənlik və çoxmənalılıq:

• Nağıl yazıcıları qeyri-müəyyənlik və çoxmənalılıqdan istifadə edərək müxtəlif şərhə yer verə bilirlər. Bu, oxuculara anlayışların müxtəlif aspektlərini görməyə imkan verir.

5. Təbiətin simvolizmi:

• Məsələn, dağlar, çaylar kimi təbiət həyat, ölüm, çevrilmə və s. kimi müxtəlif anlayışların simvolu ola bilər. Nağıllarda təbiətin çox vaxt öz simvolik dili olur.

6. Xarakter dəyişməsi:

• Bir çox nağıllarda xarakter dəyişməsi mövzusu mövcuddur, bu da böyümə, dəyişmə və özünü kəşf proseslərinin konseptuallaşdırılması kimi xidmət edə bilər.

7. Üçlü quruluşu:

• Bəzi ingilis nağılları süjetin üç hissəyə bölündüyü üçlü quruluşa əməl etməyə xidmət göstərə bilər. Hər bir əsər qəhrəmanın həyatının və ya səyahətinin müəyyən mərhələlərini konseptuallaşdırır.

8. Emosional dərinlik:

• Nağıllarda konseptuallaşdırma emosional nüanslarla zəngin ola bilər, bu da oxuculara hadisələri daha yaxşı qavramağa və yaşamağa imkan verir.

Bu xüsusiyyətlər nağıl janrını zənginləşdirir, onu çoxşaxəli və hər yaşda olan tamaşaçılar üçün maraqlı edir. Bu baxımdan ingilis nağıllarında qəhrəmanlar müəyyən ideyaları, dəyərləri və əxlaqi dərsləri təmsil edən anlayışların simvolu kimi mühüm rol oynayır. Onların xarakterləri və hərəkətləri təkcə süjetin inkişafına deyil, həm də dərin mənaların çatdırılmasına xidmət edir. Simvolların konsepsiyaların simvolu kimi çıxış etməsinin bəzi yolları bunlardır:

1. Xeyir və şəər:

• Nağıl qəhrəmanları çox vaxt xeyirin simvolu və şəərə qarşı mübariz olurlar. Onların hərəkətləri və xüsusiyyətləri mənəvi bütövlüyü və ədalət uğrunda mübarizə ideyasını təmsil edir. Məsələn, qəhrəman nəcib məqsədlərə çatmaq üçün çətinliklərə və sınaqlara qalib gələ bilər, bununla da şücaət və mətanəti simvollaşdırır.

2. Hikmət və bilik:

• Bəzi qəhrəmanlar hikmət və biliyi təmsil edə bilər. Onlar tez-tez mentorlar və ya müdrik ağsaqqallar kimi çıxış edir, həyat dərslərini bölüşür və səyahətlərində digər personajlara kömək edirlər. Bu, bilik və təcrübənin dəyərini simvollaşdırır.

3. Fədakarlıq:

• Nağıllarda bəzi qəhrəmanlar öz maraqlarını başqalarının naminə qurban verirlər. Fədakarlıq və sevginin simvolu ola bilər. Belə personajlar oxucular üçün örnək ola bilər və fədakarlığın vacibliyi mesajını verə bilər.

4. Axtarış və dəyişiklik:

• Nağılların bir çox personajları səyahətə çıxır və ya vacib bir şey axtarır. Onların səyahəti daxili dəyişikliyi, mənəvi inkişafı və həyatın mənası axtarışını

simvollaşdırıla bilər. Qəhrəmanlar məqsəd axtarışının və özünü kəşf etməyin simvoluna çevrilə bilər.

5. Çətinliklərin aradan qaldırılması:

- Çətinliklərin öhdəsindən gələn qəhrəmanlar möhkəmlik, qətiyyət və iradə simvoluna çevrilə bilər. Onların qaranlıq qüvvələr və ya maneələr üzərindəki qələbələri insanda düzgün keyfiyyətlərə malik olduqda çətinliklərin öhdəsindən gələ biləcəyi fikrini çatdırır.

6. Sevgi və ailə:

- Qəhrəmanlar ailə və sevgi dəyərlərini simvollaşdırıla bilər. Sevdiklərini qorumaq, sevgi uğrunda fədakarlıq etmək və ya ailəni qovuşdurmaq nağıl personajlarının təəcəssüm etdirə biləcəyi mövzulardır.

7. Ədalət:

- Bəzi qəhrəmanlar ədalət və asayişin müdafiəçisi kimi çıxış edirlər. Onların hərəkətləri ədalət arzusunu və yanlışlığa qarşı mübarizəni simvollaşdırıla bilər.

Buna görə də qəhrəmanlar zəngin subtekst daşıyan və nağılların dərin mənasını formalaşdırmağa kömək edən çoxşaxəli simvollarıdır. Bu məqsədlə bir ingilis nağılına nəzər salaq.

“Küllücə” nağılında sehrli elementlər və taleyin konseptuallaşdırılması hekayənin əsas süjetini və simvolik məzmununu formalaşdıran mühüm cəhətlərdir.

Bu sehrli elementlər aşağıdakılardır:

1. Pəri xaç anası:

- Küllücənin xaç anası olan pəri süjetə sehrli elementlər daxil etdi. O, adi obyektləri sehrli olanlara çevirmək qabiliyyətinə malikdir, bu da Küllücə kral ziyafətə getməsinə imkan verir.

2. Sehrli paltar və ayaqqabı:

- Pəri Küllücənin adi cır-cındırını heyranediciliyə xalat və ayaqqabıya çevirir. Bu sehrli obyektlər nağılda əsas məqamlar rolunu oynayır, bu qəhrəmana ziyafətdə iştirak etməyə və tanınmamış qalmağa imkan verir.

3. Gecə yarısı sehiri:

- Pərinin yerinə yetirdiyi sehir məhdud müddətə malikdir - gecə yarısına qədər. Bu, süjetdə gərginlik yaradır və Küllücə onun sehrli dəyişikliklərinin dayanacağından qorxaraq qaçmağa məcbur olanda dramatik dönüş yaradır.

“Küllücə”dəki sehrli elementlər və taleyin konseptuallaşdırılması süjetə emosional və simvolik dərinlik qataraq nağılı daha cəlbedici və mənaca zənginləşdirir. Onlar ümid mövzularını, taleyi yenidən düşünmək və həyat yolunu dəyişdirməkdə yaxşılıq və sevginin gücünü ifadə edirlər.

Çarlz Perronun “Küllücə” nağılındakı transformasiya və qələbə simvolizmi əsas rol oynayır, süjetə dərin məna gətirir və nağılın əsas məqamlarını vurğulayır.

Transformasiya:

1. Görünüşün dəyişdirilməsi:

• Nağılın əsas elementlərindən biri də Küllücənin pərinin sehri sayəsində cırcındır geyinmiş sadə qızdan gözəl xanıma çevrilməsidir. Bu proses hətta ən çətin vəziyyətlərdə belə dəyişmə və çevrilmə imkanını simvollaşdırır.

2. Taleyin çevrilməsi:

• Şahzadə ilə görüşmək və kral ziyafətində iştirak etmək Küllücənin taleyinin dəyişməsində əsas məqamlara çevrilir. O, müsbət dəyişikliklər yaşayır, itki və acınacaqlı vəziyyətdən xoşbəxt gələcək ehtimalına doğru irəliləyir.

Qələbə:

1. Çətinliklər üzərində qələbə:

• Küllücə üzləşdiyi çətinliklərə və şəraitə baxmayaraq, sonunda ziyafətdə iştirak etmək və şahzadə ilə görüşmək məqsədinə çatır. Bu, çətinliklər üzərində qələbəni və həyatın sınaqlarını dəf etməyi simvollaşdırır.

2. Sevginin qələbəsi:

• Küllücə və şahzadənin sevgisi onun qələbəsinin mənbəyinə çevrilir. Bu hekayə hissin gücünü və hər hansı maneəni dəf etmək qabiliyyətini vurğulayır. Sevginin qələbəsi həm də xeyirin şər üzərində qələbəsini təmsil edir.

3. Şər üzərində qələbə:

• Nağıl xeyirin şər üzərində qələbəsi mövzusunı təsvir edir. Ögey ana və onun qızları mənfi obrazlar olduqları üçün vəhşiliklərinə görə cəzalandırılır, yaxşılıq simvolu olan Küllücə isə onun mehribanlığı və səbri sayəsində qalib gəlir.

Beləliklə, Küllücə nağılındakı transformasiya və qələbə təkcə əsas süjet nöqtəsi deyil, həm də ümid, iradə, həyatda müsbət dəyişikliklərin mümkünlüyü məqamlarını ifadə edən dərin simvolik mənalara daşıyır.

Konseptuallaşdırma nağılların qavranılmasında mühüm rol oynayır, oxucuların və ya tamaşaçıların süjeti, personajları və əxlaq dərslərini qavramasına və şərh etməsinə təsir göstərir. Konseptuallaşdırmanın nağılların qavranılmasına təsir etməsinin bəzi yolları bunlardır:

1. Əxlaq dərsləri:

• Konseptuallaşdırma nağılın hansı əxlaqi dərsləri verdiyini müəyyən edir. Məsələn, əgər nağıl qəhrəmanı fəzilət və möhkəmliyi təmsil edirsə, o zaman oxucu və ya tamaşaçı nağılı bu keyfiyyətlərin real həyatda əhəmiyyətindən bəhs edən hekayə kimi görə bilər.

2. Simvollar və metaforalar:

• Konseptuallaşdırma hekayədəki simvol və metaforaların qavranılmasına təsir göstərir. Məsələn, əgər personaj konkret mücərrəd ideya və ya dəyəri təmsil edirsə, bu, oxucunun və ya tamaşaçının həmin simvolları başa düşməsinə təsir edir.

3. Emosional reaksiya:

• Konseptuallaşdırma hekayədə emosional reaksiyanı formalaşdırır. Məsələn, əgər baş qəhrəman çətinliklər yaşayırsa və sonra onları aradan qaldırırsa, bu tamaşaçılarda empatiya və ilham yarada bilər.

4. Xarakterin təfsiri:

• Konseptuallaşdırma oxucuların və ya tamaşaçıların hekayədəki personajları necə şərh etməsinə təsir edir. Əgər xarakter müəyyən keyfiyyətləri və ya fikirləri təmsil edirsə, bu, onların süjetdəki rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı müxtəlif şərhlərə səbəb ola bilər.

5. Mədəni kontekst:

• Konseptuallaşdırma həm də nağılın şərhinə təsir edən mədəni kontekstdən asılı ola bilər. Fərqli mədəniyyətlər və cəmiyyətlər eyni simvolları və ya əxlaq dərsələrinə fərqli mənalar verə bilər.

6. Təlim və təhsil:

• Nağıllar ənənəvi olaraq tədris və tərbiyə vasitəsi kimi xidmət etmişdir. Konseptuallaşdırma hansı dərslərin çatdırılmasının nəzərdə tutulduğunu və onların auditoriya tərəfindən necə qəbul ediləcəyini müəyyən edir.

7. Fərdi qavrayış:

• Hər bir oxucu və ya tamaşaçı nağılı fərqli şəkildə yaşaya bilər, lakin konseptuallaşdırma şərh üçün ümumi çərçivə təmin edir. Fərqli insanlar öz təcrübələrindən və dəyərlərindən asılı olaraq simvolların fərqli cəhətlərini görə bilər.

Beləliklə, nağılların konseptuallaşdırılması tamaşaçıların qəbulu üçün kontekst və çərçivə təmin edərək, onların mədəni anlayışına və dəyərində mühüm töhfə verir.

İngilis nağıllarında konseptuallaşdırma məzmunu zənginləşdirən, simvolları və süjetə dərinlik verən əsas ədəbi cihazdır. İngilis nağıllarında konseptuallaşdırmanın əsas nəticələrinə aşağıdakı aspektlər daxildir:

Mücərrəd fikirlərin simvolallaşdırılması:

Nağıllarda konseptuallaşdırma mücərrəd ideyaları, dəyərləri və duyğuları konkret personajlar və hadisələr vasitəsilə təcəssüm etdirməyə imkan verir. Bu, nağılları təkcə valehedici deyil, həm də dərin mənalı edir.

Oxucu qavrayışına təsir:

Konseptuallaşdırmadan istifadə oxucunun qavrayışına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mücərrəd anlayışlar konkret obrazlar vasitəsilə daha əlçatan və başa düşülən olur, bu da nağılları daha ürəkaçan və emosional zənginləşdirir.

Simvolik dərinlik:

Konseptuallaşdırma nağıllara simvolik dərinlik verir, personajların və hadisələrin təkcə süjet elementlərinə deyil, həm də mənalı anlayış və dəyərlərin daşıyıcısına çevrilməsinə imkan verir. Bu, nağılları universal və müxtəlif mədəniyyətlər və nəsillər üçün aktual edir.

Konseptlərin simvolu kimi qəhrəmanların rolu:

Nağıllardakı personajlar çox vaxt müəyyən ideya və dəyərləri təmsil edən anlayışların simvolu kimi çıxış edirlər. Onların səfərləri, çətinliklərin öhdəsindən

gəlmək təkcə əyləncəli süjetlər deyil, həm də əxlaq dərslərinin daşıyıcısı kimi xidmət edir.

Mücərrəd fikirlərin simvolik təəcəssümü:

Nağıllar konkret obrazlarda mücərrəd fikirləri təmsil etmək üçün simvolik təəcəssümdən istifadə edirlər. Bu ədəbi cihaz nağılların emosional təsirini artırır və onların başa düşülməsini asanlaşdırır.

Çox yönlülük və mədəni uyğunluq:

Konseptuallaşdırmanın istifadəsi nağılları universal edir, mədəni sərhədlər boyunca ötürülə bilər. Nağıllarda təqdim olunan mücərrəd anlayışlar müxtəlif mədəniyyətlər tərəfindən başa düşülə və şərh olunaraq ədəbi irsi zənginləşdirir.

Ümumiyyətlə, ingilis nağıllarında konseptuallaşma bu ədəbi əsərlərin mənasının, emosional təsirinin və mənəvi məzmununun formalaşmasında mühüm rol oynayır. O, mücərrəd fikirlərin əyani və görünən olduğu ədəbi məkan yaradır, nağılları oxucular üçün daha cəlbedici və mənalı edir.

Ədəbiyyat:

1. Rəcəbli Ə. Kognitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil. 2021. 304 s.
2. Бабенко Л. Г. Лексикографическая параметризация ментальной сущности концепта // Вопросы когнитивной лингвистики. 2011. № 3. С. 5–12.
3. Бабенко Л. Г. Когнитивные основания репрезентации универсальных смыслов и отношений в словарях-тезаурусах русского языка // Когнитивные исследования языка. 2015. Вып. XXII. С. 683–685.
4. Бабенко Л. Г. Картина мира в зеркале словаря (на материале идеографического словаря синонимов русской речи) // Когнитивные исследования языка. 2016. Вып. XXIV. С. 96–106.
5. Болдырев Н.Н. Типология концептов и языковая интерпретация. - https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/42885/1/nr_2016_02.pdf
6. Грицанов А.А. Новейший философский словарь. Минск: Книжный дом. 1999. URL: <http://gtmarket.ru/concepts/6891>
7. Маслова В. Концептуализация и категоризация в языке с позиции лингвокультурологии - <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/SRG/article/view/2022/1644>
8. Фещенко В.В. Концептуализация в гуманитарном знании и в искусстве: маршруты трансфера // Вопросы когнитивной лингвистики. 2016, № 1. с.43-54.
9. Филиппов В.О. Языковая концептуализация сред. Автореф. к.ф.н., Москва. 2012. 26 с.
10. Ярцева, В. Н. (гл. ред.). (1990). Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия.

Nurlana Bayramova

Conceptualization in English fairy tales

Summary

The article examines the role of conceptualisation in English fairy tales, focusing on the ways in which abstract ideas, values and emotions are embodied in concrete characters, events and symbols. It analyses how conceptualisation in fairy tales enriches their content and creates emotional and symbolic depth. Characteristics of the use of symbols embodying abstract concepts and their impact on the reader's perception are considered. In addition, the role of heroes as symbols of concepts and symbolic embodiment of abstract ideas is emphasised. The paper aims to enrich readers' understanding of the role of conceptualisation in English fairy tales by highlighting its influence on plot interpretation and the formation of symbolic meaning in a literary work. The relevance of the article depends on several factors: understanding of cultural aspects, education and upbringing, interdisciplinary approach, etc., which are closely related. In short, it can be characterised as follows: Contemporary studies increasingly focus on the devices and structures used in fairy tales. The analysis of conceptualisation in fairy tales opens up new perspectives on literary heritage and its impact on readers. In the context of globalisation and multiculturalism, the study of conceptualisation in English fairy tales provides insights into how abstract ideas and values are represented and perceived in different cultural contexts. Fairy tales have traditionally served as an important educational and pedagogical tool. Understanding how conceptualisation shapes the content of stories can help educators and parents to teach children values and moral lessons. The study of conceptualisation in fairy tales brings an interdisciplinary perspective to the literature, including aspects of linguistics, psychology, cultural studies and sociology, and relates the article to various fields of research. Thus, conceptualisation in English fairy tales is relevant in the context of current trends in linguistics studies and education, as well as cultural diversity and socio-cultural change.

Нурлана Байрамова

Концептуализация в английских сказках.

Резюме

В статье рассматривается роль концептуализации в английских сказках, акцентируя внимание на способах воплощения абстрактных идей, ценностей и эмоций в конкретных персонажах, событиях и символах. Анализируется, как концептуализация в сказках обогащает их содержание и создает эмоциональную и символическую глубину. Рассмотрены особенности

использования символов, воплощающих абстрактные понятия, и их влияние на читательское восприятие. Кроме того, подчеркивается роль героев как символов понятий и символического воплощения абстрактных идей. Целью статьи является обогащение представлений читателей о роли концептуализации в английских сказках путем освещения ее влияния на интерпретацию сюжета и формирование символического значения в литературном произведении. Актуальность статьи зависит от нескольких факторов: понимания культурных аспектов, образования и воспитания, междисциплинарного подхода и др., которые тесно связаны между собой. Кратко его можно охарактеризовать следующим образом: Современные литературные исследования все больше внимания уделяют приемам и структурам, используемым в сказках. Анализ концептуализации в сказках открывает новые взгляды на литературное наследие и его влияние на читателей. В контексте глобализации и мультикультурализма изучение концептуализации в английских сказках дает представление о том, как абстрактные идеи и ценности представлены и воспринимаются в различных культурных контекстах. Сказки традиционно служили важным образовательным и педагогическим инструментом. Понимание того, как концептуализация формирует содержание историй, может помочь педагогам и родителям преподавать детям ценности и уроки морали. Исследование концептуализации в сказках привносит в литературу междисциплинарный взгляд, включая аспекты языкознания, психологии, культурологии и социологии, и связывает статью с различными областями исследований. Таким образом, концептуализация английских сказок актуальна в контексте современных тенденций в языкознании и образовании, а также культурного разнообразия и социокультурных изменений.

Rəyçi: f.e.d., dos. Nərmin Əliyeva

HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun 157.
kuseynovalala@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNİN QƏDİM QOHUM DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN
LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNƏN QƏRB MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ-
XÜLASƏ**

Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı

səviyyələrində özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində büruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir.

Abbасova B. «Söz alma hadisəsinin əsasları» əsərində yazır:” Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dilindəki alınmalar beş əsas qrupda birləşdirmək olar:

- 1) **kelt dilindən** alınmalar;
- 2) **latın dilindən** alınmalar (ümumiyyətlə latın alınmalarının üç qatı göstərilir.
- **I qat** bizim eradan əvvəl təsadüf edib bizim eranın VI əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir;
- **II qat** V-VI əsrlərə, xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid edilir;
- **III qat** intibah dövrü ilə əlaqədar XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir.

- 3) **skandinav dillərindən** alınmalar;
- 4) **qədim fransız** (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) dilindən alınmalar;
- 5) **başqa dillərdən** (yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman, fars və s. alınmalar.

(1.- s. 145-148)

Müasir ingilis dilində alınmalar sayca həm çoxluğu, həm də mənbə müxtəlifliyi ilə

seçilir. Bu dildə dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir.

Qeyd olunan alınma sözlər ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçmişdir. Hər bir dövr özünə görə tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri əhatə edir. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi

qanuna görə dilin daha vacib elementləri təsirə tez məruz qalır. Dildə belə elementlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdir.

Dilin qrammatikası isə kənar təsirə qarşı davamlıdır. Bu və ya digər dilin təsiri tarixi səbəblərlə- müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu hadisələr dillərarası əlaqələri sürətləndirir. Yeni alınma sözlərin intensivliyinin artması müxtəlif dövrlərdə fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq alınma sözlərin sayı artır, ya da azalır.

Bir dilin digərinə təsiri dil amili ilə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin yaxınlığı, yaxud uzaqlığı bu məsələdə əhəmiyyətli rol oynayır. Yaxın və qohum dillərin bir-birinə təsiri həmişə daha güclü və intensiv olur. Lakin dilin tarixi inkişaf prosesində dillərarası əlaqədə qohum dillər arasındakı əlaqə çox vaxt dominant səviyyədə olur.

Nəticədə müxtəlif sistemli, yaxud qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə ön plana keçir. İngilis dili də müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr ingilis dilinə təsir etmiş və bu dildə öz izini saxlamışdır.

Açar sözlər: İngilis dili, dil əlaqələri, lüğət tərkibi, alınma söz, semantika.

Latın dilindəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən internasional sözlər cərgəsində yer tutur. Internasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli olan alınmalara *obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, program, system, socializm, communism, klimatik, radius, tradition* və s. misal ola bilər.

Haugen. "The analysis of linguistic borrowings." kitabında qeyd edir: "VII əsrdə skandinavların Britaniya adalarına hücumları artmış və 1017-ci ildə İngiltərə Danimarka krallığına təbə edilir. Bu dövrdə həm Danimarka, həm də ingilis xalqları ictimai və iqtisadi cəhətdən eyni səviyyədə idilər. Onların dilləri də qohum dillər ailəsinə mənsub idi". (2.p.18-20)

Skandinav dillərindən qədim ingilis dilinə keçən sözlər mənşəcə dilin özünə aid sözləri sıxışdıraraq sıradan çıxarmış, bəzi sözlər isə semantik dəyişmələrə uğramışdır. Danimarka və ingilis dillərinin yaxınlığı semantik alınmaların sayının daha çox artmasına eləcə də onların semantik dəyişməyə məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

Fransızcadan ingilis dilinə olduqca çox söz keçmişdir. Onların müəyyən hissəsi mürəkkəb sözdüzəltmə quruluşlu olmuşdur. Bununla da, fransız dili ingilis dilinin sözdüzəltmə sisteminə güclü təsir göstərmişdir. Fransız dilinə məxsus alınmaların tərkibindəki sözdüzəldici ünsürlər sonradan ingilis dilində istifadə edilmişdir. Məsələn, *accestable-yolverilən* sözündən *-able-*, *difference, excellence, evidence* tipli

sözlərdən –ence- ünsürlərinin ingilis dilinin sözdüzəltmə sistemində tətbiqini tapmışdır

Fransız sözlərinin ingilis dilinə keçməsi prosesi müasir dövrdə də davam edir.

Yəni keçən sözlər siyasət, idman və asudə vaxtın təşkili sahələrinə aid olur. Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin üçdə biri roman mənşəli olmasına baxmayaraq bu dil german dili kimi özünəməxsusluğunu saxlamışdır.

Антрушина Г. Б., Афанасьева О. В., Морозова Н. Н . Лексикология английского языка kitabında müəlliflər əsaslı şəkildə yazırlar ki, "Fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmiş latın sözləri də az deyildir. Bu dil xarici amillərlə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, XIII əsrin sonlarında və XV əsrin əvvəllərində İngiltərədə kapitalist istehsal üsulu inkişaf etməyə başlayır. Bu dövr ölkədə ingilis dilinin milli dil səviyyəsinə qaldırılması ilə də seçilir. İntibah dövründə yeni ingilis dili formalaşır. Dövrün elmi və bədii əsərləri yalnız ingilis dilində qələmə alınır. Lakin intibah dövrü antik mədəniyyətə pozitiv münasibəti ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də yeni ingilis dilinə latın , yunan dillərindən sözlər keçməyə başlayır. İngilis dilində olan latın alınmalarının üçüncü layı məhz bu dövrdə bağlıdır.

Lakin bu alınmalar artıq şifahi nitqə , danışq dili ilə deyil, yazılı dillə keçir. İngilis dilində fəlsəfə, hüquq, tibb terminologiyası da məhz bu cür alınmalar əsasında formalaşmışdır. Yazılı dilə keçən sözlər daha çox terminoloji səciyyəli olmuş , abstrakt anlayışları bildirmişdir.

Məsələn, *basis, area, crisis, idea, ratio, stimulus*. Eyni zamanda fel və sifətlərin də ingilis dilinə keçməsi qeydə alınır. *Operate, cultivate, educate, admit, permit, affect, senior. Junior, minor, interior, exterior* və s. (4.s166-169).

Yunan dilindən alınmış sözlər və sözdüzəltmə vasitələri dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən ingilis dilində terminoloji leksikada geniş istifadə olunur, onlar internasional səciyyə daşıyır. İngilis dilindəki latın alınmalarının böyük əksəriyyəti birbaşa deyil , fransız dili vasitəsilə alınmalardır.

XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə latın və yunan dillərindən başqa italyan, ispan və holland dillərindən xeyli söz keçmişdir. Lakin bu dillərdən alınmış sözlər sayca azdır və onlar mədəni, eləcə də ticarət əlaqələrinin nəticəsidir.

XVII əsrin ortalarında ingilis-fransız dil əlaqələri yenidən güclənmişdir. Bu dövr İngilis dili üçün yeni fransız alınmaları ilə səciyyəvidir. Sonralar XIX əsrdə fransız dilindən daha çox texniki terminlər alınmışdır.

İngilis dilinin özünün çoxəsrlik tarixində bir çox dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş Həmin dillərdən söz almışdır. Alınma sözlərin dildə artması çoxlu dubletlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. **Dilə yeni söz alınmasının əsas səbəbləri dilin leksikasında baş verən bir sıra yenilikləri və dil sistemlərində bir çox dəyişmələri doğuran səbəblərə uyğun gəlir.**

Bu alınmalar Romalıların quruculuq və tikinti işləri ilə əlaqədar işlətdikləri sözlərdir. Məsələn: street (Latın strata vita), port (Latın piper), vvall (Latın vallum), camp (Latın campus), etc. Coğrafi yer adlarından isə, müasir ingilis dilinə chester (Latın castrum), sonluğ ilə bitən adlar məhz bu dövrdə alınmışdır. Məsələn: Manchester, Gloucester, Lancaster, etc.

Latın dilindən resipient dil olaraq İngilis dilinə keçmiş sözlərin ikinci səviyyəsini bütün ingilislərin xristianlığı qəbul etdiyi bir dövrdə, yəni VI-VII əsrlərdə alınmış sözlər yaradır. Dilə yeni idea və anlayışların gəlməsi məhz bu dövrdə dilə yeni sözlərin keçməsi də səbəb olmuşdur. Bu tip alınmalara aşağıdakılar daxildir: angel, bishop, candle, monk, priest, saint, etc. Qalperin Latın mənşəli alınmaların bu səviyyəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

7. Ev təsərrüfatında işlənən əşyaları ifadə edən sözlər: anchor (Latın ancora), box (Latın buxus), butter (Latın butyrum), chalk (Latın calcum), dish (Latın discus), kettle (Latın catillus), etc.

8. Geyim əşyaları ifadə edən sözlər: cap (Latın cappa), sock (Latın soccus), etc.

9. Uzunluq və çəki vahidlərinin ifadə edən sözlər: circle (Latın circulus), mile (Latın millia), pound (Latın pondo), inch (Latın incia), etc.

10. Heyvan, quş və balıq adları bildirən sözlər: (Latın asinus), camel (Latın camelus), peacock (Latın pavo), turtle (Latın turtur), etc. Xüsusi adları nəzərə almasaq, bu dövrdə ingilis dilinə Latın dilindən təxminən 400-450 söz daxil olmuşdur.

Bu cür alınmalara aşağıdakıları aid etmək olar: lexicon, myth, petal, sympaty, etc. Bu dövrdə həmçinin klassik Latın dili vasitəsilə athlete, drama, gymnastics; fransız dili vasitəsilə astronomy, dialect, geograpy, geometry, idiom, theatre, tragedy, etc. kimi sözlər də ingilis dilinə daxil oldu. Hər hansı bir dildə yunan elementlərinin nə dərəcədə geniş yayıldığını anlamaq üçün hər hansısa bir elm sahəsinin hətta müəyyən qolunda bu dildən alınmış sözlərin hansı tezlikdə işləndiyini müşahidə etmək kifayətdir. Aşağıdakı söz və terminləri ingilis dilçiliyi yunan dilinə borcludur;

Məs: analysis, antonym, archaism, chorus, democracy, dialogue, epilogue, etymology, euphemism, neologism, epos, gymnastics, homonym, hyperbole, lexicology, metaphor, metonymy, polysemy, physics, philology, philosophy, rhythm, synonym, scheme, scene, tragedy, prologue, etc.

Məlumdur ki, german tayfaları anqlar, sakslar, yutlar V əsrdə Britaniya adalarına yürüş edərkən yerli xalqla – kelt tayfaları ilə qarşılaşdılar. Bu prosesin davamlı surətdə inkişafı aşağıdakı üç istiqamətdə nəticələndi:

1) skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözləri lüğət tərkibində saxlayaraq çıxardı;

2) skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözlərin rəqabətinə davam gətirə bilmədi;

Buna görə də bu dildən ingilis dilinə keçən sözlər əsasən gündəlik həyatda işlənən sözlərdir.

Коробкова М. Немецкие заимствование в английском языке. Москва, 1996. Müəllif öz əsərində yazır: "Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar **«detektorlu radioqəbuledici»** termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo-semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar **«detektiv roman»**, **«detektiv film»** termin-söz birləşmələri olmuşdur.

Avtostarda - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yola deyilir. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir.

«Konveyer» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. (1-s.244) Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu», «konveyer istehsalı», «konveyerçi» və s. «Konveyer» - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir.

«Konverter» - sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün "fırlanan peç"ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası - elektrik gərginliyin dayıyıyıcısı mənasında çıxış edir.

«Konteyner» - bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, mənası - xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

«Spidometr» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət ə sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün «ampermetr», «voltmetr» və bu yaxınlarda yeni yaranmış «taksometr» sözləri də bu qəbildəndir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, ingilis dilinin lüğət tərkibi sözlərin mənşəinə görə müxtəliflik təşkil edir. İngilis dili öz tarixi inkişaf prosesində

külli miqdarda alınma söz qəbul etsə də, bu dil öz xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova B. Söz alma hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995. səh:145-148.
2. Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956. page:18-20.
3. Galperin I.R. Stylistic. Moscow: Higher School, 1997. page:123-140
4. Антрушина Г. Б., Афанасьева О. В., Морозова Н. Н. . Лексикология английского языка. с.166-169.

Л.КУСЕЙНОВА

ДРЕВНИЕ АНГЛИЙСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЕГО СЛОВАРНОГО СОСТАВЕ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ ЗАПАДНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ЕГО ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ

Резюме

В данной статье рассматривается появление заимствованных слов в английском языке с исторической точки зрения. Известно, что основная причина для заимствования новых слов – это появление новых понятий в словарном запасе языка. В принятии нового понятия для создания новых

В VII веке нападения скандинавов на Британские острова усилились, а в 1017 г. Англия подчиняется Королевству Дании.

В этот период и датский, и британский народы находились в равном положении в социальном и экономическом отношении. Их язык также принадлежал к семье родственных языков.

Слова от скандинавского до древнеанглийского принадлежат самому языку. в нем вытеснены слова, а некоторые слова претерпели семантические изменения

Определенная часть заимствованных слов в латинском языке входит в ряд интернациональных слов, так как встречается во многих языках в том или ином фонетическом объеме, грамматической структуре и значении. Большинство международных слов имеют латинское происхождение.

В большинстве современных наук к заимствованиям латинского происхождения относятся обязательство, конституция, алиби, микроскоп, модерн, лаборатория, программа, система, социализм, коммунизм, климатик, radius, традиция и т. д. может быть примером.

Ключевые слова: английский язык, языковые связи, лексика, заимствованные слова, семантика

L.Kuseynova
ANCIENT ENGLISH LANGUAGE RELATIONS AND ITS
VOCABULARY LEXICO-SEMANTIC OF WESTERN ORIGIN WORDS
USED IN ITS CONTENT

Summary

The given article speaks about the relative connection of ancient English and borrowed words from Scandinavian and other western-European languages used in its vocabulary content. In the 7th century,

Scandinavian attacks on the British Isles increased, and in 1017

England is subject to the Kingdom of Denmark. During this period, both the Danish and British peoples were on an equal footing socially and economically. Their language also belonged to the family of related languages.

Words from Scandinavian to Old English belong to the language itself
it has suppressed words, and some words have undergone semantic changes.

A certain part of borrowed words in the Latin language is included in the number of international words, as it is found in many languages in one or another phonetic volume, grammatical structure and meaning.

Most international words are of Latin origin. In most modern sciences, borrowings of Latin origin include obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, program, system, socialism, communism, climate, radius, tradition, etc. d. can be an example.

Key words: English, language relations, vocabulary, derivation, semantics.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva

KÖNÜL HƏSƏNOVA KAMRAN QIZI

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.
e-poçt: Hasanovaa.konul@mail.ru

**“TİFLİS ƏYALƏTİNİN MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ”NDƏ İŞLƏNƏN
TOPONİMLƏRİN STRUKTUR TƏHLİLİ VƏ DERİVATİV İMKANLARI
XÜLASƏ**

Məqalədə “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə təsadüf olunan toponimlərin struktur baxımdan təhlil edilmişdir. Material əsasında dilin törədicilik imkanları, derivativ xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla meydana çıxan ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq təhlil aparılmalıdır. Tədqiqatın nəticəsinə görə, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin bir qismi sadə quruluşa malikdir: Çələb, Çadır, Qılıç, Xan, Yanas, Qərib, Göl, Qala, Şıkar, Vəli, Qut, Çinar, Məlik, Şiraz, Dərə, Amir və s. Təhlil olunan materialda strukturca sadə, yalnız bir əsasdan ibarət olan toponimlər nisbətən azdır. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin bir qismi tərkibində müxtəlif şəkilçilər olan düzəltmə toponimləridir: Bəzixana, Başxana, Quşçu, Dəmirçi, Carçı, Çataqçı, Armudlu, Kəmərlı, Çıraqlı və s. Qeyd edək ki, toponimlər sistemində cəm şəkilçisi ilə əmələ gələn coğrafi adlar xüsusi yer tutur və müəyyən çəkiyə malik olması ilə diqqət çəkir. Bəzi şəkilçilər məhsuldarlığı ilə diqqət çəksə də (-lı, -lar, -lıq, -çu), digərləri bir neçə toponimin tərkibində işlənmişdir (-vank, -dink, -laq). Digər qrup toponimlər struktur baxımdan bir vahiddən ibarət olsa da, quruluşca mürəkkəb təbiətə malikdir. Mürəkkəb quruluşa malik toponimlərin tərkibində ikinci element semantik baxımdan ərazi quruluşu, relyef və ya digər məlumat səciyyəli məqamla bağlı olur və bir çox hallarda bir neçə toponimin tərkibində işlənməklə toponimlər qrupunun meydana çıxmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri, toponimlər, etimologiya, struktur təhlil, derivativ xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: Подробная тетрадь Тбилисской губернии, топонимы, этимология, структурный анализ, производные признаки.

Keywords: Detailed book of Tbilisi province, toponyms, etymology, structural analysis, derivative features.

Toponimlərin quruluşundan bəhs olunduqda, konkret dildə sözün dəyişmə xüsusiyyətləri, dilin törədicilik imkanları, derivativ səciyyəsi nəzərə alınmaqla bu çərçivədə təzahür edən ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq təhlil aparılmalıdır. Toponimlərin struktur xüsusiyyətlərinin təsnifi daha çox tarixi morfolojiya və sintaksis deyil, etimologiya anlayışına yaxın olması ilə də diqqət çəkir. Təsadüfi deyil ki, elmi ədəbiyyatda toponimlərin struktur təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Sözlərin morfoloji-sintaktik və sözyaratma xüsusiyyətləri, eləcə də bu xüsusiyyətlərin hər ikisinin eyni vaxtda təzahür etməsi (1, s.107-109) toponimlərin formalaşmasında rol oynayan başlıca struktur modellərin müəyyən olunmasını

şərtləndirir. Bu prosesdə qrammatik quruluşun müəyyənləşdirilməsinin böyük linqvistik əhəmiyyəti vardır, çünki “coğrafi adların təhlilinin köməyi ilə bir çox sözlərin etimologiyası, eləcə də dilin sözyaratma imkanları aydınlaşdırılır” (2, s. 173). B.A.Serebrennikovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, yer adları digər xüsusi adlardan dəyişikliyə daha az məruz qalır (3, s. 37). Coğrafi adlar çox vaxt danışiq lüğətindən itmiş arxaik elementləri ehtiva edir. Bu baxımdan toponimikanın əsas problemlərindən biri ümumi isimlərlə coğrafi adlar arasındakı əlaqə məsələsidir (4, s. 9).

Toponimin struktur təhlilinin əhəmiyyətinə diqqət yetirməyi təklif edən A.Superanskaya toponim-isimlərin və toponim-sifətlərin ayrıca nəzərdən keçirildiyi təsnifat təqdim edir (5). Müəllif toponimlərin iki əsas struktur tipini fərqləndirir: tək sözdən ibarət olan və mürəkkəb yer adları. “Bir sözdən ibarət olanlar, öz növbəsində, affiksə və affiksiz əmələ gələn sadə və mürəkkəb vahidlərlə, mürəkkəb birləşmələr isə söz birləşmələri və ön hal konstruksiyaları ilə təmsil olunur”. Buna uyğun olaraq müəllif ənənəvi olaraq toponimlərin beş struktur tipini ayırd edir: “1) strukturunda toponimik affiks olan affiks toponimləri; 2) toponim əmələ gətirən formantları olmayan affiksiz toponimlər; 3) mürəkkəb toponimlər - iki və ya daha çox əsasdan əmələ gələn birləşmələr; 4) söz birləşmələri – iki və ya daha çox sözdən ibarət toponimlər; 5) ön söz-hal konstruksiyaları - ön sözlü isimlərdən ibarət toponimlər” (6, s.70).

Hər hansı toponimik vahidin strukturunu öyrənmək üçün struktur tədqiqat metodundan istifadə etməyin zəruri olduğunu yazan N.V.Podolskayanın fikrincə, bu metodun köməyi ilə “onomik modellər və onları təşkil edən kök və affikslər müəyyən edilir” (7, s.81). O, toponimlərin əmələ gəlməsinin 7 əsas üsulunu müəyyən edir (8, s.7).

Xüsusi əlamətlərə malik olmaqla, müəyyən bir bölgənin adlarının xüsusiyyətlərini əks etdirən müxtəlif təsnifatların, fikrimizcə, bir çox ümumi cəhətləri olur. Çünki toponimlərin struktur tipləri obyektin tipinə görə bölgüsü kimi məqamlar nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Bu tipli xüsusiyyətlər ərazinin mikrotoponimiyasında xüsusilə özünü büruzə verir. Buna baxmayaraq, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən toponimlər fərqli şəkildə təsnif edilir. A. M. Selişşev toponimlərin struktur və struktur-qrammatik sistemləşdirilməsindən danışır. Alim şəkilçi, prefiksasiya yolu ilə yaranan coğrafi adları, bu və ya digər cinsin konkret toponimik mənə daşdığı sifətləri, sifətin isimlə birləşmələrindən ibarət mürəkkəb adları, iki ismin birləşməsi, ikinci hissədə “şəhər” elementi olan birləşmələri, rəqəmin isimlə birləşməsi olan halları fərqləndirir (9, s. 82–84).

V. A. Nikonovun fikrincə, “toponimik təsnifatların bütün saysız-hesabsız cəhdlərini uğursuzluğa düçar edən əsas səhvlərdən biri semantik, qrammatik və digər planların qarışdırılmasıdır” (10, s. 17). Bununla bağlı müəllif yazır: “Əsas söz əmələ gətirmə növləri “saf” kök forması, affiksasiya, birləşmə və s.-dir (10, s.17). L.P.Matei bəzi təsnifatları təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, müəyyən struktur tiplərini təhlil edərkən formalaşma üsulu, toponimə daxil olan komponentlərin sayı, semantik və qrammatik

xüsusiyyətlər, coğrafi addakı sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr kimi məqamlar hələ də qarışdırılır (11, s. 44–46).

İstənilən bölgənin toponimlər sisteminin tədqiqi lingvistik baxımdan maraq doğurur. Sistemin tədqiqini onun xarakterik toponimik strukturlarını öyrənmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu hal onomatoloqları toponimləri struktur xüsusiyyətlərinə görə sistemləşdirməyə vadar edir. Toponimik modellərin və şəkilçilərin müəyyənləşdirilməsi ilə toponimlərin struktur söz yaradıcılığı təhlili sonrakı tədqiqatlar üçün başlıca meyar rolunu oynamışdır. Xüsusən də adın lingvistik mənsubiyyəti, xronologiyası və etimologiyası kimi məsələlər onun strukturunun təhlili ilə müəyyən edilir. Odur ki, toponimlərin öyrənilməsi bəzi dil problemlərini - xalqlar və onların mədəniyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə məsələlərini, eləcə də xalqların etnogenez və etnik tarix problemlərini həll etmək üçün material verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, toponimlərin struktur təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. M. T. Muminov qeyd edir ki, “struktur təhlili kəmiyyət təsnifatından (toponimə daxil olan komponentlərin sayını müəyyən etməklə) başlamalı, sonra toponimlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır” (14, s. 79). Digər tədqiqatda, demək olar ki, eyni yanaşmanın şahidi oluruz: “Struktur təhlilin əsasını iki əlamət təşkil edə bilər: a) toponimə daxil olan komponentlərin sayı; b) söz əmələ gətirmə üsulu” (15, s.39).

Toponimlərin quruluş xüsusiyyətləri baxımından təhlili göstərir ki, kəmiyyət xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq toponimlərin üç əsas növü fərqləndirilir: sadə və ya bir sözdən ibarət, düzəltmə və mürəkkəb.

Sadə əsaslı toponimləri izah etmək çox zaman çətin deyil, adətən onların etimologiyası “üzdə” olur. Bu, xüsusilə adın məzmununun coğrafi obyektin relyefini birbaşa əks etdirdiyi, yerin təyinatını bildirdiyi hallarda müşahidə olunur. Eyni zamanda, elementlərini müəyyən etmək mümkün olmayan toponim növləri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, toponimiyanın ən qədim təbəqəsini təmsil edən kök toponimlərdir. İlk baxışda bu coğrafi adlar sadədir, sanki onlarda söz əmələ gətirən elementləri müəyyən etmək olar: sözün daxilində kök və şəkilçi elementləri ayırd etmək mümkündür, lakin bu gün bu formantların mahiyyəti ilkin təyinatına uyğun deyil, dəyişilmiş və sözün tərkibində daşlaşmışdır. Odur ki, bəzi leksemlərin tərkibində elementlər aydın şəkildə seçilsə də, onları sadə əsaslı toponimlər kimi təsnif etmək lazım gəlir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin bir qismi sadə quruluşa malikdir: Çələb, Çadır, Qılıç, Xan, Yanas, Qərib, Göl, Qala, Şıkar, Vəli, Qut, Çinar, Məlik, Şiraz, Dərə, Amir və s. Sadə əsaslı toponimik vahidlər coğrafi nomenklaturanın ən qədim təbəqələrindən hesab olunur. Buna görə də sadə əsasla malik olan ayrı-ayrı coğrafi adların mənasını yalnız dilin dialektlərinin və ya yaxın qohum dillərin məlumatlarını nəzərə almaqla öyrənmək mümkündür. Çox vaxt arxaik təbiətinə və fonetik mənşəyinə görə belə adlar şərh olunmamış qalır. Dilin leksik tərkibini zənginləşdirən ən məhsuldar vasitə olan və söz yaradıcılığının kök elementini təşkil edən sadə leksemlərdən ibarət

toponim təbəqəsi sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yeni formaların yaradılması üçün əsas rolunu oynayır.

Toponimlərin böyük əksəriyyəti törəmə və mürəkkəb quruluşa malikdir. Mürəkkəb toponimlərdən danışarkən həm faktiki mürəkkəb adları, həm də söz birləşmələrini nəzərdə tuturuq, belə ki, “toponimik sistemin intensiv inkişafı və zənginləşdiyi bu dövrdə söz birləşmələri və mürəkkəb toponimlər arasında dəqiq sərhəd çəkmək hələ də mümkün deyil” (12, s.137). Xüsusi ədəbiyyatda törəmə toponimlər daha sonrakı dövrə aid edilir (13, s. 323). Təhlil olunan materialda strukturca sadə, yalnız bir əsasdan ibarət olan toponimlər nisbətən azdır. Mürəkkəb toponimlərin çox hissəsini toponim-söz birləşmələri təşkil edir.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin bir qismi tərkibində müxtəlif şəkilçilər olan düzəltmə toponimlərdir:

-xana: Bəzixana, Başxana

-çu: Quşçu, Dəmirçi, Carçı, Çataqçı, Qapıçı, Qazançı, Altunçular

-abad: Camalabad, Şəmsabad

-lı: Armudlu, Kəmərlı, Çıraqlı, Şabanlı, Mollalı, İslambəyli, Dəyirli, Peykanlı, Kürdlü, Ağalı, Xanpaşalı, Əmiryarlı, Dördcanlı, Şahnəzərli, Cudaquşlu, Vəyəlli, Kəsəmənli, Salehlili, Qazaxlı İsmayıl, Pirili, Ağaxan Kəsəmənli, Nigarlı, Qurdboğazlı, Qılıçlı Pirəlili, Qarasəkili, İshaqlı, Həsənxocalı, Qara Xəlifəli, Qaramanlı, Mirili, Müsüslü, Fəxrəli, Qızılhacılı, Xəlifəli, Armudlu, Boğazcılı, Qızılhacılı, Tərxanlı, Ağalı, Baldırıqanlı, Pirəlili, Çaxmaxlı, Heydərlı.

-lar: Çavuşlar, Salehlər, Daş Salehlər, Dəmirçilər, Çanğlar, Dərvişlər, Altunçular, Kosalar, Qaralar, Qaraçılar, Kosalar.

Qeyd edək ki, toponimlər sistemində cəm şəkilçisi ilə əmələ gələn coğrafi adlar xüsusi yer tutur və müəyyən çəkiyə malik olması ilə diqqət cəkir.

-cıq: Dalmacıq, Dəryacıq.

-lıq: Zoğallıq, Qaymaqlıq, Almalıq, Qozluq

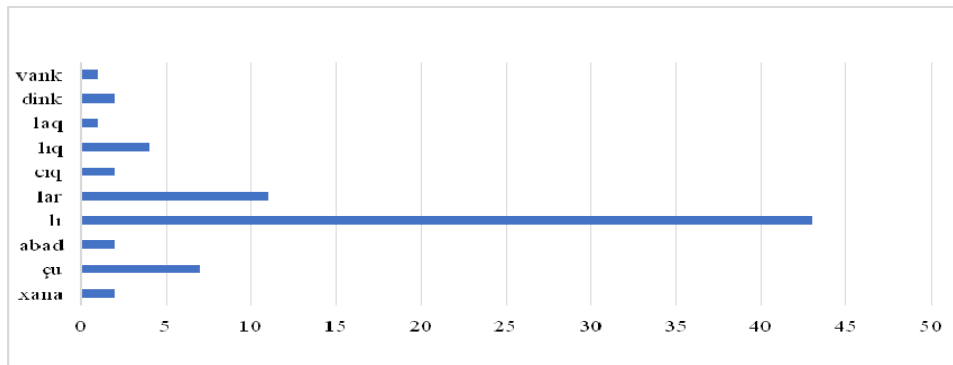
-laq: Qışlaq

-dink: Vadink, Qaradink

-vank: Cücəvank

Göründüyü kimi, bəzi şəkilçilər məhsuldarlığı ilə diqqət cəksə də (-lı, -lar, -lıq, -çu), digərləri bir neçə toponimin tərkibində işlənmişdir (-vank, -dink, -laq). Qeyd olunan şəkilçilərin ümumiyyətlə dildə derivativ imkanlarını nəzərdən keçirsək, bu göstəricinin yalnız toponimlər üçün yox, bütövlükdə Azərbaycan dilində sözyaratma prosesi üçün səciyyəvi olduğunu söyləmək olar.

Digər qrup toponimlər struktur baxımdan bir vahiddən ibarət olsa da, quruluşca mürəkkəb təbiətə malikdir. Mürəkkəb quruluşa malik toponimlərin tərkibində ikinci element semantik baxımdan ərazi quruluşu, relyef və ya digər məlumat səciyyəli məqamla bağlı olur və bir çox hallarda bir neçə toponimin tərkibində işlənməklə toponimlər qrupunun meydana çıxmasına səbəb olur:

+bulaq: Qarabulaq, Məlikbulaq, Qırxbulaq, Soyuqbulaq, Ağbulaq, Bulaq, İsmibulaq.

+qamış: Sarıqamış, Qamışgöl

+qala: Qala, Şəkərqala

+qaya: Gəlinqaya, Mollaqaya, Laçınqayası, İncəqaya, Nəzərqaya, Karqaya

+dərə: Qaranlıdərə, Gözəldərə, Dərə

+dağ: Qızıldağ

+daş: Daş Salehlər, Qızıldaş, Qaşqadaşı

+kilsə: Qoşakilsə, Boğazkilsə, Kiçik Boğazkilsə, Ağkilsə, Dəlikilsə

+kənd: Xaçkəndi, Ağcakəndi

+bəy: İslambəyli, Əlibəy, Qulubəy, Salmanbəy, Yaşbəy

+şah: Şahqulu, Məlikşah, Şahnəzərli, Şahrux

+keşiş: Korkeşiş, Sarıkeşiş

+qara: Qarahəmzə, Qarabulaq, Qaralar, Qarasəkili, Qaramanlı, Qaraqumaş

+su: Qurumsu, Yarsu, Xassu, Ağsu.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bulaq, qamış, qala, qaya, daş, su kimi leksemlər müxtəlif sözlərlə birləşərək toponimin formalaşmasında iştirak etmişdir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən bu tipli toponimlərin təhlili əsasında onların aşağıdakı modellərini müəyyən etmək mümkündür:

İsim+isim (Məlikbulaq, Gəlinqaya)

Sifət+isim (Gözəldərə, Xassu, Sarıqamış)

Say+ isim: (Qırxbulaq, Üçkilsə, Üçkol).

Kompleks toponimlər iki sözün birləşməsindən yaranır, struktur baxımdan söz birləşməsi və ya mürəkkəb ad formasındadır: Kəsəmən Qulubəy, Abdulla Altunçular, Qazaxlı İsmayıl, Ağaxan Kəsəmənli. Göründüyü kimi, bu birləşmələrin tərəflərindən biri antroponimdir.

Tərkibində “böyük”, “kiçik”, “aşağı”, “yuxarı” sözləri olan toponimləri də kompleks toponimlər qrupuna daxil etmək olar: Kiçik Ceyran, Kiçik Xocatürk,

Böyük Xocatürk, Kiçik Kosalar, Böyük Bəxtiyar, Kiçik Ayyaran, Böyük Ayyaran, Aşağı Almalıq, Yuxarı Almalıq, Kiçik Bəxtiyar, Kiçik Boğazkilsə və s.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən kompleks toponimlərin təhlili aşağıdakı söz əmələgəlmə və morfoloji modelləri müəyyən etmək üçün əsas verir:

1. İsim + isim: (Molla Abdulla)
2. Zərf + ad (Aşağı Almalıq, Yuxarı Almalıq)
3. Sifət + isim (Böyük Ayyaran, Kiçik Boğazkilsə)

Mürəkkəb toponimlərin əsas xüsusiyyətlərindən birinin onların iki elementə bölünməsi, onlardan birinin toponimik növün (sinif) açar sözü və ya göstəricisi olduğunu qeyd edən B. A. Serebrennikovun fikri (3, s.37), digər tədqiqatlarda fərqli terminologiya ilə – toponimik göstərici və ya marker (16, s.17) adlandırılır ki, bu element təqdim olunan strukturun təsviri hissəsi, fərqləndirici əlaməti hesab oluna bilər. Bir çox hallarda toponimik növün açar sözü kimi çıxış edən element toponimləri qruplaşdırmaq üçün başlıca meyar kimi götürülür.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlənən toponimlərin struktur baxımdan təhlili və təsnifatı bunu söyləməyə əsas verir ki, burada struktur baxımdan toponimlərin dörd növünü fərqləndirmək mümkündür: sadə (Göl), düzəltmə (Zoğallıq, Qışlaq), kompleks-söz (Korkeşiş, Dəlikilsə) və kompleks birləşmələr (Qazaxlı İsmayıl, Ağaxan Kəsəmənli). Nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, mürəkkəb toponimlərin komponentləri arasında ümumi coğrafi termin və adın atributiv hissəsindən ibarət iki əsaslı struktura meyl özünü göstərir ki, bu da toponimlərin daxili semantikasının formalaşma prosesinin əks olunması ilə bağlı hal kimi dəyərləndirilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Цветкова Е.В. К вопросу о структурно-словообразовательной характеристике топонимов // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. No 4, 2012.
2. Топурия В. Т. Заметки по словообразованию в картельских языках // Известия ИЯИМК им. акад. М.Я. Марра. V–VI. Тбилиси, 1940.
3. Сereбренников Б. А. О методах изучения топонимических сигналов // ВЯ. № 6, 1959. С. 36–50.
4. Морозова М. Н. Вопросы топонимики. М.: Изд. МГУ, 1969.
5. Суперанская А. В. Что такое топонимика? М.: Наука, 1985.
6. Суперанская А. В. Как вас зовут? Где вы живете? М.: Наука, 1964.
7. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии М.: Наука, 1988.
8. Подольская Н. В. Типовые восточнославянские топоосновы: словообразовательный анализ. М., 1983.
9. Селищев А. М. Из старой и новой топонимии // Селищев А. М. Избранные труды. М., 1968. С. 45–96.
10. Никонов В. А. География фамилий. М.: Наука, 1962.

11. Матей Л. П. Эволюция и варианты экономики Свердловской области: дис. канд. филол. наук. Свердловск, 1991.
12. Мельникова Т. Н. Древнеанглийские географические науки: дисс. канд. филол. наук. Л., 1986.
13. Никонов В. А. География русских суффиксов // Ономастика. 1959. № 9. С. 26–48.
14. Муминов Т.Г. Структурно-словообразовательные и семантические типы татарской микротопонимики юго-западной части Тюменской области // Вопросы топониматики. Вып. 4. Свердловск, 1970. С. 78–83.
15. Головина Э. Д. Номинация линейных водных объектов в бассейне реки Моломы // Вопросы топониматики / МВ и ССО РСФСР, Урал. гос. ун-т им. Горького А.М. Свердловск: [УрГУ], 1970. Вып. 4. с. 34–44.
16. Теория и методика ономастических исследований / отв. ред. А. П. Непокупный. М.: Наука, 1986.

STRUCTURAL ANALYSIS AND DERIVATIVE POSSIBILITIES OF TOPONYMS USED IN THE "DETAILED REGISTRY OF TBILISI PROVINCE"

SUMMARY

In the article, toponyms found in the "Detailed notebook of Tbilisi province" are analyzed from a structural point of view. On the basis of the material, the analysis should be carried out taking into account the separate morphological and syntactic features that appear taking into account the production capabilities of the language, derivative features. According to the results of the research, some of the toponyms used in the "Detailed Book of Tbilisi Province" have a simple structure: Chelab, Chadir, Kilic, Khan, Yanas, Gharib, Gol, Gala, Shikar, Veli, Gut, Chinar, Malik, Shiraz, Dara, Amir. and so on. There are relatively few toponyms that are structurally simple and consist of only one base in the analyzed material. Some of the toponyms used in the "Detailed Book of Tbilisi Province" are modified toponyms with various suffixes: Bazirkhana, Bashkhana, Gushchu, Demirchi, Jarchi, Chatagchi, Amudlu, Kemarli, Chiragli, etc. It should be noted that in the system of toponyms, geographical names formed with a plural suffix occupy a special place and attract attention due to the fact that they have a certain weight. Although some suffixes are notable for their productivity (-lı, -lar, -lik, -chu), others have been used in several toponyms (-vank, -dink, -laq). Another group of toponyms is structurally one unit, but structurally complex. In toponyms with a complex structure, the second element is semantically related to the territorial structure, relief or other characteristic information, and in many cases, it is used in several toponyms and leads to the emergence of a group of toponyms.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

SEVİNC FƏXRƏDDİN QIZI HÜSEYNOVA

UOT indeksi- 81

Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant

sevinc747@mail.ru

**C.OSTİN VƏ İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANIN DAXİLİ
ORQANLARI İLƏ ASSOSİASIYA OLUNAN FRAZEOLÖJİ
BİRLƏŞMƏLƏR**

Xülasə

Məqalədə somatik frazeoloji birləşmələrin mahiyyətindən, onların yaranma mexanizmindən, psixofizioloji əlamətlərindən, C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində onların işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Somatik frazeoloji birləşmələr insan orqanizminin əsas və ya köməkçi üzvlərinin iştirakı ilə formalaşır. Buraya təkcə ayaq, barmaq, qulaq, baş kimi xarici fiziki formalarını deyil, həm də ürək-damar, sinir və digər sistemlərin komponentlərini təyin etdiyi frazeoloji vahiddir. Məsələn, böyrəklər, ürək, bağırsaqlar və s. Somatik frazeoloji vahidlər dildəşyıcılarının dünyanı konseptuallaşması kontekstində mühüm rol oynayır. Somatik frazeoloji birləşmələr içərisində insanın daxili orqanları ilə assosiasiya olunanları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnsanın daxili orqanları ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Araşdırmaların sonunda bu nəticəyə gəlinir ki, C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr universal xüsusiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: Emosiya, somatik, frazeoloji, psixofizioloji, assosiasiya.

Frazeoloji birləşmələr insan emosiyasının, hisslərinin daha optimal vasitəsidir. Onun vasitəsi ilə insanlar ən incə duyğularını, hisslərinin ifadə edə bilir və nəticə etibarilə qarşı tərəfdə adekvat hissləri yarada bilir. Bəzən sinonim təsir bağışlayan frazeoloji birləşmələr situasiyadan asılı olaraq bir-birini əvəz edə bilmir. Buna da səbəb frazeoloji birləşmələrin hansısa situasiyaya nəzərən yetərli olması ilə bağlıdır. Çünki hisslər, emosiyalar bütün insanlarda olduğu kimi, onların insan psixikasından, asılı olaraq keyfiyyəti və təzahür formaları müxtəlif olur. Ona görə də frazeoloji birləşmələrinin törəməsinin ümumxalq konteksti olduğu kimi, müəllif konteksti də vardır. Qeyd olunan iki halın hər ikisində insanların emosiyaları tam incəliyinə qədər üst-üstə düşür. Ona görə də frazeoloji birləşmələri yarandığı situasiya ilə birlikdə öyrənmək daha məntiqlidir.

Emosiyalar bəşəriyyətin həyatda qazandığı hisslərdir; dünyanı dərkən psixososioloji və fəlsəfi formasıdır. Onun linqvistik ifadəsi milli-mental əlamətlərdən asılı olaraq müxtəlif təzahür formalarına malikdir. Hətta emosiyanın

müsbət və mənfi olmasından asılı olaraq dil vasitələrinin seçimi də özünəməxsusluğa malikdir. Onların frazeoloji ifadəsi isə qeyd olunan xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Frazeoloji birləşmələrin məcaz bazası müxtəlif yönlü assosiasiyalarla səciyyələnir. Qeyd olunan emosiyaların assosiasiya tipləri də məcaz köçürmələrinin növlərindən asılıdır. Ona görə də frazeoloji birləşmələrin struktur tipləri də bu assosiasiyaların növündən asılıdır. Çünki elə frazemlər vardır ki, onlar metaforik və ya metonimik köçürmələrə əsaslanır. Onlarda söz birləşməsi strukturu daha fəaldır. Lakin hiperbolik və ya meyozis növlü frazeoloji birləşmələrdə söz birləşməsi ilə yanaşı, söz-cümlə və cümlə strukturu üstünlüyə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji birləşmələrin məzmunu da struktura təsiredicidir. Bununla əlaqədar A.V.Kunin yazır: "İngilis dilinin frazeologiyası bəşəriyyətin əldə etdiyi bütün emosiyaları ifadə etməyə qadirdir. İngilis dilində neqativ emosiyaları bildirmək üçün daha çox söz birləşmələrindən istifadə olunur. Nida məzmunlu frazeoloji vahidlər həm sayına, həm də ayrıca struktura malik olmasına görə ikinci yerdə durur; buraya cümlə və ya söz-cümləni aid etmək olar. Məsələn: go jump in the lake- Cəhənnəm ol! Rədd ol! Cümlə tipli frazeoloji vahidlər nisbətən azdır"[6,s.155]. O, sonra emosiyaların müxtəlif növə malik olmasından bəhs edir və onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: "İngilis dilində neqativ məzmunlu frazeoloji birləşmələr aşağıdakı cür təsnif oluna bilər: qəzəb ifadə edənlər: anger and haste hinder good counsel', a little pot is soon hot, xainlik ifadə edənlər: better be envied than pitied, envy is kind of praise, təkəbbürlük ifadə edənlər: an angel on top but a devil underneath; a clean glove often hides dirty hand, yalan ifadə edənlər: a liar is worse than a thief; one lie makes many, qorxu ifadə edənlər: fear kills more than illness; he threatens who is afraid, dedi-qodu ifadə edənlər: give a dog a bad name and hang him; gossip is the lifeblood of society"[6,s.155]. Qeyd olunan frazeoloji birləşmələrin ifadəsində dilin leksik səviyyəsi xüsusi olaraq fəaldır. Və onun leksik-semantik sistemində mühüm rol oynayan somatik leksika meydana gəlmə tarixinə görə daha qədim tarixə malikdir. İnsanların həyat təcrübəsi artdıqca onların məntiqi təfəkkürü də inkişaf edir və onun yeni parametrləri meydana çıxır. Bu onlarla təbiət və özləri ilə daxili və xarici anatomic orqanları arasında məntiqi uyarlığın görə bilməsi ilə bağlıdır. Bu əlamət bəşəriyyəti digər varlıqlardan ayrılması yolunda ciddi dönüş hesab oluna bilər. Eləcə, də haqqında danışılan dönüş insanların dilində də öz əksini tapır. Bu, somatik leksikanın məcaz müstəvisinə gətirilməsi ilə nəticələnir. Somatik səciyyəli frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsi mexanizmi də məcazlaşma ilə üst-üstə düşür. Nəsisyon A. Somatik leksika və frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən aşağıdakı nəticələri xüsusi olaraq qeyd edir:

"1) Somatik lüğət və frazeologiya - dilin nominativ vahidlərinin ən qədim təbəqəsidir;

2) Somatik lüğət və frazeologiya - dil vahidlərinin relikv formalarının, xüsusiyyətlərinin və fəaliyyətinin qoruyucularıdır;

3) Somatik lüğət və frazeologiya ana dilində danışanların tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyası haqqında biliklərin ən etibarlı mənbəyidir"[4].

Yuxarıda verilən müəyyənləşmədə somatik frazeoloji birləşmələrin üç əlaməti- onların dilin nominativ vahidlərinin ən qədim qatı olması, dil vahidlərinin reliq formalarının onlarda qorunması, dildəyiçicilərinin etnoqrafiyasının, dil tarixinin , psixologiyasının onlarda qorunması əsas faktor kimi qeyd olunur. Ona görə də somatik frazeoloji birləşmələrdən danışarkən onların milli-mental xüsusiyyətləri mühüm faktor kimi irəli sürülür. Bəzən onların tərcümə zamanı paralellərinin tapılmaması onların milli psixologiyadakı bənzərsizliyi ilə izah oluna bilər. M.S.İevskaya somatik frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsinin ümuməhəmiyyətindən bəhs edərkən aşağıdakı nüyanslara diqqət verməyi üstün tutur:” Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən somatik frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi idrak mexanizmini başa düşmək baxımından da açar rolunu oynayır. Hazır bloklar kimi mövcud olan , sabit, təkrarlanan və arxasında obrazları dayanan sensor idarəetmə funksiyası ilə bu sxemlər dünyanı somatik kod vasitəsi ilə dərk etmə yollarını müşahidə etməyə imkan verir və eyni zamanda kollektiv mədəni yaddaşı ehtiva edən mədəni əhəmiyyətli məlumatları əks edir. Bir insan ətrafındakı dünya haqqında bilikləri modelləşdirmək üçün somatik nominasiyalardan istifadə edir. Frazeoloji silsilənin antroposentrik komponenti insanı, onun fizioloji, əqli və emosional-sensor sferasını xarakterizə edən vahidlərlə geniş şəkildə təmsil olunur [7,s.83-85]. Somatik frazeoloji vahidlər dildəyiçicilərinin dünyanı konseptuallaşması kontekstində mühüm rol oynayır. Bu, somatik frazeoloji birləşmənin antroposentrik nöqteyi-nəzəridir. Bu anlamda dünyanın konseptləşdirilməsi insan orqanları ilə proses və hadisələrin assosiasiyası formalaşır. Mahiyyətə həmin assosiasiyanın mərkəzində anotomik və sosial-psixoloji varlıq kimi insan dayanır. Deməli, somatik frazeoloji birləşmələrin material bazası insan olaraq qalır; həm onu yaradır, həm də material baza olaraq mövcud olur.

Somatik frazeoloji birləşmələr içərisində insanın daxili orqanları ilə assosiasiya olunanları özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Çünki hər bir insan bu növ frazeoloji birləşmələrə müraciət edərkən refleksiyanın təsiri altında olur. Bu refleks müəllif frazeoloji birləşmələrində psixifizioloji səciyyə daşıyır və linqvistik ifadə formasını tapır. C.Ostinin yataıcılığında “ürək”lə bağlı çoxlu sayda somatik frazeoloji birləşmə vardır; digər orqanlarla müqayisədə bu növ frazeoloji birləşmələr daha çoxdur:

1. *He told Sophia that his daughter depended on her returning with him to Macdonald Hall, and that as his cousin's friend he should be happy to see me there also. To Macdonald Hall, therefore, we went, and were received with great kindness by Janetta, the daughter of Macdonald, and the mistress of the mansion. Janetta was then only fifteen; naturally well disposed, ndowed weith a **susceptible heart**, and a sympathetic disposition, she might, had these amiable qualities been properly*

*encouraged, have been an ornament to human nature; but unfortunately her father possessed not a soul sufficiently exalted to admire so promising a disposition, and had endeavoured by every means in his power to prevent it increasing in love and friendship years. He had actually so far extinguished the natural noble **sensibility of her heart** as to prevail on her to accept an offer from a young man of his recommendation. They were to be married in a few months, and Graham was in the house when we arrived. We soon saw through his character... He was just such [3,s.18].*

“**Susceptible heart**” somatik frazeoloji birləşməsində “həssas ürək” ürəyin narahatlığı” onun hadisələrə reaksiyasının nəticəsi kimi meydana çıxır və bu əlamət fizioloji cəhətdən də təhlilə gəlir. Və ya “**sensibility of her heart**” (**ürəyinin həssaslığı**) ürəyin qeyd olunan hadisələrə reflektiv münasibəti neyrofizioloji xüsusiyyətə malikdir. O reaksiyanın nəticəsi kimi qeyd olunan somatik frazeoloji birləşmə formalaşır və linqvistik ifadəsini tapır. Başqa bir misal:

*2. Augusta, the sister of Edward, was on a visit to her when we arrived. I found her exactly what her brother had described her to be – of the middle size. She received me with equal surprise, though not with equal cordiality, as Philippa. There was a disagreeable coldness and forbidding reserve in her reception of me which was equally distressing and unexpected: none of that interesting sensibility or amiable sympathy in her manners and address to me when we first met which should have distinguished our introduction to each other... Her language was neither warm, nor affectionate, her expressions of regard were neither animated nor cordial; **her arms were not opened to receive me to her heart (ürəyinə yaxınlaşdırmaq üçün)** though my own were extended to press her to mine.*

*A short conversation between Augusta and her brother, which I accidentally overheard, increased my dislike of her and convinced me that her **heart** was no more formed of the soft ties of love than for the endearing intercourse of friendship [3,s.10].*

“**To receive me to her heart**” onun qollarının məni ürəyinə yaxınlaşdırmaq psixofizioloji reaksiyalarla zəngin hadisədir. Onun nəticəsi linqvistik ifadə formasının alınmasıdır. Göründüyü kimi, qeyd olunan hadisələrin stimulu psixofizioloji proseslərdir.

C.Ostindən gətirilən nümunələr ontoloji baxımdan reflektiv xüsusiyyətə malikdir.

İnsanların daxili orqanlarından “ürək”, “qan”, “ciyər”, “dalaq” və s. somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında çox fəaldır. Onların içərisində “ürək” orqanı ilə assosiasiya olunan somatik frazeoloji birləşmələr hədsiz dərəcədə çoxdur. Onların bir qismi müsbət, bir qismi də mənfi emosianın daşıyıcılarıdır. C.Ostinin əsərlərində “ürək” daha çox müsbət emosiyaların daşıyıcısı kimi işlənir:

*About a year ago, she was taken from school, and an establishment formed for her in London; and last summer she went with the lady who presided over it, to Ramsgate; and thither also went Mr. Wickham, undoubtedly by design; for there proved to have been a prior acquaintance between him and Mrs. Younge, in whose character we were most unhappily deceived; and by her connivance and aid, he so far recommended himself to Georgiana, whose **affectionate heart** retained a strong impression of his kindness to her as a child, that she was persuaded to believe herself in love, and to consent to an elopement [2,s.213].*

"You can be at no loss, Miss Bennet, to understand the reason of my journey hit her.

***Your own heart, your own conscience(öz ürəyin, öz vicdanın deməlidir),** must tell you why I come."*

Elizabeth looked with unaffected astonishment.

"Indeed, you are mistaken, Madam.

I have not been at all able to account for the honour of seeing you here" [2,s.366]

*Had Elizabeth been able to encounter his eye, she might have seen how well the expression **of heartfelt delight, diffused over his face** became him; but, though she could not look, she could listen, and he told her of feelings, which, in proving of what importance she was to him, made his affection every moment more valuable [2,s.381]*

At night she opened her heart to Jane.-Gecə ürəyini Ceynə açdı.

*..So near a vicinity to her mother and Meryton relations was not desirable even to his easy temper, or her **affectionate heart** [2,s.400].*

C.Ostinin əsərlərində "affectionate heart", "your own heart" your own conscience "of heart felt delight", "diffused over his face", somatik frazeoloji birləşmələri müsbət emosiyaların ifadəçiləridir.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində C.Ostindən fərqli olaraq, "ürək" ilə bağlı somatik frazeoloji birləşmələr həm müsbət, həm də mənfi semantika ilə yüklənmişdir. Nümunələrə baxaq:

10.Bir gün bərbərxanadan çıxdığımız zaman Həsən güzgüyə ötəri bir nəzər salaraq:

-Ay Bahadır! - dedi. — Görəsən, niyə mən bu qədər çirkin olmuşam?

*Onun səsi boğazında titrədi.Mən, birinci dəfə olaraq, onun varlığında müdhiş bir əzab duyduğum:çirkinlik əzabı? **Nər ürəyinə malik olan** bu cavanın belə bir duyğunun məngənəsində inləməsi ürəyimi dağladı.Uzun zaman heç nə söyləyə bilmədim. [1,s.11].*

O, yanakı üzümə baxaraq gülümsədi. Dillənmədi. Mənim nə demək istədiyimi, nəyə işarə vurduğumu duyurdu. Necə də duymaya bilərdi?..O, kəndimizin ən gözəl, ən ağıllı qızı idi, mənim neçə vaxtdan bəri keçirdiyim halı görmürdümü?

Əgər, bu vaxta qədər **ürəyimi ona açmamışamsa**, təqsir özümdə, öz cəsarətsizliyimdə deyildimi? Əslinə baxsanız, buna cəsarətsizlik də demək olmaz. Bilirsinizmi, mən bir az xudpəsənd adamam, Mən onda özümə qarşı güclü, mənim qəlbimdə olduğu kimi güclü bir meyl hiss etmək istəyirəm. Bu mümkündürmü?

Bilmirəm... Lakin o, mənə o qədər mehriban, o qədər səmimidir ki, bəlkə başqa biri bundan ürəklənərək çoxdan öz qəlbini ona açardı [1, s.38].

O əlini yavaşca çəkərək küləyin havada yelləndirdiyi saçını kəlağının altına yıxdı. Sonra özümə həmişəki kimi mehriban və mülayim nəzər salaraq:

-Doğrusu, Eyvaz, dedi – bu barədə heç fikirləşməmişəm.

Ürəyim qırılıb ayağımın altına düşdü. Axı, sevgidə bu bahar kimi bizim düşüncəmizdən asılı olmayaraq gəlir. [1, s.39].

“Nar ürəyinə malik olan”, “ürəyim qırılıb” frazeoloji birləşmələri müsbət və mənfi semantikanın daşıyıcılarıdır. Həmin növ somatik frazeoloji birləşmələrin İ.Əfəndiyevin əsərlərində nisbi proporsionallığa malik olması fikrini irəli sürmək olar, yəni hər ikisi eyni dərəcədə situasiyaya görə aktivdir.

Bəzən isə C.Ostində və İ.Əfəndiyevin əsərlərində “ürək”lə bağlı somatik frazeoloji birləşmələr neytral semantikanın daşıyıcıları da ola bilər:

Elizabeth was now most heartily (Elizabet ürəkli idi) sorry that she had, from the distress of the moment, been led to make Mr. Darcy acquainted with their fears for her sister; for since her marriage would so shortly give the proper termination to the elopement, they might hope to conceal its unfavourable beginning from all those who were not immediately on the spot. [2, s.321].

Zərfi açdım, incə bir xəttlə belə yazılmışdı: “Həsən ! Bu məktubu öz-özümə uzun mübarizədən sonra yazıram, Sizin geniş, nəcib qəlbi-niz qarşısında tab gətirə bilmədim, heç olmazsa, məni qınama-yacağınızla təsəlli tapa bilərəm. Əgər, azca da olsa, iradəm çatsaydı, bəlkə də, yazmazdım. Birinci dəfə könlümdə duyduğum narahatlıq əvvəllərdə məni qorxutdu... Bunun nə demək olduğunu uzun zaman anlaya bilmədim... Bunun sevgiyə bənzər şey olduğunu öz-özümə belə təkrar etməyə xeyli zaman cəsarət etmədim. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zamanlar dırnaqlarımla sinəmi didərək, hönkür-hönkür ağladım. Zənn edirəm ki, məni sizə bağlayan hisslər haqqında çox da düşünməyəcəksiniz... **Ürəyinizə başqa heç nə gəlmə-yəcəyinə əminəm**. Sizdəki yüksək qəlb mənim üçün dünyada hər şeydən qiymətlidir. Onu məndən əsirgəməyini” [1, s.13].

Nəticə: C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərləri üzrə somatik frazeoloji birləşmələrin araşdırması göstərdi ki, hər iki müəllifin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr özünü psixofizioloji refleks kimi göstərir və universal cəhətlərə malikdir.

SEVINJ HUSEYNOVA FAKHRADDIN

**PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS ASSOCIATED WITH HUMAN
INTERNAL ORGANS IN THE WORKS OF J. AUSTIN AND I. EFENDIYEV
SUMMARY**

The article deals with the essence of somatic phraseological compounds, their mechanism of formation, psychophysiological signs, and the features of their development in the works of J. Austin and I. Efendiyev. Somatic phraseological units are formed with the participation of the main or auxiliary members of the human body. It is a phraseological unit that defines not only the external physical forms such as feet, fingers, ears, head, but also the components of the cardiovascular, nervous and other systems. for example, kidneys, heart, intestines, etc. Somatic phraseological units play an important role in the context of speakers' conceptualization of the world. Among somatic phraseological units, those associated with human internal organs are of special importance. Phraseological units related to human internal organs have their own characteristics. At the end of the research, it is concluded that somatic phraseological combinations in the works of J. Austin and I. Efendiyev have universal characteristics.

Keywords: Emotion, somatic, phraseological, psychophysiological, association.

СЕВИНДЖ ГУСЕЙНОВА ФАХРАДДИН

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С
ВНУТРЕННИМИ ОРГАНАМИ ЧЕЛОВЕКА, В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖ.
ОСТИНА И И. ЭФЕНДИЕВА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается сущность соматических фразеологических соединений, механизм их образования, психофизиологические признаки, а также особенности их развития в произведениях. Дж. Остина и И. Эфендиева. Соматические фразеологические соединения образуются при участии основных или вспомогательных частей тела человека. Это фразеологическая единица, определяющая не только внешние физические формы, такие как стопы, пальцы, уши, голова, но и компоненты сердечно-сосудистой, нервной и других систем. Например, почки, сердце, кишечник и др. Соматические фразеологизмы играют важную роль в контексте концептуализации мира говорящими. Среди соматических фразеологизмов связаны с внутренними органами человека имеют особое значение, а соматические фразеологические сочетания в произведениях И. Эфендиева имеют универсальные характеристики.

Ключевые слова: Эмоция, соматическая, фразеологическая, психофизиологическая, ассоциация.

ISTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR:

- 1.Əfəndiyev İ. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, Kitab Klubu, 2015, 532 s.
- 2.Austen J. “Pride and Prejudice”, MK Publications, Ataşehir/Istanbul, 2020, 403p.
- 3.Austen J. “Love and Friendship and Other Writings”, Oneworld Classics, 2010, Printed in Great Britain by CPI Anthony Rowe, 200p.
4. Naciscione A., Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse / A. Naciscione. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2010, 292p.
- 5.Батунова И.В. Лобынева Е.И. Николаева А.Ю. Специфика соматических фразеологических ...<https://cyberleninka.ru/article/view/spetsifika-somatiches>.
- 6.Кунин А. В. , Большой англорусский фразеологический словарь. 4-е изд. М. : Русский язык, 1984. s:155. 944 с.
- 7.Иевская М.С / соматические фразеологические единицы (сфе) английского языка, включающие личностные характеристики человека/Социальные и гуманитарные науки Филология /Выпуск: № 5 (5), 2012/ ;с: 83-85. PDF

Rəyçi: Prof.Şaban Hüseynov

AYSEL RASIM QIZI ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
aysel.nemetli1995@gmail.com

DİLDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ İFADƏ TEXNOLOGİYALARI

Açar sözlər : dil, məkan, yer, texnologiya, zaman, diliçilik məktəbləri

Key words: language, space, place, technology, time, linguistics schools

Ключевые слова: язык, пространство, место, технологии, время, лингвистические школы

Məlum olduğu kimi, zaman və məkan materiyanın (varlığın) hərəkəti ilə bağlı olaraq fəlsəfənin mühüm məsələləri kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq fəlsəfənin məqsədi zaman, məkan və hərəkət anlayışlarını, prinsip etibarilə, obyektiv zəmində öyrənməkdən ibarətdir, dildə isə bu anlayışların inikasının insanın, eləcə də ayrı-ayrı xalqların şüur, təfəkkür özünəməxsusluqlarından irəli gələn müəyyən subyektiv “çalarlar”ı mövcuddur ki, bunu hətta XVII-XVIII əsrlərin universal qrammatikaları da qeyd etmişdir (məsələn, bax: 3). Məsələn, məntiq üzrində qurulmuş “Por-Royal qrammatikası”nda əsas məqsəd “bütün dillər üçün ümumi olan və onlarda təsadüf edilən başlıca fərqləri” aşkara çıxarmaqdır. Bu əsərin müəlliflərinin fikrincə, qrammatika məntiqə əsaslanmalıdır” (4, s. 67).

Dil haqqındakı elmin tarixi göstərir ki, hər bir dövrün fəlsəfi-metodoloji baxışlarına uyğun olaraq diliçilikdə gah məzmunu, gah da formaya əsaslanan qrammatika təlimləri özünü daha çox göstərmiş, bundan irəli gələrək dilin gah məntiqi, gah da formal təsvirinə üstünlük verilmişdir.

Zaman, məkan və hərəkət anlayışlarının dildə inikası, əlbəttə, ətraf aləmin, yaxud obyektiv varlığın insan psixikasının özünəməxsus cəhətlərindən irəli gəlir. V. fon Humboltdan başlayaraq gələn ümumi qənaətlərdən biri bundan ibarətdir ki, “dil dünya biliklərini məhdudlaşdırdığına” görə orada (dildə) obyektiv aləm heç də obyektiv (güzgüdə olduğu kimi mexaniki) əksini tapmır. Neohumboltdçular daha kəskin mövqe nümayiş etdirərək deyirdilər ki, onlar “anlayışların obyektiv gerçəkliyin əks olunduğu deyil, simvolik idrakın məhsulu olduğuna inanırlar. Dil əlamətləri, simvolları ilə şərtlənən bilik, dil təfəkkürünü müəyyənləşdirir, ətrafımızdakı dünyanı fikirlərə çevirir, onları “verbalizə edir, şifahiləşdirir” (5, s. 24-25).

Zaman, məkan və hərəkət anlayışları dildə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir.

Dildə məkan anlayışı, ilk növbədə, özünü leksik yolla göstərir ki, onun çox müxtəlif təzahürləri mövcuddur; belə ki, ad (nominasiya) kateqoriyasına daxil olmaqla (məsələn: kənd, şəhər, aran, yaylaq, dağ, dərə, dəniz, çay, çöl, səhra, yol, ölkə, vətən, küçə, meydan və s.) yanaşı, özünün deytik formasında – yer zərfi olaraq

da geniş yayılmışdır; məsələn: bura, ora, yuxarı, aşağı, irəli, geri, alt, üst və s. Birinci halda yer anlayışı konkret, ikinci halda isə mücərrəd şəkildə verilir.

Yer adlarının nominativ vəziyyəti onlardakı yer məzmununun qabarıq şəkildə meydana çıxmasını müəyyən mənada məhdudlaşdırmış olur. İsimlərin “kim”, “nə”, “hara” suallarından birinə cavab verdiyi barədəki ənənəvi qrammatika müddəası da göstərir ki, buradakı “hara” sualı məhz məkan anlayışı bildirən sözlərə aiddir. Lakin məsələnin mürəkkəbliyi burasındadır ki, hər hansı halda formal məntiqə hesablaşmalı olan ənənəvi qrammatika “hara” sualı ilə “nə” sualı arasında kəskin sərhəd qoya bilmədiyinə görə bəzən bu və ya digər sözün məkan anlayışı bildirib-bildirmədiyini, daha konkret desək, yer zərfliliyi (çünki yer zərfliləri, bir qayda olaraq, məkan mənalı sözlərdir) olması mübahisə törədir.

Həmin mübahisəni həll etmək üçün sözün kontekstinin tələb edilməsi isə o deməkdir ki, bu və ya digər leksik-semantik vahid bir çox hallarda özünün məkan anlayışı bildirməsini məhz funksional olaraq büruzə verir. Yəni bəzi anlayışlar kimi məkan anlayışı da dilin leksik-semantik sistemində heç də lazımı qədər diferensial mövqeyə malik deyil. Məsələn, eyni isimlərin müxtəlif hallardakı “daxili məna”larını müqayisə edək:

1. Bütün bu qanlı hadisələr XX əsrin əvvəllərində Bakının küçələrində baş vermişdi – Rəngbərək işıqlar Bakının küçələrinə xüsusi gözəllik verirdi.

2. Göz işlədikcə uzanan çöllər onu keçmiş günlərin qürur verən xatirələrinə aparır, ürəyini iftixarla doldururdu – Neçə əsrlər bundan əvvəl bu çöllərdə onun igid babaları işğalçılara qarşı mərdliklə döyüşmüşdülər.

3. Göylərə baş çəkir Göyüzən dağı (S.Vurğun) – Vətən göylərində cövlan edən düşmən təyyarələrini hava hücumundan müdafiə qüvvələrimiz tezliklə pərən-pərən saldı və s.

Göründüyü kimi, birinci müqayisənin birinci cümləsində **küçə** sözü ikinci cümlədəki **küçə** sözündən daha çox məkan mənası verir. Kontekstual səbəbi isə ondan ibarətdir ki, birinci halda konkret tarixi zaman cümlədəki məkan anlayışını gücləndirir, yerlik hal yönlük hala nisbətən məkan effektini daha kəskin ifadə edir. İkinci müqayisədə **çöl** sözü birinci cümlədə, əvvəla, adlıq haldadır, bu isə o deməkdir ki, ikinci cümlədəki yerlik halla müqayisədə onun məkanlılıq mənası zəifdir, eyni zamanda hər nə qədər qeyri- konkret olsa da (“neçə əsrlər bundan əvvəl”) zaman anlayışı **çöl** sözünün ikinci cümlədəki məkan məzmununu zənginləşdirir. Üçüncü müqayisədə isə şairin misrasında **göy** sözünün məkan mənası o qədər də diqqəti cəlb etmədiyi halda (həmin anlayış burada obrazlı və ya simvolikdir), ikinci cümlədə bu məna kifayət qədər qabarıq əks olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki halda **göylər** məkani- grammatik haldadır, birincidə yönlük, ikincidə yerlik – müqayisə isə göstərir ki, yönlük hala nisbətən yerlik hal daha çox məkanidir.

F.de Sössürdən başlayaraq bir sıra struktur dilçilik məktəblərinin, eləcə də N.Xomski başda olmaqla transformasion dilçilik nümayəndələrinin ənənəvi qrammatikanı, ilk növbədə, morfologiyaya üstünlük verməkdə günahlandırması özünü doğruldur. Məsələn, “Ümumi dilçilik kursu”nun müəllifi yazır:

“...Biz görürük ki, funksiya baxımından leksik faktlar sintaktik faktlarla uyğun gələ bilər. Başqa tərəfdən, sadə üzvlənməyən hər cür söz cümlə üzvündən, yəni sintaktik faktdan əhəmiyyətli şəkildə heç nə ilə fərqlənmir.

...Qrammatikanın ənənəvi bölgüsünün praktik faydalılığını inkar etmədən, hər halda belə bir nəticəyə gəlirik ki, o, təbii fərqlərə uyğun gəlmir; qrammatikanın ənənəvi olaraq ayrılmış bölmələri o, təbii fərqlərə uyğun gəlmir” (1, s. 185).

Amerika strukturalizminin banilərindən L.Blumfild məşhur “Dil” əsərində göstərir ki, “ingilis dilindəki nitq hissələri sisteminin insanın dilinin universal əlamətlərini əks etdirdiyini güman etmək böyük səhv olardı. Əgər obyektlərin, hərəkətlərin, keyfiyyətlərin ingilis dilindən kənarda klasslar kimi mövcud olduğunu düşünsək, yəni biz fiziki və insan psixologiyasının reallıqları kimi düşünsək, əlbəttə, onda deyə bilərik ki, adıçəkilən nitq hissələrində ifadə olunan keyfiyyətlər bütün dünyada mövcuddur, lakin onu da deməliyik ki, müvafiq nitq hissələri bir çox dillərdə yoxdur” (2, s. 190).

“Nitq hissələri” anlayışı, əslində, sözün daha çox qrammatika mövqeyindən “interpretasiya”sı olsa da, burada leksikanın hesabı, yəni sözün məzmun tərəfi qrammatikanın (morfologiyanın) tələb etdiyi forma tərəfi qədər mühümdür. Ona görə də dil nəzəriyyəsində bir çox hallarda “nitq hissələri” yerinə “leksik- qrammatik söz qrupları” termini işlədilir ki, burada sözün həm semasiologiyası, həm də qrammatik funksiyası ehtiva edilir. Ancaq bu “optimal” və ya daha geniş miqyasda baxış halında da, L.Blumfildin göstərdiyi kimi, heç də müxtəlif sistemli dillərin müvafiq materialını az və ya çox dərəcədə tamlığı ilə əhatə etmək olmur.

Praqa funksionalistlərinin dilçilik elmi qarşısında bir xidmətləri də ondan ibarət oldu ki, xüsusi “nominasiya” nəzəriyyəsini irəli sürdülər. Bu, ona görə zəruri idi ki, dilə struktur- semantik baxış get- gedə “məna”dan uzaqlaşır, F.de Sösrün sintaqmatik və paradiqmatik (assosiativ) münasibətlər sisteminə aludə olaraq, semiotik səviyyədə yalnız məsələnin sintaktik aspektinə fikir verir, semantikanı isə unudurdular. Halbuki dildə zaman, məkan və hərəkət anlayışlarının ifadəsində nəinki semantika, eləcə də praqmatika öz prinsiplərini diqtə edir.

Funksionalistlər elan etdilər ki, “söz sintaqmatik fəaliyyətlə bəzən qırılmaz şəkildə bağlı olan nominativ linqvistik fəaliyyətin nəticəsidir... Nominativ fəaliyyət vasitəsilə dil fəaliyyəti varlığı (fərqi yoxdur, xarici və ya daxili, real və ya abstrakt olsun) linqvistik olaraq təyin edilən elementlərə üzvləndirir” (6, s. 262- 263).

Əlbəttə, ya leksik, ya da irəlidə görəcəyimiz kimi, qrammatik səviyyədə məkan anlayışının ifadəsi “nominasiya” nəzəriyyəsində yalnız birinci tərəfin (leksikanın) səlahiyyətinə aiddir, ikinci tərəf isə hər nə qədər “mücərrəd” olsa da,

grammatikanın məkan ifadə etmək imkanından təsəvvür ediləcək qədər məhrum olmadığını göstərir.

Kopenhagen struktur dilçilik məktəbinin banisi L.Yelmslevin məsələyə baxışı qlossematika üçün səciyyəvi olan “sxem- uzus” formulundan keçir. O, “Dil nəzəriyyəsinə giriş”ində ən azından dilçilik üçün məna problemindən imtina etməklə (bax: 7) gələcəkdə “məna”sız dilçilik mənasızdır” sloqanı altında aparılacaq tənqid üçün meydanı daha da genişləndirmiş olur.

Leksik- grammatik vahidin (sözün) zaman, məkan və hərəkət ifadə etməsinin meyarlarından biri də deyktik formalar ki, onlar özünü, əslində, əvəzlilərdə göstərir. Əvəzliyin, müəyyən mənada, törəməsi olan zərf ümumi dilçilikdə “semantik əlamətinə görə hal və hərəkətin əlamətini, əlamətin əlamətini və bəzən də əşyanın əlamətini bildirən nitq hissəsi olub” 1) zaman, 2) yer, 3) miqdar, 4) səbəb, 5) tərz- hərəkət mənalarını əks etdirən sözlər kimi təqdim olunur (8, s. 623- 624).

Əslində, dildə məkan mənalı anlayışların mövcudluğu isim- əvəzlik- zərf (yer zərfi) leksik- grammatik kateqoriyalarını müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirməyi nəinki mümkün, hətta o baxımdan zəruri edir ki, bunlar bir- biri ilə bağlıdır və həmin bağlılığın əsasında obyektiv məkan anlayışı dayanır. Məsələn, müvafiq ifadələr “isim → əvəzlik → zərf” əlaqələrinin aşağıdakı şəkildə nümayiş etdirir: kənd → bu (kənd) → bura; şəhər → o (şəhər) → ora və s.

Yer zərfləri, əksərən, adla (isimlə) ifadə olunmuş məkan anlayışının xüsusi törəmələridir, ona görə də hər bir yer zərfinin arxasında bir ad (isim) dayanır. Ola bilər ki, bu ad (isim) kifayət qədər üzdə, konkret olsun, ola da bilər ki, dolayısı ilə təsəvvür edilsin. Əlbəttə, heç bir dildə yer zərflərinin sayı çox deyil: bura, ora, irəli, geri, içəri, bayır (əşik), aşağı, yuxarı, bəri, kənar və s. Göründüyü kimi, onların aydın seçilən “antonimliy”i də vardır. Ancaq adlarda (isimlərdə) olduğu kimi əksər əvəzlik və zərflərdə leksik mənadan danışmaq özünü o qədər də doğrultmur. Bununla belə yer zərflərinin məzmunca “yayğınlığı”ı onlara xüsusi semantik- sintaktik səlahiyyət verir, belə ki, əvəzlik kimi zərf də normal leksik- semantik məzmunla malik sözləri əvəzləmək və bu zaman onlara müəyyən sintaktik- üslubu çalar vermək iqtidarındadır.

Məkan mənasının dildə sırf grammatik ifadəsi də mövcuddur ki, flektiv dillərdə (rus, ingilis və s.) bu özünü önlüklərdə (predloq, preposition), iltisqi dillərdə isə ismin məkani- grammatik hallarında (yönlük, yerlik və çıxışlıq) göstərir. Önlüklər hallarla ekvivalentdir; məsələn, Azərbaycan dilində yönlük hala rusca **в**, **на**, **к** və ingiliscə **to**; yerlik hala, müvafiq olaraq, **в**, **на** və **in**; çıxışlıq hala isə **из**, **с** və **from** önlükləri (rus dilində əsas sözün müəyyən morfoloji dəyişikliyə məruz qalması ilə) uyğun gəlir. İstər flektiv, istərsə də iltisqi dillərdə hər iki grammatik formanın (hal şəkilçisi və önlüklərin) məkan mənası yaratmaq funksiyası son dərəcə geniş, rəngarəng və fəaldır. Bununla belə bilavasitə məkan məzmunlu sözlərlə işləndikdə həmin formaların yaratdığı məkanlılıq daha qabarıq (məsələn, **сəhrada**,

sahildən, uzaqlara və s.), bu cür məzmun daşımayan sözlərlə işləndikdə isə zəifdir (məsələn: **ailədə, kitabdan, mənə** və s.) . Sonuncu qrupa aid sözlərdə “məkanlılıq” şərh, simvolik olmaqla yanaşı, bilavasitə məkan məzmunu yaratmaq üzrə motivlənmiş qrammatik formanın əlavə imkanlarını nümayiş etdirmək baxımından maraq doğurmaya bilməz.

Məkanı qrammatik halların məkan mənalı sözlərdə olduğu kimi, zaman anlayışı bildirən sözlərdə də işlənməsi dilin “sirlər”indən biri hesab oluna bilər; məsələn: **bir gündə, həmin gündən, bu günə** və s. Bu cür “paralellik” zamanla məkanın “ortaq mənşə”yindən xəbər verir.

Dildə məkan mənasının ifadəsində onomastik vahidlərin – toponimikanın xüsusi yeri olduğu heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, “toponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yer üzündə adsız, ünvansız dövlət, ölkə, vilayət, şəhər, kənd, dağ, dərə və s. coğrafi obyekt yoxdur. İnsan harada məskən salırsa, onun ayağı yerin hansı nöqtəsinə dəyirsə, oraya mütləq ad qoyulur” (4, s. 208). Toponimlərin növlərinin çoxluğu, onun həm dildə mühüm yer tutduğunu, həm də xalqın mədəni təfəkküründə əhəmiyyətli mövqeyə malik olduğunu göstərir; məsələn: oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları), hidronimlər (su obyektlərinin adları), oronim (dağ, təpə adları) və s. Bunlar da öz növbəsində müxtəlif növlərə ayrılır.

A.Axundov yazır:

“Xüsusi adlar da sözdür. Təbiidir ki, sözlərə aid olan bir sıra xüsusiyyətlər xüsusi adlara da aiddir. Doğrudan da, ümumi sözlər kimi xüsusi adlar da şəkil və məzmunca bir- birindən fərqlənən müəyyən söz qrupları əmələ gətirir. Bu vəziyyət özünü toponimlərdə xüsusən aydın hiss etdirir” (9, s. 182). Məsələn, Xəzər dənizinin müxtəlif dillərdə fərqli adlarının olması (tarixə getdikdə bu fərqlilik daha çox ortaya çıxır), yaxud eyni adın (məsələn, Alpoud, Salahlı, Yenikənd və s.) müxtəlif yerlərə qoyulması və s. toponimlərə münasibətdə müəyyən sərbəstliyin olduğunu deməyə əsas verir, ancaq burada da başlıca təmayül həmin “sinonim” və “omonimlik”dən mümkün qədər qaçmaqdır ki, hər bir yer öz yeganə adı ilə tanınsın.

Məkan anlayışlarının çox böyük bir hissəsi söz birləşmələrində ortaya çıxır. Dilin metaforik imkanları, xalqın ideya estetik təfəkkürü bu cür birləşmələrdə bütöv bir qəlib halına girərək xüsusi formullar təşkil edir; məsələn: qızlar bulağı, qurdlar vadisi, qanlı dərə və s. Onların bilavasitə toponimə - xüsusi adlara çevrilməsi də geniş yayılmışdır; məsələn Ceyrançekməz, Lökbatan, Palantökən, Gələsəngörəsən və s.

Beləliklə, dildə məkan anlayışlarının ifadəsi hər nə qədər obyektiv məkan amilinə dayanmış olsa da, dilin, əslində, ayrı- ayrı dillərin təbiətindən irəli gələn fərqli texnologiyalar daşımaqla bu və ya digər xalqın linqvokulturoloji maraqlarını əks etdirmək baxımından da zəngin material verir.

Ədəbiyyat

- 1.Sössür F.de. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018, 356 səh.
- 2.Blumfil L. Dil, Bakı, tarixsiz, 520 səh.
- 3.Грамматика общая и рациональная, М., «Прогресс», 1990, 272 стр.
- 4.Qurbanov A. Ümumi dilçilik, Bakı, Azərbaycan MEA, I cild, 2019, 448 səh.
- 5.Belyanin V.P. Psixolinqvistika, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 264 səh.
- 6.Praqa dilçilik dərnəyinin tezləri. – Ümumi dilçilik müntəxabatı, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, səh. 156- 181.
- 7.Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. – Новое в лингвистике, М., Изд. иностранной литературы, 1960, стр. 264- 389.
- 8.Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 656 səh.
- 9.Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2006, 280 səh.

Xülasə

Məlum olduğu kimi, zaman və məkan materiyasının (varlığın) hərəkəti ilə bağlı olaraq fəlsəfənin mühüm məsələləri kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq fəlsəfənin məqsədi zaman, məkan və hərəkət anlayışlarını, prinsip etibarilə, obyektiv zəmində öyrənməkdən ibarətdir, dildə isə bu anlayışların inikasının insanın, eləcə də ayrı-ayrı xalqların şüur, təfəkkür özünəməxsusluqlarından irəli gələn müəyyən subyektiv “çalarlar”ı mövcuddur ki, bunu hətta XVII-XVIII əsrlərin universal qrammatikaları da qeyd etmişdir. Məkan hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formasıdır. Məkan anlayışı obyekt və predmetlərin yanaşı mövcudluğunu, bir-birindən aralı olmasını, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir. Məkan anlayışı dar mənasından başqa, geniş mənasında da işlədilir. Mənaca məkan təkcə obyektiv-real, yəni maddi olanı deyil, şüur hadisələrini də əhatə edir, çünki onların hər ikisi mövcuddur. Deməli, məkana maddi, obyektiv reallıq da daxildir, yəni maddi reallıqla yanaşı, o, ən coşqun fantaziya, nağıl əsəirlərin məhsulları mənəvi məkan kimi mövcud ola bilər. Dildə məkan məzmununu morfoloji üsulla yaradan vasitələr vardır. Məqalədə məkan anlayışı ifadə edən sözlərin daşdığı məna çalarları müxtəlif yollarla izah edilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, məkan məzmunu anlayışı bir neçə dilçilik məktəbləri tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilmişdir.

ABDULLAYEVA AYSEL

Summary

**TECHNOLOGIES OF EXPRESSION OF SPATIAL CONCEPT IN
LANGUAGE**

As is known, time and space are considered important issues of philosophy in connection with the movement of matter (being). However, the goal of philosophy is to study the concepts of time, space and movement, as a matter of principle, on an objective basis, and in language there are certain subjective "shades" of the understanding of these concepts arising from the consciousness and thinking peculiarities of a person, as well as individual nations, which can be seen even in the XVII- Universal grammars of the 18th century also noted. Space is the objectively real form of existence of matter in motion. The concept of space means the co-existence of objects and subjects, their distance from each other, and their location relative to each other. The concept of space is used in a broad sense, in addition to its narrow meaning. Meaning space includes not only the objective-real, that is, the material, but also the phenomena of consciousness, because they both exist. Therefore, the space includes the material, objective reality, that is, along with the material reality, it can exist as a spiritual space, the products of the most exuberant fantasy, fairy tales. Language has tools that create the spatial content in a morphological way. In the article, the shades of meaning of the words expressing the concept of space are explained in different ways. As a result of the research, it was found that the concept of spatial content was accepted in different ways by several schools of linguistics.

АБДУЛЛАЕВА АЙСЕЛЬ

РЕЗЮМЕ

**ТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО
ПОНЯТИЯ В ЯЗЫКЕ**

Как известно, время и пространство считаются важными вопросами философии в связи с движением материи (бытия). Однако целью философии является изучение понятий времени, пространства и движения в принципе на объективной основе, а в языке существуют определенные субъективные «оттенки» понимания этих понятий, возникающие из сознания и Отмечены также особенности мышления человека, а также отдельных народов, которые можно увидеть еще в XVII-Универсальных грамматиках XVIII века. Пространство есть объективно реальная форма существования материи в движении. Понятие пространства означает сосуществование объектов и предметов, их расстояние друг от друга и расположение относительно друг друга. Понятие пространства употребляется в широком смысле, помимо узкого

значения. Смысловое пространство включает в себя не только предметно-реальное, то есть материальное, но и явления сознания, ибо они оба существуют. Следовательно, пространство включает в себя материальную, объективную реальность, то есть наряду с материальной реальностью оно может существовать как духовное пространство, продукты самой буйной фантазии, сказки. Язык располагает средствами, создающими пространственное содержание в морфологическом способ. В статье по-разному объясняются оттенки значения слов, выражающих понятие пространства. В результате исследования установлено, что понятие пространственного содержания по-разному воспринималось несколькими школами языкознания.

Rəyçi: fil.f.d.,prof.Nizami Qulu oğlu Cəfərov

ZAMANOVA XALİDƏ YAÇAR QIZI
AzTU “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
TEYMUROVA RASİMƏ ŞAHİD QIZI
ADİU “Xarici dillər” kafedrasının müəllim
H.Cavid pr.25
xalidarasima@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ TƏDRİSİ ÜSULLARI

Xülasə

Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrin müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır. Kateqoriyalar içində cins kateqoriyasının ingilis dilində qramatik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliliklərdə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu ilə düzəlir. Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində 3 şəxs əvəzliliklərinin təkində kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir.

He- (o-kişi cinsi)

She - (o-qadın cinsi)

It - (o-orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir)

Açar sözlər: cins kateqoriyası, İngilis dili, kişi cinsi, qadın cinsi, termin

Arnold I.V. “The English Word” Москва “Высшая школа” 1986. Müəllif Arnold qeyd edir: “İsimlərdə cins kateqoriyası bir-biri ilə qarşılaşan, yəni qarşı-qarşıya duran iki opozisiyadan yaranır. Bu iki opozisiyadan biri isimləri iki yerə-insan (human) anlayışı və qeyri-insan (non-human) anlayışı isimlərə ayırır və bu qarşılaşmada əks olunur. 2 opozisiya isə şəxs bildirən isimləri qadın (feminal) və kişi (masculine) cinslərinə ayıraraq onlardan təzahür edir və cinsin səciyyəvi sistemi də buradan yaranır. Bu ənənəvi terminologiya tərəfindən kişi (masculine), qadın (feminal) və orta cins (neuter) adlanır. İngilis dilində orta cins həm cansız isimləri, həm də heyvan anlayışı bildirən sözləri əhatə edir.”(1.s.42-53)

Məsələn: "book", "hill", "world", "city", "friendshio", "love", "ant", "horse", "hen" və s. isimləri orta cinsə aiddir.

Müasir ingilis dilində ismin cinsinin göstəricisi ola biləcək xüsusi morfoloji forma, səciyyəvi şəkilçi yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada özünü göstərir. Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vasitənin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənası leksik səviyyədə yetərincə təzahür edilir. Kişi (male), qadın (female) və orta (neuter) isimlər bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsini bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunan isimlər struktur baxımından üç qrupa bölünürlər.

- 1) Sadə isimlər;
- 2) Düzəltmə isimlər;
- 3) Mürəkkəb isimlər.

1. Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kişi cinsində: man, boy, husband, uncle və s., qadın cinsində: woman, girl, wife, ant və s..

2. Düzəltmə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər analitik – flektiv quruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Bu sözdüzəldici şəkilçilər ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Belə şəkilçilər əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafiq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir. Məsələn:

-ess - Bu şəkilçi kişi cinsli isimlərə artırılaraq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir:

actor - actress; host - hostess; poet - poetess; prince - princess; emperor - empress; peer - peeress; duke - duchess; count - countess; waiter - waitress və s.

- ine - hero (qəhrəman) - heroine (qəhrəman (qadın c.))

- ette - usher (teatrda biletdən yoxlayan kişi) - usherette (bilet yoxlayan qadın); cosmonette

- rix - testate [testit] - (miras qoyan kişi) - testatrix (miras qoyan qadın)

Əsədova M.N. "İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti", Bakı. "Nurlan" nəşr. - 2001. Əsədova M.N. bu haqda yazır: "Bu şəkilçilərdən başqa ingilis dilində feil və isim köklərinə əlavə olunaraq kişi cinsli isimlər əmələ gətirən məhsuldar şəkilçi -er və onun variantı (-or) düzəltmə isimlər əmələ gətirir: actor (aktyor); widower (dul kişi); lover (məşuq); waiter (xərəkəpaylayan kişi) və s.

3) Mürəkkəb quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və əmələ gəlmə üsullarına görə fərqlənirlər. Belə ki, bu tip isimlərin bəzisi iki sözün birləşib işlənməsindən, digərləri isə defis ilə yazılması yolu ilə yaranır. Buna görə də bu mürəkkəb isimlər iki növə ayrılır." (2.s.126-132)

1) Bitişik yazılanlar: İki sözün bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşib birləşməsindən yaranır. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: grandson, stepfather, stepson, fosterfather, godfather, godson, sportsman.

Qadın cinsli isimlər: grandmother, granddaughter, stepmother, stepdaughter, fostersister, godmother, goddaughter, sportswoman.

2) Defislə yazılan kişi və qadın cinsli isimlər iki və üç sözdən yaranır.

Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: father-in-law, brother-in-law və s.

Qadın cinsli isimlər: mother-in-law, sister-in-law və s.

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri mənə və aid olduqları siniflərə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər.

I. İnsan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər:

1) Qohumluq mənası bildirənlər:

kişi cinsi: father, brother, son, husband, nephew, heir, uncle, grandfather, grandson, father-in-law, brother-in-law.

qadın cinsi: mother, sister, daughter, wife, niece, heiress, aunt, grandmother, granddaughter, mother-in-law, sister-in-law, daughter-in-law.

2) Ümumi cins fərqi bildirən isimlər:

kişi cinsi: man, boy, fellow, lad, kid, male.

qadın cinsi: woman, girl, maid, lass, dame, female.

3) Zadəgan titulu bildirən isimlər:

kişi cinsi: king, prince, baron, count, czar, duke, peer, emperor, margrave,

qadın cinsi: queen, princess, baroness, countess, tsarina, duchess, peeress, empress, marchioness.

4) Nigah prosesi ilə bağlı isimlər:

kişi cinsi: bridegroom (bəy), fiancé (bəy- toya qədər), lover (məşuq, sevgili), widower (dul kişi), birdesman (bəyin sağ dişi), bachelor (subay kişi).

qadın cinsi: bride (gəlin- toyda), fiancée (gəlin- toya qədər), sweetheart (sevgili), widow (dul qadın), spinster (ərə getməmiş qız, qarımış qız), bridesmaid (gəlinin sağdışı).

5) Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər

kişi cinsi: godfather - xaç atası, godson - xaç oğulluğu, stepfather - ögey ata, stepson - ögey oğul, foster father - atalıq, foster brother - süd qardaşı,

qadın cinsi: godmother - xaç anası, goddaughter - xaç qızlığı, stepmother - ögey ana, stepdaughter - ögey qız, foster mother - analıq, foster sister - süd bacısı.

6) Nəciblik, alicənablıq bildirən isimlər:

kişi cinsi: gentleman, knight (cəngavər),

qadın cinsi: lady (xanım)

7) Müraciət forması kimi işlənən isimlər:

kişi cinsi: mister (Mr.)

qadın cinsi: (ərə getməmiş qıza müraciətdə işlənir), mistress (ərə getmiş qadına müraciətdə işlənir, (Mrs.))

8) Peşə bildirən isimlər:

kişi cinsi: actor, waiter, poet, milker (süd sağan kişi), salesman (satıcı kişi), cowboy(çoban), cowherd (çoban), policeman (polis), craftsman (sənətkar), sculptor (heykəltəraş), sportsman (idmançı) və s.

qadın cinsi: actress, waitress, poetess, nurse, (tibb bacısı), midwife (akuşer), needle woman (dərzi), saleswoman (satıcı qadın).

9) Sahiblik bildirən isimlər:

kişi cinsi: host (ev sahibi), landlord (torpaq sahibi),

qadın cinsi: hostess (ev sahibəsi), landlady (torpaq sahibəsi)

II. Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası:

erkek cinsli: lion (şir), tiger (pələng), boar (donuz), bick (maral), bull (kəl, öküz), ram (qoç), dog (it).

dişi cinsli: lioness (dişi şir), tigress (dişi pələng), sow (dişi donuz), dol (dişi maral), cow (inək), ewe (qoyun), bitch (dişi it).

. **Blokh M.Y. "A Course in Theoretical English Grammar", Moscow - B - 2000.»Высшая**

школа» Müəllif Bblok öz fikrini belə izah edir;» Quş anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası: erkek cinsli: cock (xoruz), cockerel (beçə), drake (ördək), gander (qaz).

dişi cinsli: hen (toyuq), pullet (fərə), duck (ördək), goose (qaz).

İngilis dilində isimlərdə cins mənası göstərmək üçün ismin qarşısına onun cinsini göstərə biləcək sözlər yazılır. Kişi və qadın cinsinin göstəricisi ola biləcək bu sözlərin yaranmasının öz səciyyəvi cəhətləri var. Belə isimlərin yaranmasında vasitəçi olacaq sözlər bunlardır.”(3.s.116)

1) Man, woman, maid, boy, girl, he, she sözləri cins mənası göstərmək üçün əsasən peşə yönümlü sözlərin qarşısında işlənir:

kişi cinsi:

man - teacher

man - doctor

boy - friend

he - cousin

qadın cinsi:

woman - teacher

woman - doctor

girl - friend

she - cousin

2) “Male”, “female”, “he”, “she” sözləri heyvan mənalı isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında işlənir:

kişi cinsi:

male - elephant

he - wolf

male - frog (qurbağa)

qadın cinsi:

female - elephant

she - wolf

female - frog

3) İnsan adları heyvan mənşəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında cins göstəricisi kimi işlənir.

kişi cinsi:

Jack - ass (eşşək)

Tom - cat

Billy - goat

qadın cinsi:

Jenny - ass

Tabby - cat

Nanny - goat

4) “Cock” və “hen” sözləri quşların cinsini göstərmək üçün quş adlarının qarşısında və sonunda işlənir.

kişi cinsi:

cock - sparrow (erkək sərçə)

cock - pheasant (erkək qırqovul)

heath - cock (erkək tetra quşu)

peacock - (erkək tovuz quşu)

qadın cinsi:

hen - sparrow (dişi sərçə)

hen - pheasant (dişi qırqovul)

heath - hen (dişi tetra quşu)

peahen - (dişi tovuz quşu)

İngilis dilində quş, balıq, heyvan adları, mücərrəd isimlər orta (neuter) cinsə aid edilir. Ancaq müəyyən qrup isimlərin cins mənası ilə bəzi ənənəvi əlaqələri mövcuddur. Bu hal cümlə daxilində ismin əvəzedicisi kimi əvəzliliklər işlədildə təzahür edir. Məsələn:

1) “Sun” (günəş) kişi cinsinə aid edilir.

It is pleasant to watch the sun and his chariot of gold.

2) “moon” və “earthy” qadın cinsinə şamil edilir.

It is pleasant to watch the moon in her chariot of pearl.

At first the earth was large, but every moment she grew smaller.

3) Gəmi adları qadın cinsinə aid edilir.

(ship, boat, steamer, ice – breaker, cruiser, etc)

The new ice - breaker has started on her maiden voyage.

4) Nəqliyyat vasitələrinin (car, carriage, coach) adları qadın cinsinə aid edilir.

Bu hal ən çox bu vasitələrin sahibləri tərəfindən haqlarında danışdıqları anda mümkündür.

She is a fine car.

5) Ölkə adları əsasən qadın cinsinə aid edilir.

England is proud of her poet; Azerbaijan is famous for her oil.

Ümumiyyətlə, bəzən heyvan adları və mücərrəd isimlərin situasiya içərisində cins mənası kəsb etməsi halına təsadüf etməsi mümkündür. Belə halda güc, qüvvət, dəhşət, vahimə bildirən sözlər kişi cinsinə; zəiflik, zəriflik, gözəllik ifadə edən isimlər qadın cinsinə aid edilir. Bu halda ancaq kontekst daxilində mümkündür.

İsmi cins kateqoriyasının sintaktik və ya funksional baxımdan təsnifatı dedikdə elementlər arasında qrammatik mənanın olması nəzərdə tutulur. Məs. “oğlanın adı” birləşməsi iki cür verilə bilər: “The boy’s name” və “the name of the boy”. I halda ismin yiyəlik halı sintetik yolla, yəni “s” vasitəsilə, II halda isə analitik yolla, yəni “of” sözü ilə ifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin cins kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən irəli sürülmüş nəzəriyyələri şərti olaraq 4 əsas qrupa bölmək olar.

I. Birinci nəzəriyyə müasir ingilis dilində ismin cins kateqoriyasının onun cümlədəki funksiyasına (cümlədəki yerinə) görə təyin edilməsinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, ingilis dili flektiv dildir, yəni bu dil şəkilçi ilə zəngin deyil, çox vaxt sözlərin cümlədəki funksiyası onların cümlədə yerinə görə təyin edilir.

Məs. Jane gave Tom the book; S-----V----İnd.obj.---d.obj.

Verilmiş misaldan göründüyü kimi, bu cümlədə 3 isim var. Bu isimlərin hər biri şəkilçisiz işlənməsinə baxmayaraq üç müxtəlif funksiyada işlənməmişdir, yəni onların cümlədəki funksiyaları onların cümlədəki yerinə görə təyin edilir.

Nesfield J.C. English Grammar Past and Present L.-1931..C.Nesfield, M.Doyçbeyn, M.Brayant kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülən və klassik latın qrammatikasına əsaslanan bu təsnifata görə müasir ingilis dilində ismin cinsi mənaya görə müəyyənləşdirilir: Nominative, genitive, dative, accusative və vocative. Cümlənin mübtədası nominative (adlıq hal), vasitəli tamamlıq dative (yönlük hal), vasitəsiz tamamlıq accusative (təsirlik hal), xitab vocative halda istənilən isimlə ifadə olunur.

Yiyəlik halda olan isimlərin cinsi isə, adətən təyin və bəzi hallarda xəbərin adlıq hissəsi (predicative) funksiyasında olur. Məs.

Xitab-----Mübtəda-----Xəbər-----Vas-li tam-ləq-----Vas-siz-q
Mary-----John-----has given-----Tom’s brother-----all his money.

Vocative-----Nominative-----genitive/ dative-----

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görərik ki, morfoloji əlamətlər qarışıq.

II. İkinci nəzəriyyə sözönlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Arnold I.V. “The English Word” Москва “Высшая школа” 1986.стр:42-53.
2. Əsədova M.N. “İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti”, Bakı. “Nurlan” nəşr. - 2001. səh:126-132
3. Blokh M.Y. “A Course in Theoretical English Grammar”, Moscow - B - 2000.»Высшая школа» p.116.

KH.Zamanova,R.Teymurova

METHODS OF TEACHING GENDER IN MODERN ENGLISH

Summary

This article deals with the Category of Gender in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language.

In modern English, there is no special morphological form or characteristic suffix that can indicate the gender of a noun. Gender manifests itself lexically in English. Despite the absence of a morphological tool that can be a gender indicator, the gender meaning of the noun is sufficiently manifested at the lexical level. Male, female and neuter nouns occupy an important place in the lexical composition and dictionary of this language. Nouns in which the masculine gender of the nouns are masculine and the feminine gender of the nouns are divided into three groups in terms of structure.

- 1) Simple nouns;
- 2) Corrective nouns;
- 3) Compound nouns.

In the English language, the names of birds, fish, animals, and abstract nouns belong to the middle (srednemu) kind. However, some groups of nouns have some traditional connections with the meaning of gender. Such a situation is manifested when pronouns are used as a substitute for a noun in a sentence.

Key words: gender category, English language, masculine, feminine, term.

Х.Заманова,Р.Теймурова

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕНДЕРА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье описываются категории рода в современном английском языке. Автор отличает что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных французских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном английском языке, и приводит свои примеры.

В современном английском языке нет особой морфологической формы или характерного суффикса, которые могли бы указывать на род существительного. Гендер проявляется лексически в английском языке.

Несмотря на отсутствие морфологического средства, которое могло бы быть гендерным показателем, родовое значение существительного достаточно проявляется на лексическом уровне. Существительные мужского, женского и среднего рода занимают важное место в лексическом составе и словаре этого языка. Существительные, у которых мужской род существительных является мужским, а женский род существительных, по строению делятся на три группы.

- 1) Простое существительное;
- 2) Корректирующие существительные;
- 3) Сложное существительное.

В английском языке к среднему (среднему) роду относятся названия птиц, рыб, животных, абстрактные существительные. Однако некоторые группы существительных имеют некоторые традиционные связи со значением рода. Такая ситуация проявляется, когда местоимения используются в качестве замены существительного внутри предложения.

Ключевые слова: гендерная категория, Английский язык, мужской род, женский род, термин.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı

HƏSANOVA NAZDI VƏLİ QIZI
ADPU-nun Şamaxı filialı
İngilis dili müəllimi
nazli.hsnova.57@mail.ru

CONCEPTS OF COGNITIVE LINGUISTICS

Abstract

The article investigates the clarification of the term of “cognition” in cognitive linguistics. Firstly, some explanations about the foundation of the cognitive linguistics have been touched about, and then comprehensive information about concepts has been analyzed. The article draws the attention to the fact that concepts play a very crucial role in the process of cognition. The linguistic sources by various scientists have been used to support the content of the article. A lot of linguistic theories dealing with the stated problem have been referred to in the article.

The article states that concepts are known to be formed in the process of a human being's perception the world, or realities in it. The ideal contents of the concepts are proved to be used to differentiate them from the language signs that are meant to be material. They refer to our thoughts, in other words the concepts that are observed to exist in a human's brain are considered to carry purely mental character.

Key words: concept, brain, memory, linguistics, information, knowledge

Introduction.

It is not deniable that the term ‘cognitive’ is often used in linguistics. We find it crucial to discuss the meaning of the notion of it. The term *cognition* covers the processes of storing, receiving and transmitting any information in the human's brain. A man's knowledge about the world, his/her way of thinking and how he/she manages to think are known to be manifested as a result of the cognitive activity.

The categorization of the human's experience happens because of the cognitive activity. The meaningful information that a person acquires during any cognitive activity finds its expression in the independent forms of a language. E.S.Kubryakova writes about it: “Linguistic consciousness, in general and as a fragment of it, is a form of structuring and recording people's social experience, knowledge of the world ..., a form of presentation and actual storage of knowledge in the individual's mind” (Kubryakova 1977, p.90).

F.Y.Veysally has his own point of view about the stated problem. According to his opinion, human cognition must be studied from a functional point of view. He then claims that all cognitive activities are proved to be kept in the brain of a human. ‘That is why the investigation of the living brains can be considered to be a relevant feature for cognition’ he writes (Veysalli 2015, p.30).

According to the cognitivism, human beings must be described and explained in terms of information processing, and human behavior must be described and explained in terms that reflect their inner state. These situations can physically be detected, observed, and interpreted as obtaining, storing, processing, and then mobilizing the information for a rational solution.

Since the solution to this problem is directly related to the use of the language, it should be considered perfectly normal for language to be the focus of cognitivists. It is noteworthy to state that at present, the term 'cognitivism' is meant to be presented in the following form:

- 1) the program of the research of the 'cognitive mechanism' of a person;
- 2) to study the process of receiving information that is coming to a person through different channels;
- 3) constructing a mental model of the world;
- 4) the establishment of the systems that provide different types of cognitive acts;
- 5) understanding and correcting ideas that is expressed in the natural language by human and computer programs;
- 6) the development of a computer program model capable of understanding and interpreting texts;
- 7) a wide range of mental processes that serve the acts of thinking (Veysalli 2015, p. 35).

It should be noted that the study of cognitive processes is also important in the language acquisition. N.Chomsky is known to have some studies on this research. He is said to use cognitive processes to ensure the adequacy of his theory.

N. Chomsky mainly explained his claims on the study of distant languages. The mentioned scientist notes that a child's language acquisition cannot be explained by mechanical behaviorist models. He shows that the principles of genetic cognition are active in the language learning, noting that learning is not everything, learning is only the activation of a process, which is the same for all languages and is related to other cognitive processes in the human's brain (Chomsky 1972, p.180). All these are the main factors that have caused the growing international interest in N.Chomsky. It is necessary to underline that even today, its supporters and opponents are constantly refining these ideas.

The American philosopher and cognitivist J.A.Fodor describes the general cognitive system through three mechanisms: transducers (sensory receptors that receive external stimuli, e.g., sound and light waves, etc.), input systems (special cognition modules cover work-related systems and operates through transducers), each input system operates individually (Fodor 1984, p.12). People are believed to hear the voices of those who speak to them. For example, phonemes that are not pronounced when receiving information and their distinguishing features are known to be a means of perception.

If there is a talk about the processes that take place in the brain, then it is impossible to pass without remembering the meaning of the concept. Thus, concepts belong to the human's mind, and they have a pure mental nature. Research in linguistics in the 90s focused on the concept, linguoculture, etc. in the cognitive linguistics in which terms can be encountered. The most common among these terms is considered to be the notion of 'concept'. This term was used by S.A. Askold-Alekseyev since 1928.

Different linguists tried to explain the meaning of the *concept*. E.S. Kubryakova writes about it: 'Concept is an operational unit of memory, mental lexicon, conceptual system and brain language, worldview, quantum of knowledge' (Kubryakova 1977, p.90).

V.I. Karasik explains the meaning of the concept as following: 'A concept is a mental structure of perceived typified fragments of meaning, which has a meaning stored in human memory' (Karasik 2004, p.59).

Z.D. Popova and I.A. Stern claim that the concept is a unit of thought, not of memory. They believe that the main task of the concept is to provide a thought process. The concept contains information, but we can say that it needs proof that it is a unit of memory (Popova., Sternin 2007, p.135). F.Y. Veysalli writes that the basis of cognitive research is the mental reflection of the surrounding world of cognitive structures stored in the memory. He (F.Y.Veysalli) considers that the smallest cognitive structure is a concept (Veysalli 2015, p. 35). In a general and tentative sense, the concept serves to store knowledge about the world. The cognitive system is the process of remembering subjective units of experience and dividing them into data packets based on certain characteristics. Through these cognitive structures, human activity in communication and understanding of the information it sends is resolved. Any man is part of the world around him/her, so he (or she) must be able to deal with the outside world and distinguish individual objects and classify them. In "The Language of Thought", J.A.Fodor argues that conceptual structures are innate. Another linguist, D. Beckerton, is one of the scientists who claims that the concept is innate. However, basing on F.Y. Veysalli's views on this issue, we can conclude that the process of conceptualization of cognitive linguistics today proves that a man shows prenatal disposition. On the other hand, the mental concept reflects the experience of the surrounding world (Fodor 1984, p. 100). A.Abdullayev writes about concepts: 'Concepts are internal representatives of separate fragments, aspects of the surrounding world in the human psyche, i.e. they are inside us' (Abdullayev 2011, p.189). Concepts as a whole are parts of knowledge that are protected, activated and used during acts of thinking and speaking. They are units of meaning that cannot be analyzed and cannot be broken down into smaller parts in the process of cognitive processing of information. In short, concepts are believed to be considered a characteristic of the spirit. The concepts that emerge in the human's

brain are the creation of events and things in the imagination, which leads to the formation of things and events in the human's brain. According to A. Abdullayev's claim concepts as a whole are observed during the acts of thinking and speech activity (Abdullayev 2011, p.189). According to this scientist, concepts are parts of the 'knowledge' that are activated and used. Therefore, in our own words, concepts can be considered as units of meaning that cannot be analyzed and cannot be divided into smaller parts in the process of cognitive processing of information. Many authors note that the conceptual features of a concept differ in the degree of abstraction.

The concept can be divided into the following three types of notions: consciousness as a phenomenon, as the highest form of perception of reality, thinking as a process of conscious perception of reality, and intellect as a mental ability. It is known that consciousness exists in both animals and humans, and that thinking and intellect belong only to humans. We would also like to emphasize that there are some comparative problems in what we have mentioned. It is known that consciousness exists in both animals and humans, and that thinking and intellect belong only to a man. In distinguishing the meaning of a concept, it is important to pay attention to the distinction between thinking and consciousness. According to F.Y. Veysalli, the smallest concepts of cognitive structure is meant to be concepts. The cognitive system performs the function of remembering subjective units of experience. According to F.Y. Veysalli, as a person treats the external world and is able to distinguish individual objects and divide them into classes, concepts are formed in them. Signs of identity and equivalence are made possible by concepts engraved in people's memory.

One of the most important concepts of cognitive linguistics is the concept sphere. Conceptual units are considered to be a field of information consisting of concepts. This term was firstly used by D.S. Likhachev. The role of the brain in the human's behavior and in the formation of human's language skills in general is undeniable.

Conclusion.

The process of concept formation in the mind is carried out through a language. It should be noted that the connection of the consciousness with the surrounding world is also realized through the language. Cognitive consciousness is connected to the outside world and does not acquire the status of any other language. Based on the writings of Z.D. Popova and I.A. Stern, we can say that language consciousness is the part of the consciousness that provides a language (speech) activity: it is the formation and perception of speech, and at the same time it can be considered the retention of the language in the consciousness.

Concepts are completely accepted as parts of the knowledge that are protected, activated and used during acts of thinking and speaking. Concepts are units of meaning that cannot be analyzed and cannot be broken down into smaller parts in the

process of cognitive processing of information. The concepts are mentioned not to be accepted primitive. They should be accepted as units of structured knowledge. They have their own structure.

The process of concept formation in the mind is carried out through a language. It should be noted that the connection of the consciousness with the surrounding world is also realized through the language.

REFERENCES

1. Kubryakova E.S. (1977) Parts of speech from cognitive points of view. Moscow: Progress, pp. 90-92).
2. Veysalli F.Y. (2015) Cognitive linguistics: basic concepts and perspectives. Baku: Mutarjim, 119 p.
3. Chomsky N. (1972) Language and mind. Enlarged edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 206 p.
4. Fodor J. D. (1984) Constraints on gaps: is the parser a significant influence. Explanations for language universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 381 p.
5. Karasik V.I. (2004) Introduction to Cognitive Linguistics. Moscow: Progress, 146 p.
6. Popova Z.D., Sternin I.A. (2007) Cognitive linguistics. Moscow. AST: East-West, 4873 p.
7. Abdullayev A. A. (2011) Actual linking, text and discourse. Baku: 'Zardabi LTD' MMS, 272 p.

KOQNITIV LİŇQVİSTİKA KONSEPSİYASI.

X Ü L A S Ə

Konseptlərin ideal mahiyyəti onları maddi sayılan dil işarələrindən fərqləndirir. Onlar bizim şüurumuza məxsusdurlar, yəni ki, insan beynində mövcud olan konseplər sırf əqli səciyyə daşıyır. Onlar insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, yaxud aspektlərinin “daxili” nümayəndələridir, yəni onlar bizim daxilimizdədir.

Konseptlər tamamilə təfəkkür və nitq fəaliyyəti aktları zamanı mühafizə olunan, aktivləşən və istifadə edilən bilik hissələri kimi qəbul olunur. Konseptlərin təhlil olunması mümkün olmayan, informasiyanın koqnitiv işlənməsi prosesində daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən mənə vahidləridir.

Şüurda anlayışın formalaşması prosesi dil vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, şüurun ətraf aləmlə əlaqəsi də dil vasitəsilə həyata keçirilir. Nitqdə fəal iştirak edən, məlumat mübadiləsi aparan dil, müşahidə funksiyasını yerinə yetirmək üçün şüurun məzmunu açılır. Lakin bəzi alimlərin fikrincə, şüurun dillə əlaqəsi xüsusi linqvistik şüur kimi şərh edilə bilər.

Açar sözlər: anlayış, beyin, yaddaş, dilçilik, məlumat, bilik

КОНЦЕПЦИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ.

Р Е З Ю М Е

Идеальная природа понятий отличает их от материальных языковых знаков. Они принадлежат нашему сознанию, то есть понятия, существующие в человеческом мозгу, являются чисто ментальными. Они являются «внутренними» представителями отдельных фрагментов или аспектов окружающего мира в психике человека, то есть находятся внутри нас.

Понятия рассматриваются как части знаний, которые сохраняются, активизируются и используются целиком в процессе мыслительной и речевой деятельности. Концепты – это смысловые единицы, которые невозможно проанализировать и разделить на более мелкие части в процессе когнитивной обработки информации.

Процесс формирования понимания в сознании осуществляется посредством языка. Следует отметить, что связь сознания с окружающим миром осуществляется также посредством языка. Активно участвуя в речи, обмениваясь информацией, язык раскрывает содержание сознания для выполнения функции наблюдения. Однако, по мнению некоторых ученых, связь между сознанием и языком можно трактовать как особое языковое сознание.

Ключевые слова: понимание, мозг, память, лингвистика, информация, знания.

Rəyçi: Əliyeva Elmira Əyyub qızı
ADU-nun dosenti.

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
ASPU. English Instructor.
sarigulsadixova1960@gmail.com

TEXT PERCEPTION

A B S T R A C T

Psycholinguistics is a science that studies the psychological and neurobiological factors that enable an individual to acquire, use and understand language. The first appeals to this area of linguistics were mainly of a philosophical nature, mainly due to the lack of a general picture of the functioning of the human brain. Psycholinguistics explores the cognitive processes that make it possible to formulate a grammatically and lexically meaningful sentence from one's own vocabulary and set of grammatical structures, as well as the processes that make it possible to comprehend spoken and written language. The first step in generating speech is the stimulus, which also becomes the last in the reverse process - the perception and understanding of the statement, since the goal of the recipient is to understand not the speech, but what the thought or idea is expressed for. At the heart of the process of understanding is the desire to decode the meaning of the whole message, its meaning. As you know, despite the existence of universal laws, the processes of perception and understanding of information are directly related to the individual, personal characteristics of the recipient. Moreover, the features of these processes depend to a large extent on various external conditions. All this causes a variety of features of perception and understanding in different situations, which, in turn, leads to the creation of many concepts, hypotheses, models.

Key words: psycholinguistics, text, text perception, human brain, cognitive processes

Introduction.

The problems associated with the perception and understanding of information are studied by many scientific disciplines: psychology, philosophy, linguistics, history, physics, mathematics. However, there is no single general scientific definition of these concepts. Each direction and each researcher working in a particular scientific field, paying attention to various aspects of the problem, uses its own definition of understanding and the context in which it is investigated.

Text perception is a multi-level process consisting of several stages: recognition of the external form of individual language units with which the reader associates the concept of these lexemes that are in his memory; concretization of the subject correlation of the meaning of a certain word; identification and definition of denotations, which is achieved through the use of encyclopedic knowledge of the recipient. Text perception is a process characterized by a structured sequence, where the reader goes through several levels: lexical (word recognition), syntactic (sentence

recognition) and semantic. The goal of the recipient is to identify the main intention of the producer, that is, to adequately determine the stimulus for generating the utterance. Meaning as an important aspect of the text. Speaking about the text as a way of presenting linguistic consciousness, H.A. Markina [Markina 2001] presents the following layers of textual information: 1) meanings that are close and understandable to contemporaries; 2) the meanings that each subsequent generation invests in the interpretation; 3) meanings that depend on personal perception and personal associations, that is, are associated with the level of development of a linguistic personality. "The meaning of a literary text can be viewed as the resultant of the meanings of individual linguistic phenomena that make it up, considered in relation to each other" [Pishchalnikova, Sorokin 1993: 3].

A.A. Belonogova [Belonogova 2003] says that the main meaning of the text (concept) acts as a kind of conditional center of the message, its core, at different distances from which there are secondary (additional) meanings. The meaning of textual information is determined in the mind of the reader not only by the compositional patterns of the linguistic content of the text, but by the nature of the relations between the named objects reflected in the linguistic consciousness [Danilova 2001]. According to V.A. Milovidov, meaning can be defined as a mental formation resulting from the recipient's reflection on the text [Milovidov 2000]. I.V. Solovieva [Solov'eva 2002] separates the concepts of "meaning of the text" and "meanings of the text", defining the "meaning of the text" following G.P. Shchedrovitsky as "a configuration of connections and relationships between different elements of activity and communication, which is created or restored by the reader who understands the text. The concept of "text meanings" does not coincide with the concept of "text meaning", since, in addition to the most general meaning, a text can include different types of meanings that differ in the features of awakened reflection" [Or. cit.: 109]. There are five of them in the author's work: meaning-assessment, meaning-experience, meaning-retrospection, meaning-motivation, and meaning-knowledge. According to the semantic theory of A.I. Novikov [Povikov 1983], the meaning does not refer to the text, but to the mental sphere of the one who perceives the text, or, in other words, the meaning is not extracted from the text, but is attributed to it by the mind. L.O. Butakova [Butakova 2001] considers cognitive complexes as structures of knowledge, formed by a word, necessarily associated with meaning. The cognitive potential of a text is the ability of its signs of different levels to sequentially or in parallel introduce and represent (in separate sections of the text and throughout its space) cognitive structures of different types and varying degrees of complexity. T.G. Pshenkina [Pshenkina 2005] defines a cognitive structure as a structure of knowledge that represents various ratios of the content of mental components in a person's mind with the help of verbal means, which are part of the cognitive structure and a means of access to it. In the tradition of psycholinguistic

research, the author distinguishes the concept as a construct model (following V.A. Pishchalnikova). The concept as a dynamic cognitive model reflects the structure of the meaning of the mental content, correlated with a certain reality. The following components are presented in the structure of the concept, organized according to a functional feature: the body of the sign, concept, representation, subject content, association, emotion and evaluation. From the standpoint of the theory of semantic dominant A.G. Sonin [Sonin 2006] defines the concept as an approximate symbolic interpretation of complex processes that take place at the neural level of the body's functioning. As components of a dispersed concept, traces of his interaction with the environment stored in the memory of an individual can be considered. E.S. Kubryakova [Kubryakova 2002: 8] interprets the concept as images, representations, concepts, evaluations and (actually) concepts. V.Ya. Shabes [Shabes 1989] says that at various levels of generalization in the knowledge system, not only images and concepts (representations, concepts), but also scenes and events should be considered. A scene is "perceived from objective reality or iconically reproduced from memory, a specific fragment of a reflected moving world, limited by the scope of attention" [Op. cit.: 14].

The event is the basic unit of background knowledge, it is a trivial invariant, and the scene is a unique version of this invariant. An image is a discrete part of the displayed scene. The concept (notion, designatum) is a set of general and essential features of a whole class of images. The reader adds information obtained from the text of the episode to his own background knowledge and synthesizes, on the basis of these two factors, such a content unit that is more specific than the event. The reader translates a linear sequence of text into a multidimensional cognitive-semantic unit (such as a generalized scene), while using his own multidimensional event structure. Cognitive analysis is aimed at revealing the conceptual structure, defining those concepts that make up the content of a mental unit that is subsumed under one or another linguistic sign. Two traditions in the study of the concept of "meaning" are noted by D.A. Leontiev [Leontiev 2003]: 1) meaning is a synonym for meaning; 2) the conceptual opposition "meaning - meaning". A.N. Leontiev gives the following definition of psychological meaning - this is "what is revealed in an object or phenomenon objectively - in a system of objective connections, relationships, interactions. The meaning is reflected, fixed in the language and acquires stability due to this. In this form, in the form of linguistic consciousness, it constitutes the content of social consciousness" [Leontiev A.N. 1997: 297]. Personal meaning is "the personal attitude of the subject to the world, fixed in subjective meanings" [Or. cit.: 147].

The denotation, or the meaning of the text (sign) is the objective reality that the text (sign) expresses, or the judgment about which the text (sign) expresses, the meaning is the way the denotation is specified, the nature of the connection between

the denotation and the sign, or the information that the sign carries about the denotation. N.L. Galeeva considers meaning as a transformed meaning. The measure of the content of a literary and artistic text is determined by the number and method of configuration of meanings and ideas. The meanings of a literary text represent that part of its content that is restored in addition to the content with a reflective (intra-horizontal) understanding of the text. The following correlations between meanings and meanings are possible: development of meanings of meanings, addition of meanings of meanings, opposition of meanings to meanings. N.V. Romanovskaya believes that there is no universal invariant meaning of the text, but there is a representation of purely individual personal meanings by conventional language means. Features of understanding the text in the native language from the standpoint of different approaches. The purpose of analyzing the problems of understanding the text in the native language in the works of different researchers and within the framework of different approaches is to identify the features of the research conducted by the authors, methods for studying the problem and ways to solve the tasks. Among such approaches we consider philological hermeneutics, semiotic, psycholinguistic, pragma linguistic, interpretive and cognitive approaches. Philological hermeneutics is based on the theory and art of text interpretation. Understanding the text is to reveal its meaning, which requires performing certain actions. Text comprehension is the appeal of a person's experience to the text in order to master its content. In Russian linguistics, from the standpoint of philological hermeneutics and the "linguistic personality" model, the problem of understanding is discussed in the works of G.I. Bogin [Bogin 1995, 2000]. The researcher considers understanding as a combination of substantive and procedural aspects and proposes a model of understanding that includes a scheme of mental activity (according to G.P. Shchedrovitsky) and a hermeneutic circle combined with it, connecting the points of fixation (objectification) of reflection. G.I. Bogin identifies three types of text understanding: (1) semantizing; (2) cognitive; (3) de-objective. Artistic text by I.G. Bogin [Bogin 2001] considers subjectivity as objectified, and its understanding as a special case of deobjectification. When understanding a literary text, a hierarchy is formed in the sense that in case (3) reflection proceeds under conditions of removed reflection over text units intended for cases (1) and (2). Understanding has a substantive and procedural side. The substantial side of understanding is the ability of a person to understand; procedural consists of a set of actions, procedures and techniques that ensure the transition from not understanding something to understanding this or understanding another. It is possible to single out such hermeneutic dominants as: "semantizing understanding.

Conclusion.

Text perception is a multi-level process consisting of several stages: recognition of the external form of individual language units with which the reader associates the

concept of these lexemes that are in his memory; concretization of the subject correlation of the meaning of a certain word; identification and definition of denotations, which is achieved through the use of encyclopedic knowledge of the recipient. Text perception is a process characterized by a structured sequence, where the reader goes through several levels: lexical (word recognition), syntactic (sentence recognition) and semantic. The goal of the recipient is to identify the main intention of the producer, that is, to adequately determine the stimulus for generating the utterance.

REFERENCES

1. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. - Л., 1989. 2. Залевская А.А., Каминская Э.Е., Медведева И.Л., Рафикова Н.В. Психолингвистические аспекты взаимодействия слова и текста. - Тверь, 1998.
2. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988. С. 29
3. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. - М., 2000. С. 54
4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988. С. 29
5. Bolotnova N.S. Khudozhestvennyy tekst v kommunikativnom aspekte i kompleksnyy analiz edinits leksicheskogo urovnya. Tomsk: Izd-vo Tomskogo universiteta, 1992. 312 s. 4. Zvegintsev V.A. Predlozhenie i ego otnoshenie k yazyku i rechi. M.: MGU, 1976. 308 s.
6. Залевская А.А. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. - 2002. - № 3. - С.62-73.

Mətnin Dərkedilməsi

X Ü L A S Ə

Psixolinqvistika fərdlərə dili mənimsəmək, istifadə etmək və anlamaq imkanı verən psixoloji və neyrobioloji amilləri öyrənən bir elmdir. Dilçiliyin bu sahəsinə ilk müraciətlər, əsasən, insan beyninin fəaliyyətinin ümumi mənzərəsinin olmaması ilə əlaqədar olaraq, əsasən fəlsəfi xarakter daşıyırdı. Psixolinqvistika insanın öz lüğətindən və qrammatik strukturlar toplusundan qrammatik və leksik mənalı cümlə tərtib etməyə imkan verən idrak proseslərini, həmçinin şifahi və yazılı dili dərk etməyə imkan verən prosesləri araşdırır. Anlama prosesinin mərkəzində bütün mesajın mənasını, onun mənasını deşifrə etmək istəyi dayanır. Üstəlik, bu proseslərin xüsusiyyətləri böyük dərəcədə müxtəlif xarici şərtlərdən asılıdır. Bütün bunlar müxtəlif situasiyalarda qavrayış və dərk etmənin müxtəlif xüsusiyyətlərinə səbəb olur

ki, bu da öz növbəsində bir çox konsepsiyaların, fərziyyələrin, modellərin yaranmasına səbəb olur.

Mətnin qavranılması bir neçə mərhələdən ibarət çoxsəviyyəli prosesdir: oxucunun onun yaddaşında olan bu leksemlərin anlayışını əlaqələndirdiyi ayrı-ayrı dil vahidlərinin xarici formasının tanınması; müəyyən bir sözün mənasının subyekt nisbətinin konkretləşdirilməsi; alıcının ensiklopedik biliklərindən istifadə etməklə əldə edilən denotatların müəyyən edilməsi və müəyyən edilməsi.

Açar sözlər: psixolinqvistika, mətn, mətn qavrayışı, insan beyni, idrak prosesləri

Понимание текста

РЕЗЮМЕ

Проблемы, связанные с восприятием и пониманием информации, изучаются многими научными дисциплинами: психологией, философией, лингвистикой, историей, физикой, математикой. Однако единого общенаучного определения этих понятий не существует. Каждое направление и каждый исследователь, работающий в той или иной научной области, обращая внимание на различные аспекты проблемы, использует свое определение понимания и контекст, в котором оно исследуется. Восприятие текста — многоуровневый процесс, состоящий из нескольких этапов: узнавание внешней формы отдельных языковых единиц, с которыми читатель связывает понятие этих лексем, находящихся в его памяти; конкретизация предметного соотношения значения определенного слова; выявление и определение денотатов, что достигается за счет использования энциклопедических знаний реципиента. Восприятие текста — это процесс, характеризующийся структурированной последовательностью, в ходе которого читатель проходит несколько уровней: лексический (распознавание слов), синтаксический (распознавание предложений) и семантический.

Ключевые слова: психолингвистика, текст, восприятие текста, мозг человека, когнитивные процессы.

Rəyçi: ADU – **nun dosenti Əliyeva Elmira Əyyub qızı.**

ABDULLAYEVA ZENFIRA ABBASƏLİ QIZI

ADU-nun b/m

HÜSEYNOVA NIGAR ƏNƏD QIZI

ADU-nun b/m

z.a.abdullayeva@gmail.com

ПОЛЬЗА РОЛЕВЫХ ИГР В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

«Без игры нет, и не может быть полноценного умственного развития.

Игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире.

Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: игра, внимание, точки зрения, вносить вклад, мыслительные способности.

Одним из основных стимулов к обучению является игра. Ведь в комплексе с дискуссиями и дебатами игры, в частности, ролевые игры на уроках английского языка являются наиболее информативными и результативными методами обучения с точки зрения восприятия. Об обучающих возможностях игр известно давно. Многие выдающиеся педагоги справедливо обращали внимание на эффективность использования игр в процессе обучения.

Игра-особо организованное занятие, требующее напряжения эмоциональных и умственных сил.

В процессе игры ученик преодолевает свою скованность и тревожность. Использование различных игр на уроке английского помогает овладеть им в занимательной форме, развить память, внимание, смекалку, поддерживать интерес к английскому языку как таковому.

Включаясь в ролевые игры на уроках английского языка, ученики представляют себя в роли кого-то другого в конкретной ситуации, ведут себя надлежащим образом согласно правилам этой игры. Социальные (врач, продавец), межличностные (друзья, одноклассники), психологические (нейтральные, позитивные, негативные персонажи) роли, которые исполняют ученики, способствуют тому, что они учатся общаться и обсуждать вопросы, понимать и оценивать чувства других людей, решать проблемы. Конечной целью любой ролевой игры на уроках английского языка является получение новых знаний и отработка их до навыков.

Чтобы играть в ролевые игры на уроках английского языка надлежащим образом, необходимо сформировать у ученика нужные социальные умения общения и ознакомить их с диалогической речью на английском языке. В этом помогают упражнения на тренировку выражений этикетного плана, развитие навыков разговора по телефону, микро диалоги на заданную тему из нескольких реплик, создание диалогов на английском языке по образцу, чтение и воспроизведение этих диалогов наизусть, проигрывание диалога в парах.

Ролевые игры активно используются в обучении английскому. Это методика с очень хорошими обучающими возможностями, поэтому ее часто применяют не только для детей, но и для взрослых.

Использование ролевых игр на уроках позволяет повысить эффективность занятий. Учебная деятельность становится более интересной и разнообразной, участники игры активно взаимодействуют друг с другом, что позволяет ускорить развитие речевых навыков.

В чем польза ролевых игр?

- Помогают в формировании речевых навыков. Вовлеченность в игру и личная сопричастность к происходящему позволяют активно включаться в беседу даже тем ученикам, которые обычно немногословны. Постепенно речь становится более уверенной, беглой и разнообразной.

- Позволяют пополнять лексический запас. Именно регулярное использование слов приводит к их хорошему освоению. Игровая ситуация способствует активизации памяти, поэтому лексика запоминается еще лучше.

- Тренируют восприятие речи на слух. Взаимодействуя с другими участниками игры, можно научиться понимать английскую речь с разными акцентами и произносительными особенностями.

- Способствуют общему развитию ученика. Ролевые игры на английском не только позволяют совершенствовать языковые умения, но и активизируют творческие способности, навыки ведения диалога и т.д.

- Делают обучение более интересным, а значит, и более эффективным.

- Дают стимул к обучению. Игры показывают, как изучаемый материал может использоваться в реальных ситуациях. Это позволяет повысить мотивацию как у детей, так и у взрослых учеников.

Чтобы ролевая игра на уроках иностранного языка приносила максимальную пользу, нужно правильно подобрать тему и задания для участников. Одно из ключевых требований – заинтересованность учеников. Игровые роли должны быть понятными для них, а используемая лексика – не слишком сложной.

Еще один критерий – полезность создаваемой речевой ситуации. Главная ценность этого средства обучения заключается в том, чтобы дать ученику нужные навыки, которые он сможет использовать в реальном общении.

Перед началом игры можно предложить участникам подготовиться к ней. Например, заранее изучить тему или подготовить небольшое домашнее задание. Иногда перед такими занятиями ученикам даются списки лексики, которая будет использоваться. Однако часто более эффективно вводить новые слова по ходу игры, а не заучивать их заранее.

Для детей можно использовать ролевые игры с картинками, аудио- или видеоматериалами. Например, можно попросить учеников выбрать из карточек с изображениями игрушек свои любимые и назвать их.

Для закрепления пространственных предлогов и другой лексики можно предложить ученикам ролевые игры с картами. Участникам необходимо описать маршрут по схеме: найти путь к известным достопримечательностям или другим объектам. Можно предложить ученикам рассказать о своих любимых местах в городе и о том, как до них добраться.

Для тренировки речевых навыков на продвинутых стадиях обучения можно организовать обсуждение дискуссионных вопросов. В процессе игры участники будут высказывать свое мнение, аргументы и контраргументы.

Ролевая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового, закрепления материала, развитие творческих способностей, формирования обще учебных умений, дает возможность учащимся понять и изучить материал с различных позиций.

В основе учебной ролевой игры лежат обще игровые элементы: наличие ролей, ситуаций, в которых происходит реализация ролей, различные игровые предметы. Однако, в отличие от других игр, в том числе и от игр обучающего характера, ролевая игра обладает индивидуальными, присущими только этому виду учебной работы чертами, без наличия которых игра не может считаться ролевой: моделирование в игре приближенных к реальным условий, наличием конфликтных ситуаций, обязательной совместной деятельностью участников игры, выполняющих предусмотренные условиями игры роли.

Ролевая игра – метод обучения и воспитания личности. Она полезна именно потому, что позволяет ее участникам раскрыть себя, научиться занимать активную позицию. Роли распределяются с учетом уровня знаний, сформированности навыков и умений владения иностранным языком.

К ролевой игре методика преподавания идет уже давно. Упражнения типа «читайте по ролям», «инсценируйте диалог» занимают прочное место в арсенале методических приемов, так как в процессе драматизации происходит более полное осознание смысла текста и одновременно происходит более полное осознание смысла текста и одновременно более глубокое восприятие языкового материала. Однако в драматизации присутствуют лишь некоторые возможности ролевой игры. В настоящее время идея использования ролевого поведения получила подкрепление со стороны теории, которая получила

названия «теория ролей», разработанной социологами и социопсихологами. Сторонники этой теории считают, что связь личности с окружающей средой проявляется в том, что личность исполняет несколько ролей: например, в семье – роль родителя, вне семьи – роль учителя, врача и так далее. Эти роли в обществе определяют речевое\неречевое поведение человека. От человека в роли родителя ожидают, что он будет принимать участие в воспитании детей, от него же в роли врача – что он будет заботиться о здоровье пациента и так далее.

Ролевая игра – это речевая, игровая и учебная деятельности одновременно. С точки зрения учащихся, ролевая игра – это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в разных ролях. Учебный характер игры ими часто не осознается. С позиций учителя ролевую игру можно рассматривать как форму обучения диалогическому общению. Для учителя цель игры – формирование и развитие речевых навыков и умений учащихся. Ролевая игра управляема, ее учебный характер четко осознается учителем. Учитель выполняет роль ведущего, направляя дискуссию, но не принимая очень активного участия.

Ролевая игра строится на межличностных отношениях, которые реализуются в процессе общения. Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении, стимулирует интерес к участию в общении на иностранном языке, и в этом смысле она выполняет мотивационно-побудительную функцию.

Ролевую игру можно отнести к обучающим играм, поскольку она в значительной степени определяет выбор языков средств, способствует развитию речевых навыков и умений, позволяет моделировать общение учащихся в различных речевых ситуациях. Другими словами, ролевая игра представляет собой упражнение для овладения навыками и умениями в условиях межличностного общения. В этом плане ролевая игра обеспечивает обучающую функцию. В ролевых играх воспитываются сознательная дисциплина, трудолюбие, взаимопомощь, активность, готовность включаться в разные виды деятельности, самостоятельность, умение отстаивать свою точку зрения, проявить инициативу, найти оптимальное решение в определенных условиях, то есть можно говорить о воспитательной функции ролевой игры.

Ролевая игра формирует у школьников способность сыграть роль другого человека, увидеть себя с позиции партнера по общению. Она ориентирует учащихся на планирование собственного речевого поведения и поведения собеседника, развивает умение контролировать свои поступки, давать объективную оценку поступкам других. Следовательно, ролевая игра выполняет в процессе обучения ориентирующую функцию.

Ролевая игра дает учащимся возможность выйти за рамки своего контекста деятельности и расширить его. Тем самым реализует компенсаторную функцию.

Таким образом, ролевая игра выполняет в учебном процессе по иностранному языку следующие функции: мотивационно-побудительную, воспитательную, ориентирующую и компенсаторную. Успешность обучения во многом зависит от того, как реализуются эти функции в учебном процессе. Ролевая игра обладает большими обучающими возможностями:

- ролевую игру можно рассматривать как самую точную модель общения, так как она подражает действительности в самых существенных чертах и в ней, как и в жизни переплетается речевое и неречевое поведение партнеров;

- ролевая игра обладает большими возможностями мотивационно-побудительного плана;

- ролевая игра предполагает усиление личностной сопричастности ко всему происходящему. Ученик входит в ситуацию, хотя и не через собственное «Я», но через «Я» соответствующей роли и проявляет большую заинтересованность к персонажу, которого он играет;

- ролевая игра способствует расширению ассоциативной базы при усвоении языкового материала, так как учебная ситуация строится по типу театральных пьес, что предполагает описание обстановки, характера действующих лиц и отношений между ними. За каждой репликой мыслится отрезок смоделированной действительности;

- ролевая игра способствует формированию учебного сотрудничества и партнерства. Ведь ее исполнение предполагает охват группы учащихся, которые должны слаженно взаимодействовать, точно учитывая реакции товарищей, помогать друг другу. При этом удачно найденный жест, немое действие, если оно соответствует ситуации, поощряется всей группой. В результате учащимся с более слабой подготовкой удастся преодолеть робость, смущение и со временем полностью включиться в ролевую игру;

- ролевая игра имеет образовательное значение. Учащиеся, хотя и в элементарной форме, знакомятся с технологией театра. Учитель должен побуждать их заботиться о простом реквизите. Поощряется всякая выдумка, так как в учебных условиях возможности в этом отношении ограничены, а для изобретательности открываются новые просторы.

Само же перевоплощение способствует расширению психологического диапазона, пониманию других людей.

Ролевая игра обладает большими возможностями в практическом, образовательном и воспитательном отношениях. Она способствует расширению сферы общения. Это предполагает предварительное усвоение языкового материала в тренировочных упражнениях и развитие

соответствующих навыков, которые позволяют учащимся сосредоточиться на содержательной стороне высказывания. Поэтому ролевой игре следует отводить достойное место на всех этапах работы над темой.

Таким образом, мы приходим к выводу, ролевые игры и задания развивают и совершенствуют у учащихся речемыслительную деятельность. Таким образом, мы считаем наиболее эффективным: внедрение профессионально-ориентированных технологий обучения, способствующих формированию у студентов значимых для будущей профессиональной деятельности качеств личности, а также знаний, умений и навыков, обеспечивающих качественное выполнение функциональных обязанностей по избранной специальности.

Они способствуют также появлению у ребят искреннего желания общаться на иностранном языке не только на уроке, но и во внеурочное время. Иными словами, здесь успешно формируется внутренний мотив и изучению иностранного языка. Кроме того, посредством ролевых игр и заданий у школьников формируются такие качества, как общительность, коллективизм, появляется чувство ответственности за своих товарищей.

Литература

- 1.Зубарев Ю.М. Инновационные направления деятельности высших учебных заведений по подготовке специалистов для машиностроительного комплекса России.//Высшее образование сегодня.2015.№2.С15-18.
- 2.Кольга В.В., Шувалова М.А. //Подготовка современных специалистов в системе дуального образования. Вестник красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева.2014.С.66-69.
- 3.Тешев В.А., БлягозЗ.У., НагоевА.В., Шелехова Л.В. Элементы дуального образования на экономическом факультете АГУ. //Вестник Адыгейского государственного университета.2014.С.239-245.
- 4.Терещенкова Е.В.,Бернхард М. Дуальное образование как инновационный формат системы высшего профессионального образования.// Вестник московского гуманитарно-экономического института. 2014.С.33.
- 5.Григорьева Н.В. Актуальность разработки модели подготовки инженеров на основе дуального обучения.// Сборник трудов международной научной конференции «Наука. Университет,2015». Новосибирск,2015

The benefits of role-playing games during the educational process.

Summary

The article is devoted to the topic of using the method of role-playing games, simulations in teaching students a foreign language. The article deals with the aspects of the modern classifications and use of the role-playing method for boosting

students' activity and provides the implementation of communication intentions as part of the modern communication skills.

The article demonstrates that the role playing games is extremely useful and can help students to deepen their knowledge and learn a foreign language for professional purposes. Thus, we come to the conclusion that role-playing games and tasks develop and improve students' speech and thinking activity. They also contribute to the emergence in children of a sincere desire to communicate in a foreign language not only in class, but also outside the class time. In other words, an internal motive for learning a foreign language is successfully formed here. In addition to educational purposes, role-playing games help solve educational problems.

Thus, we consider the most effective: the introduction of professionally-oriented learning technologies that contribute to the formation of students' personality qualities that are important for future professional activity, as well as knowledge, skills and abilities that ensure the high-quality performance of functional duties in the chosen specialty.

Key words: game, attention, point of view, contribute, thinking ability.

Tədris prosesində rollu oyunların faydaları

X Ü L A S Ə

Məqalədə göstərilir ki, rollu oyunlar son dərəcə faydalıdır və tələbələrə biliklərini dərinləşdirməyə və peşəkar məqsədlər üçün xarici dil öyrənməkdə rolunun, faydasının olduğu haqda danışılır. Biz ən effektiv olaraq hesab edirik ki, tələbələrdə gələcək peşə fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli olan şəxsi keyfiyyətlərin,

Rollu oyunların tədris prosesində həyata keçirilməsi tələbələrdə yüksək keyfiyyətləri də təmin edir və bir sıra bacarıqların təkmilləşməsinə kömək edir.

Belə nəticəyə gələ bilirik ki, rollu oyunlar və tapşırıqlar şagirdlərin nitq və təfəkkür fəallığını inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Onlar həm də uşaqlarda tək dərstdə deyil, həm də dərstdən kənarda da xarici dildə ünsiyyət qurmaq istəyinin yaranmasına kömək edir. Başqa sözlə, burada xarici dili öyrənmək üçün daxili motiv uğurla formalaşır. Təhsil məqsədləri ilə yanaşı, rollu oyunlar təhsil problemlərinin həllinə kömək edir. Bundan əlavə, rollu oyunlar və tapşırıqlar vasitəsilə məktəblilərdə ünsiyyətcilik, kollektivçilik, öz dostlarına və sinif yoldaşlarına qarşı məsuliyyət və münasibət hissi kimi müsbət keyfiyyətlər formalaşır.

Açar sözlər: oyun, diqqət, baxış bucağı, töhfə vermək, düşünmə qabiliyyəti.

Rəyçi: Əliyeva Elmira Əyyub qızı.

ADU-nun XDTM-sı kafedrasının dosenti.

ABDULLAYEVA ZENFIRA ABBASƏLİ QIZI

ADU-nun b/m

HÜSEYNOVA NIGAR ƏHƏD QIZI

ADU-nun b/m

z.a.abdullayeva@gmail.com

DISCOURSE AT THE PHILOLOGICAL LEVEL.

A B S T R A C T

This article aims to analyze discourse as the creation and organization of the segments of a language above as well as below the sentence. It is segments of language, which may be bigger or smaller than a single sentence but the adduced meaning is always beyond the sentence. The term discourse applies to both spoken and written language, in fact to any sample of language used for any purpose. Any series of speech events or any combination of sentences in written form wherein successive sentences or utterances hang together is discourse. Discourse cannot be confined to sentential boundaries. It is something that goes beyond the limits of sentence. In another words discourse is 'any coherent succession of sentences, spoken or written'. The links between sentences in connected discourse are as much important as the links between clauses in a sentence. Discourse – defined as language use in everyday text and talk – is a dynamic form of social practice, which constructs the social world, individual selves and identity. People use discourse rhetorically in order to accomplish forms of social action in particular contexts of interaction. Language use is, in this sense, 'occasioned'. The focus of analysis, then, is not on the linguistic organization of text and talk as in critical discourse analysis but on the rhetorical organization of text and talk.

Key words: discourse analysis, interpersonal and textual theme, rheme, context.

Introduction

As science develops, its system of concepts is enriched, and these concepts need to be named. If we look at recent studies in linguistics, one of them is the concept of discourse. Y.S. Stepanov notes that discourse is a language within a language, but it presents special data with it. Discourse does not exist in its "grammar and lexicon", but only in its linguistic form.

V. I. Karasik mentions different types of discourse: 1) military; 2) medical; 3) mythological; 4) law; 5) administrative; 6) pedagogical; 7) religion; 8) diplomatic; 9) advertising; 10) scene; 11) mass-information; 12) political; 13) sports; 14) scientific; 15) employee.

Discourse is a text, which is a communicative unit of language, composed of sentences and their combinations. Unlike discourse, text as linguistic material is not always presented as connected speech.

Discourse in philological literature is characterized as follows:

1. Discourse is selected from other units of the given language according to its structure.
2. Discourse has the ability to fully and regularly function speech.
3. Discourse is translated from one language to another as a general unit.
4. Discourse has not only the rhythm and metric of poems, the organization of rhyme, but also language and ethno-language specificity from a poetic aspect.
5. Discourse has the structural specificity of some situations. [2, p 8].

It should be noted that the world of higher discourse itself has synonymous substitutions, laws of truth, and labels. It is a possible "alternative" world as a logical-philosophical term. Every discourse is a 'possible' world. V.I. Karasik writes: "There are various clichés among people who do not know each other. But they should communicate according to the norms of society. This is an institutional discourse" [2, p 206].

One of the first researchers in the field of text linguistics, as N.S. Pospelov points out, the real syntactic unit of connected speech is not a simple and complex sentence, but a complex syntactic whole that retains its syntactic exhaustion and independence when removed from the context of connected speech. We can fully attribute to the text the internal features of the system that are typical for all other units of the syntactic level.

In general, a text means a unity of various events with strong internal structural connections. The text is studied not only by linguistics, but also by other fields of science, for example, literary studies, stylistics, sociology. Each of these fields approaches the text from an appropriate point of view, applying its own research methods. A. Barthes has an interesting opinion about this: "It is impossible to discover all the meanings of the text, it is open to infinity, and no reader, no subject, no science can stop the process of its unfolding into meaning in our understanding" [5, p 96].

This approach creates prospects for comprehensive study of the text. The term text is used in several senses. On the one hand, the concept of "text" is used to define any speech (discourse) consisting of one or several sentences, which, according to the opinion of the speaker, contain a finished meaning.

On the other hand, with this term, stories, novels, articles, etc. as they call speech works. The concept of text, like any other concept, requires the definition of differential manifestations of this phenomenon. Thus, the collection of differential manifestations draws the boundaries of this concept.

Thus, the actuality of the term text determines the definition of the concept "text", which, in turn, reveals the need to reveal the manifestations that make up that reality. Text is the structural unit of internal generation, external expression, understanding and perception of content. The result of the speech activity is realized

in the texts that are its product, that is, the meaning and structural units of the speech are concentrated in the texts. Text, on the one hand, is a product of speech activity and a means of influencing the listener, a realized example of the speaker's thoughts, what he wants to say through speech.

On the other hand, it is the object of thinking activity and the creator of the content and communicative base for the development of speech. In recent years, a number of research works have been carried out on the text problem. As noted by V. Dressler, one of the researchers of text linguistics, we understand the text at the emic level as a connected independent and grammatically correct written and spoken idiom structure of any speech, and the text at the etic level as the actual realization of this idiom [7, p 56-63].

Scientific communication has become widespread and has already led to the emergence of broader concepts. Concepts such as mutual dependence (interdependence), one-sided dependence (determination), somewhat free dependence (constellation) arose in this regard. These dependencies between language and speech have led to the study of the actual composition of the sentence and its realization by prosodic means. These issues were later developed by the Prague School of Linguistics.

The Prosodic School, founded by P.R. Firs (1890-1969), deepened his research in this field. Thus, they considered the issue of actual membership to be a psychological state of the sentence. K. Bost calls these terms "rhema" and "theme" and notes that it is closely related to parts of speech.

In this regard, K. Abdullayev writes: "The actualization of a particular sentence member, i.e., its transformation into the rheme of that sentence, takes place with the help of various grammatical and lexical elements (signs) in addition to the word order. In this regard, certain formal particles are separated and formed a group in the Azerbaijani Turkish language, and the elements of this group as a whole are included in the sentence in order to select and distinguish the presence of rhema" [1, p 65].

"Yes,/ this was also the end of Cape Town/ and its bustling and exciting stream of life."

In this sentence, the word "also" expands the meaning of the word it belongs to, makes it concrete and turns it into a logical predicate. Examples of formal particles are adverbs, modal words, reflexive pronouns. In the modern English language, these elements play an important role in making one or other sentence members act as a rhema, in conveying the meaning clearly.

Due to the scope of development, the adverbs "only" and "even" are relatively often used in modern English before subject, which are translated into modern Azerbaijani language /"only", "only", "but", "even", "even"/ is translated as /«yalnız», «təkcə», «ancaq», «belə», «hələ»/.

«Even here is something sad and terrible»

(Hətta burada nəşə qəmli və dəhşətlidir) .

Or: /Lady's only relaxation was to come up after she had served the dinners and have a little chat with her gentleman»//

(Xanımın yeganə rahatlığı təşkil etdiyi naharı yola vermək və öz cənabı ilə bir az söhbət etməsi idi).

Let's also note that the mentioned formal elements are in most cases stressed at the beginning of the sentence (preposition) and unstressed in the middle or at the end (postposition). These sentences processed at the point of confirmation are pronounced with a strong dynamic accent with the help of the word /«only»/, demarcated by a falling tone, the word itself is included in the modal zone. The habit /«Only»/ is used in a preposition and is of great importance in terms of communication. In modern English, the habit /"Even"/ occurs at the beginning of the rhema in sentences with the expression /there is/ are /, which indicate transfer, confirmation, denial, reinforcement.

/«Even now there is no certain list of his paintings»//

(Hətta indi onun rəsmlərinin dəqiq siyahısı yoxdur).

It should also be noted that in the modern Azerbaijani language, "even" corresponding to the habit /"even"/ is synonymous with the element *da/da* as a whole. The conjunction "so" is used after the part of the sentence to which it belongs, helping them to be chosen as a rhema.

"He was not even afraid of death."

«O, ölümdən belə qorxmurdu».

The conjunction "so" in the sentence defines the rhyme, brings logical emphasis to it, and the tone of the voice becomes weaker towards the end.

Among the formal grammatical tools that serve to reveal the meaning, there are elements like this and those, which K.Abdullayev calls "deictic" in the linguistics literature. They are elements expressed by pronouns.

"The light I saw just now on this slope has now fallen on our village. The houses were in a white light". («Bayaq elə bu yamacda gördüyüm işıq indi kəndimizin üstünə düşmüşdü. Evlər ağappaq bir işığın içindəydi»).

The pronoun "this" is used in the text to reflect the general idea more fully, creating a semantic connection. At the same time, the pronoun "this" is not static, but dynamic. In modern English, definite articles refer to the known part of the sentence, i.e. the theme, while indefinite articles refer to the rheme. However, they are functionally used instead of pronouns as a formal grammatical tool.

/«One thing was certain that the white kitten had nothing to do with it. It was the black kittens fault entirely»//

(Bir şey dəqiq idi ki, bunu ağ pişik balaları edə bilməzdi, bu, tamamilə qara pişik balalarının günahı idi).

In the modern Azerbaijani language, the conjunctions "until" and "like" also serve to separate the rhyme («qədər» və «kimi»). As it can be seen, conjunctions, adverbs, conjunctions, and modal words from the auxiliary parts of speech serve to increase the subjective capacity of the member of the sentence to which it belongs in different types of sentences as a formal grammatical element. It helps to open it in terms of meaning. Some are related to theme and rhyme, and a group is related to narration. These words can affect not only a word or phrase that comes after it, but also the intonation structure of the entire sentence.

In the modern Azerbaijani and English languages, the words / «elə»/ and /«so»/ can be found.

- |*Why on earth didn't you take this packing?*
(*Nə üçün bu bağlamanı götürmədin?*)
- *I couldn't take it.* ||
- (*Mən onu götürə bilmədim*).

In this sentence, information with an independent communicative meaning and importance is expressed, and the tone of dissatisfaction is manifested. Let's look at an example in modern Azerbaijani language:

"|*Boz atlar, bomboz örüşlər, xallı daşlar, mamır qayalar elə gözəl idi ki...*"/|
(*Yeni Azərbaycan qəzeti*, № 157) .

("|*The gray horses, the woolen blankets, the speckled stones, the mossy rocks were so beautiful that...*"/| (*Yeni Azerbaijan newspaper*, No. 157) .

Here, the pauses are partly extended because the speech is somewhat expressive. The word "so"(elə) used under emphasis is said in a relatively high tone. At the end of the sentence, the tone is slightly weakened. The word /«so»/ is used after the sentence member it belongs to in the sentence, increasing its logical importance and ensuring separation of the rhema. Due to its nature, it belongs to the group of minimal syntagms. The word "so" strengthens the meaning of the sentence and makes it meaningful.

Thus, text linguistics, which is one of the most urgent problems of modern linguistics, has become an important research object for a long time in terms of structure and semantics. Long-term research in this field by various linguists has once again proved to us that the text has a deeper, more complex meaning.

CONCLUSION

This kind of analysis of the texts is a useful means for the teachers to help students control their writing and speaking practices

This study investigated whether experiential, textual and interpersonal themes have the same amount of frequency in both Azeri and English or not.

Discourse is usually defined as linguistic unit larger than a sentence. “ discourse normally refers to larger units of language such as paragraphs,

conversations, and interviews”.] 1] They also maintain that discourse is a general term for examples of language use, or in other words language, which is produced as the result of communication.

Discourse analysis is necessarily the analysis of language in use. The functionalist view of discourse analysis asserts that ‘the study of discourse is the study of any aspect of language use’ [4]. Discourse analysis cannot be restricted to the description of linguistic forms independent of the purposes and functions, which these forms perform. Functional analyses of discourse rely less upon the strictly grammatical characteristics of utterances as sentences, than upon the way utterances are situated in contexts.

ƏDƏBİYYAT

- 1.K.Abdullayev.Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999.
- 2.Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: 2008. s.20.
- 3.Карасик В.И. Языковые ключи. М: Гнозис, 2009, 406 с.
- 4.Mammadov Azad/ Person and Media Discourse. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forum. “Postmodern Dövrə Milli Özünüdərk”bölməsinin materialları. ADU, Bakı, 31 oktyabr - 1 noyabr, 2013. s.45-59.
- 5.Kintsch W and Van Dijk, T. (1978) Towards a model of text comprehension and production. Psychological Review. 85(5), pp. 363-393.
- 6.Martin J.R., C.I.M. Matthiessen, and C.Painter. Working with Functional Grammar. London: Arnold. 1997.
- 7.Matthiessen, C.M.I.M. Interpreting the textual metafunction (pp. 37-81). Advanced in Systemic Linguistics. London: Printer.
- 8.Mathesius, V. On linguistic characterology. Actes du Ier Congres International des Linguistes, 1928, pp. 56-63.
- 9.Miller T. (Ed) Functional approaches to written text. Washington, D.C: US (1985)
10. Попова. Е.С. Текст и дискурс. Дифференциации понятий// Молодой ученый - 2014 №6. стр. 641-643

**Abdullayeva Zenfira Abbasəli qızı
Hüseynova Nigar Əhəd qızı**

Diskurs Filologiya səviyyəsində

Bu məqalə nitqi bir dilin həm yuxarıda, həm də altındakı seqmentlərin yaradılması və təşkili kimi təhlil etmək məqsədi daşıyır. Bu, bir cümlədən daha böyük və ya kiçik ola bilən dilin seqmentləridir, lakin əlavə məna həmişə cümlədən kənardadır. Diskurs termini həm danışq, həm də yazılı dilə, əslində hər hansı bir məqsəd üçün istifadə edilən hər hansı dil nümunəsinə aiddir. Ardıcıl cümlələrin və

ya ifadələrin bir-birinə asıldığı hər hansı nitq hadisələri silsiləsi və ya yazılı formada cümlələrin hər hansı birləşməsi diskursdur. Söhbət sentensial sərhədlərlə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu, cümlənin həddindən kənara çıxan bir şeydir. Başqa sözlə desək, diskurs “danışqı və ya yazılı cümlələrin hər hansı ardıcıl ardıcılığıdır”. Bağlı nitqdəki cümlələr arasındakı əlaqələr cümlədəki cümlələr arasındakı əlaqə qədər vacibdir.

Gündəlik mətn və danışqıda dil istifadəsi kimi müəyyən edilən diskurs sosial dünyanı, fərdi mənliliyi və şəxsiyyəti quran sosial təcrübənin dinamik formasıdır.

İnsanlar müəyyən qarşılıqlı əlaqə kontekstlərində sosial fəaliyyət formalarını həyata keçirmək üçün ritorik olaraq diskursdan istifadə edirlər. Dil istifadəsi, bu mənada, “təsəffüfidir”. Beləliklə, təhlilin diqqəti tənqidi diskurs təhlilində olduğu kimi mətnin və nitqin linqvistik təşkilinə deyil, mətnin və söhbətin ritorik təşkilinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: diskurs təhlili, şəxsiyyətlərarası və mətn, rema, məzmun.

**Абдуллаева Зенфира Аббасали кызы
Гусейнова Нигяр Ахад кызы**

ДИСКУРС В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЕ.

Целью данной статьи является анализ дискурса как создания и организации сегментов языка как над, так и под предложением. Это сегменты языка, которые могут быть больше или меньше одного предложения, но приводимое значение всегда находится за пределами предложения. Термин «дискурс» применяется как к устной, так и к письменной речи, фактически к любому образцу языка, используемому для любых целей. Любая серия речевых событий или любая комбинация предложений в письменной форме, в которой последовательные предложения или высказывания связаны друг с другом, является дискурсом. Дискурс не может быть ограничен рамками предложений. Это нечто, выходящее за рамки предложения. Другими словами, дискурс – это «любая связная последовательность предложений, устных или письменных». Связи между предложениями в связном дискурсе так же важны, как и связи между предложениями в предложении. Дискурс, определяемый как использование языка в повседневном тексте и разговоре, представляет собой динамическую форму социальной практики, которая конструирует социальный мир, индивидуальность и идентичность. Люди используют дискурс риторически для осуществления форм социального действия в определенных контекстах взаимодействия. В этом смысле использование языка является «случайным». Таким образом, в центре внимания анализа находится не

лингвистическая организация текста и разговора, как при критическом анализе дискурса, а риторическая организация текста и разговора.

Ключевые слова: дискурс-анализ, межличностная и текстовая тема, рема, контекст.

Rəyçi: Əliyeva Elmira Əyyub qızı
ADU-nun XDTM-sıkafedrasının dosenti.

OSMANOVA MƏLAHƏT NAZIM qızı
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı ş., Lermontov küç., 74
e-mail: malehat@inbox.ru

HANS NOSSAKIN “D’ARTEZ İŞİ” ROMANINDA EKSPRESSIONİZMİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Hans Nossak, “D’Artez işi” romanı, ekspressionizm, “özgə”

Ключевые слова: Ханс Носсак, роман “Дело Д’Артеза”, экспрессионизм, “чужой”

Keywords: Hans Nossack, novel “The D’Artez Case”, expressionism, “alien”

Alman ədəbiyyatşünaslığında belə bir deyim var ki, müasir ədəbiyyatın gerçəkliyə münasibətini almanların “özgə” anlayışı dəyişdi [7; 3]. Bu ilk növbədə ekspressionizm ədəbi-estetik cərəyanının dünyaya münasibətində özünü göstərdi və onu təcəssüm edən sənətkar texniki sivilizasiyanın gətirdiyi “yeniliklərdən” qaçmağa başladı. Dövrün abı-havasını əks edən ekspressionistlər ilk növbədə fərdin mənəvi çöküşünü maddiyyatın və təmtərağın qarşısında tab gətirməməsi ilə əlaqələndirdi. Ekspressionistlərin bədii dünyasında fərd böyük və qarşısızalmaz axına tab gətirmir, özünü inanılmaz dərəcədə “boşluqda” hiss edir və cəmiyyətdən uzaqlaşaraq “özgə”yə çevrilirdi. Görünür elə bu səbəbdən XX əsrin sənətkarı diqqəti sənaye bədheybətinin yeni qavrayış formalarına yönəltdi və şəxsiyyətin özgələşməsi cəmiyyətin bəlasına çevrildi. Alman ədəbiyyatında bu mövzu Alfred Döblin, Qottfrid Benn yaradıcılığında özünün ən pik nöqtəsinə çatdı.

Dünyanı bürüyən əhval-ruhiyyə, mövcudatın özünün böhranı və bununla bağlı mənəvi, etik və fəlsəfi problemlərin önə çıxması ekspressionizmdə aparıcı mövzulara çevrildi. Mənəvi-ruhi problemləri qaldıran və fərdin “boşluğa” çevrilmiş həyatını önə çəkən ekspressionizm dünya haqqında düşüncələrini bölüşürdü. Ekspressionizm modernizm dövrünün məhsulu olmaqla bərabər onu həm də təcəssüm edirdi. Elə bu səbəbdən ekspressionizm tənqidi fikirlər irəli sürür, sosial-iqtisadi dəyişikliklərdən qaynaqlanan problemləri kəskin şəkildə ifadə edir, mövcud normalara qarşı çıxırdı. Ekspressionizm “həqiqətin subyektivliyi” və “bütövlüyün itməsi” [9] haqqında fikirlər irəli sürür, həyat və ölüm oppozisiyasından yazırdı.

Ekspressionizmin estetikasına Z.Freyd və F.Nitsşenin görüşləri də təsir etdi. Z.Freydə görə insanın mənəvi-ruhi həyatı təəssüratlar axını deyil, yalnız xarici təəssüratların təsirinə məruz qalmayan, əksinə, nə indi, nə də keçmiş təcrübə ilə izah edilməyən, onları yalnız daxildən idarə edən mənə ilə müəyyən edilir. Ekspressionist ədəbiyyat insanın şüuraltısında gizlənən mənələrə diqqət edir, onu fərdin həyatındakı iştirakından bəhs edirdi.

F.Nitsşenin nihilizmi ekspressionizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. F.Nitsşenin irəli sürdüyü şübhə hissi, inamsızlıq “özgə”nin dünyagörüşünü ifadə edirdi. “Özgə”yə çevrilmənin səbəbləri dərin skeptisizmlə əlaqəli idi. F.Nitsşeyə görə “Mən”in böhranı təfəkkür və idrakın ənənəvi formalarına şübhə hissindən, bütövlüyün itirilməsindən qaynaqlanır. Beləliklə, F.Nitsşenin “həyat fəlsəfəsi” [9] dövrün metaforasına çevrildi və ekspressionist yazıçılar Alfred Döblin, Qottfrid Benn və sonralar Hans Nossak yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə özünü göstərdi.

Ekspressionistlər F.Nitsşenin “özgə” konsepsiyasını mənimsədi və global “özgə” ekspressionizmin mərkəzi kateqoriyalarından birinə çevrildi. O hər yerdə və hər şeydə özünü göstərir, nəslin əsas dünyagörüşünü ifadə edirdi. “Özgə” diskursu bütün ekspressionist ədəbiyyatın estetik prinsipi kimi subyekt-obyekt münasibətlərində global xarakter kəsb etdi.

“Özgə” ekspressionist ədəbiyyatda zəruri ontoloji (ontoloji - varlıq haqqında təlim – M.O.) vəziyyətə çevrildi. “Mən” dünyanın ağası olmaqdan çıxdı və hədsiz narahatçılıq içində dünyadan daha da uzaqlaşdı, yaşamaq üçün “özgə”yə çevrildi. “Özgə”yə çevrilən fərdin hissləri bütün digər hissləri kölgədə qoydu və bədii gerçəkliyin aparıcı prinsipi kimi çıxış etdi. Ekspressionist ədəbiyyatın mənbəyi köklü dəyişikliklərə əsaslanırdı. Görünən o idi ki, insan və dünya, insan və cəmiyyət, insan və Tanrı bir-birindən ayrılmışdı. İnsan təcridəlməyə məruz qalmış, elə bu səbəbdən insandan kənar nə varsa, təhdid xarakteri daşıyırdı. Fərdin “bir yerdə” olmaq hissini “qarşı-qarşıya” dayanmaq hissləri əvəz edirdi. Mənəvi qavrayış formalarının böhranı, subyektin cəmiyyətdən, insanın insandan, subyektin öz “mən”indən uzaqlaşması baş verir və bu da öz növbəsində ədəbiyyata sirayət edirdi.

İnsan ruhunu bütün çılpalığı ilə təsvir edən ekspressionizm ona qarşı dünyanın bayağılığını qoyur və mənəvi əzablarda çırpınan, əzab çəkən və çıxış yolu tapa bilməyən fərddən bəhs edirdi. Özünü təcridə məruz qoyan fərd ekspressionizmdə öz qorxuları və “özgə”yə çevrilməsi ilə baş-başa qalırdı. Belə fərdin istənilən davranışları mənəvi əzabları, fəryadı ilə səciyyələnir. Elə bu səbəbdən ekspressionist nəsrə düşüncə dərinliyi, refleksiya önə çıxırdı.

Hans Nossak (Hans Nossack, 1901-1977) insan böhranını müasir dünyanın problemi kimi görürdü. Onun qəhrəmanları ətraf aləmlə əlaqəsini kəsir, keçmişdən qopa bilmir, hamıdan və hər kəsdən kənar gəzir, autsayderi təcəssüm edirdi. Coel Eyci yazırdı ki, “Onun yaradıcılığı Strindberq və ekspressionist Ernst Barlaxın təsiri altında idi” [1]. [Sara Ditrix isə onu Kamü ilə müqayisə edir və qeyd edirdi ki, “Kamü Nossakın sevimlisi, dəqiq və ifadəli təsvirinin siması idi” \[4, s.83\].](#)

Nossakı Kafkaya bənzədənlərdə yox deyildi və bir qayda olaraq Kafkanın ekspressionist nəsrini onun yaradıcılığı ilə müqayisə edirdilər. Nossak isə, “onun adını ilk dəfə özüm haqqında söhbətdən eşitdim” deyib sualdan yayınırdı [2, s.19].

Məlumdur ki, sivilizasiyaların böhranı insandan və müəyyən mənada insanı və bu sivilizasiyanı yaradan təbiətdən asılıdır. Ekspressionist rəssam Edvard Munkun

“Fəryad” əsərində fəryad edən konkret insan deyil, o daha çox insanın qarşısını ala bilmədiyi fəlakət öncəsi dəhşət saçan fəryadıdır. Onun bu fəryadını heç kəs eşitmir, tənha bir “dəlinin” mənasız qışqırtısı kimi görünən bu fəryad insanlara yönəlmir, o da çox boşluğa, kainata, ən başlıcası isə Tanrıya yönəlir. H.Nossaka gədikdə onu da bu abstrakt-simvolik aspektlər maraqlandırır, özünün də qeyd etdiyi kimi “... təcridolma dedikdə fərdin doğulduğu tarixi zamandan mənəvi-ruhi zamana çıxması nəzərdə tutulur” [5, s.37].

Ekspressionistlər sözün həqiqi mənasında yeni dövrün mahiyyətini ifadə edir, gerçəkliyi realistsəsinə tənqid edirdilər. Bu baxımdan H.Hossakın “D’Artez işi” (Der Fall D’Arthez, 1968) romanı əlamətdardır. Roman burjua məşinının insana düşmən kəsilməsindən bəhs edir. H.Nossakın “özgə” mövzusu romanda sosial-tənqidi mahiyyət daşıyır. Əsərin qəhrəmanı Ernest Nazeman təsadüfən gizli təşkilatın üzvü qismində şübhəli şəxs kimi məsuliyyətə cəlb olunur. Hakim – məhkum qarşılıdırması, həyat – ölüm qarşılıdırmasına çevrilir. Ernest Nazeman və onun dostları “düşmənlər” çevrilir, mövcud quruluşun dəyərlərinə zərbə vururlar. Lakin hakim sona qədər də anlamır ki, bu “düşmənlər” mənəvi-ruhi bağlarla birləşən, keçmişin dərslərindən nəticə çıxarıb yaşamaq istəyənlərdir. Paradoks o idi ki, “düşmənlər” də cəmiyyətə təsir edə bilmir, onun qaydalarını dəyişmək iqtidarında deyildilər. Elə bu səbəbdən hakim quruluş tərəfindən “düşmən” elan edilsələr də, özləri də təcridolmaya, “özgə”yə çevrilməyə məruz qalırdılar.

Mənəvi dəyərlərdən uzaq olan hakimin sənətkar üzərində, bayağı insanın yaşayan, izzət-çəkin fərd üzərində məhkəməsi ilə başlayan roman sənədli əsəri xatırladır. Roman sənətkarla bağlı məhkəmə istintaqının sənədli hesabatı formasında yazılıb.

Gizli polis orqanı özünə Balzakın “Bəşəri komediya”sının qəhrəmanlarından olan d’Artez təxəllüsünü götürən Ernest Nazemanın həyatını araşdırır. İntellektual oyunda “gerçək” və “uydurma”nı qarşı-qarşıya qoyan H.Nossak öz daxili istintaqını aparır, insana və mənəvi ideallara inamını itirmiş, onları var-dövlət, uğur və rahatlıq ilə əvəz edən real dünyanı təsvir edir. Ekspressionizm üslubunda yazan alma rəssamı Maks Bekmanın “Həddindən artıq reallığa görə belə bir təlxəyi təsvir etmək asan deyil” [6, s.2] ifadəsi ilə başlayan roman “özgə”yə çevrilən və bir daha başqası ola bilməyən insan faciəsini danışır. Bu insan hamı kimi olmaqdan qaçır, özünün mənəvi dəyərləri ilə yaşayır və elə bu səbəbdən “özgə”yə çevrilir. H.Nossak müasir dünyada hamıdan uzaq gəzən fərdin tənhalıqından bəhs edir. Bu tənhalıqın qarşısını almaz xarakter daşdığını fərdin cəmiyyətlə qarşılıdırması şəklində təsvir edir.

Əsərin baş qəhrəmanı sözsüz teatr oyunçusu, pantomima aktyorudur. Onun pantomimaları sosial-siyasi, fəlsəfi mövzularla bağlıdır və elə bu səbəbdən çox vaxt tamaşaçı onun oyunlarını başa düşmür, tamaşa vaxtı gülməli və ya ciddi olduğunu müəyyən edə bilmir. Lakin o, da başa düşülmək üçün israr etmir, səssiz dayanır,

emosiyalarını bildirmir. Bu şəkildə özünü dünyadan və insanlardan təcrid edir, istənilən hadisəyə hazır olduğunu göstərir. Onun geyimləri də roluna uyğun gəlir – nə çox bəzəkli, nə də çox ciddi olur, amma bütün hallarda nəyisə həll edə biləcək bir “məmur” kimi görünür. Onun d’Artez təxəyyülü də izah ediləndir, çünki məhz Balzakin personajı onun ruhuna yaxın, demək istədiklərinin əyani nümunəsidir. Əsil ad və soyadı Ernest Nazeman olan teatr oyunçusu Balzakin “İtirilmiş illüziyalar” əsərinin qəhrəmanı Daniel d’Artez adını götürməklə özündən, ata və anasının ona verdiyi addan xilas olmaq və beləcə, mənəvi məsuliyyətdən qurtulmaq istəyir. Əsərin ilk sətirləri də elə bu fikri təsdiqləyir: “Qəribədir ki, bütün sənədlərdə d’Artezin doğum yeri və tarixi sual işarəsi ilə qeyd olunurdu. Gizli polisə görə burada çox ağıllı bir saxtakarlıq ola bilərdi, lakin keçmişdə olan müharibələri, dağıdılmış şəhərləri, dağıdılmış arxivləri, xüsusən də dəfələrlə dəyişən ideologiyaları nəzərə alsaq, bu saxtalaşdırmanı sübut etmək mümkün deyildi. D’Artez özü isə bunun ikinci dərəcəli məsələ olduğunu deyirdi” [6, s.3]. Bu azmış kimi d’Artez özü də sənədinə ciddi yanaşmır, doğum tarixini və doğulduğu yerin heç bir məna kəsb etmədiyini səsləndirir. Onun üçün yalnız ölüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi ekspressionistlərin həyat və ölüm oppozisiyası qəhrəmanın dünyagörüşünə də sirayət edir. D’Artez üçün vacib olan: “Nə vaxt öldüyünü bilmək son dərəcə vacibdir” [6, s.3].

Həyat və ölüm tezi metaforik şəkildə əsərin struktur elementinə təsir edir və bütün əsərin narrativ xarakterini müəyyən edir. Ekspressionizmin təzahür formaları motiv strukturunda keçmiş və bu gün, köhnənin dağılması və yeninin qəbul edilməməsi, gerçəkliklə əbədi-əzəlinin konfliktini üzərində önə çıxır və əsərin struktur elementi kimi çıxış edir. Məlumdur ki, həyat və ölüm ekspressionizmin əsas mövzularındadır, lakin ölüm həyatın əksi deyil, ölüm həyatın təzahür forması, onun yaradıcısı və sahibidir. Nitsşeyə görə “yalnız ölən yaşayır” [8, s.29]. və bu ifadə ekspressionizmin vacib ideyalarından biri kimi H.Nossak qəhrəmanın dünyagörüşünü, həyata baxışlarını ifadə edir. Dəyərlərin dəyişdiyi və mənasızlaşdığı bir dövrdə ekspressionizm radikalizmin, estetik ekstremizmin və qlobal tənhaləşmənin mənbəyini ifadə edirdi.

Məlumdur ki, ekspressionizmin estetikasında Nitsşenin nihilizmi “özgə”yə çevrildi və ədəbiyyatda özünün bədii ifadəsini tapdı. “Özgə” personaj bütün ekspressionist nəsrin poetik təcəssümünə və yeni modifikasiyasına məruz qaldı və elə bu şəkildə ekspressionizmin mahiyyətini açıqladı. D’Artez də “özgə” qəhrəmandır və o, nəyinki ailəsinə, ətrafına, hətta özünə də “sığmır”. Onun baxışları “normal” insandan çox uzaqdır. Məhz “özgə” olmaqla o, süni və bəsit insanlardan uzaq gəzir, vulqar və “ruhsuz” burjua həyatından “qopur”. Elə bu səbəbdən Balzakin Daniel d’Artezi Ernest Nazemana yaxın, onun ruh-əkizi, başqa sözlə, rutin həyatdan, maddiyatdan və mənəviyyətsizlikdən uzaq dayanmanı təcəssüm edir.

Qeyd etməliyik ki, H.Nossak ekspressionist “özgə”si ilə təkcə Ernest Nazeman obrazıyla kifayətlənmir, onun dostu və sonralar atasına daha çox bənzəyən qızı Edit də “özgə”dir. Elə bu səbəbdən oxucu bir neçə personajın baxış bucağından bir problem ətrafında fırlanan məsələləri cəmiyyətə və insanlara münasibətdə aydın şəkildə görə bilir. Detektiv süjet ətrafında dövr edən hadisələr də həmçinin bir neçə personaj arasındakı münasibətlər fonunda cərəyan edir.

H.Nossak dünyanı öz ağuşuna alan, insanları öz təbiətindən uzaq salan, mənəvi-ruhani dünyasını çökdürən pulun, maddiyyatın hakimiyyətini bəşəriyyətin sonu kimi təsvir edir. Mal və mülkiyyəti təcəssüm edən Naney şirkətinin yüksəlişini, Hitler Almaniyasının hərbi qüdrəti ilə “çiçəklənməsini”, sonralar isə bütün hərbi sənayeni idarə etməsini mənəviyyatın çöküşü ilə izah edir. Bu mənəvi böhranın inkişafı Nazemanlar ailəsinin “fəaliyyəti” ilə bağlayır. Elə bu səbəbdən onun hər bir üzvü açıq nifrətə səbəb olur, nəhəng burjua nümayəndələrinin var-dövlət uğrunda amansız mübarizəsi mənəvi deqradasiya, insan böhranı kimi səciyyələnir.

D’Artez ailəsindən uzaq gəzir, onun həyat və insan haqqında düşüncələri ailəsində hökm sürən dəyərlərdən uzaqdır. Nazemanlar ailəsi ölkənin həyatında iştirak edir, bəzən də onu idarə edirlər. Nazemanlar cəmiyyətdə söz sahibidirlər. Qəhrəman d’Artez soyadını götürməklə hər yerdə özünü görən, hər yerə burnunu “soxan” Nazemarlardan fərqlidir (qeyd edək ki, alman dilində “Nase” burun deməkdir və qəhrəmanın soyadının ilk hissəsini təşkil edir – M.O.). Nazemanlar Hitlerin hakimiyyəti dövründə də söz sahibləri, müharibədən sonra da ölkənin həyatında iştirak edən varlı-zənginlərdir. Onlar insanların qanı bahasında var dövlət əldə edir, onları çoxaldır və nəsildən nəslə ötürürlər.

Ekspressionizmdən gələn həyat və ölüm oppozisiyası Nazemanlar ailəsinin xarakterik xüsusiyyətini açır. Əgər d’Artez həyatı təcəssüm edirsə, zorakılıq, ölüm, qorxu və dəhşət Nazemanların hakimiyyəti altında hökm sürür. Hakimiyyət hərisliyi həmçinin bu ailənin rüporu olan, onun diktəsi ilə işləyən və ona sadıq olan mənəviyyatsız polis məmuru Qlaçke obrazıdır. Qlaçke “ağasına” qulluq edir, onun tapşırıqlarını yerinə yetirir, onun sadıq nökdir. Bu “sadiqliyin” əvəzində karyerasında daima yüksəlir, yaxşı yaşayır. Qlaçke mövcud asayışı qoruyur, onun mühafizəkarıdır.

“Özgə”lərə bu cəmiyyətdə yer yoxdur. D’Artez kimi onun dostu Lui Lambre də “özgə”dir. Əsil adı və soyadı Lüdviq Lembke olan Lui Lambre çox ağıllıdır (Lui Lambre də “Bəşəri komediya”nın qəhrəmanlarından biridir –M.O.). O, d’Artezdən fərqli olaraq vəziyyətdən çıxsa, bəzən də problemli məsələlərdən qaça bilir. D’Artezin əsir düşərgəsində olduğu zaman o, bacarığını işə salıb gizli polisdən qaça bilir. D’Artezin bütün gerçəklərlə bağlı yazmaq istədiyi kitabın nəşrinə qarşı çıxır, onun qarşısını almaq istəyir. Amma personajın daxili dünyası açıldıqca məlum olur ki, o, keçmişdən qaçır, onun təkrarlanmasını istəmir. Hətta kimin keçmişi yoxdur, bəxtəvərdir deyir. Məlum olur ki, H.Nossakın “özgə” personajı bu şəkildə özünü

təcrid edir, hətta xatirələri belə silib atır. Diqqətli oxucu Lambre obrazında gizlənən ağıllı, inanılmaz dərəcədə dürüst və həyatı çoxdan “ciddiyə” almayan bir insanı görür. O, d’Artez kimi üsyankar deyil, amma onun qədər də özünə amansız, hamı olmaq istəyindən uzaqdır. Lambre almanların necə faşizmə dəstək verdiyini sona qədər başa düşmür: “insan öz taleyinə görə məsuliyyəti tarixin üstünə atmamalıdır” [6, s.26]. Lambre əsərin əvvəlində d’Artezi başa düşməsə də sonralar ona nə qədər yaxın olduğunu görür. O, da d’Artez kimi mövcud quruluşa qarşı çıxır, onu kəskin tənqid edir.

Faşist hakimiyyəti dövründə d’Artez qurduğu pantomimalarında Hitleri ələ salır, ona gülür. Bunun ardınca gizli polisin suallarına etinasız cavab verir və elə bu səbəbdən onu əsir düşərgəsinə yollayırlar. Həyat yoldaşı onu atır, SS zabiti ilə ailə qurur, qızı Edit isə atalıq yanında böyüyür. Əsərin bir yerində onunla bağlı məlumatın həyat yoldaşı tərəfindən ötürüldüyü üzə çıxır. Əsir ikən əyninə geyindiyi paltarların Naney şirkətinin (atasının idarə etdiyi nəhəng şirkət) istehsalı olduğunu bilən oxucu D’Artezin “özgə” olma faciəsini bütün çılpalığı ilə hiss edir. Əsir həyatı d’Artezə bir daha başa salır ki, o, “özgə”dir və heç bir zaman Nazemanlardan olmayacaq.

“Özgə” maskasını taxan d’Artez həm həyatda, həm də məsləkində onu daşımali olur. Bu maska həyat və ölüm arasında yaşayan insanın sığınacağı, təcridolma məqamında özünü qoruma mexanizmi, həm də toxunulmazlığıdır.

Edit atasının tamaşalardan sonra nə qədər məyus olduğunu, gördüklərini anlamayan və boş-boşuna gülən insan kütləsinə acıdığını səsləndirir. Beləcə, H.Nossak ekspressionizmin “özgə” konsepsiyasını d’Artez obrazında ən mükəmməl şəkildə göstərə bilir. Kütləyə çevrilmiş insanın həqiqətdən qaçmasını, yalnız özünə və maraqlarına uyğun gələnə cavabı d’Artezin faciəsidir, onun “özgə” olmasını müəyyən edən gerçəklikdir. Nazemanlardan fərqli olaraq o, həmişə insan kimi üstündür, həyatını özü idarə edir. Pantomima qəhrəmanları kimi “üzünü” idarə edir, ona istənilən ifadəni verir, amma bütün hallarda əsil üzünü saxlayır.

Nazemanlardan şüurlu şəkildə uzaq düşən d’Artez anasının yas mərasimində “üzümü necə tutum?” [6, s.59] sualı ilə Lambreyə müraciət edir. Dəbdəbəli yas mərasimindən sonra oranı təntənəli iclas salonuna bənzədən d’Artezin təəccübü də anlaşılandı: “... aktyor məharətləri yoxdur deyə, nəyi necə edəcəklərini bilmirlər” [6, s.72]. Oxucu dürüst bir insanı görür, onun oynamaq bacarığını yalnız səhnə ilə bağlayır. Həyatda yalnız özü olan, həyat oyunlarını oynaya bilməyən d’Artez tənha insandır. Oxucu onun cəmiyyətlə qurduğu münasibətlərin gerçək səbəbini görür, onu anlayır və başa düşür, mövcud qayda-qanunları inkar etdiyini qəbul edir.

Əsərin bir yerində tam da ekspressionizmdən gəlmə həyat-ölüm oppozisiyası oynanılır. D’Artez tamaşaların birində əsirlikdən necə qaçmasını səhnələşdirir. Məlum olur ki, əsirlikdən qaçarkən SS zabiti öldürməyə məcbur olur. Çünki o, d’Artezin əsir paltarlarını məcburən çıxarıb özü geyinmək və beləcə, faşistlərlə

əlaqəsini itirmək istəyir. Paltarlarını soyunmaqdan imtina edən d'Artez istəmədən SS zabiti öldürməyə məcbur olur. Həyat və ölüm yerdəyişməsi biri-birini əvəz edir, əsirlərin həyatını əlindən alan SS zabiti özü ölümə məhkum olur. Əsir olan d'Artez isə həyatda qalmaq üçün öldürür.

Romanın “özgə” personajlarından biri də d'Artezın qızı Editdir. Atalıq yanında böyüyən, anası ilə mənəvi bağlar qura bilməyən Edit “atasının qızıdır”. O, da atası kimi cəmiyyətdən “qırılıb”. Nə anası, nə də Nazemanlar ailəsinin varidatı ilə maraqlanmır. Lakin, onun “özgə”liyi d'Artezdən fərqlənir. O, atasından fərli olaraq müharibədən sonrakı dövrdə böyüyüb və yeni dünyanın insanıdır. O, keçmişlə bağlı deyil, atasının ağır həyatını çətinliklə başa düşür. Amma onun dünyasında da keçilməz problemlər var və Edit “genau wie alle anderen” [6] hamı kimi ola bilmir. Edit öz yolunu axtarır, amma tapa bilmir və bu səbəbdən “özgə”yə çevrilir.

Beləliklə, görmək olur ki, Nossack gerçəkliyin bədii təcəssümünü canlandırır, ekspressionizmdən gələn autsayder qəhrəman tipini yaradır. Bu qəhrəmanlar müasir cəmiyyətin oyun qaydalarını qəbul edə bilmir, onu başa düşmür və ondan uzaq gəzirlər. D'Artez keçmişin acı dərslərini unuda bilmir, cəmiyyətin qaydalarını qəbul etmir. Lambre onun qaydalarıyla oynadığını “göstərsə də” sona qədər oynaya bilmir, Edit isə ümumiyyətlə oynamaq istəmir. Lakin, o da qeyd edilməlidir ki, oxucu qarşısında üsyankar obrazları deyil, daha çox səssiz intellektualları görür. Onlar maddiyyatın hökm sürdüyü mənəviyyatsız dünyada öz mənəvi-ruhi azadlıqlarını müdafiə etməyə çalışır, özünəməxsus mübarizə aparır, heç nəyə nail olmayanda tam təcridolomanı seçirlər.

Ədəbiyyat:

1. Agee J. Foreword: The End, by Hans Erick Nossack <http://www.archipelago.org/vol8-4/agee.htm#va>
2. Bienek H. Werkstattgespräche mit Schriftstellern. München: Carl Hanser Verlag, 1962. 224 s.
3. Braunroth M. Einleitung // Prosa des Expressionismus. Stuttgart, Verlag. 1995, 168s.
4. Dietrich S. Wieviel leise Trauer eines Engels Hans Erich Nossack hat Albert Camus zum jüngeren Bruder // Jahrbuch für Internationale Germanistik. Number 2, 2012, 83-101 s.
5. Nossack H. E. Pseudoautobiographische Glossen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971, 171 s.
6. Nossack H. E. Der Fall d'Arthez. Suhrkamp, 1974. 320 s.
7. Rothe W. Der Expressionismus. Theologische, soziologische undanthropologische Aspekte einer Literatur. Frankfurt/Main, 1977, 468 s.
8. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Стрельбицкий Мультимедиа Издательство. 2016. 120 с.

9. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Ессе Homo. Минск, 1997. 538 с.

10. Фрейд, З. и Юнг К.: попытки психоаналитического решения проблемы бессознательного.

<http://psychologylib.ru/-books/item/f00/-s00/z00000024/st033.shtml>

M.N.Osmanova

Hans Nossakın “d’Artez işi” romanında ekspressionizmin bədii xüsusiyyətləri

Xülasə

XX əsr alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hans Nossak yaradıcılığı bir neçə baxımdan maraq doğurur. Bu ilk növbədə onunla əlamətdardır ki, Hans Nossak ənənəvi ədəbiyyatın cızdığı yolla getmir, onu yeni müstəviyə çıxarır. Digər tərəfdən yazıçı modernizmin aparıcı cərəyanlarından olan ekspressionizmin insan və dünya, insan və cəmiyyətlə bağlı əhval-ruhiyyəsinə yaxın idi. O, İkinci Dünya müharibəsinin almanlara gətirdiyi faciəni dərk edir, onun nə qədər ağır olduğunu bütün varlığı ilə hiss edirdi. Elə bu səbəbdən onun qəhrəmanları mənən əzab çəkən, mövcud qaydalara uyğun gəlməyən autsayderlərdir. Hans Nossakın “d’Artez işi” romanının qəhrəmanı da cəmiyyətdən uzaq gəzir. Ekspressionizmindən gələn “özgə” qəhrəmandır. O, nəyinki ailəsindən, ətrafından, hətta özündən də qaçır. Onun baxışları “normal” insandan çox uzaqdır. Məhz “özgə” olmaqla o, süni və bəsit insanlardan uzaq gəzir, vulqar və “ruhsuz” burjua həyatından “qopur”. Elə bu səbəbdən Balzakın personajlarından olan d’Artez soyadını götürür, öz soyadından imtina edir. D’Artez pantomima aktyorudur və üzünə maska taxır. “Özgə” maskasını taxan d’Artez həm həyatda, həm də məsləkində onu daşımali olur. Bu maska həyat və ölüm arasında yaşayan insanın sığınacağı, təcridolma məqamında özünü qoruma mexanizmi, həm də toxunulmazlığıdır.

Beləliklə, Hans Nossak gerçəkliyin bədii təəcəssümünü canlandırır, ekspressionizmdən gələn autsayder qəhrəman tipini yaradır. Bu qəhrəmanlar müasir cəmiyyətin oyun qaydalarını qəbul etmir, onu başa düşmür və ondan uzaq gəzlirlər.

M.N.Osmanova

Художественные особенности экспрессионизма в романе Ханса Носсака “Дело д’Артеза”

Резюме

Ханс Носсак, видный представитель немецкой литературы XX века, интересен с нескольких точек зрения. Прежде всего, Ханс Носсак не идет по пути, проложенному традиционной литературой, а выводит ее на новый уровень. С другой стороны, писателю были близки настроения экспрессионизма, одного из ведущих течений модернизма. Он понимает трагедию, которую принесла немцам Вторая мировая война, он почувствовал, насколько больно было всем своим существом. По этой причине его герои —

аутсайдеры, страдающие морально и не соответствующие существующим правилам. Герой романа Ханса Носсака “Дело д’Артеза” избегает от общества. Он “чужой” из экспрессионизма. Он убегает от своей семьи, своего окружения, даже от самого себя. Его взгляды далеки от взглядов “нормального” человека. Будучи “чужим”, он избегает людей, от пошлой и “бездушной” буржуазной жизни. Именно по этой причине берет фамилию один из персонажей Бальзака д’Артеза и отказывается от собственной фамилии. Д’Артез актер пантомимы, носит маску. Нося маску “чужого”, д’Артезу приходится нести ее и в жизни, и в творчестве. Эта маска — прибежище человека, живущего между жизнью и смертью, это механизм самозащиты в момент изоляции.

Таким образом, Ханс Носсак возрождает художественное воплощение действительности, создает героя-аутсайдера. Такой герой не принимает правила игры современного общества, не понимает его и покидает это общество.

M.N.Osmanova

**Artistic features of expressionism in Hans Nossack’s novel
“The D’Arthez Case”**

Summary

Hans Nossack, a prominent representative of 20th century German literature, is interesting from several points of view. First of all, Hans Nossack does not follow the path laid down by traditional literature, but takes it to a new level. On the other hand, the writer was close to the moods of expressionism, one of the leading currents of modernism. He understands the tragedy that the Second World War brought to the Germans, he felt how painful it was with his whole being. For this reason, his heroes are outsiders, suffering morally and not conforming to the existing rules. The hero of Hans Nossack’s novel “The D’Arthez Case” is shunned from society. He is an “alien”, from expressionism. He runs away from his family, his environment, even himself. His views are far from those of a “normal” person. Being an “alien”, he avoids people from the vulgar and “soulless” bourgeois life. It is for this reason that one of Balzac’s characters, d’Arthez, takes the surname and refuses to give up his own surname. D’Arthez is a pantomime actor who wears a mask. Wearing the mask of the “alien”, d’Arthez has to carry it both in his life and in his work. This mask is the refuge of a man living between life and death, it is a self-defense mechanism in a moment of isolation.

Thus, Hans Nossack revives the artistic embodiment of reality, creating an outsider hero. These hero does not accept the rules of the game of modern society, does not understand it and leaves this society.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S.X.Abdurəhmanova

İRADƏ İBRAHİMOVA
ATU Xarici Dillər kafedrası
b\m
S.Vurğun 157
iradaibragimova@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN FUNKSIYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığı xüsusi maraq doğuran sahələrdən biridir.

Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir.

Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təəcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur.

Qeyd etmək kızımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənacə və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Hər dövr, hər nəsəl üçün onların təlim-təbəbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan

dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar.

Təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək zəruridir.

Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsil məzmununa əsaslanır. Bu prinsip tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalara görə qruplaşdırırdılar. Məlum olduğu kimi, idiomların mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilər.

N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur.

Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölür. O, göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənəddici kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours*, *small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyər, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur. Məs, *in the nick of time* (*dəqiq vaxtda*) N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyalarına görə dörd sinfə bölmək olar. Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar. 1. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run*, *draw the line* və s. *Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir*: *at large* (azadlıqda, ipdən açılmış); *in hand* (təbrikdə); *in the soup* (çətin vəziyyətdə); *in the altogether* (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); *on the rocks* (çətin vəziyyətdə); *at a time* (o dəqiqə); *to go on* (davam etmək); *to look for* (axtarmaq) və s. *Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir* (as) *large as life* - canlı kimi; (as) *red as a turkey-cock* - xoruz kimi qırmızı; *see how the cat jumps* - işlər necə olur; (as) *good as ever* - daha yaxşı; *too clever by half* - daha çox ağıllanmaq; (as) *many as* - daha çox; *as dead as a duck* - cansız (həyat izi olmayan); *as dark as when* - əvvəlki kimi qaranlıq; *as much as possible* - mümkün olan qədər;

as good as she - onun kimi mehriban; as better than - daha yaxşı və s. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçılar belə konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırırlar. (1.s.8-10)

Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. Hüseyin Bayramov onları frazeoloji cümlələr predikativ quruluşlu vahidlər, frazeologizmlər və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H. Bayramov və A. Küninin yanaşmaları daha məqsədəuyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasiya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir. 1. Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək. - Onun hərəkətləri mənim heç də xoşuma gəlmirdi (M.S. Ordubadi). - Mən gülümsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S. Ordubadi). İngilis dilində: I am not every Tom, Dick and Harry. - Mən hər yoldan ötən deyiləm. But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p.III Ch. XI p. 237). Və ya unless I'm a Dutchman - lənətə gəlim ki (işdir olmasa onda...). It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p.III Ch. VIII). 2. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri. Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır (2.s.14-67). Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

R ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün III şəxsin təkində işlədilir. Buna misal olaraq, xüsusilə şifahi nitqdə olan: Kimin ağzı nədi. Kimə nə boredur? Kimin nə işinə qalıb; Kimin nə dərdinə; Hansı yuvanın quşusan və s.

Kərbalayı Heydər zor adam idi.

Naçalnikin ağzı nədir, onun sözünə baxmasın (Qaçaq Nəbi dastanı).

Hacı Baxşəli - Kəfim nə istər yazdırram, kəfim istəməz yazdırmaram. Sənə nə borcudur!

İngilis dilində:

-(then) what is the mystery of secret? - nə isə gizli bir şey var?

“You’re a relation - by blood as well as marriage, aren’t you?” “Yes” “Then what’s the skeleton? I’ll certainly come. Only - she has so many friends (The White Monkey p.II Ch. III).

The kettle and the pot - Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarırsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. “The kettle and the pot” - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p.III Ch VII).

2. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) - belə-belə işlər, işə bir bax; that’s the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! - Sən Allah; Good God - İlahi; The Holy Ghost - Müqəddəs Ruh; Great Scott - Rəhm edin!; My hat - Mərhəmətli Tanrı, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! - Rəhm et Allahım!; My gum! - Mənim Tanrım!, İlahi, mənim Allahım.

“I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! said Michael, astanished - at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p.III Ch. XIII).

On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer but he fazed about him, and seemed to say: My, hat! (Mərhəmətli Tanrı) (The Silver Spoon p.II Ch VIII).

“Not a bit; jolly good short. The vice of our lot is, they say it pretty well. But they have nothing to say. They won’t date”. Won’t they? My gum! (Mənim Allahım!) (The White Monkey p.I Ch.II).

“By heaven! Those people, I’ll - ! Well, that ends it!

Marjorie, I shall send our engagement to the papers tomorrow” (Tək Allah) (The Silver Spoon p.II Ch. XI).

Sir James Foskisson moved in his chair, and the pupils of his light - blue eyes became as pin-points. He nodded almost imperceptibly three times, precisely as if he had seen the Holy Ghost! (Müqəddəs Ruh) (The Silver Spoon p.III Ch. I).

Swain came last. On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer; but he gazed about him, and seemed to say; “My hat!” (Mərhəmətli Tanrı. İlahi) (The Silver Spoon p.II Ch. VII).

Azərbaycan dilində də bu qəbildən olan cümlələr adətən təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn:

Əşi qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata!

Eh! Kim kimədir! (“Kirpi” jurnalı).

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn,

Əşi, qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata! (LŞulı)

Eh! Kim kimədir! Onun işindən şeytan baş açmaz (“Kirpi” jurnalı). Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. “(3.s.16)

4.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962. səh 59–62.Ə.Dəmirçizadə qeyd edir:Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. Dil sistemində milli dərkətmə, şüur və düşüncənin ümumi inkişafına bilavasitə bağlı olan kommunikativ səciyyəli simmetrik-assimetrik xarakteri bir hadisə -frazeologizmləşmə, deyimləşmə prosesi gedir. Bu, mütamadi prosesdir. Başqa sözlə, həmin dil hadisəsi leksik vahidlərlə, söz birləşmələri və deyimləmiş konstruksiyalarla məcazi olaraq reallaşan ikinci bir dil vasitəsi ilə qavrama və nominativ xarakterlidir. Buna görə də frazeologiyı əhatə edən bütün problemlər, o cümiədən variantlıq məsələsinin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında lazımi konseptual-lingvistik təhlili qarşıda bir mühüm vəzifə kimi durur. Frazeologizmin bir qismi hər hansı bir dildə hazır şəkildədir. Amma söz sənətkarları tərəfindən dilə gətirilən frazeoloji ifadələr də mövcuddur və frazeoloji layın bir hissəsini təşkil edir.Frazeoloji vahidlər ingilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində formalaşmış, bu dildə mürəkkəb frazeoloji bir sistem yaranmışdır. Nitq prosesində digər leksik vasitələr kimi, frazeoloji vastələr də bu və ya başqa bir fikri aydın bir biçimdə digərlərinə çatdırmaq mümkündür. Həmin dilin frazeoloji vahidlərin min illik tarixi vardır. Bu dil vahidləri müxtəlif və gərgin sosial situasiyada yaranmış, danışqda, şifahi və yazılı ədəbiyyatda öz şəbəkəsini genişləndirmişdir.(4.s.59-62)Dil sistemində elə frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, belələrinin leksik tərkibində və komponentlərində baş vermiş dəyişimlər semantikaya təsir göstərə bilmir, mənalar arasında diferensiyaya görünmür. Beləliklə, semantika dəyişikliyə məruz qalmayan, tərkib hissələrində leksik, leksik-qrammatik, eləcə də qrammatik dəyişiklik özünü göstərən birləşimlər frazeoloji variantlar sayılır.Frazeoloji variant-kəmiyyət və keyfiyyət mənalarının eyniliyi, sintaktik cəhətdən şərtləşdirilmiş (digər leksik elementlərin uyğunluğu), həmçinin də üslubi və sintaktik funksiyasına görə ümumi leksik invariant, leksik tərkibi, söz formaları və söz sırası fərqlənən dil vahidləridir. Ç.Qurbanov frazeoloji variantlar adı altında

aşağıdakılan nəzərdə tutur: frazeoloji vahidin forma və strukturu dəyişir. Ümumi struktur ölçü qarşılaşdırılan frazeologizmlərdə fərqli görünür. Ümumi assosiativ məzmun, aydın və canlı daxili obrazlar qorunub saxlanılır. Əgər daxili obrazlılıq pozulsa, o zaman ümumi assosiativ məzmun nitq axırında frazeoloji sinonimə çevrilir. Eynilik konkret distributiv şəraitdə özünü göstərir, kəmiyyət və keyfiyyət mənalı bəzi hallarda bir-birlərindən fərqlənir, üslubi və sintaktik funksiya daşıyır, emosional-ekspressiv rənglərə boyanır. Leksik invariantlar variant yaradıcı dərəcəyə malikdir. Belə frazeoloji vahidlərin komponentləri transpozisiya hadisəsinə məruz qalır. Frazeoloji variantların əsas kriteriyaları kimi aşağıdakılar göstərilir: 1) semantik eynilik, 2) sintaktik funksiyanın və kateqoriyalı mənanın eyniyyəti; 3) leksik tərkibdə fərqli leksik invariantlar; 4) obrazın ümumiliyi (frazeoloji vahidlərin obrazlılığı üçün), 5) məna həmrəyliyi (çoxmənalı frazeoloji vahidlər üçün). İngilis və rus dillərinin adverbial frazeoloji vahidinin variantlığı bir çox dillərdə tədqiqat obyektinə olmuşdur. L.M. Zinnatullina namizədlik dissertasiyasında iki dil əsasında adverbial frazeoloji vahidlərin struktur-semantik cəhətdən səciyyələndirmişdir. Müəllif adverbial frazeoloji vahidlər sferasında variantlığı təsnif etmişdir: leksik variantlar, morfoloji variantlar, fonetik variantlar, pozision (mövqe) variantları, qrafik variantları, kvantativ variantlar, kombinə olunmuş variantlar. Dünya dillərində frazeoloji variantlar 2 biçimdə təzahür edir: 1) frazeoloji vahidin tərkibində deyildiyi kimi, leksik dəyişiklik "əməliyyatı" aparmaqla ifadənin leksik variantı formalaşır; 2) ifadənin strukturunda komponentlərdən birinin qrammatik biçimini dəyişməklə ifadənin qrammatik variantı əmələ gəlir. Hətta bu məqamda üslubi variantlar da üzə çıxır. Frazeologizmlərin aksent variantları vurğuya görə frazeologizmlərin leksik variantları sayılır. A.Kunin yazır, ki leksik variant müxtəlif növlü dəyişmiş frazeoloji vahid formalaşdırır, eynilik onların kəmiyyət və keyfiyyət mənalılarında, üslubi və sintaktik funksiyalarındadır. Ümumi leksik variant leksik tərkibin müxtəlifliyinə görə fərqlənir. İngilis dilində leksik variantda əvəzlənmə isim, sifət, sözönlülərində özünü göstərir. Frazeoloji fond leksik variantlarla zəngindir. Leksik variantların tərkibindəki komponentlərdən biri bəzən sinonim sözlə əvəzlənir. Frazeoloji leksik variantları komponentlərin sinonim yaxud sinonim olmayan leksik vahidlərlə əvəz olunması məqamında formalaşır.

Həsənov H. "Azərbaycan dilinin frazeologiyası." Bakı, 1979. O, öz fikirlərini belə izah edir: "Hər bir konkret dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. **Diaxronik planda** dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.

2. **Sinxronik planda** isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul

olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir”.**(5.s.114)**

Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər.

Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Filoloqların diqqətini cəlb edən frazeoloji material ilk dəfə məcmuə şəklində toplanmaqla kifayətlənmiş, bunların xüsusiyyətlərinə, məna və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarına fikir verilməmişdir. “Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir”.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

1. Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər.

2. Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır.

Dildə hazır şəkildə işlədilən söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər:

Rus dilçilərindən A. B.Kuninin fikrincə frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir. Frazeologiyaya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir”. B. N. Qolovinin fikrincə isə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir. A. İ. Yemifovun tərifində frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daha genişləndirilərək frazeoloji birləşmələrin sırasına idarə ştampları, istehsal-texniki ifadələr və.s. daxil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10..
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh:14–67.
- 3.Кунин А. «Фразеология современного Английского языка»М.1987.стр:16

4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962. səh 59–62.

5. Həsənov H. “Azərbaycan dilinin frazeologiyası.” Bakı, 1979. səh: 114.

И.Ибрагимова

**Функциональная классификация фразеологических единиц на
английском и азербайджанском языках и их лексико-семантические
свойства**

Резюме:

В статье рассматривается функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках. Фразеологических единиц, и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей

людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной

литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорки. Слова, фразы и пословицы очень богаты как на английском, так и на азербайджанском языках. Но следует отметить, что это более характерно для азербайджанского языка..

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговор.

I.Ibragimova

**Functional classification of phraseological units in English and their
correspondence in the Azerbaijani language**

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech.

Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.

The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

Rəyçi: pedagoji elmlər namizədi, prof. Tamilla Hüseynova

NURANƏ ALLAHVERDİYEVA
ADPU-nun Quba filialının müəllimi
Quba, Lütfizadə, №4
nurane.ava93@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞIRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesi hər zaman olduğu kimi müasir dövrümüzün də əsas məsələlərindən biridir. Bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsində kurikulum təliminin əsas konsepsiyaları çərçivəsində müasir texnologiyalar əsasında dərslərin və tədris prosesinin gedişatına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə məqalədə məhz orta məktəblərdə qrammatika təliminə məxsus olan predmetlərin öyrədilməsinə məxsus əsas müddəalar öz əksini tapmışdır. Həm orta, həm də ali məktəblərdə qrammatik təhlil linqvistik təhlilin digər növlərindən daha çox istifadə olunur. Dilçilər bunu əvvəllər dilçiliyin qrammatika termini ilə ifadə olunması ilə əlaqələndirirlər.

Orta məktəbdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, həm morfologiyanın, həm də sintaksisin tədrisində şagirdlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. İlk olaraq bunun səbəbi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların, cümlə üzvü ilə nitq hissəsi anlayışının, morfoloji və sintaktik sualın qarışdırılması, fərqli xüsusiyyətləri düzgün müəyyən edə bilməməsidir. Şagirdlərdə Azərbaycan dili dərslərində qrammatik vərdişlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması orta məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Qrammatik təhlil aparan zaman bir-biri ilə qarışdırılan, fərqləndirilməkdə çətinlik törədən problemli mövzular nəzəri-təcrübi cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, metodika, qrammatika, metod*

Azərbaycan dilində aparılan təhlil növlərindən olan sintaktik təhlilin mərkəzində sintaksis bəhsində öyrədilən elmi-nəzəri məlumatlar dayanır. Tədris prosesi zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müqayisə üsulundan istifadə etmək daha əlverişlidir. Sintaksisin tədrisində cümlə üzvlərinin, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin, quruluşunun müəyyən edilməsində ortaya çıxan çətinlikləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sabit söz birləşmələri ilə sərbəst söz birləşmələrinin cümlədəki rolunun səhv müəyyən edilməsi;
2. Sabit söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin parçalanması və ayrılıqda təhlilə cəlb edilməsi;
3. Təyin və tərz-i-hərəkət zərfliyinin, az, çox, xeyli qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunan təyinlərin kəmiyyət zərflilikləri ilə qarışdırılması;

4. Yerlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan vasitəli tamamlıqlarla yer zərfliklərinin düzgün müəyyən edilməməsi;

5. İsmi birləşmələrin və feili birləşmələrin sintaktik rolunun düzgün müəyyənəndirilməməsi;

6. Adlıq, yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarına qoşulan qoşmaların cümlə üzvü kimi quruluşunun düzgün verilməməsi.

Sintaksisin tədris zamanı belə çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edən ən yaxşı vasitə sintaktik təhlildir. Bu təhlilin köməyiylə qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olur.

Frazeoloji birləşmələrlə sərbəst söz birləşmələrinin təhlili ilə bağlı çətinliklər onların nəzəri əsaslarının düzgün mənimsədilməməsi ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı nümunələrin köməyi ilə sabit və sərbəst söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri dərinlən mənimsədilsə, şagirdlər bunu dərk etməyə çətinlik çəkməyəcəklər.

Nümunə: *Onun atası gecə-gündüz demədən çalışır, kirpiyi ilə od götürürdü.* Onun atası gecə-gündüz demədən nə edir? - çalışır, kirpiyi ilə od götürürdü. Hər ikisi xəbərdir, çalışır-feili xəbərdir, feillə ifadə olunub, quruluşca sadədir; kirpiyi ilə od götürür - feili xəbərdir, frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir. *Kirpiyi ilə od götürür* birləşməsinin quruluşca sadə olmasını müəllim bu ifadənin parçalanmaması, ekvivalentinin *yorulmaq, çox işləmək* anlayışlarının olması ilə əlaqələndirir.

Gecə-gündüz demədən kim çalışır, kirpiyi ilə od götürür? - onun atası - mübtədadır, üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunub, quruluşca mürəkkəbdir.

Cümlənin təhlilində onun atası və kirpiyi ilə od götürmək birləşmələri müqayisə edilməlidir. Şagird hər ikisinin oxşar cəhətlərində öyrənir ki, həm sərbəst, həm sabit söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır, hər ikisinin komponentləri arasında sintaktik əlaqə olur. Birləşmələr arasındakı fərqləri isə müəllim qruplaşdıraraq verilən nümunə əsasında izah etməlidir.

Feili frazeoloji vahidlərin quruluşu barəsində fikirlər müxtəlifdir. Türkoloq N.A.Baskakov feili frazeoloji vahidləri həm «tərkibi feillər», həm də «mürəkkəb feillər» adlandırır. Türkoloqlardan A.N.Kononov feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərə daxil edir. S.Cəfərov, Z.Budaqova və digərləri feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feilin bir növü hesab edirlər. A.Ələkbərov feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil hesab etməyin əleyhinə olmuşdur [3, s. 264].

I növ təyini söz birləşmələrinin quruluşu əsasında yaranan mürəkkəb zaman zərfləri var ki, onların birini tərəfi cümlə üzvü kimi təyin ola bilmir. Çünki məntiqi cəhətdən parçalanma mümkün olmur. ***Bu il böylə qılam dersən, gələn il dəxi həm böylə...*** (İ.Nəsimi)

Yerlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan vasitəli tamamlıqlarla yer zərfliklərinin düzgün müəyyən edilməməsi sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan

mübahisəli məsələlərdən biridir. Zərfliyi tamamlıqdan fərqləndirmək üçün cümlə üzvlərinin semantik xüsusiyyətlərinə, funksiyalarına nəzər salmaq lazımdır. Tamamlığın izahı veriləndə qeyd olunur ki, tamamlıqlar hərəkətin icrası zamanı yaranan hərəkətin başladığı, istiqamətləndiyi **obyekti** bildirir. Zərflilər isə feili və ismi xəbərlərə aid olub hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini, məqsədini və s. bildirir. Deməli, hər ikisinin özünəməxsus semantik xüsusiyyəti var. Bunların fərqlərini də izah etmək üçün iki fərqli nümunə üzərində işləmək lazımdır. **Kəndin son küçəsində** tüstüsü səmaya qalxan tonqal qalanmışdı. *O, sahildə saatlarla dənizə baxırdı. Kəndin son küçəsində* hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyidir. Qalanmışdı feili də tonqalın qalandığı məkanı tələb edir, birləşmədə olan kənd və küçə sözləri də lüğəvi mənasına görə məkan bildirir. *-Də* şəkilçisi məkan mənasını daha da dəqiqləşdirir, qalanmışdı feili də dinamik feil olduğu üçün məkan tələb edir. **Dənizə** sözü ismin yönük halı ilə işlənib, ancaq məkan bildirmir, obyekt bildirir. *Nəyə baxır?* sualı ilə yanaşı, *haraya baxır?* sualını da vermək olur. Amma xəbər statik hərəkət olduğuna görə məkan yox, obyekt tələb edir.

Bəzən **ilə** və **üçün** qoşmaları olan sözlərin cümlə üzvü kimi tamamlıq və zərflik rolunda işlənməsində dolaqşılıq yaranır. *İlə* qoşması qoşulduğu sözlə obyekt məzmunu yaradır və tamamlıq rolunda çıxış edir. Məsələn, *O, gözləri ilə həmin adam olmadığını deyirdi.* Əgər *ilə* qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə məkan, tərz mənası bildirərsə, zərflik rolunda çıxış edir.

Üçün qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir. Məsələn, *Analar qız bəsləmiş, İgid oğlanlar üçün.* Məsdər, məsdər tərkibləri, *-dığı*⁴ şəkilçili feili sifət və feili sifət tərkiblərinə əlavə edilərək səbəb, məqsəd zərfliyi vəzifəsini daşıyır. Beləliklə, onları fərqləndirmək üçün semantikasına nəzər salmaq lazımdır.

Sözün leksik semantikasi və morfoloji əlaməti onun cümlə üzvü kimi funksiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir [14, s. 128].

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqələrinin müəyyən edilməsində, komponentlərin qrammatik quruluşunda, tabesiz mürəkkəb cümlənin özünün müəyyənləşməsində bir sıra çətinliklər yaranır.

a) *Bir-birinə bənzər olan zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

b) *Komponentləri sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən yaranan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

c) *Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid ortaq sözlərin və üzvlərin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

ç) *Həmcins üzvlərdən ibarət geniş cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlədən fərqləndirilməsi;*

d) *Qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə yaranan cümlələrin fərqləndirilməsi.*

Bir-birinə bənzər olan zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün əvvəlcə nəzəri məlumatlar dərinləşdirilməli, daha sonra fərqli məqamların dərk edilməsi yollarına nəzər salınmalıdır. Bu cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edək:

Qocalıq sözünü deyəndə Qüdrətin dili titrədi, dizləri əsdi (Ə.Vəliyev); At arabası Qaraoğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilirdi (Ə.Vəliyev); Dünya müharibəsi düşmüş və güzəran çətinləşmişdir (H.Nəzərli).

Birinci cümlədə baş verən hadisələr eyni zaman daxilindədir. İcra edilən işlər bir-birinə intonasiya ilə bağlanıb. Cümlələrin yerini dəyişsək də, məzmununda heç bir dəyişiklik olmaz. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün komponentlərinin xəbərləri indiki zamandadır.

İkinci cümlə üç komponentdən ibarət ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Digər cümlə kimi burda da zaman anlayışı var, amma burdakı hadisələr ardıcıl zamanla sadalanır. Buna görə də komponentlərin yerini dəyişdirmək olmaz, çünki hadisələr məntiqi yerinə yetirilir. Ardıcılıq müəyyən etmək üçün cümlələrin əvvəlinə **sonra**, **daha sonra** sözlərini əlavə edib dəqiqləşdirmək olar. Deməli, hər ardıcılıq əlaqəli cümlədə zaman var, amma zaman əlaqəli cümlədə ardıcılıq olmur.

Üçüncü cümlə intonasiya ilə bağlanan, iki komponentli səbəb-nəticə əlaqəli cümlədir. Səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ardıcılıq əlaqəsi bir-birinə oxşardır və onların fərqləndirilməsində çətinliklər ola bilər. Öncəliklə səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə birinci tərkib hissədəki hadisə nəticəsində ikinci tərkib hissədəki nəticə yaranır. Burda səbəb-nəticə əlaqəsini dəqiq etmək üçün **nəticədə** sözünü əlavə etmək lazımdır. Ardıcılıq əlaqəsindən fərqli olaraq səbəb-nəticə əlaqəli cümlədə komponentlərin sayı iki olur. Deməli,

□ *Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə nəticədə sözünü;*

□ *Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə ikinci tərkib hissəyə sonra sözünü artırmaq lazımdır.*

Hər üç mənə əlaqəsi mənimsədildikdən sonra şagirdlərə qarışıq cümlələr təqdim edib onları qruplaşdırmaq tapşırığı vermək nəzəriyyənin təcrübədə tətbiqini möhkəmlətməmiş olar.

<i>Hadisələr</i>	
<i>Eyni zamanda baş verir.</i>	
<i>Ardıcıl zamanda baş verir.</i>	
<i>Biri hadisənin səbəbini, digəri nəticəsini bildirir.</i>	

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid ortaq sözlərin və üzvlərin işlədilməsi belə bir fikir formalaşdırır ki, belə cümlələr quruluşca sadədir.

Nəzəri məlumatın çatdırılmasında məqsədyönlü üsullar, sintaktik təhlil bu problemlərin aradan qaldırılmasında səmərəli nəticələr verir. Məsələn, *Yay gələndə bağlarda həyat qaynayır, çal-çağır səsi ətrafı bürüyür, şən qəhqəhələr duyğuları qanadlandırır*. Üç komponentdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlədə feili bağlama tərkibli zaman zərfliyi cümlələrin ortaq üzvüdür. Həyat nə vaxt qaynayır? - **yay gələndə**, Çal-çağır səsi ətrafı nə vaxt bürüyür?- **yay gələndə**, Qəhqəhələr duyğuları nə vaxt qanadlandırır? - **yay gələndə**.

Həmcins üzvlərdən ibarət geniş cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirilməsi sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdəndir. Ən çox da həmcins mübtəda və həmcins xəbərlə cümlələrdə bu müşahidə edilir. Bu qarışıqlığın səbəbi cümlənin qrammatik əsasını düzgün müəyyən edə bilməməkdir. Cümlələrə diqqət edək: *Yağış yağdı, torpağı islatdı; Yağış yağdı, torpaq islandı*. Bu cümlələrin sintaktiki təhlili zamanı müəyyən olunur ki, birinci cümlə sadə cümlədir, çünki bir qrammatik əsası var. Bir mübtəda iki xəbəərə aiddir, yağan da yağışdır, torpağı isladan da. İkinci cümlə isə quruluşca mürəkkəbdir, iki qrammatik əsası var. Cümlə bəhsinin tədrisində sintaktik təhlillərin aparılması zamanı fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması mövzunun möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1960.
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
4. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2016
5. C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009
6. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964
7. Ə.Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı, 1987
8. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
9. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
10. F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 1983
11. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
12. K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998
13. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010
14. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
15. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1963

16. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2007
17. R.Hümmətova. Linqistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017
18. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 2007
19. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsliyi - 8-ci sinif. Bakı, 2015
20. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsliyi - 9-cu sinif. Bakı, 2016

Н.Аллахвердиева

**ТРУДНОСТИ, НАБЛЮДАЕМЫЕ СТУДЕНТАМИ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ ГРАММАТИКИ НА ЗАНЯТИЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, И ИХ ПРЕОДОЛЕНИЕ**

Резюме

Процесс обучения азербайджанскому языку, как всегда, является одним из главных вопросов современности. В приобретении знаний и умений учащимися необходимо добиться проведения уроков и учебного процесса на основе современных технологий в рамках основных концепций учебного плана. С этой целью в статье приведены основные положения, касающиеся преподавания грамматических предметов в общеобразовательных школах. Грамматический анализ используется чаще других видов лингвистического анализа как в среднем, так и в высшем образовании. Лингвисты связывают это с тем, что ранее языкознание выражалось в терминах грамматики.

Исследования в старшей школе показывают, что учащиеся сталкиваются с рядом проблем при обучении как морфологии, так и синтаксису. Прежде всего причиной этого является смешение морфологических и синтаксических категорий, понятия части речи с частью предложения, морфологический и синтаксический вопрос, неумение правильно выделить разные признаки. Одной из основных задач средней школы является создание и развитие грамматических навыков на уроках азербайджанского языка и преодоление возникающих трудностей. При проведении грамматического разбора проблемные темы, запутанные и трудноразличимые, следует рассматривать с теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: знания, умения, методика, грамматика, метод

N.Allahverdiyeva

**DIFFICULTIES OBSERVED BY STUDENTS DURING THE
TEACHING OF GRAMMAR IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
AND OVERCOMING THEM**

Summary

The process of teaching the Azerbaijani language, as always, is one of the main issues of our time. In the acquisition of knowledge and skills by students, it is necessary to achieve the course of lessons and the teaching process on the basis of modern technologies within the basic concepts of curriculum teaching. For this purpose, the article contains the main provisions related to the teaching of grammar subjects in secondary schools. Grammatical analysis is used more often than other types of linguistic analysis in both secondary and higher education. Linguists attribute this to the fact that linguistics was previously expressed in terms of grammar.

Research in high school shows that students face a number of challenges in teaching both morphology and syntax. First of all, the reason for this is the confusion of morphological and syntactic categories, the concept of the part of speech with the part of the sentence, the morphological and syntactic question, the inability to correctly identify different features. One of the main tasks of the secondary school is to create and develop grammar skills in the Azerbaijani language classes and to overcome the difficulties encountered. When conducting grammatical analysis, problematic topics that are confusing and difficult to distinguish should be considered from a theoretical and practical point of view.

Keywords: *knowledge, skills, methodology, grammar, method*

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Teymurxanlı tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur.**

**TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
İRADƏ İSA QIZI İMANOVA**

**Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com**

**FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: frazeologiya, nitqin zənginliyi, məcazlar, obrazlılıq, atalar sözləri

Key words: phraseology, richness of speech, metaphors, imagery, proverbs

Ключевые слова: фразеология, богатство речи, метафоры, образы,

ПОСЛОВИЦЫ

Frazeologiya bir dilçilik sahəsi kimi XVIII əsrdən diqqəti cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə geniş araşdırmalara başlamışlar. Öncə leksikologiyanın tərkibində öyrənilən bu istiqamət sonra ayrıca bir sahə olaraq tədiqiq edilməyə başlanılmışdır. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1. ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2. dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandırırlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır.

Dildə bir sıra birləşmələr vardır ki, həmin birləşmənin tərəfləri əvvəlki mənalarından uzaqlaşmış olur. Belə birləşmələr frazeoloji birləşmələrdir. Xalq dilində işlənən hikmətli sözlər, ideomatik ifadələr burada yer alır. Zamanla yazıçılar və şairlər öz əsərlərində xalq arasında müşahidə edilən sabit söz birləşmələrini işlətməmiş, eyni zamanda yenilərini də yaratmağa müvəffəq olmuş, uğurla istifadə etmişlər. Frazeologizmlər fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil edir, onu emosional cəhətdən zənginləşdirir. Frazeologizmlərin köməyiylə fikri dəqiq, lakonik ifadə etmək imkanı yaranır. Onların nitq məqamına uyğun işlədilməsi frazeologizmlərin semantik mənasının rəngarəngliyini bildirir. Frazeologizmlər ünsiyyətin konkret məqamında gerçəkləşir, danışanın münasibətini ifadə edir. Frazeologizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zəngiliyinin, rəngarəngliyinin göstəricisidir. Frazeologizmlər ayrı-ayrı leksik mənası olan sözlərin birləşməsindən – məcazlaşma yolu ilə birləşməsindən meydana gəlir. Tərəflər öz müstəqilliyini itirir, birlikdə yeni bir məna daşıyır. Əsas şərt demək olar ki, obrazlılıq, təsirlilikdir. Nitqdə hazır şəkildə mövcud olan frazeologizmlər emosional məzmun kəsb edir. Bu ifadələr milli xüsusiyyətlidir, tariximizin, dilimizin, folklorumuzun qədimliyinə söykənir.

Xalqımızın həyat tərz, düşüncəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bəllidir ki, frazeologizmlərə dildə söz birləşməsi və cümlə şəklində rast gəlirik. Söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər cümlələrin formalaşmasına xidmət edir, informasiya ötürür, məlumatı dəqiq çatdırır: ad çıxarmaq (məşhurlaşmaq), boyun əymək (təbə olmaq), canını satın almaq (xilas olmaq, fəlakətdən qurtarmaq), daşdan pul çıxarmaq (pul qazanmağı bacarmaq), dilindən kağız almaq (iltizam almaq), dişinin dibindən çıxanı demək (təhqir etmək), xoruzunu qoltuğuna vermək (işdən çıxarmaq), qəlbini sındırmaq (incitmək), nömrə gəlmək (aldatmaq), nala-mıxa döymək (tərəddüd etmək), od qiymətinə (baha), su qiymətinə (ucuz) və s. Cümlə tipli frazeologizmlər məzmun etibarilə cümləyə bərabərdirlər, mətn yaranmasına xidmət edir, məzmununa, mənasına görə ünsiyyət prosesi ilə bağlı olurlar: Nağdı qoyub niyə dalınca gedir; Sağ qulağından alıb sol qulağına ötürür; Un çuvalına tay olub; Ürəyim qırılıb ayağımın altına düşdü; Yağlı tikə olub göyə çəkilib; Yediyin burnunun dəşiklərindən gəlsin; Yeddi dərənin suyunu bir dərəyə çalamışam; Yel vurub yerində yengələr oynayır; Yeddi yetimlə bir dərədə qalmısan? və s. Hər iki tip nitqin ifadəliliyini, rəngarəngliyini, obrazlılığını təmin edir. Obrazlılıq, rəngarənglik frazeologizmlərin üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. Frazeoloji birləşmələrin coxmənəhəlliliyi, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi dilin zənginliyinə dəlalət edir. “Xalq dili bazasında yaranan frazeologizmlər, ilk növbədə şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən də onun dastan və nağıl janrlarında öz əksini tapmışdır. Odur ki, məsələni şərtləndirən amillərdən biri Azərbaycan dastan və nağıllarında frazeologiyanın tədqiqini, onun zəruriliyini göstərən cəhətləri əsasən, əsasən folklorun yarandığı dövrü, ictimai-siyasi mühiti nəzərə almaq və bununla da frazeoloji ifadələrin xalq dili əsasında necə meydana gəldiyini açıqlamaqdır (7, 11).

Səlim Cəfərov Azərbaycan dilinin frazeologiyasından danışarkən ibarələr və hikmətli sözlərlə yanaşı, atalar sözləri və məsəlləri də frazeologiyaya daxil edir (3, 118). Afət Qurbanov isə qeyd edirdi ki, Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözü, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvari ifadələr, aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp və klişə adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir (6, 343). Azərbaycan dilinin frazeologiyasının araşdırılmasında maraq doğuran tədqiqatların müəllifi olan H. Bayramov atalar sözləri və məsəllərin quruluş və məzmununda dəyişkənliyin olmasının zəruri olduğunu bildirir və bu dəyişkənliyi üç qrupa ayırır: 1. Dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az qismi atalar sözləri və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşmışdır... 2. Bildiyimiz kimi, nəsihət mənalı atalar sözünün müəyyən qismi ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşundadır. 3. Dilimizdə atalar sözünün az bir qisminə mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəxs bildirən sözlərdən (isim və ya əvəzlilikdən) ibarət mübtəda artırmaqla frazeoloji vahid düzəldilmişdir. Belə sabit birləşmələr həm atalar sözündə, həm də frazeoloji vahiddə məcazi mənaya malik olub, obrazlılıq səciyyəsi daşıyır...” (1, 41-43).

H. Bayramov bu məsələ ilə bağlı dediklərinə belə yekun vurur: “1. Atalar sözü və məsəllər, əsasən, dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir.

2. Lakin atalar sözü və məsəllər müxtəlif tip cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir. ...Ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəllərin dilin frazeologiyasının tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Bəzi atalar sözü və məsəllərdəki obrazlılıq da bunların bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır, bunlarda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yaratmır.

3. Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərin az bir qismi mənə və quruluşa dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə salınmışdır. Məhz belə xüsusiyyətə malik olanlar dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir” (1, 43-44).

Zinyət Əlizadənin də atalar sözləri və məsəllərin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edən əhəmiyyətli tədqiqat işləri vardır. Tədqiqatçı alim atalar sözü və məsəllərin 3 qrupda birləşməsinə bildirərkən 9 əlamət təqdim etmişdir: “1. Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər. 2. Birləşmənin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir. 3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir. 4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili, qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. 5. Sözlərin sırası sabit qalır. 6. Sözlərin tərkibində bəzi eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur. 7. Frazeoloji birləşmələrin xüsusi layını təşkil edən atalar sözləri və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz milli dilin xüsusiyyətinə əsaslanan əlamətlərə malikdir. 8. Atalar sözləri və zərb məsəllər sözə - anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir. 9. Atalar sözü və zərb məsəllərdə leksik vahidlərin semantik bağlılığını tədqiq etmək üçün onlardan alınan mənanı, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik baxımdan təsnif etmək lazım gəlir” (4, 79-81).

Frazeologizmlər xalqın müdrik sözləridir. Qeyd edək ki, bu ifadələr, atalar sözləri Mahmud Kəşğarının lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu ifadələr xalqın həyat müşahidələrinin obrazlı ifadələridir. Atalar sözləri frazeologiyada müəyyən bir qat təşkil edir. Həqiqi mənalı atalar sözləri kimi məcazi mənalı atalar sözləri çoxluq təşkil edir: Lələ köçüb, yurdu qalıb; Daldan atılan daş topuğa dəyər; İki baş bir qazanda qaynamaz və s.

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu olan ideomatik ifadələr, frazeologizmlər, deyimlər, atalar sözləri haqqında tədqiqatçı N.Həsənova da bəhs edərək bir sıra nümunələri də diqqətə çatdırmışdır:

Axmax baş yə:sinə douz güddürər.

Su axıf çuxurun tapar.

Xanım sındıran qavın səsi çıxmaz.
Genə at ölüf, itdərin bayramıdı.
Kavav iyinə gəlif, görüv eşşəx dağlanır.
Gejə qonağı xeyirsiz olar.
Qazan dedi, divim qızıldı, çömçə dedi, gəzif gəlmişəm.
Adam ağzınnan söz, qazan altınnan köz.
Kürt nə bilir bayramı, hor-hor içir ayrıanı.
Aralıq atı, kor fatı.
Arax boğanı Kür də boğammaz.
Sahıfsız yol başa baladı.
Ayı qandı, kürt qammadı.
Aj adam yavannıq axdarmaz.
Arvat tutan yolun axırı yoxuşa qalxar.
Bir aj güləyən olar, bir də yalavaj.
Yara sağlası olanda təbib qənşər gələr.
Elini hürküt, axsağınnan yapış.

Namus çəkənə hər şeydən bahadı, çəhmiyəyə hər şeydən ucuz.

Dağarcıxdə unum olsun, kol divində evim olsun, məclisdə yarım olsun (5, 131).

Publisistik üslubda frazeologiyaya – xalq deyimlərinə, atalar sözlərinə daha çox rast gəlirik. Eləcə də publisistik-işgüzar üslubda sabit söz birləşmələri çox işlənir.

Qarğış xarakterli frazeoloji birləşmələr daha çox qadınların dilində müşahidə edilir: Hörmətin atan evində qalsın; Sənəyin bulaq üstündə qalsın; Qapına qaratıkan basılsın; Ağ günün qara günündən pis olsun; Mənim yas yaylığım sənə başına; Yarana sarıq tapılmasın; Ayıbını torpaq örtsün; Doğduğun qız, çırdığın bez olsun; Ağacın əlindən düşsün və s. “Xalq dilində yaranan ifadələrdə bir xüsusiyyət mövcuddur ki, burada ümumxalq dilini canlı, gözəl, səlis ekspressiv tərzdə verməklə mənanı şiddətləndirməkdən, emosiya yaratmaqdan ibarətdir. Belə bir proses, demək olar ki, folklor üslubunun başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Folklor frazeologiyası emosionallıq, intensivlik məqsədilə işlənir” (7, 53).

Frazeoloji birləşmələr mənalara görə müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilərlər. İsmə aid olan frazeoloji birləşmələrə diqqət edək: Allah bəndəsi, elm dəryası, qulaq yoldaşı və s. Sifətlə ismin birləşməsindən yarananlar: qara xəbər, ağır söz, boş söz və s. Sifətlə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr: ürəyi təmiz, üzü qara, alnı açıq və s. Tərkibində say olanlar: sözü bir yerə qoymaq, iki daşın arasında, bir ağız ağılamaq, bir yastıqda qocalmaq və s. Nəhayət, dildə daha çox müşahidə edilən frazeologizmlər – feili frazeologizmlər: duz çörəyi tapdalamaq, əl-ələ vermək, dili-ağız qurumaq, baş-beyni getmək, ürək-dirək vermək, gözü ilə od götürmək, gözünün kökü sarılmaq, oyuna salmaq, özünü çəkmək, süd gölündə üzmək, üstünə götürmək, tərs damarına düşmək, ölümün gözünə dik baxmaq və s.

Göründüyü kimi, danışanın xarakterini açmaqda, psixoloji vəziyyətini çatdırmaqda frazeologizmlərin rolu böyükdür. Bu da olduqca geniş, mürəkkəb bir sahə olan frazeologiyanın müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1978, 176 s.
2. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı, "Nurlan", 2011, 292 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə, Bakı, "Maarif", 1982, 216 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, "Yazıçı", 1985, 245 s.
5. Həsənova N. Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 156 s.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985, 408 s.
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, 2006, 326 s.

Xülasə

Frazeologiya bir dilçilik sahəsi kimi XVIII əsrdən diqqəti cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə geniş araşdırmalara başlamışlar. Öncə leksikologiyanın tərkibində öyrənilən bu istiqamət sonra ayrıca bir sahə olaraq tədiq edilməyə başlanılmışdır.

Frazeologizmlər fikrin ifadəsində nitqin tərkib hissəsini təşkil edir, onu emosional cəhətdən zənginləşdirir. Frazeologizmlərin köməyiylə fikri dəqiq, lakonik ifadə etmək imkanı yaranır. Onların nitq məqamına uyğun işlədilməsi frazeologizmlərin semantik mənasının rəngarəngliyini bildirir. Frazeologizmlər ünsiyyətin konkret məqamında gerçəkləşir, danışanın münasibətini ifadə edir. Frazeologizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zəngiliyinin, rəngarəngliyinin göstəricisidir. Frazeologizmlər ayrı-ayrı leksik mənası olan sözlərin birləşməsindən – məcazlaşma yolu ilə birləşməsindən meydana gəlir. Tərəflər öz müstəqilliyini itirir, birlikdə yeni bir məna daşıyır. Əsas şərt demək olar ki, obrazlılıq, təsirlilikdir. Nitqdə hazır şəkildə mövcud olan frazeologizmlər emosional məzmun kəsb edir. Bu ifadələr milli xüsusiyyətlidir, tariximizin, dilimizin, folklorumuzun qədimliyinə söykənir. Xalqımızın həyat tərz, düşüncəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bəllidir ki, frazeologizmlərə dildə söz birləşməsi və cümlə şəklində rast gəlirik. Söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər cümlələrin formalaşmasına xidmət edir, informasiya ötürür, məlumatı dəqiq çatdırır. Cümlə tipli frazeologizmlər məzmun etibarilə cümləyə bərabərdirlər, mətn yaranmasına xidmət edir, məzmununa, mənasına görə ünsiyyət prosesi ilə bağlı olurlar. Hər iki tip nitqin ifadəliliyini, rəngarəngliyini, obrazlılığını təmin edir. Obrazlılıq, rəngarənglik frazeologizmlərin üslubi

imkanlarını nümayiş etdirir. Frazеолоји birləşmələrin cəxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi dilin zənginliyinə dəlalət edir.

Alizadeh T., İmanova İ.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS SUMMARY

Phraseology as a field of linguistics has attracted attention since the 18th century. Researchers began extensive research in this direction from the beginning of the 20th century. This direction, which was first studied as part of lexicology, was later researched as a separate field.

Phraseologisms are a part of speech in the expression of thought, enriching it emotionally. With the help of phraseologisms, it is possible to express the idea accurately and concisely. Their use according to the moment of speech indicates the diversity of the semantic meaning of phraseology. Phraseologisms are realized at a specific moment of communication and express the speaker's attitude. Local use of phraseology is an indicator of the richness and variety of speech. Phraseologisms are formed from the combination of words with separate lexical meaning - combination through metaphor. The parties lose their independence, together they have a new meaning. The main condition is almost imagery, effectiveness. Phraseologisms that are readily available in speech have an emotional content. These expressions are national in character, based on the antiquity of our history, language, and folklore. It is closely related to the way of life, thinking and thinking of our people. It is clear that we find phraseology in the language in the form of word combinations and sentences. Phraseologisms in the form of word combinations serve to form sentences, convey information, convey information accurately. Sentence-type phraseologisms are equivalent to a sentence in terms of content, serve to create a text, and are related to the communication process according to their content and meaning. Both types provide expressiveness, variety, imagery of speech. Figurativeness, variety demonstrate the stylistic possibilities of phraseologisms. The polysemy, homonymy, synonymy, and antonymy of phraseological combinations indicate the richness of the language.

Ализаде Т., Иманова И.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РЕЗЮМЕ

Фразеология как область языкознания привлекает внимание с XVIII века. Масштабные исследования в этом направлении исследователи начали с начала 20 века. Это направление, которое сначала изучалось в рамках лексикологии, позднее исследовалось как отдельная область.

Фразеологизмы являются частью речи при выражении мысли, эмоционально обогащающей ее. С помощью фразеологизмов можно точно и кратко выразить мысль. Их употребление по моменту речи указывает на разнообразие смыслового значения фразеологизма. Фразеологизмы реализуются в конкретный момент общения и выражают отношение говорящего. Местное употребление фразеологии является показателем богатства и разнообразия речи. Фразеологизмы образуются от сочетания слов, имеющих отдельное лексическое значение – сочетания через метафору. Партии теряют свою самостоятельность, вместе они обретают новое значение. Главное условие – почти образность, эффектность. Фразеологизмы, легко имеющиеся в речи, имеют эмоциональное содержание. Эти выражения носят национальный характер, основанный на древности нашей истории, языка и фольклора. Оно тесно связано с образом жизни, мышлением и мышлением нашего народа. Понятно, что фразеологию мы находим в языке в виде словосочетаний и предложений. Фразеологизмы в виде словосочетаний служат для образования предложений, передачи информации, точной передачи информации. Фразеологизмы предложного типа по содержанию эквивалентны предложению, служат для создания текста и по своему содержанию и значению связаны с процессом общения. Оба типа обеспечивают выразительность, разнообразие, образность речи. Образность, разнообразие демонстрируют стилистические возможности фразеологизмов. Многозначность, омонимия, синонимия и антонимия фразеологических сочетаний свидетельствуют о богатстве языка.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Məfkurə Hüseynova**

ABIYEVA V.G.

SAFIXANOVA A.H.

asefixanova@gmail.com

AMU, the department of foreign language

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTICAL CHANGES IN ENGLISH GRAMMAR SYMMARY

Morphology is the subdiscipline of linguistics that deals with the structure of words. The study of word structure comprises two domains: inflection and word formation. Inflection deals with the formal expression of morphosyntactic properties of words (such as number, case, and gender) whereas word formation concerns the ways in which words are made. Both types of morphology can be studied from a historical perspective. Commonly, the study of changes in inflection and word formation is referred to as diachronic morphology or morphological and syntactical changes. Such changes are the effects of various forms of language behavior. In linguistics, morphology is the study of words and their relationship to other words in the same language. It analyzes the structure of words and parts of words, such as stems, roots, prefixes and suffixes. Morphology also looks at parts of speech, intonation, and stress and the ways context can change a word's pronunciation and meaning. Morphology differs from morphological typology. Lexicology is the study of words and how they make up a language's vocabulary. Phonological and orthographic modifications between a base word and its origin may be partial to literacy skills. Studies have indicated that the presence of modification on phonology. Morphologically complex words are easier to comprehend when they include a base word. Some languages are isolating and have little to no morphology. Morphology analysis is used in various fields for example using morphological and syntactical features is possible to assess data quality.

Key words: morphology, vocabulary, syntactics word order, linguistics.

The significance of morphology in written language cannot be overstated, particularly in research publications. Morphological errors have the potential to introduce confusion and impact the clarity and meaning of a text. There is no grammar without morphology. An incorrect use of morphology in a sentence describing the experience could lead to ambiguity. The historical structure of a word formation considers the use of morphology. Syntactic structure may develop into morphological structures. A lively introduction to the subject, this is intended to undergraduates with relatively little background in linguistics. Providing data from a wide variety of languages, it includes hands-on activities such as "challenge Boxes"

designed to encourage students to gather their own data and analyze them, with work data on websites, perform simple experiments and discuss with each other. One of the things that drew us to linguistics several decades ago was a sense of wonder at both the superficial diversity and the underlying commonality of languages you might have thought of at least two ways of answering this question. The term “word” has no well defined meaning. Instead, two related terms are used in morphology: lexeme and word form generally, a lexeme is a set of inflected word – forms that is often represented with the citation form in small capitals (1, p.4-6). The lexeme contains the word: eat – eaten and ate. Eat and eats thus considered different word forms belonging to the same lexeme. Eat, eat and later on the other hand, are different lexemes, as they refer to two different concepts. Thus there are three rather different notions of word. Given the notion of a lexeme, it is possible to distinguish two kinds of morphology rules. Some morphological rules relate to different forms of the same lexeme while other rules relate to different lexemes. The generation of the English plural dogs from dog is an inflectional rule of word formation. The generation of the English plural dogs from dog is an inflectional rule, while compound phrases and words like dog catcher or dishwasher are examples of word formation. In formal word formation rules from “new” words more accurately new lexemes while inflection rules yield variant forms of the “same” word introducing linguistics morphology. Syntactic structures may develop into morphological structures and compound constituents may develop into affixes. Word formation processes may lose their productivity or completely disappear from a language (2, p.12-14). New morphological patterns may arise through the morphologization of once phonological patterns. For instance, the German umlaut, the alternation between back vowels and front vowels was once triggered by the presence of suffixes with high vowels but, can be used in present – day German as a morphological process as in the plural form of the German Water “father”. Water language contact can have all kinds of effects on the morphology of language for example: Germanic languages have borrowed greatly from French in the domain of word formation. Inflectional systems may simplify owing to their being obtained in second language acquisition. Creole languages and their morphology arise through contact between speakers with different native languages. Morphological change may also, occur at the level of the individual word. The inflection of a word, may change (e.g. from irregular to regular) and complex words may lose their morphological transparency (lexicalization). Morphological change functions as a testing ground for various theorems of the nature and architecture of the grammar of natural languages; for providing a framework in which morphological changes can be properly interpreted and explained. The distinction between inflection and word formation is not at all clear cut. There are many where linguists fail to argue whether a given role is inflection or word formation. The next section will attempt to clarify this function.

Word formation is a process where one combines two complete words, whereas with inflection you can combine a suffix with some verbs to change its form to subject of the sentence (3, p. 15-17). Generally morphology plays an essential part in language acquisition and writing development. Editing for morphology ensures that written text is clear and easy to understand while understanding the different types of morphology can help students improve their writing skills. Teaching morphology is vital in language learning enabling to enhance writing skills and become effective communicators. Scientific examples can be used to teach morphology, fostering a deeper understanding of word formation. For instance, examining the word “photosynthesis” breaks down into its morphemes “photo” (light) and “synthesis” (the process of combining) elucidating its scientific meaning. Another approach is exploring word families in scientific terms by learning basic words such as “magnet” and their derivatives (“magnetic, magnetism and magnetize”) that illustrate their interconnection. In the present infinitive the verb to change its form with subject of the sentence. The use “go” with subject I/we/you/they and plural nouns whereas, for third person singular pronouns (he/it/she) and singular nouns “goes” so this – “es” is an inflectional marker and is used to match with its subject – a further difference is that in word formation, the resultant word may differ from its source word’s grammatical category (4, p. 31-34). There is distinction between two primary kinds of morphological word formation derivation and compounding.

Compounding is a process of word formation that involves combining complete word forms. Derivation involves affixing found forms to existing lexemes, whereby the addition of the affix derives a new lexeme. The word independent, for example is derived from the verb depend. There is also word formation in the processes of clipping in which a portion of a word is removed to create a new one, leading to which two of different words are blended into one acronyms in which each letter of the word represents specific word in the representation. A linguistic paradigm is the complete set of related word forms associated with a given lexeme. The familiar examples of specific word paradigms are the conjugations of verbs and the declensions of nouns. Also arranging the word forms of a lexeme into tables by classifying them according to shared inflectional categories such as aspects, mood, number, gender or case, organise such, for example, the personal pronouns in English can be organized into tables using the categories of person (first, second, third). While words, along with clitics are generally accepted as being the smallest units of syntax in most languages, many words can be related to other words by rules that collectively describe the grammar for that language for example English speakers recognise words, with their definition. The rules understood by a speaker reflect specific patterns or regularities in the way words are formed from smaller units in the language they are using and how those smaller units interact in speech. In this way morphology is the branch of linguistics that studies patterns of word formation within

and across languages and attempts to formulate rules that model the knowledge of the speakers of these languages. As there is very little fusion involved in word formation classical typology mostly applies to inflectional morphology. Depending on the preferred way of expressing non – inflectional notions, languages may be classified as synthetic or analytic.

Phonological and orthographic modifications between a base word and its origin must be shown in morphology. A division of linguistic morphology is the study of the smallest segments of language that carry meaning. Language includes everything from in words. Morphology is the study of these sub-word sounds and how they function to create meaning in language. Morphology deals with words and their make-up. There is an even smaller unit of language than morphemes- phonemes are the distinct components of sound that come together to build a morpheme or word. The difference between morphemes and phonemes is that morphemes carry significance or meaning in and of themselves, whereas phonemes do not. Morphemes are the smallest units of language that have meaning and can't be further subdivided. There are two main types of morphemes: free morphemes and bound morphemes. The smallest example is made up of one of each of these types of morphemes. We put together the morphemes small (which is a word by itself) and – est (which is not a word but does mean something when added to a word). We get a new word that means something different from the word small. Compounding process of word formation involves word and forms. Derivation involves affixing bound forms to existing lexemes where by the addition of the affix derives a new lexeme. The word independent for example is derived from the word dependent by using the prefix in – while dependent itself is derived from the word depend. There is also word formation in the processes of the clipping in which a portion of a word is removed to create a new one blending in which two or different words are blended into one, acronyms in which each letter of the word represents specific word in the representation (4, p. 36-37). The inflectional categories forms into paradigms can not be chosen arbitrarily, they must be categories that are relevant to stating the syntactic rules of the languages. A linguistic paradigm is the complete set of related word forms associated with a given lexeme. The familiar examples of specific word paradigms are the conjugations of verbs and the declensions of nouns. Also arranging the word forms of a lexeme into tables, by classifying them according to shared inflectional categories such as tense, aspects, mood, number, gender or case, organizes such, for example, the personal pronouns in English can be organized into tables, using the categories of person (first, second, third) number (singular vs, plural) gender (masculine, feminine, neuter) and case (nominative, oblique, genitive). Person and number are categories that can be used to define paradigms in English, because English has grammatical agreement rules that require verb in a sentence to appear in an inflectional form that matches the person and number of the

subject. Therefore the syntactic rules of English care about the differences between words. However no syntactic rule for the difference dog and dog catcher or dependent and independent. These are first two nouns and the second two are adjectives. An important difference between inflection and word formation is that inflected word forms lexemes are organized into paradigms that are defined by the requirements of syntactic rules and there are no corresponding syntactic rules for word formation. The relationship between syntax and morphology is called “morphosyntax” and concerns itself with inflection and paradigms, not with word formation or compounding. Morphological rules are described as analogies between word forms: book is to books, as cat is to cats and as dish to dishes. In this case, the analogy applies both to the form of the words and their meaning: in each pair the first word means “one of “X” while the second” two or more of “X” and the difference is always the plural form-s (or-es) affixed to the second word, signaling the key distinction between singular and plural entities. Phonological rules also contain which sounds can appear next to each other in a language and morphological rules, too. Finally, in this article we should the confusion that occurs in the English morphology.

**Abiyeva Valida G.
Safixanova Afat H.**

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK DƏYİŞİKLİKLƏR XÜLASƏ

Açar sözlər: morfologiya, sintaktika, morfem, cümlə.

Müasir ingilis dilinin qrammatikasında morfologiya əsas rol oynayır. Söz, söz birləşmələri morfoloji quruluşların dəyişikliyinə qeyd etmək olar. Müasir ingilis dilində variantlığa müxtəlif dil səviyyələrində rast gəlinir. Bu variantlar bir-birindən morfoloji fonetik, leksik və bəzən də sintaktik cəhətdən fərqlənir. Ümumiyyətlə, variantlıq dilin “qeyri-standart” forması kimi göstərilir. Dildə olan morfoloji, və ya sözlər daşıdıqları leksik mənaya, onların morfoloji əlamətlərinə, sintaktik funksiyalarına, başqa sözlərlə əlaqəyə girmə xüsusiyyətlərinə və sözdüzəltmə əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Bu qruplar nitq hissələri adlanır. Nitq hissələri nitqdəki roluna görə bir-birindən fərqlənilirlər. Onların bir qismi qrammatik mənaya malik olduqları halda, digər bir qismi müstəqil leksik mənaya malik olunurlar. İngilis dilinin müxtəlif variantlarında fonetik variantlıq təzahür edir. Morfoloji variantlığa əsasən söz sonluqlarında rast gəlinir. İngilis dili tarixən dəyişikliyə məruz qalaraq morfologiyada, fonetikada özünü biruzə vermişdir. Sözlərə xas olan bu və digər

formalar onların qrammatik mənalari ilə bağlıdır, yəni sözün hər bir forması müəyyən bir qrammatik məna ifadə edir. Sözlərin qrammatik morfoloji forması sintaktik yolla və ya analitik yolla düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfolojiya qrammatikanın əsas sözlərindən biri olub, dildə mövcud olan söz və onun formalarını öyrənir. Sözlərin ünsiyyət prosesində formaca dəyişməsi qaydalarından bəhs edir.

**Ст.преп.Абыева Валида
Преп.Сафиханова Афат**

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: лексика, синтактика, морфология, слова, предложения.

Морфология английского языка представляет собой раздел грамматики английского языка, который изучает структуру английского языка, его компоненты и функции, построение слова. Английская морфология изучает корень слова, аффиксы, суффиксы, основы флексии и фонемы. Морфология от древне-греческой формы логос – слова, раздел грамматики, основными объектами которого являются слова естественных языков. В задачи морфологии, таким образом, входит определения слова как особого языкового объекта и описание его внутренней структуры. Морфология, согласно преобладающему в современной лингвистике понимают ее задачи, описывает не только формальные свойства слов и образующих их морфем. Наряду с обозначением некоторой области лингвистики, термин «морфология» может обозначать и часть системы языка именно ту, в которой содержится правила построения языка. Морфология вместе с синтаксисом составляет грамматику, но этот последний термин часто употребляется и в более узком смысле, практически как синоним морфологии. Тесная связь понятий морфологии и слова ставит само существование морфологии в зависимости от существования слов в конкретном языке. Между тем, это понятие является одним из самых противоречивых в лингвистике. Слово – синтактически самостоятельный комплекс морфем, образующих связанную структуру. Слово отличается от сочетания слов тем, что по крайней мере, которые его элементы не могут употребляться в синтактически изолированной позиции. Склонением называется

также класс слов, объединенных общностью словоизменения. По отношению к категории падежа, все числительные разделяются на склоняемые.

ƏDƏBİYYAT

1. Oruc Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”. Bakı, 1982.
2. Introducing linguistics morphology. Edinburg, 1988.
3. Language Universals and linguistics typology. Bernard, 1989.
4. Morphology by itself : Stems and inflectional classes. Cambridge, 1994.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

**ИСМАИЛОВА ГЮЛЬНАРА,
БАДАЛОВА ИРАДА**
*Азербайджанский Технический Университет
Ст. преподаватели кафедры “Иностранных языков”
пр.Джавида 25.
gulnarairada@gmail.com*

НЕКОТОРЫЕ НЮАНСЫ ПРИ СРАВНЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ ИХ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Аннотация

Каковы основные различия русского и английского языка?

Русский и английский языки относятся к индоевропейской языковой семье. Русский язык – к ее восточнославянской ветви, а английский – к германской ветви. Потому основной ошибкой людей, изучающих иностранный язык, является попытка дословного перевода с одного языка на другой. Это приводит к неверному построению предложений, и, как следствие, к искажению смысла произнесенного.

Гальперин И.Р., Лексикология английского языка. М., 1956. Английский язык складывался в течение многих веков. Его словарь и грамматический строй сформировались не сразу. Словарь постепенно включал в себя новые лексические единицы, а грамматический строй постепенно приспособлялся к потребности в более и тонкой передаче мысли вслед за развитием национального общественного и научного мышления. (1с.132)

Ключевые слова: колокол, дремать, война, холод, вода

Главные отличия русского и английского языка:

1. Русский язык – синтетический, то есть основную работу в предложении делают окончания, и у каждого слова есть своя форма. Английский – аналитический, в нем главная роль в предложении принадлежат глаголу (сказуемому). Смысл предложения будет зависеть от того, в какой форме употреблен глагол, который, в отличие от русского языка, указывает не только на само действие, но и на то, как оно протекает.

Примеры: He plays tennis – Он играет в теннис (вообще, обычно);

He is playing tennis – Он играет в теннис (в данный момент).

2. В английском языке существует строгий порядок слов в предложении. В начале фразы обозначается предмет, о котором идет речь (подлежащее), потом идет действие (сказуемое), затем следуют дополнения и обстоятельства. Пример: **The cat caught the mouse in the yard** – Во дворе кошка поймала мышку. Поскольку окончаний в английском языке нет, при изменении порядка

слов в предложении его смысл меняется: The mouse caught the cat in the yard – Во дворе мышка поймала кошку.

3. В английском предложении обязательно есть оба главных члена (подлежащее и сказуемое). В русском же предложении один из них может отсутствовать. Примеры: Он актер – **He is an actor** (Он есть актер);

Темнеет – **It is getting dark** (это становится темно).

Сказуемое не может существовать в отсутствие подлежащего, потому что с ним оно согласует свою форму.

4. Один и тот же смысл в русском и английском языке передается разной формой, разными словами, различными языковыми паттернами (моделями). Примеры: Идет дождь – **It rains** (Дождит); Угощайтесь! – **Help yourself, please!** (Помогите себе!) В английском языке многие выражения включают глагол to have: To have breakfast – завтракать (но не иметь завтрак). Англичане в русские по-разному слова произносят по буквам. Официально произносятся наименования букв. Но в быту американцы употребляют слова с соответствующими первыми буквами.

Примеры: **Time – tennis, ice, mouse, elf.**

5. В английском языке одна часть речи может перейти в другую, не меняя формы. Англичане говорят, что любое существительное можно превратить в глагол. Примеры: **Wave** (волне) – **to wave** (помахать рукой);

Shake (коктейль Pocket) – to shake (встряхнуть); Если в русском языке извлечь слово из контекста, то все равно обычно нетрудно определить, какой частью речи оно является. В английском же языке, из-за отсутствия окончаний, сделать это можно далеко не всегда.

6. Еще одно принципиальное различие состоит в том, что если в русском языке эмоциональное состояние передается в основном при помощи интонации, то в английском языке, основная роль в предложении отведена к глаголу, чувственная окрашенность передается с помощью глагольной формы группы Perfect. Примеры: **I found the dog** – Я нашел собаку (обычное написание факта); **I have found the dog!** – Я нашел собаку! (человек рад свершившемуся факту).

Сходство английского и русского языков. Заботкина В.И. Лексика современного английского языка. М., 1989. с.14

«Когда речь идет об общих словах в английском и русском языках, то обычно в первую очередь вспоминают английские слова, занесенные в русский культурными влияниями. Таких слов в русском языке действительно изрядное количество. В том, что они по происхождению русские, сомневаться не приходится. Только здесь они имеют четкий и ясный буквальный смысл. Перечислить все слова, пришедшие к русским от англичан, невозможно хотя бы потому, что они постоянно продолжают пополнять русский словарь. Время

ведь не остановить, как не остановить объективные процессы взаимодействия и взаимовлияния языков.(2.с.14)

Русский лингвист Осипов говорит: «Меня лично интересует происхождение любого слова общечеловеческого языка, единого и одновременно многоликого. А обратился я к русско-английским параллелям потому, что лучше знаком с общечеловеческим языком именно с этой стороны». **Осипов О.В. Грамматика русского языка» Москва. изд.»Наука» 1987.стр:43-51.**

Родство русского и английского языков очень давнее и уходит своими корнями в седую старину, в эпоху былой языковой общности. Об этом напоминает множество созвучий среди самых важных слов языка ... Так, пишет Осипов: «Русский язык тяготеет к сохранению логических связей между словами, к исторической смысловой преемственности, хранит слова как средство мышления». В этом заключается особое устройство лексики русского языка. Что же касается английского, то он более озабочен сиюминутным удобством.

Ильиш Б.А. История английского языка. Изд., 4-е М., 1958.

Автор пишет:» Оказывается, и в это трудно поверить, английские слова **shop** – магазин происходит от русского слова купить, слово **to call** – звонит и **clock** – ... часов от колокол, **water** от вода, **to be** от быть, **tree** от дерево, **war** – война от воин, **to store** – запастись от старый, **dream** – сон от дремать, **root** – прародитель, предок, основатель рода; корень; причина, источник о рода (родина, народ, родители, родной), **few** – немного от фи́га, **many** от много, **fleet** от плыть, **thief** - вор от тайна, **wrong** – неверный от враг, **true** – верный от друг, **thaw** от половодье от таять, **view** – пейзаж и **witness** – свидетель от видеть, **garden** – сад от город, **penny** – пенс от деньги, **radish** – редиска, **soil** – почва от зола, **cold** – холодный от холод и так около 140 слов. Кроме этого эти два языка принадлежат общему языку-основе (индоевропейский язык-основа). Об этом напоминает множество созвучий среди самых важных слов языка. Например, русского слова вода в английское **water**, русское воля - английское **will**, сын и **son**, дерево и **tree**, рекомендовать и **recommend** и многие другие слова. Но нам хочется взглянуть на конкретные английские слова, поясняемые именно с позиции русского языка.(4.с.156)

CLOCK (часы). Английское слова **clock** означает не любые часы, а только стенные, настольные и башенные. Все эти крупные часы унаследовали свое название от первых часов человечества – солнечных, которые тоже на руку не наденешь. Сердцевиной их служит стержень, отбрасывающий тень, проще говоря, колышек, колок, как говорили в старину. Вот и этого-то слова колок

(буквально: маленький кол) и происходит английское слово клок – часы. Стрелки английских и русских часов движутся в одном направлении.

WINDOW (окно). Происходит от термина выдув. Дело в том, что роль окна в древнем жилище по совместительству выполняло отверстие в крыше потолка. Через него выходил дым очага и проникал свет. Это окно-труба прежде всего выдувало, проветривало помещение. Отсюда и название. Буквально: место выдувания. Слово окно по-русски, происходит от слова око, равно как и очаг (буквально очко, ибо очко расположено под окном). Это, действительно, выдувало. Звук Ы превратился в И, а звук У – в О.

FIRE (огонь). Древний человек считал огонь небесным даром. Он был уверен, что сам Бог посылает с неба огненные стрелы – молнии. Эллины называли этого Зевс-Громовержец, а русские – Перун. Перун происходит от слова пырять (топу драчун, ворчун, скакун) и правильнее было бы писать Пырун. Посыл такого бога мы называем словом молния, в котором тот же ударный корень, что и у молот, молот. Раньше молнию называли Перун, а еще раньше – словом пырь, образованным тем же способом, что тык от тыкать, рык – от рыкать. Вот это самое слово пырь (от пырять) и легло в основу множества европейских названий огня. Среди них греческое пир, вошедшее в слово пиротехника, французское fe, немецкое фойер. В эту же компанию входит и английское слово фэйз(р).

YEAR (год). Для англичан это год и только. В душе же русского человека это, казалось бы, иноязычное слово будет целый букет воспоминаний, извлекая из глубин его памяти картины былого поклонения всемогущему солнцу. Йиэ(яр) – это чуть видоизмененный яр, ярило, название весенне-летнего солнца в пору его наивысшей силы, яра, когда оно наяривает всю ритм природы: один яр – йиэ(р), одна весенне-летняя, красная пора каждый год. Вот почему яр стал единицей отсчета временного отрезка длиной 365 дней, и йиэ(р) в английском языке приобрело значение года. Русские говорят лет, а не пять зим, (красоты). Ведь это так естественно: начинать отсчет времени с рождения нового солнца, споры пробуждения, возрождения Природы. Новолетие древний человек повсеместно справлял по весне.

WALL (вал). Обычным типом жилища древнего человека была полуземлянка. Вынутая из ямы земля наваливалась валом вокруг, образуя подобие стен. Вол – стена – от вала, валить. Английское слово удержало память о конструктивных особенностях стен в таких постройках ... Произношение О вместо А вызвано более поздним оканьем англичан. Что же касается их написания ЛЛ на месте русского исконного звука Л, то это – характерная особенность английского правописания.

SCATE (коньки). Первая на планете модель коньков, естественно, отличалась от современных. Она представляла из себя нечто среднее между

коньками и лыжами. То были скорее снеготкаты, короткие и широкое полозья, прикрепляемые к обуви и использовавшиеся главным образом для спуска со склонов, горок. Собственно говоря, то были еще коньки в нынешнем смысле слова, а скаты (от скатываться), приспособления для скатывания, а не катания, как на маленьких коньках. Английское слово скэйт – конек происходит от скат (то на чем скатываются). Оно унаследовало о названия первых моделей коньков.

STAGE (арена). У этого слова несколько значений: арена, сцена, поприще, место действия. Но они того же происхождения, что и русские слова сток и стогна, которые берут начало, в свою очередь, от соток, буквально: совместное течение. Если стежка (того же корня) представляет собой одну из дорожек, одну из тропинок, собирающих людей, то стогна (площадь означает место общего сбора, то есть, по существу, арену действия). Именно такое значение у английского **стейдж**. Арена служит местом действия для собравшихся вместе людей, стянутых воедино общей целью и единым местом сбора.

RED (красный или рыжий) – того же корня и происхождения, что и русские слова рдеть, руда, рдяный. Слово рыжий, по-украински рудый, входит в то же лексическое гнездо, что и слово ржа, ржавый, рожь, рожа (болезнь кожи, когда на лице выступают красные пятна). Здесь звуки Ы или У славянских языков перешли в Е английского, а Д сохранилось.

На данных наглядных примерах можно не только проследить преимущество русского языка перед английским, но и привести собственные обобщения на данную тему.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гальперин И.Р., Лексикология английского языка. М., 1956. стр:132.
2. Заботкина В.И. Лексика современного английского языка. М., 1989. с.14.
3. Осипов О.В. Грамматика русского языка» М. изд. Наука. 1987. стр:43-51.
4. Ильиш Б.А. История английского языка. Изд., 4-е М., 1958. стр:156.

G.İsmayılova, İ. Bədəlova

RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ ARASINDA FƏRQLƏR VƏ OXŞAQLIQLAR

XÜLASƏ

Diqqətinizə təqdim olunmuş məqalənin əsas məqsədi müasir rus və ingilis dilləri arasında leksik, grammatik və fonetik oxşarlıq və fərqləri göstərilməkdir.

Məqalədə İngilis və rus dilləri arasında oxşarlıqlar və fərqli cəhətlər göstərilir. Həmçinin, “İngilis və rus dillərində ümumi sözlər haqqında danışarkən,

adətən, ilk növbədə rus dilinə mədəni təsirlər nəticəsində gətirilən ingilis sözlərini xatırlayırıq.

Rus dilində belə sözlər həqiqətən kifayət qədər çoxdur. Onların mənşəcə rus olduqlarına şübhə yoxdur. Yalnız burada onların aydın və aydın hərfi mənası var. Ruslara ingilislərdən gələn bütün sözləri sadalamaq mümkün deyil, çünki onlar rus lüğətini daim genişləndirməyə davam edirlər.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin və qarşılıqlı təsirinin obyektiv proseslərini dayandıra bilmədiyiniz kimi, vaxtı dayandıra bilməzsiniz”.

Açar sözlər: saat, yuxulamaq, müharibə, soyuq, su.

G.İsmailova, I. Badalova

SIMILATY AND DIFFERENCES BETWEEN EHGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

SUMMARY

The aim of the article suggested to your attention is to show the similarity and differences in lexics, grammar and fonetics between modern Russian and English languages.

Similarities between English and Russian languages

"When we talk about common words in English and Russian, we usually think of English words brought to Russian as a result of cultural influences.

There are actually quite a lot of such words in the Russian language. There is no doubt that they are of Russian origin. Only here they have a clear and distinct literal meaning.

It is impossible to list all the words that came to Russians from the English, because they are constantly expanding the Russian vocabulary. You cannot stop time, just as you cannot stop the objective processes of interaction and interaction of languages.

Key words : clock, dream, war, cold, water

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Zeynalova

MUSAYEVA ELZANƏ MƏMMƏD
Gəncə Dövlət Universiteti (GDU)
elzane.musayeva21@gmail.com
Gəncə şəhəri.3-cü mik.12b.m.19

REKLAM SLOQANLARININ NÖVLƏRİ: TƏSİR VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə müxtəlif növ reklam şüarları və onların müasir marketinq ictimaiyyətinə təsirinin geniş tədqiqidir. Reklam sloqanları (şüarları), reklam strategiyasının tərkib hissəsi kimi, təsvirlər yarada, emosiyalar oyada və fəaliyyətə həvəsləndirə bilən güclü ünsiyyət vasitələridir. Məqalədə reklam sloqanının təsnifatı təqdim edilir və fərqləndirilən hər bir reklam sloqanının növü fərqləndirilir, nümunələr verilir və onların auditoriyaya necə təsir etdiyi təhlil edilir. Tədqiqat brendin məqsədlərindən və auditoriyasından asılı olaraq düzgün şüar növünün seçilməsinin vacibliyini vurğulayır. Məqalənin aktuallığı reklamın müasir cəmiyyətə və biznesə təsiri ilə bağlıdır və onun elmi yeniliyi reklam şüarlarının lingvistik aspektlərinin təhlili və onların yerinə yetirdiyi müxtəlif pragmatik funksiyaların müəyyən edilməsindədir. Araşdırma çərçivəsində dilçilik və marketinq sahələrinə dair faydalı məlumatlar, həmçinin marketoloqlar və reklamçılar üçün praktiki tövsiyələr təqdim edilir.

Açar sözlər: reklam, sloqan, dilçilik, reklam mətni, sloqanların növləri, marketinq, ünsiyyət, pragmatika.

Reklam müasir kommersiya fəaliyyətinin tərkib hissəsidir və onun brendlərin formalaşmasında və təşviqində rolu əvəzsizdir. Bununla belə, istənilən reklam kampaniyasının ən mühüm və yadda qalan elementlərindən biri reklam şüarlarıdır. “Reklam sloqanının əsas mahiyyəti məhsul və ya xidmət ideyasını ümumiləşdirən cəlbedici bir ifadə ilə çıxış etməkdən ibarətdir. İqtisadi aləmdə fərqlənmək və bazarda məhsullarını müəyyən etmək üçün istənilən hər hansı şirkətə onun imzası kimi tanınan sloqan, şüar lazımdır. Düzgün seçilmiş şüar məhsulun bazarda uğurlu təşviqi üçün aparıcı rol oynayan amillərdən biri olmaqla yanaşı, potensial istehlakçıları təklif olunan məhsullarla tanış etmək, onlara məhsulla yanaşı, həm də reklam çarxlarında, bannerlərdə təqdim olunan reallığı sıırmaq imkanını” [20, s. 228].

Bu qısa, lakin güclü ifadələr istehlakçılara böyük təsir göstərə və uzun müddət yaddaşlarda qala bilər. Bu araşdırmamızda biz reklam şüarlarının müxtəlif növlərini və onların marketinq dünyasındakı rolunu araşdıracağıq.

“Sloqan (ingiliscə slogan — “şüar”) reklamın şifahi mətninin əsas ifadəsidir. Onun əsas məqsədi diqqəti cəlb etmək və hərəkətə həvəsləndirməkdir” [16, s. 63]. Bu məqalə çərçivəsində həyata keçirilən elmi araşdırmanın məqsədi reklam şüarlarının növlərini, eləcə də müasir marketinq praktikasında əhəmiyyətini təhlil etmək və təsnif etməkdir.

Bu mövzunun aktuallığı reklamın müasir cəmiyyətə və biznesə əhəmiyyətli təsiri ilə bağlıdır. Reklam şüarları brend imici yaratmaq və istehlakçıların diqqətini cəlb etməklə yanaşı, həm də hissləri təlqin etmək, emosiyalar oyatmaq və bu və ya digər hərəkətə, işə, davranışa təşviq etmək qabiliyyətinə malikdir. Effektiv reklam şüarları yaratmaq istəyi marketoloqlar və reklamçılar üçün prioritet olaraq qalır, onların öyrənilməsi böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalə çərçivəsində informativ, emosional, vəd məzmunlu, hekayə məzmunlu və əmr məzmunlu sloqanlar daxil olmaqla müxtəlif növ reklam şüarlarını təhlil edəcəyik. Nəzərdən keçirdiyimiz elmi araşdırmaların birində qeyd edildiyi kimi “Reklam mətnləri müəyyən funksiyaları yerinə yetirməyə meyildir, həvəsidir, tələbdir, çağırışdır” [2]. Biz həmçinin hər bir növ sloqanları nümunələr əsasında nəzərdən keçirməyi də planlayırıq. Bu araşdırma marketoloqlara və reklamçılara reklam şüarlarının marketinq kampaniyalarının nəticələrini necə yaxşılaşdırma biləcəyini və auditoriya ilə hansı yolla daha dərin əlaqə yarada biləcəyini daha yaxşı anlamağa kömək edəcək.

Reklam sloqanları və onların marketinqdə təsiri mövzusu marketinq, psixologiya, dilçilik və kommunikasiya sahələrinin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edir. Bu mövzunu işıqlandıran bir sıra elmi araşdırmalardan bir neçəsinə nəzər yetirmək araşdırma mövzusunun mahiyyətini daha aydın ifadə edə bilər. Məsələn, ötən əsrin sonlarında R.Batra və L.M.Rey “The Effects of Slogan Characteristics on Consumer Responses to Slogans” (İstehlakçıların sloqanlara cavabı üzərindən slogan xüsusiyyətlərinin təsiri) adlı elmi tədqiqat işində reklam şüarlarının həcmi, ritmi, emosionallığı və məlumat məzmunu kimi müxtəlif xüsusiyyətlərinin istehlakçılarda necə əks-reaksiya oyatdığını təhlil edirlər [8]. Digər bir elmi araşdırmada isə reklam sloqanlarının brendlər üçün istehlakçı seçimlərinin təkamülünə necə təsir edə biləcəyi işıqlandırılır [9]. M.T.Fam öz araşdırmasında reklamlarda emosiya və şüurun rolunu araşdırmaqla reklam sloqanlarında istehlakçıları inandırmaq məqsədi ilə emosional və rəşional arqumentlərdən necə istifadə ediliyini təhlil edir [11]. İngilis tədqiqatçısı A.Sela sloqanların brendin mahiyyətini necə əhatə edə biləcəyini və bunun istehlakçıların qavrayışına təsir gücünü araşdırır. O, istehsalçı brendini gücləndirmək üçün düzgün sloqan seçməyin vacibliyini vurğulayır [12]. T.B.Hiz və A.Li bu mövzuya həsr etdikləri məqalədə reklam şüarlarının, eləcə də onların emotiv və informativ növlərinin istehlakçı və məhsul arasında əlaqənin formalaşmasındakı rolunu təhlil edirlər [12].

Azərbaycan dilçiliyində reklam şüarları ilə bağlı elmi araşdırmaya K.Ə.Həbibovanın tədqiqatlarında rast gəlirik. Müəllif elliptik cümlə kontekstində reklam sloqanlarının üslubi xüsusiyyətlərini araşdırır və onları işgüzar üslubun elementi kimi dəyərləndirir [1, s. 149-154].

Bu tədqiqatlar reklam şüarlarının müxtəlif aspektləri və onların marketinqdəki rolu haqqında dəyərli fikirlər ortaya qoyur. Bu tədqiqatların nəticələri effektiv reklam kampaniyalarının hazırlanmasında marketoloqlar, reklamçılar və menecerlər üçün faydalı ola bilər.

“Reklam dilini rəsmi-işgüzar üslubla ictimai-publisist üslubun kəsişməsində formalaşan, tələbatlı və sürətlə inkişaf edən xüsusi alt üslub adlandırmaq olar” [16, s. 63]. Xüsusi kommunikasiya növü kimi reklam neytral ünsiyyət deyil, əksinə, hədəf auditoriyada yeni münasibət inkişaf etdirmək, mövcud münasibətin şiddətini artırmaq və ya mövcud münasibəti dəyişdirmək üçün şüurlu şəkildə qurulan qarşılıqlı əlaqə prosesidir. “Reklam mətnlərində şəxsiyyətin və kütlənin şüuraltına yönəlmiş mesajlar üstünlük təşkil edir. Reklam mətni üçün hansı media vasitəsinin seçilməsindən asılı olmayaraq, bu mərhələyə qədər (yəni reklam mətninin yazılması) müəyyən edilən reklam mesajı şifahi, yazılı və səsli materiallardan istifadə etməklə əldə edilir... Reklam mətnləri bazar iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı əlaqə boşluğunu aradan qaldıran “mesajların məcmusu”dur” [7].

Reklam istehlakçıları inandırmaq və ruhlandırmaq sənətidir və reklam dünyasında əsas vasitələrdən biri reklam şüarlarıdır. Şüarlar güclü kommunikativ mənə daşıyan qısa, asan yadda qalan ifadələrdir. Onlar emosiyaları oyatmağı, obrazlar yaratmağı və hərəkətə motivasiya etməyi bacarır.

“Reklam dili – xüsusi bir sahə kimi kütləvi kommunikasiyanın müasir elm çərçivəsində öyrənilməsidir. Bu məsələlər bir sıra müasir elmlərin qarşılıqlı əlaqəsində — linqvistika, sosiologiya, psixologiya və iqtisadiyyatda öyrənilir [2]. Reklamlarda dil və norma pozuntularını əhatəli şəkildə araşdıran A.Məmmədov onların dilinin iki aspekti nəzərə almaqla araşdırmağı təklif edərək qeyd edir: “Reklamın dilini iki xüsusiyyətinə görə öyrənmək lazımdır: informasiyavericiliyinə görə; inandırdığına, sübut etdiyinə görə” [2].

“Reklam sloqanı” termini isə XX əsrin sonlarında dünyada baş verən proseslərin tədricən qloballaşması və müxtəlif peşə anlayışlarını ifadə edən ingilis sözlərinin digər dünya dillərinə, eləcə də rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə kütləvi axını ilə əlaqədar olaraq aktiv fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bunun səbəbi kimi “reseptor dilin zəif koqnitiv bazaya malik olması” [15, s. 745] mülahizəsi qeyd edilir. Aydındır ki, bu termin “slogan” sözünün ingilis dilində səslənmə şəkli (ingiliscə sloqan, şüar, müraciət), daha doğrusu fonetik əsasında yaradılmışdır. N.N.Amosovun fikrincə, “sloqan”ın leksik vahid kimi etimologiyası XVIII - XIX əsrlərdə ingilis

dilinə nüfuz edən keltizmlərlə (şotland dilində slogan “sluaghgairm” — “şotlandiyalı dağlıların döyüş fəryadı” kimi tərcümə edilir) bağlıdır [13].

Digər bir mənbədə isə qeyd edilir ki, “‘sloqan’ sözünün etimologiyasına müraciət etsək, bunun şotlandca “slogorn(e)” sözündən törədiyini görə bilərik, bu söz ingilis dilində həm də “battlecry” kimi başa düşülür” [19, s. 2] və Azərbaycan dilinə tərcümədə “döyüş fəryadı” mənasını verir. “Daha sonralar bu termin xarici marketing sahəsində geniş yayıldıqdan sonra müxtəlif tədqiqatçılar bu anlayış haqqında fərqli mülahizələr irəli sürməyə başladılar” [19, s. 2]. A.V.Litvinova “Başılıqdan sloqana doğru” adlı tədqiqatında qeyd edir ki, “sloqan diqqəti cəlb edən və şirkətin müəyyən şüarını və ya konkret xidməti xarakterizə edən əsas ideyanın qısa, lakonik ifadəsidir” [18, s. 33]. Sloqan hazırda istehsalçıların öz məhsullarının unikal və orijinal xüsusiyyətlərini reklam mətnlərində bəyan etmək üçün istifadə etdikləri lingvokoqnitiv vasitədir.

Reklam sloqanları məhsulun hədəf auditoriyaya təqdim edilməsi prosesində ən son və bir çox cəhətdən həlledici mərhələdir. Bu söyləmə və ifadələr çox vaxt reklam mətninin sonunda verilir. Ona görə də burada qısalıq və yığcamlıq prinsipi tətbiq edilir və alıcının bu və ya digər marka ilə əlaqələndirəcəyi ifadəni xatırlamasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Ona görə də uğurlu və təsirli bir reklam sloqanı yaratmaq çox çətin işdir. Onun pragmatik əsaslarına müraciət etsək, deyə bilərik ki, reklam sloqanları alıcının diqqətini cəlb etmək, bununla da məhsulun satışını stimullaşdırmaq və şirkət üçün mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyır.

Reklam məzmunu və danışığ baxımından bir məqsədə xidmət edir. Bu kontekstdə reklam mətni simvollar, şəkillər, brendlər və bütün vizual elementlərlə, eləcə də səs və musiqi elementləri ilə bütövlük təşkil edir. Bundan əlavə, sözügedən ünsürlərlə yanaşı, reklamlarda istifadə edilən şüarlar, sətirlər, sözlər və ya ifadələr də ön plana çıxa bilər. “Reklam mətninin məqsədi auditoriyanın diqqətini cəlb etmək və məlumat verməklə yanaşı, bütün lazımi məlumatları başa düşülən və inandırıcı dildə izah etmək və istehlakçıları məhsulu almağa yönəltmək kimi ifadə edilə bilər. Reklam mətnindəki şüar da bu məqsədə xidmət edir. Reklamda istifadə edilən şüarlar korporativ şəxsiyyət yaratmaq üçün istifadə olunur” [5, s. 110]. M.Tan bu fikrə münasibət bildirərək qeyd edir ki, “reklam sloqanları müəyyən müddətdən sonra marka / brend ilə eyniləşir. Bundan əlavə, gündəlik həyatda istifadə edilən diskurslar arasında yer alması reklamın dərin təsirli olduğunu göstərir. Yəni insanların gündəlik söhbətlərində reklamlarda istifadə olunan sətirlərdən, şüarlardan istifadə etməsi reklamların effektivliyindən xəbər verir” [6, s. 70].

Reklam şüarları struktur-semantik təşkili və pragmatik cəlbediciliyi baxımından, tematikası, yerinə yetirilən informativ-pragmatik tapşırıqların növündən, istifadə olunan üslubi vasitələrin növündən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Bu yazıda biz reklam şüarlarının müxtəlif növlərinə və onların reklam strategiyasındakı roluna baxacağıq.

1. İnformativ sloqanlar

İnformativ sloqanlar məhsul və ya xidmət haqqında konkret məlumat vermək üçün nəzərdə tutulub. Onlar tez-tez faktlar, rəqəmlər və ya məhsul təsvirlərini ehtiva edir. İnformativ sloqanların əsas məqsədi potensial müştəriləri məhsul və ya xidmətin xüsusiyyətləri haqqında məlumatlandırmaqdır. Məsələn, “Satışda mövcud olan ən güclü smartfon” (Samsung); “Şənbə və bazar günləri bütün məhsullara 10% endirim kampaniyası” (ARAZ supermarketlər şəbəkəsi) və s.

İnformativ sloqanları məlumatlandırıcı sloqanlar da adlandırmaq olar. Bu sloqan növü istehlakçılara nə təklif olunduğunu anlamağa kömək edir və məhsul və ya xidmətə inamı artırır. Bu şüarlar xüsusi məhsul faydalarını vurğulamaq və ya cari promosyonlar və endirimlər haqqında məlumat vermək lazım olduqda xüsusilə faydalıdır.

2. Emotiv sloqanlar

Emotiv sloqanlar istehlakçılarda emosional reaksiya oyatmağa çalışır. Onlar ilham verə, hər hansı bir yeyinti məhsulün dadı haqqında məlumat verə, relaks hissi təbliğ edə və s. hissləri oyada bilər. Bu tip reklam sloqanları istehlakçıda birmənalı olaraq yalnız müsbət emosiyalar oyatmağa hesablanır. Məsələn, kəskin acılı “Cheetos” çipslərinin reklamı, və ya “Snickers”, “Rafaello” markalı şokoladların reklam sloqanları bunlara misal ola bilər. Emotiv sloqanların əsas məqsədi brend və istehlakçı arasında emosional əlaqə yaratmaqdır. Məsələn, “Sevinc bəxş edin” (Coca-Cola); “Azadlığından həzz al” (Volkswagen)

“Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sloqanlar dünyanın müasir... mənzərəsinin mühüm mədəni komponentidir” [20, s. 233]. Emotiv sloqanlar bu baxımdan milli-mədəni düşüncəyə güclü təsir vasitəsi kimi çıxış edərək, müsbət brend imici yaradır və həmçinin istehlakçılara məmnunluq və xoşbəxtlik hissi aşılayır. Bu şüarlar məhsul və ya xidmətin emosional qavrayışının mühüm rol oynadığı sahələrdə xüsusilə təsirlidir.

3. Vəd verən sloqanlar

Vəd məzmunlu sloqanlar problemin həllini və ya istehlakçının yarmıış ehtiyaclarının ödənilməsinə təklif edir. Bu sloqan növü məhsul və ya xidmətin istehlakçının həyatına fayda verəcəyini və ya yaxşılaşdıracağını vəd edir. Vəd məzmunlu sloqanların əsas vəzifəsi istehlakçını müəyyən bir məhsul və ya xidməti seçməyin ona real fayda gətirəcəyinə inandırmaqdır. Məsələn, “Dove” şirkətinin reklamları, əsasən, bu səpkilidir. Bu reklamlarda təqdim edilən məhsulun qadınların gözəlliyinə daha çox zərəkət qatacağı vəd edilir. Ümumiyyətlə, arayış üçün qeyd edək ki, “Dove şirkətinin “Gözəlliyin təkamülü” adlı reklamının buraxılması müasir reklam tarixində ilk sensasiya oldu, yalnız bir gecə ərzində dəb sənayesinin səhnəarxası həyatını göstərən video çarxı bir milyondan çox adam izləmişdi” [3].

Bu bir daha onu sübut edir ki, vəd məzmunlu sloqanlar istehlakçıları müəyyən fayda əldə etmək məqsədi ilə təklif edilən məhsulu almağa və ya

xidmətdən yararlanmağa sövq edir. Bu tip reklam şüarları, xüsusilə, rəqabətin yüksək olduğu və istehlakçıların ehtiyaclarının həlli yollarını axtardığı sahələrdə aktualdır.

4. Nəqli sloqanlar. Nəqli sloqanlarda hekayələr əsasında yaradılan obrazlardan istifadə edilir. Burada belə bir sual oluna bilər ki, bir halda ki, reklam şüarları qısa və lakonik ifadələrdən, cümlələrdən ibarətdirsə, o zaman bu kiçik struktur daxilində bütöv bir hekayə necə yerləşdirilir? Burada semantik ellipsis hadisəsinə müraciət edilir. Bu hadisə hesabına bir cümlə ilə bütöv bir mətnə sığa biləcək məlumat, qısa hekayə və ya lətifə bir cümlə ilə ifadə edilir. K.Ə.Həbibova semantik ellipsisi üslubi hadisə kimi dəyərləndirərək qeyd edir ki, “semantik ellipsis sintaktik səviyyədə təzahür edir və informasiya daşıyıcısı olan bir və ya bir neçə müstəqil cümlənin sintaktik bütöv daxilində ixtisarı kimi çıxış edir” [1, s.14]. Nəqli sloqanların tərtibatı zamanı da məhz bu prinsipdən istifadə edilərək (sintaktik strukturların tam ixtisarından) reklam şüarları tərtib edilir.

“Reklam mətni hazırlanarkən reklamda hansı psixoloji impulsdan istifadə ediləcəyi və onun dillə necə çatdırılacağı (ifadə ediləcəyi) nəzərə alınmalıdır” [4, s. 234.]. Bu baxımdan belə sloqanlar reklam tərtibçiləri tərəfindən istehlakçılar üçün yadda qalan və ruhlandırıcı ola biləcək şəxsi, brendlə bağlı hekayələr yaratmağa kömək edir.

5. Əmr məzmunlu sloqanlar. Əmr məzmunlu sloqanlar istehlakçılara açıq əmrlər və ya hərəkətə çağırışlarla müraciət edir. Onlara “et”, “çalış”, “get” və s. kimi sözlər daxil ola bilər. Əmr şüarlarının əsas məqsədi istehlakçıları məhsul və ya xidmət almaq, veb sayta daxil olmaq və ya qeydiyyatdan keçmək kimi konkret hərəkətlərə yönəltməkdir. Məsələn, “İndi sifariş ver, 50% endirim qazan” (Kontakt Home), “Susuzluğuna son qoy!” (Sprite qazlı içki) və s.

K.Ə.Həbibova bu tip reklam sloqanlarını təhlil edərkən qeyd edir ki, “bu qəbil reklam mətnləri çağırış xarakterli olaraq, böyük insan kütləsinin diqqətini cəlb etmək məqsədi güdür” [1, s. 151]. Əmr məzmunlu reklam sloqanları istehlakçıları hərəkətə keçməyə təşviq edir və bu səciyyəsinə görə də belə şüarlar satışları əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Nəticə. Yekun olaraq qeyd edək ki, reklam şüarları marketing dünyasında çoxfunksiyalı bir vasitədir. Onlar məlumat verə, emosiyalar oyada, fayda vəd edər, hekayələr danışa və hərəkətə rəhbərlik edə bilərlər.

Reklam mətnlərinin tərtibatı zamanı sloqan növünün seçimi markanın məqsədlərindən və auditoriyanın nəzərə alınmalı olan xüsusiyyətlərindən və keyfiyyətindən asılıdır.

Reklam strategiyasının bir hissəsi kimi müxtəlif şüar növlərinin kombinə edilərək birləşdirilməsi uğurlu nəticələr əldə etmək üçün ən yaxşı həll yolu ola bilər.

Növündən asılı olmayaraq bütün reklam sloqanlarının əsas funksiyası istehlakçının diqqətini reklam olunan məhsula cəlb etmək və sonuncunu bu məhsulu almağa inandırmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Həbibova, K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
 2. Məmmədov, A. Reklamlarımızın dili. 17.11.2019: [Elektron resurs]: URL: <https://stm.az/ru/news/91/reklamlarimizin-dili> (Müraciət edilmə tarixi: 19.09.2023).
 3. Reklam haqqında eşitmədiyimiz 15 maraqlı fakt // Baker.az. 19.14.2018 [Elektron resurs]: URL: <https://banker.az/reklam-haqqinda-esitmadiyiniz-15-maraqli-fakt/>
- Türk dilində:
4. İnce, I. Reklam diline dilbilimsel bir bakış // Hacettepe Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Dergisi. 1993. Cilt 10, Sayı 1, s. 231-245: [Elektron resurs]: URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606932> (Müraciət tarixi: 20.10.2023).
 5. Mengü, M.M. Reklam sloganları ve tüketici zihni // İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 2006. Sayı 25, s. 109-121.

İngilis dilində:

6. Batra, R., & Ray, M.L. The Effects of Slogan Characteristics on Consumer Responses to Slogans // Journal of Marketing Research, 1986. Vol. 23. Issue 1, pp. 44-50.
7. Bhat, S., & Sudharshan, D. The Influence of Advertising Slogans on the Evolution of Consumer Brand Preferences // Journal of Advertising, 1995. Vol. 24. Issue 2, pp. 25-40.
8. Heath, T.B., & Lee, A. The Impact of Different Advertising Appeals on Brand Attitude // Journal of Advertising Research, 2012. Vol. 52. Issue 3, pp. 331-342.
9. Pham, M. T. Emotion and Reason in Persuasion: Applying the ARI Model and The Heuristic-Systematic Model // Journal of Consumer Psychology, 2007. Vol. 17§ Issue 1, pp.

Rus dilində:

10. Амосова, Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956. 218 с.
11. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. [2-е изд., стер.]. Москва: УРСС; Едиториал УРСС, 2004. 571 с.
12. Зорина, Е.С., Дрожащих, А.В. Языковые особенности рекламных слоганов (на материале русскоязычной рекламы бутилированной питьевой воды) // Достижения молодежной науки для агропромышленного комплекса: Сборник материалов LVI научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Тюмень, 14–18 марта 2022 года. Том Часть 3. – Тюмень: Государственный аграрный университет Северного Зауралья, 2022, с. 744-748.

Мусаева Эльзана

ТИПЫ РЕКЛАМНЫХ СЛОГАНОВ: ОРУДИЯ ВОЗДЕЙСТВИЯ АННОТАЦИЯ

Эта статья представляет собой обширный обзор различных типов рекламных слоганов и их влияния на современное маркетинговое сообщество. Рекламные слоганы как часть рекламной стратегии являются мощными коммуникативными инструментами, которые могут создавать образы, вызывать эмоции и мотивировать к действию. В статье представлена классификация рекламных слоганов и выделен каждый вид рекламных слоганов, приведены примеры и проанализировано, как они влияют на аудиторию. Исследование подчеркивает важность выбора правильного типа слогана в зависимости от целей бренда и аудитории. Актуальность статьи связана с влиянием рекламы на современное общество и бизнес, а ее научная новизна заключается в анализе языковых аспектов рекламных слоганов и определении их различных прагматических функций. В исследовании представлена полезная информация по лингвистике и маркетингу, а также практические рекомендации для маркетологов и рекламодателей.

Ключевые слова: реклама, слоган, лингвистика, рекламный текст, типы слоганов, маркетинг, коммуникация, прагматика.

Musayeva Elzana

TYPES OF ADVERTISING SLOGANS: INSTRUMENTS OF INFLUENCE ABSTRACT

This article provides an extensive overview of various types of advertising slogans and their impact on the modern marketing community. Advertising slogans, as a part of advertising strategy, are powerful communicative tools that can create images, evoke emotions, and motivate action. The article presents a classification of advertising slogans, with each type of slogan highlighted, examples provided, and an analysis of their influence on the audience. The study emphasizes the importance of choosing the right type of slogan based on brand objectives and the target audience. The relevance of the article is linked to the influence of advertising on contemporary society and business, while its scientific novelty lies in the analysis of linguistic aspects of advertising slogans and the identification of their various pragmatic functions. The research offers valuable insights into linguistics and marketing, along with practical recommendations for marketers and advertisers.

Keywords: advertising, slogan, linguistics, advertising text, types of slogans, marketing, communication, pragmatics.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zahirə Əliyeva

MƏRYƏM ƏSƏDOVA NAMIQ
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 115
e-mail: maryam.asadova29@gmail.com

FELİ XƏBƏRƏ MALİK OLAN CÜMLƏLƏRDƏ ASPEKTUALLIQ

Xülasə

Feil əsas nitq hissəsi kimi unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Feil müəyyən morfoloji funksiyalar vasitəsilə məlumatı çatdırır, bununla yanaşı, bəzi sintaktik funksiyaları ilə cümlədə zəruri elementləri bir növ təyin edir. Dilçiliyin funksional sahəsinin predmeti kimi nitq hissələri bölməsinin əsas komponenti olan feil aspektuallıq anlayışı ilə xarakterizə olunur. Feil və feilin tərz kateqoriyaları aspektuallıq vasitəsilə geniş təsir imkanlarına yiyələnir. Aspektuallıq, bir qayda olaraq unikal xüsusiyyətlərə malik olub zaman anlayışı ilə də sıx əlaqədardır. Aspektuallıq, ənənəvi olaraq tarixən mövcud olan, hər dildə fərqli şəkildə ifadə olunan anlayışdır. Aspektuallıq praqmatik kateqoriya qismində də çıxış edir, başqa sözlə təsvir etsək, praktikada xüsusi olaraq istifadəsi kimi başa düşülür. Funksional dilçilik qrammatikası və praqmatikanın mövzusu olan aspektuallıq əksər dillərdə feilin tərzini tənzimləyir. Əksər dillərdə isə aspektual kateqoriya zaman formalarından biri kimi təqdim olunur. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsi aspektual kateqoriyaları və onun dəqiq sərhədlərini müəyyən etməklə məşğul olur. Əksər hallarda aspektuallıq zamanın daxilində öyrənilib tədqiq edilir. Bu zaman aspektuallıq anlayışı hərəkət axınının xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Tarixən aspektuallığın öyrənilməsi praqmatik kateqoriyaya aid olaraq praktikada spesifik istifadəni təmin etmişdir. Qrammatika və praqmatika bölmələrinin mövzusu olan aspektuallıq funksional dilçilik, anlayışı olaraq digər sahələrdə də təmsil olunur.

Açar sözlər: aspektuallıq, feil, morfoloji kateqoriya, feili xəbər, sintaktik kateqoriya feillərdə tərz kateqoriyası

АСПЕКТУАЛЬНОСТЬ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ГЛАГОЛОМ

РЕЗЮМЕ

Как основная часть речи глагол характеризуется уникальными особенностями. Глагол включает в себя определенные морфологические функции по передаче информации и некоторые синтаксические функции по определению необходимых элементов в предложении. Глагол, являющийся основным компонентом деления частей речи, являющегося функциональной областью языкознания, определяется понятием аспектуальности. Категории глагола и способов глагольного действия глагола приобретают широкий

диапазон влияния посредством аспектуальности. Аспектуальность, как правило, обладает уникальными свойствами и тесно связана с понятием времени. Аспектуальность – традиционно исторически существующее понятие, выраженное в каждом языке по-разному. Аспектуальность является прагматическим исследованием категории и специально предусмотрено ее использование на практике. Аспектуальность, предмет разделов грамматики и прагматики функциональной лингвистики, также управляет временем глагола в большинстве языков. Видовая категория представлена как одна из временных форм. Видовые категории языкознания на современном этапе развития определяют его точные границы. В большинстве случаев аспектуальность приобретает со временем. Эта концепция воплощает в себе особенности транспортного потока. Исторически изучение аспектуальности обеспечило конкретное применение на практике в качестве прагматической категории. Аспектуальность - предмет разделов грамматики и прагматики функциональной лингвистики - узко представлена в большинстве языков.

Ключевые слова: аспектуальность, глагол, глагольное сказуемое, категория способов действия в глаголах

ASPECTUALITY IN SENTENCES WITH VERBAL PREDICATES SUMMARY

As the main part of speech the verb is characterized by unique features. The verb includes certain morphological functions to convey information and some syntactic functions to determine the necessary elements in the sentence. The verb, which is the main component of the division of parts of speech, which is a functional area of linguistics, is defined by the concept of aspectuality. Verbs and verbal moods categories gain real influence through aspectuality. Aspectuality, as a rule, has unique properties and is closely related to the concept of time. Aspectuality is a traditionally historically existing concept, expressed differently in each language. Aspectuality is a pragmatic category study and its use in practice is specifically provided. Aspectuality, the subject of the grammar and pragmatics sections of functional linguistics, also governs verb tense in most languages. The aspectual category is presented as one of the tense forms. Aspectual categories of linguistics at the modern stage of development determine its exact boundaries. In most cases, aspectuality is learned over time. This concept embodies the characteristics of the traffic flow. Historically, the study of aspectuality has provided a specific use in practice as a pragmatic category. Aspectuality, the subject of grammar and pragmatics sections, functional linguistics, is narrowly represented in most languages.

Key words: aspectuality, verb, verbal predicate, category of modes in verbs

Dilin həm təcrübi, həm də nəzəri baxımdan tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilçiliyə dair bir sıra mürəkkəb xüsusiyyətlər var. Onları yalnız qarşılıqlı şəkildə tədqiq etdikdə istənilən nəticə əldə etmək mümkündür. Belə sahələrə misal kimi modallıq, temporallıq, aspektuallıq və s. göstərə bilərik. Tədqiqatlar tarixi boyunca, bir çox tədqiqatçının diqqətini cəlb edən aspektuallıq dilçilik tarixinin ən qədim sahələrindən biri olub nitq hissələrinin feil növü haqqında məsələlərə məntiqi və məqsədli yanaşmanı özündə ehtiva edir. Aspektuallıq, müvafiq mövqe mahiyyəti daşdığından feil növlərinin kateqoriyasını və mövcud semantik əlaqələri öyrənir. Aspektuallıq həmçinin modallığı da ehtiva etdiyindən nitqin ümumi məzmununun xarakterini müəyyənləşdirir. Aspektuallıq fellərin təhlilini pragmatik yolla izah edir. Aspektuallıq, bitkin fikir ifadə edən fellərlə işlənir, prosesin davamını ifadə edən feillərlə isə təfsir olunur. Belə olan halda fellərdən sonra xətti ardıcılıqla ifadə olunan fikir işlənə bilər. Semantik baxımdan bir-birinə yaxın olan əsas fellərin arasındakı ziddiyyətin təhlili aspektuallığın əsas obyektini təşkil edir.

Rus filoloq A.V.Bondarko aspektuallığı bu cür şərh etmişdir. *“Aspektuallıq – hərəkətin zamanla necə axmasını və paylanmasını səciyyələndirən semantik kateqorik bir əlamətdir.”* Aspektuallıq həm ierarxik təşkil edilən tərkib kimi, həm də, bu tərkib hissəsini təşkil edən bütün komponentlərin qarşılıqlı təsiri kimi bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu mövzu haqqında aparılan genişmiqyaslı tədqiqatların əksəriyyəti rus dilçilərinə aiddir. Belə ki, A.V.Bondarko, S.Y. Maslova, M.A.Şelyakin, V.S.Xrakovskiy və başqalarının bu istiqamətdəki tədqiqatları, yanaşmaları böyük maraq doğurur. İngilis dilçilərindən B.Comrie, R.I.Binnick, H.J.Verkuyl və s.; italyan dilçilərindən P.M.Bertinetto, M.Berretta, F. Rosi və digərləri bu mövzuya diqqət ayırmışlar.

Aspektuallığa tərif verən fransız linqvisti olan E.Coseriu *“aspekt hadisələrin gedişatını anlama üsullarıdır.”* fikrinə istinadən B.Comrie deyilənləri ümumiləşdirərək aspektə qısaca bu cür şərh vermişdir: *“Aspekt hansısa bir hadisənin, situasiyanın daxili temporal ardıcılığını görə bilmək üçün müxtəlif baxış üsuludur.”* zaman vəziyyətin temporal yerləşməsinə başqa bir temporal istinad nöqtəsiylə(məsələn söyləmə anı) əlaqəli olduğu halda, aspekt isə hadisənin özünün struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir.

Aspektuallıq müasir dil üslubunun formalaşmasında əsas rol oynayır və özünəməxsus daxili qaydalara malikdir. Morfoloji baxımdan diqqət yetirsək, məlum olur ki, dilin lüğət tərkibində ən geniş işləklilik imkanlarına malik olan nitq hissəsi feildir [4. s. 30]. Feil həm ədəbi, həm də məişət üslubunda istifadə olunur. Feil, nitqə emosional-ekspressiv məna aşılایır və ona sintaktik baxımdan səciyyəvi xüsusiyyət qazandırır. Feil o qədər geniş bir sahəni əhatə edir ki, həm qədim qrammatiklər, həm də müasir dilçilər bununla bağlı müxtəlif genişmiqyaslı tədqiqatlar aparıb müxtəlif cür tərif vermişlər. Onlar arasında bəzi geniş yayılmış müddəalara nəzər salaq. İtalyan dilçilərindən V.Nannucci feili şərh edərkən, bu cür izah edib. *“Hind- Avropa*

dillərində feil qrammatik vasitələrlə və bəzi analogi üsullarla zaman, aspekt, tərz, şəxs, növ və kəmiyyət bildirir.” Bu proses aşağıdakı yollarla baş verir;

1. müəyyən suffikslərin köməyi ilə və ya feil kökünün son saitinin dəyişmə yolu ilə. Məsələn; “andare” (getmək) feilinin indiki zamanda şəxsə görə təsriflənməsi buna bariz nümunədir. Belə ki, feil kökü dəyişikliyə uğrayaraq, *-vado, vai, va,...* kimi şəxsə görə dəyişir.

2. feilin fleksiyaya uğraması və təsriflənməsi yolu ilə. Məsələn: “scrivere” (yazmaq) feili *-loro scrivono* formasında zaman, şəxs, kəmiyyət, növ ifadə edir. [8]

Feil əsas nitq hissəsi kimi dil üslubunu zənginləşdirir və fərdiliyi təmin edir. Kateqoriya baxımından feil morfologiyasının çoxmənalılığını və frazeoloji birləşmələrin yaranmasını tənzimləyir. Feil, əsasən bir fikrin digər şəxsə bitmiş mənada çatdırılmasını təmin edərək cümlənin tamamlanmasını reallaşdırır. Əsas nitq hissəsi kimi feilin səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə müəyyən etmək üçün dilçiliyin digər sahələri ilə diferensial şəkildə tədqiq etmək tələb olunur. Hərəkət bildirən nitq hissəsi kimi feilin qanunauyğunluqları və lüğəvi mənalari aspektuallıq vasitəsi ilə çoxkateqoriyalı kompleks olaraq təhlil edilir. Q.Kazımov qeyd edir ki, “*Cümlədə fikir predmetinin çatdırılması funksiyasını xəbər icra edir. Xəbər nitq predmetini səciyyələndirərək onun hərəkəti, işi və s. barədə informasiya əldə etməyə şərait yaradır. İfadə etdiyi məlumat çox vaxt zaman və şəxslə əlaqəli olub, modal münasibət də əks etdirir.*” Q.Ş.Kazımov onu da vurğulayır ki, xəbərin əsas işini nitq predmetinin modal-zaman xarakteristikasını vermək təşkil edir. Hərəkət feilin təsrif formaları ilə və müəyyən feili birləşmələrlə ifadə olunur. Müvafiq təsriflənmə formaları ilə daha konkret təsvir etsək, əmr, xəbər, arzu, lazım, vacib, şərt və frazeoloji birləşmələrlə işlənən xəbər növü vardır ki, ona feili xəbər deyilir [2. s. 116].

Feili xəbər cümlə həddləri çərçivəsində hərəkət bildirir. Aparılan tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, feil nitq hissəsi olaraq cümlənin əsas tərkibini təşkil edən parametrləri konstruktiv olaraq əlaqələndirdiyi kimi feili xəbər də, cümlədə bir-biri ilə fərqli məna kəsb edən iki fikir olduqda oxşar meyillərin təzahürü şərtlənir. Bundan əlavə, predikatlar (dilçilikdə feili xəbər həm də bu cür adlanır) həmişə məntiqi-semantik funksiyanı yerinə yetirir və digər cümlə üzvü olan tamamlığı seçib idarə edən və cümlə ilə rəhbərliyi təmin edən element kimi təsvir edilir. Onlar həm də aktantlara (Struktur dilçilikdə feil və eləcə də, tamamlıq ilə feili birləşmələrin əmələ gətirdiyi tərkibdə hərəkəti icra edən cümlə üzvü aktant adlanır. Ənənəvi qrammatikada bu mübtədərdir.) tematik rolların təyin edilməsində iştirak edir; başqa sözlə, təsvir etmək lazım gələrsə, predikatlar vasitəsilə təsvir edilən məzmun şəxs, zaman, aspekt və modallıq kimi qrammatik vasitələrlə ifadə olunur və kommunikativ akta uyğun olaraq zaman - məkan həddlərini icra edir [7].

Hər hansı bir hadisənin müəyyən edilməmiş bir müddət ərzində təkrarlanmasının elmi dildə təfsiri də feil sayəsində mümkün olur. Aspektuallıq

faktoru bu və ya digər şəkildə türk dillərində də vardır. Ancaq bir çox dünya dillərində olduğu kimi ümumtürk dilində aspektulluğun konkret bir kateqoriya olaraq morfoloji göstəriciləri yoxdur [5. s.21]. Yəni ilk növbədə, müəyyənləşdirilən aspektlər aspektuallıq, zaman, səbəbiyyət və s. semantik kateqoriyalara görə bir-birindən fərqləndirilir. Daha sonra isə, tədqiq edilən obyekt olan aspektlər kateqoriya qurucu əlamətlərə görə müəyyən olunur. Bunlar qrammatik, leksik və leksikoqrafik xarakterli təsnifləndirici, şəkilləndirici sözdüzəltmə morfoloji əlamətləri və felin növ şəkilçiləri və ya hal, felin zaman, şəkil sözdəyişdirici şəkilçilərinə və s. görə bir-birindən ayrılmalıdır [5. s.24].

Aspektuallıq feil ilə ifadə olunan xəbərin semantik subyektlərini müəyyənləşdirir. Feil, cümlənin konseptuallaşdırma üsulu ilə təhlilinə şərait yaradır. Yəni, hadisələrin danışan tərəfdən izahı təklif olunur. Cümlənin aspektual baxımdan təhlili də bütün nominal arqumentlərin səbəb-nəticə əlaqələrini tənzimləyir. Aspektuallıq baxımından məlumatların təhlili daha çox konstruktiv səciyyəyə malik olur. Feilin xəbər və ya hərəkət baxımından təhlili bu mərhələləri əhatə edir: *başlanğıc, davam, sonlandırma*. Aspektuallığı xarakterizə edən bu izaha tərz kateqoriyasını şamil edə bilərik. Başqa sözlə desək, bu və ya digər dildə aspektuallıq tərz kateqoriyasını əhatə edib onu dərinləndirən bir sahədir. Bununla bağlı olaraq, Q. Kazımovun lakonik tərifinə nəzər yetirək: “... *tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır. Hal- hərəkətin icra olunub qurtarması yaxud olunmaması, bitib- bitməməsi, başlanıb- başlanmaması tərz kateqoriyasını təşkil edir. Tərz mənası cümlədə - şəxsi feildə ortaqlı şəkilçi və köməkçi sözlərlə ifadə olunur.*”[3. s.211] Deyilənlərin daha aydın olması üçün Q.Paşayevanın “Ana” şeiri üzərində fikrimizi aşağıdakı kimi izah edək:

.....
Bu gecə
Səsin gəlirdi qulaqlarıma –
Mənə nağıl **danışırdın**,
Xeyirin həmişə Şərə qalib gələcəyini **deyirdin**.
Mən düz 36 il Xeyirin qələbəsinə **gözlədim**,
Şər qalib gələndə **ağladım**, ana!
Sənin nağılların belə **qurtarmırdı** axı...
Səni **dinləyirdim**, ana,
"Biri vardı, biri yox" **deyirdin**.

Şeirdə feilin tərz kateqoriyasına uyğun mənalı sözləri müvafiq olaraq bu cür xarakterizə edə bilərik; *səsin gəlirdi, danışırdın, qurtarmırdı, dinləyirdim, deyirdin* feilləri hərəkətin davamlı, təkrarlanan olmasını bildirir; *gözlədim, ağladım* hərəkətin icra olunub tamamlanması mənasını ifadə edir.

Məni uşaqlığıma **apar**, ana,
Sonu xoşbəxtliklə qurtaran nağıllar **danış**.

Bu bənddəki **apar**, **danış** feillərində müvafiq olaraq hərəkətin fiziki icrasına hələ başlanmaması ifadə olunur.

Feil hal-hərəkətin icra olunmasını sona qədər izləyir və cümlənin morfoloji üsulunu təyin edir. Bu baxımdan feilin müvafiq tərz və ya sintaktik kateqoriyası məsələsi diqqəti cəlb edir. Feilin tərz kateqoriyası tərz şəkilçilərinin köməyi ilə tənzimlənir. Qeyd edək ki, feilin tərz kateqoriyası əsasən morfoloji və sintaktik olmaqla iki üsulla əmələ gəlir [5. s.116]. Morfoloji üsulla tərz mənasının yaranması üçün tərz şəkilçiləri adlandırılan xüsusi şəkilçilərdən və zaman şəkilçilərindən istifadə olunur. Zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunan işi icra olunub qurtarmasına və bitib-bitməməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. işin icra olunub bitdiyini göstərənlər;
2. işin bitmədiyini – davam etməkdə olduğunu və ya başlanmadığını göstərənlər.

Birinci qrup işin icra olunub bitdiyini göstərən tərz, bitmiş tərz adlanır: *baxdım, baxdı, baxmsan, baxmışıq, baxıbsan, baxmışdınız, baxmışmış* və s. İkinci qrup işin icrasının başlandığını, lakin bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu və ya icrasına başlanmadığını göstərən tərz, bitməmiş tərz adlanır: *baxıram, baxırmışsan, baxardım, baxarmışsan, baxmaqdayam, baxmaqdayıq baxmaqda idiniz, baxmaqda imişsən; baxacağam, baxarsan, baxsın, baxmalıdır, baxasıdır, baxa, baxsalar* və s. Bir sıra şəkilçilər hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə səbəb olur və hərəkətin sürəkliliyini, təkrar-təkrar və davamlı şəkildə icrasını bildirir. Bu şəkilçilər bir neçə sözlə, bəzən bir-iki feillə işlənir. Bunlar mahiyyət etibarı ilə sözdüzəldici şəkilçilərdir:

- ala, -ələ şəkilçisi: *eşmək – eşləmək, ovmaq – ovalamaq* və s.
- ın, -in, -un, -ün şəkilçisi: *yaymaq – yayınmaq, döymək – döyünmək, çırpmaq – çırpınmaq, demək – deyilmək* və s.
- ıx, -ik, -ux, -ük şəkilçisi: *durmaq – duruxmaq, döymək – döyükmək, keyimək – keyikmək, bezmək – bezikmək* və s.
- la, -lə şəkilçisi: *tapdamaq – tapdalamaq, çalxamaq – çalxalamaq* və s.
- ış, -iş şəkilçisi: *yazmaq – yazışmaq* və s.
- ı, -i şəkilçisi: *qazmaq – qazımaq, sürmək – sürümək* və s.

Sayca az olan bu şəkilçiləri qəbul edən sözlərdə də işin icra olunub qurtarması, bitib bitməməsi zaman şəkilçiləri ilə müəyyənləşir. Məsələn: qovladı – bitmiş tərz; qovlayır – bitməmiş tərz.

Sintaktik üsulla tərz mənasının yaranması üçün analitik feillərdən istifadə edilir. *-ıb, -ib, -ub, -üb; -araq, -ərək; -a-a, -ə-ə* şəkilçili feli bağlama şəxsi feillə birləşərək analitik forma əmələ gətirir [3. s.214]. Məsələn: *duruxub durmaq; ağlayaraq gözləmək; baxa-baxa qalmaq* və s.

Aspektuallıq və ya felin tərz kateqoriyası faktına və onun dilin qrammatik səviyyəsində ifadəsinə bağlı olaraq əldə edilən birinci nəticə türkoloji dilçilikdə dövrünə görə o zamanlar yeni bir elmi-metodik kəşf səciyyəsi daşıyırdı. İkinci nəticə isə türkoloji dilçilikdə daha “Altay dilinin qrammatikası” əsərindən etibarən mövcud idi. Beləliklə, 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərdən etibarən sözügedən fenomen, yuxarıda da göstərildiyi kimi, artıq sadəcə qrammatika səviyyəsində deyil, öncə leksik və sintaktik olaraq, günümüzdə isə kontekstual və konseptual baxımlardan da işıqlandırılmaqdadır.

Feil morfoloji, xəbər isə sintaktik kateqoriyadır. Xəbərin ifadə etdiyi predikativlik onun daha çox morfoloji analoqu olan feil vasitəsiylə baş tutur. Müxtəlif sistemli dillərdə feili xəbər quruluşuna görə sadə (italyan dili - *io guardo*, Azərbaycan dili - *mən baxıram*, ingilis dili - *I watch* və s.) və ya mürəkkəb/tərkibi (*guardando dormire*, *baxa-baxa yatmaq, watching sleep*) olur. Morfoloji cəhətdən sadə feillər bitmiş və bitməmiş tərzdə verilə bilər. Ümumiyyətlə, dildə mürəkkəb feilin olub olmaması ilə bağlı çoxsaylı fikir ayrılıqları bu gün də qalmaqdadır. Buna istinadən, əksər dilçilər dolayısı ilə xəbərin də quruluşca mürəkkəb olması ilə bağlı ortaq qərara gəlməyiblər. Bu səbəbdən də, digər ifadə vasitələrindən fərqli olaraq, *hazırlaşmağa başladı*., *yeyə-yeyə baxdı* kimi feili xəbər olan cümlələrdəki feili birləşmələri müvafiq olaraq quruluşca tərkibi hesab etməyi məqbul hal saymaq olar. Dildə quruluşca mürəkkəb hesab edilən feili xəbəri morfoloji cəhətdən təhlil etsək müşahidə edərik ki, onun elementlərindən biri asılı olub semantik cəhətdən tərz bildirən sözlərdən ibarət olur. Məsələn: *oxuyub bitirməlidir*, *danışa-danışa rahatladım*. Morfoloji cəhətdən bu nümunədəki feili xəbərləri təhlil edək.

əsas tərəf : bitirməlidir, rahatladım

asılı tərəf: oxuyub, danışa-danışa

Başlıca leksik məna əsas tərəfdə olur. Başqa cür belə izah edə bilərik. Əsas tərəfdəki feillər müvafiq olaraq feilin zaman, şəkil, şəxs əlamətlərini qəbul edib dəyişir: “*bitirməlidir*” 3-cü şəxsin təkində və feilin vacib şəklində ; “*rahatladım*” 1-ci şəxsin təkində feilin xəbər şəklində və keçmiş zamanda işlənib. İkinci yaxud asılı tərəfdəki feillər isə əsas tərəfdəki feilləri tərz cəhətdən tamamlayır: *oxuyub, danışa-danışa* feili bağlama qismində çıxış edərək predikativ konstruksiyanın asılı tərəfində dayanır. [4. s.174]

İtalyan dilində feili xəbərlərdə aspektuallığın ifadə vasitələri Azərbaycan dilindəkindən qismən fərqlidir. Hind-Avropa dil ailəsində daxil olan bir dil olan italyan dilində aspektuallığın ifadə vasitələri kimi *stare per +məsdər* (nəsə etməyə başlamaq, hazırlaşmaq), *mettere di +məsdər* (nəyisə etməyi dayandırmaq) və s. kimi feili birləşmələr iştirak edir. Məsələn:

- *Lui sta per uscire*. – O çıxmaq üzrədir. (yəni o, çıxmağa hazırlaşır.)

- *Lucia e Ugo hanno smesso di fumare.* – Luçia və Uqo siqaret çəkməyi dayandırıb(yəni tərgizib)

Burada altından xətt çəkilmiş feili xəbərlərdir və əsas və köməkçi olmaqla iki hissədən ibarətdir. Köməkçi hissə xəbərin qrammatik mənasını təyin etdiyi halda, əsas leksik mənanı bildirən məsdər öz növbəsində hərəkətin modallıq/tərz, zaman və aspektualılıqla bağlı xüsusiyyətlərini əks etdirir. [7]

Rus dilçiliyində də tərz kateqoriyası böyük əhəmiyyətə malikdir. Rus dilində tərz kateqoriyası feilin forma və əlamətləri ilə əlaqəli olub nitq vərdişlərinin inkişafında xüsusi rola malikdir. Əgər hərəkət daxili həddi, hüdudları çərçivəsində qurtararsa, tamamlanarsa bu zaman feil bitmiş tərz; hərəkətin son həddini, yaxud nətcəsini deyil, onun davamlı, təkrarlanan olmasını bildirirsə bu zaman feil bitməmiş tərz ifadə edir. Rus dilçiliyində bitmiş tərzdə ifadə olunan feillər ancaq keçmiş və sadə gələcək zamanda işlənə bilir. Bitməmiş tərz ilə ifadə olunan feillər isə hər üç zaman formasında rast gəlinir. Bir qayda olaraq, bu iki tərz aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. Müəyyən suffikslər vasitəsiylə ; *обуть- обувать*.
2. Müəyyən önşəkilçilər vasitəsiylə ; *писать- подписать*
3. Bitmiş tərz feillər önlüklərlə, önşəkilçilərlə işlənir və əsasında *ны* suffiksi olan feillər olur. Önlüksüz, önşəkilçisiz işlənən və *ны* əsasında suffiksi olan yerdə qalan feillər bəzən bitmiş və bəzən də bitməmiş tərzdə işlədilir
4. Eyni mənalı feillərin hər iki tərz fərqli sözlərlə ifadə olunur;
5. Kontekstdən asılı olaraq heç bir formal göstərcisi olmadan bəzi feillər hər iki tərzdə işlənə bilir.
6. İfadə etdiyi mənadan asılı olaraq bəzi feillər yalnız və yalnız bir tərzdə ifadə olunur. Məsələn: *пунуться*(atılmaq) mənasında həmişə bitmiş tərzdə, *присутствовать* (hazır olmaq) kimi feillər həmişə bitməmiş tərzdə verilməlidir [8].

Aspektualılığın feilin tərz kateqoriyası və semantik tərzin müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğunu xatırlatmaq vacibdir. Hərəkətin tərz kateqoriyası dedikdə, feilin ifadə etdiyi işin icra olunub qurtarılıb qurtarmaması, davamlılığı, işin icrasına başlanıb başlanmadığı, birdəfəliliyi, təkrarlanıb təkrarlanması və s. mənalı ifadə etdiyini nəzərə alınır. Danışanın söyləmin məzmununa münasibətini xarakterizə etdiyi üçün aspektualılıq bu baxımdan modallıq kateqoriyası ilə oxşardır [1. s. 376].

Predikat cümlənin struktur və semantik mərkəzidir. Ənənəvi qrammatikada feili xəbər modallıq və aspektualılıq ifadə edən element qismində çıxış edir. Xəbər deyilən və ya təsdiq edilən əsas cümlə üzvü olub yüksək semantik sıxlığa malik element kimi xarakterizə olunur. Onu cümlədən çıxardıqda, cümlənin nəinki qrammatik norması pozular, həm də cümlə özünün informativ funksiyasını itirir. Feilə və feili xəbərə məxsus yaxud onunla sıx əlaqədar cümlələrin leksik, morfoloji

və sintaktik müstəvidəki əlamətləri aspektuallıq baxımından təhlil oluna bilər. Belə ki, feili xəbərdə aspektuallıq cümlədə yeni mənalara yüklənməsi nəticəsində müvafiq kateqoriya səviyyəsi əldə edir. Cümlədə sözlərin dəyişdirilməsi müvafiq formaların yaranmasını şərtləndirir və aspektuallıq koqnitiv olaraq yeni bir tərz kateqoriyası səviyyəsini əldə edir. Qrammatik kateqoriyaların ifadə olunmasında funksional baza təşkil edən feil xəbərin müvafiq olaraq təsəvvirlənməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, İ.Ə., Kazımbəy M.A. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası). Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2017 – 1007 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Ağamalı H., Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 s
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Nurlan», 2010, 400 s
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild . Bakı, 2019. 464 s.
5. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, 2012. 441 s.

İnternet saytları

6. <https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/114837.pdf>
7. <https://www.treccani.it/vocabolario/verbo/>
8. <https://kayzen.az/blog/rus-dili/151/t%C9%99rz-kateqoriyas%C4%B1.html#cut>

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Günel Bayramova

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Xarici Dillər Kafedrası
ibrahimova.matanat64@mail.ru

TEXNİKİ UNIVERSİTETDƏ İNGİLİS DİLİNİ ÖYRƏNƏN TƏLƏBƏLƏR ARASINDA LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞMASI

XÜLASƏ

Xarici dilin tədrisi, kommunikativ, idrak, mədəniyyətlərarası və diskursiv komponentləri özündə cəmləşdirən çox mədəniyyətli xarici dil biliklərinin formalaşmasını əhatə edir. Bütün bu komponentlərin uğurla formalaşması üçün tələbələrə öyrənilən xarici dilin lüğət və qrammatikası bilikləri lazımdır. Bununla birlikdə lüğət hələ də imperativ rol oynayır. Xarici dil öyrətməkdə məqsəd xarici dildə ünsiyyət qurmaqdır. Əlbətdə ki, tələbənin lüğəti daha zəngin olmalıdır ki, ingilis dilində daha sərbəst danışa və fikirlərini ifadə edə bilsin. Məhz bu baxımdan, xüsusən də texniki universitetdə lüğət tədrisinin metodologiyasına və vasitələrinə diqqət yetirilməlidir. Xarici dilin uzun və davamlı öyrənilməsi prosesində, texniki universitetlərin tələbələri bu dildə ünsiyyət qurmağı öyrənməlidirlər və gördükləri, eşitdikləri, oxuduqlarına münasibətlərini bildirərək başqa bir dil və mədəniyyətin bir ünsiyyət vasitəsi olaraq xarici dildə, öyrənilən dilin şifahi və yazılı tərəfindən istifadə etmə bacarığını mənimsəməlidirlər. Bu sistemdə xarici dil lüğətinin tədrisinə xüsusi yer verilir. Nəticə etibarilə xarici lüğətlərin tədrisi leksik biliklərin, bacarıqların müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilməsi, habelə leksik materialın mənimsənilməsi üçün bir strategiya və taktika toplusudur.

Effektiv nəticə əldə etmək üçün müəllim yalnız müasir alimlərin qeyd etdiyi kimi tədris materialını həqiqi pedaqoji prosesə uyğunlaşdırmaqla yanaşı, metodologiyaya və tədris vasitələrinə də diqqət yetirməlidir.

Açar sözlər: xarici dil, texniki universitet, lüğət, metodologiya, leksik material, ünsiyyət, bacarıq, yanaşma

İngilis dili dərslərində leksik material ilə əsaslı tədbirlərə ciddi diqqət yetirilir. Söz lüğəti ilə praktik tədbirlər, şagirdin idrak, sosial və nitq inkişafının əsasını təşkil edən intellektlə sıx bağlıdır. (¹Vinogradova N.F. İbtidai təhsilin məzmununda fənn, ümumi təhsil və universal bacarıqların nisbəti haqqında/Məktəbdə xarici dillər-2008, səh. 11-15). Müxtəlif növ leksik bacarıqların uğurlu formalaşması sözlə praktik və əqli hərəkətlər arasında güclü bir əlaqə ilə təmin edilir. Belə bir əlaqənin mövcudluğu aşağıdakı səbəblərlə ifadə olunur:

1. Leksik bacarıqlar kifayət qədər yüksək səviyyədə məlumatlandırma tələb edir;

2. Leksik qaydalar təəssüf ki, yalnız kiçik bir söz qrupuna şamil olunur;

3. Çox vaxt qruplaşdırılmayan çoxlu sayda sözün rəşional yadda qalması tələbdən intellektual, könnüllü və emosional səylərə müraciət etməyi tələb edir.

Kommunikativ quruluşdakı leksik səriştəyə, R.P.Milrudun fikrincə, “nitq koqnitiv vəzifələrin həlli yolunun intellektual hazırlığı və bacarığı” daxildir (²Milrud R.P. Məktəbdə xarici dil / xarici dillərin tədrisi bacarıqları.- 1999, s. 26-34). Söz lüğətini mənimsəmə zamanı ortaya çıxan nitq düşüncə vəzifələri şifahi zəkanın inkişafına kömək edir. Şifahi zəka, ümumiyyətlə, idrak fəaliyyətinin mahirliyini təmin edən üsullar sisteminin istifadəsini ifadə edir.

Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin inkişafına informasiya yanaşmasının əhəmiyyəti qeyd olunur. Bu yanaşma tələbənin məlumat əldə etmə bacarıqları sisteminin inkişafını təmin edir. Leksik məlumatlar da daxil olmaqla məlumat əldə etmək bacarıqları intellektualdır. Söz sənətinin ustalığına gəldikdə aşağıdakılar vacibdir: a) mənimsəmə bacarıqları və b) leksik məlumatların tətbiqi bacarıqları. İki növ bacarıq alınan məlumatın funksional istiqamətini təmin edir. Maarifləndirici hərəkətləri məlumatla həyata keçirdikdən sonra leksik biliklər kateqoriyasına keçir.

Leksik məlumatlar və onun fəaliyyətini təmin edən bacarıqlar sistem təhsilini təmsil edir. Belə bir sistemin quruluşuna aşağıdakılar aiddir: a) leksik məlumatların aşkarlanması; b) onun tələbə reyestrinə daxil edilməsi; c) lüğətin vacib xüsusiyyətlərinə (işarələrinə) diqqətin yönəldilməsi; d) əsas məlumatlara diqqət yetirmək; e) “bilişsel xəritə” imicinin formalaşması; f) leksikon məlumatların kodlaşdırılması; g) alınan məlumatları tələbənin semantik yaddaş sistemə köçürmək və genişləndirmək; h) yaddaş strukturlarında sözlər haqqında məlumatların dövryyəsi (leksik məlumatların qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaşə kəsişməsi və ya əksinə); i) leksik məlumatların mürəkkəb təşkilati quruluşlara daxil edilməsi; j) tələbə şüurunda leksik informasiyanın qurulması, rəşional forma və metodların yaradılması.

İntellektual bacarıqların birinci qrupu leksik məlumatların onun saxlanması məqsədi ilə alınmasını və təşkilini təmin edir. Alınan məlumatlara əsasən onun təşkilə və işləmə bacarıqları, məlumatlandırıcı tələbə bazası yaradılır.

İkinci bacarıq qrupu öyrənilən dildə danışiq fəaliyyətində alınmış və mütəşəkkil leksik məlumatların istifadəsinə yönəldilmişdir. İkinci qrupun bacarıqları müstəqil bir sistemi təmsil edir. Buraya daxildir: a) leksik informasiyanı yeniləmək bacarıqları; b) leksik məlumatları zehni lüğətdən qısamüddətli yaddaşə çevirmə bacarıqları; c) yenilənmiş leksik məlumatları nitqin qavranılmasında istifadə etmək məqsədi ilə “sxem” (“görüntü”) şəklində saxlamaq bacarıqları; d) məlumat yerləşdirmə bacarıqları; e) mövcud nitq vəziyyətində leksik informasiyadan istifadə etmək, yəni müəyyən bir kommunikativ vəzifəni həll etmək bacarıqları; f) lüğətin

düzgün seçilməsini qiymətləndirmək bacarığı; h) leksik məlumatları dil formalarında təqdim etmə bacarıqları.

İntellektual bacarıqlar, leksik biliklərlə birlikdə ingilis dilində danışma fəaliyyətinin şüurlu tərkib hissəsini təşkil edir. Sözlərin keyfiyyətli bir nəslini təmin edir. Ünsiyyət aktlarında digər iştirakçıların ifadələrini başa düşməyə kömək edir. Bunlar tələbənin dil şüurunun vacib elementləridir. P. B. Gurvich yazırdı ki, “quruluşda şüurlu olan leksik bacarıqın həlledici spesifik cazibəsində onun mahiyyəti, yəni leksik məharətin gücü əks olunur” (³Qurviç P.B. Dil kafedralarında şifahi nitqin tədrisinin əsasları:1972, 156 s.).

Leksik və intellektual bacarıqların sıx qarşılıqlı əlaqəsi iki prosesə ciddi təsir göstərir: a) öyrənilən dil sisteminin ustalığı və b) xarici dildə nitqin tədrisi. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə daxil olan leksik bacarıqların onların komponentləri və ən şüurlu komponentləri kimi xarakterizə edilməsinə qısa nəzər salaq.

Leksik danışmaq bacarığı “leksik vahidin seçilməsinin sintez edilmiş planı və onun digərləri ilə düzgün birləşməsi, bacarıq parametrlərində yerinə yetirilmək, leksik vahidin situasiyalı istifadəsini təmin etmək və nitq fəaliyyətinin şərtlərindən biri” deməkdir (⁴Passov E.İ. Xarici dil ünsiyyətinin tədrisinin kommunikativ metodikasının əsasları 7, 1989. s. 276).

Dinləmə komponenti kimi leksik vahidlər “dinləyicinin psixoloji mexanizmlərinin leksik vahidə və uzunmüddətli yaddaşda saxlanılan daxili görüntü standartına bərabər xarici nitq signalı ilə qarşılıqlı təsirinə əsaslanan dinamik bir sistemdir” (⁵Bazina M.P. Şərti olaraq nitq məşqləri dinləməyi öyrətmək üçün leksik bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi kimi, 1987. s. 167).

Leksik oxu bacarığı tələbəyə “mətnəki leksik vahidləri qavramaq, tanımaq və dərk etmək üçün sintez edilmiş bir fəaliyyət göstərməyə” imkan verir (⁶Rəhman S.E. Leksik oxu bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş sistemi: 1984, s.24).

Leksik bacarıqların formalaşma səviyyəsi daha yüksək və güclü olur, əgər onların formalaşması və işlədilməsi prosesi şagirdin idrak fəaliyyətləri ilə dəstəklənsə bu baş verir. Leksik və intellektual bacarıqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə əlavə edilməsi bütövlükdə ingilis dilində nitqin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin artmasına şərait yaradır. Şüur elementləri və leksik bacarıqların birgə işlənmə keyfiyyəti aşağıdakıları təmin edir: a) öz displeyinin monoloji və ya dialoq şəklində mənalı qurulması; b) öyrənilən leksik vahidlərin səs və vizual qavrayış ilə tez müəyyənləşdirilməsi; c) göstərilən nitq-idrak vəzifələrinin düzgün və sürətli həlli; d) öz düşüncələrini mövcud leksik vasitələrlə adekvat ifadə etmək; e) vizual və səs mənbələrində (mətnlərdə) məlumatın adekvat qavranılması və başa düşülməsi.

İngilis dilində ilkin bilik səviyyəsi tələbələrin intellektual səylərinin aşağı qiyməti ilə təmin edilir (⁷Simonov V.P., Təhsil minimumu: ölçmə, etibarlılıq. 1994,

s. 31). a) Sözlərin fərqli modallıq şəklində tanınması; b) hazırlanmış şəkillərin tələbənin uzunmüddətli yaddaşında saxlanan standartlarla müqayisə edilməsi; c) sözlərin oxşar şəkilləri arasındakı fərq; d) qəbul edilmiş şəkillərin əvvəllər müəyyən edilmiş əlamətlərə (vizual və ya səs) görə fərqlənməsi.

Aşağıdakı intellektual hərəkət sözün lüğət vahidi kimi yadda saxlanmasını təmin edir. Bilişsel yanaşmanın tələblərinə uyğun olaraq, yadda saxlamaq həmişə şüurlu olmalıdır. R.P. Milrud qeyd edir ki, "yadda saxlama mexaniki, könüllü və bilavasitə uğurlu idrak fəaliyyəti üçün kifayət deyil" (⁸Milrud R.P. Məktəbdə xarici dil / xarici dillərin tədrisi bacarıqları.- 1999, s. 26-30). Buna görə sözlərin effektiv yadda saxlanması problemlərini həll etmək üçün metodistlər xüsusi qrafik sistem təklif edirlər. Bunlara aşağıdakılar daxildir: 1) klastr; 2) matris; 3) diaqram; 4) ağac; 5) ideoloji şəbəkə; 6) semantik xəritə.

Hər cür semantik qaydalar burada böyük əhəmiyyət daşıyır. Onlar yadda saxlamaq üçün mühüm rol oynayır: a) sözün quruluşu; b) fonetik forma; c) sözün qeyri-adi yazısı; d) başqa bir dilin (məsələn, ingilis dilinin) leksik sisteminin elementlərinin söz şəklində olması.

Leksik vahidlərdə olan əlamətlərə əsaslanaraq tələbə təkcə sözləri deyil, həm də müxtəlif əlaqələrini (məntiqi, assosiativ, söz qurma, sintaqmatik) xatırlayır. Fərqli bağlantılar hər cür semantik sxemlərin, zehni planların, hərəkətlərin sözü ilə (praktik və zehni) yadda saxlanmasını təmin edir.

Leksik bacarıqların işlənməsi, leksik bacarıqların assimilyasiya və təlim obyektini kimi formalaşdırılması prosesinə daxil olan bütün intellektual ehtiyatların üçdə birindən çoxu qədər işlədilən intellektual səriştələrlə təmin edilir. Tələbələrin sərf etdiyi intellektual bacarıqlar fərqli modallıq mətnlərində lüğətlərin sabit qavranılmasını təmin edir. Şagirdlər mətnlərin əsas fikrinin əks olunmasında leksik vahidlərin yerini və rolunu başa düşürlər.

Leksik bacarıqların növbəti inkişaf səviyyəsi tələbələrin reproduktiv fəaliyyətini təmin edir. Bu səviyyədə sözün reproduktiv və məhsuldar sahibi olması üçün xarakterik olan hərəkətlər formalaşır. Leksik biliklər burada şüurlu şəkildə tətbiq olunur. Sözlə hərəkətlər səhsiz, səmərəli şəkildə yerinə yetirilir. Bir əlamət, nümunə və model çox vaxt müəllimin özü ilə əməli hərəkətlərdir.

Leksik hərəkətlər sonradan bol dil danışmaq təcrübəsi ilə əldə edilmiş inkişaf etmiş dil duyğusuna söykənərək, dilçilik və nitq intuisiyasına əsaslanaraq intuitiv şəkildə yerinə yetirilir.

Leksik dinləmə və oxu bacarıqlarının keyfiyyəti kimi avtomatlaşdırma aşağıdakılarla əlaqələndirilir: a) nitq axınında sözlərin vahid tanınması və anlaşılması; b) müqayisə əməliyyatlarının azaldılması; c) sözlərin mənası barədə tez qərar vermək. Halbuki leksik danışmaq qabiliyyətinin avtomatlaşdırılması özünü aşağıdakı kimi göstərir: a) sözün yaddaşdakı ani aktuallaşmasında və ondan tez

çıxarılmasında; b) sözün minimum vaxt miqdarı ilə düzgün istifadəsində (leksik birləşmə, qrammatika).

Leksik nitq bacarıqları üçün çeviklik mövcud leksik materialı yeni ünsiyyət şəraitində birləşdirmək, onun əsasında yeni nitq-idrak və kommunikativ cəhətdən vacib vəzifələrin həllində özünü göstərir. Ümumilikdə və xüsusən leksik qabiliyyətlərin çevikliyi "leksik vahidlərin qaranlıq əlaqələrini idarə etmək qabiliyyətidir" (⁹Qurviç P.B. Dil kafedralarında şifahi nitqin tədrisinin əsasları, 1973, 156s).

Nitq bacarıqlarının bir hissəsi kimi leksik əməliyyatları yerinə yetirmək köhnə yaddaş strukturlarına təsnifata əsaslanan biliklərin daxil edilməsini əhatə edir. Bu vəziyyətdə mövcud leksik biliklərin birləşməsi və yeni qurulması baş verir.

Leksik bacarıqların inkişafındakı son mərhələ yaradıcı bir mərhələdir. P.B. Gurviçin terminologiyasında bu, "leksik bacarıq" səviyyəsidir (¹⁰Qurviç P.B. Dil kafedralarında şifahi nitqin tədrisinin əsasları.156s). Bu mərhələdə söz nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə daxil edilir. Nəzərdə tutulan mərhələ I.A. Zimneyin tərfi ilə leksik vasitələrdən istifadə etməklə "düşüncənin formalaşma səviyyəsi" ilə əlaqələndirilə bilər (¹¹Vinter I.A. Xarici dillərin tədrisinin psixoloji aspektləri, 1985, s.160). Şagirdlərin nitq yaradıcılığı ilə əlaqələndirilir. Tədqiq olunan bölmələrin yaradıcı istifadəsi fərqli kontekstlərdə, fərqli nitq fəaliyyətində həyata keçirilir.

Tələbələrin nitq yaradıcılığını bitmiş bir proses hesab etmək olar. Mənimşənilən hissələrin ayrıca nitq nümunələrinə daxil edilməsi ilə başlayır və işlədikləri mətnlərin mənalarını dərk edərək ətraflı açıqlamaların qurulması ilə başa çatır.

Qəbul səviyyəsində leksik yaradıcılıq səviyyəsi mətnlərdə vahidlərin sintez edilmiş qavranılması ilə əlaqələndirilir. Leksik hərəkətlər vahid bütövlükdə sintez olunur. Bütün xüsusi hərəkətlərin ingilis sözü ilə birləşməsi mətni vahid qavrayış, onun semantik hissələrini və bütövlükdə mənasını tez bir şəkildə müəyyənləşdirir. Bu vəziyyətdə şagirdin şüuru yaradıcı hərəkətlər etməyə yönəldilir. Bunlar ünsiyyət ilə əlaqələndirilir, yəni, kommunikativ bir aktda tərəfdaşların kommunikativ qarşılıqlı əlaqəsi ilə.

Yaxşı təşkil olunmuş intellektual fəaliyyət nitq bacarıqlarına ciddi təsir göstərir. Şagirdlərin zehni qabiliyyətlərinin böyüməsi ilə yanaşı İngilis siniflərindəki bütün təhsil fəaliyyətlərinin əsas obyektı olan nitq bacarıqları və qabiliyyətləri yaxşılaşdırılır. Bu, dil olmayan universitetdə ingilis dilini öyrətməkdə şəxsiyyət yönümlü, kommunikativ və kommunikativ-idrak yanaşmalarının məqsəd və vəzifələrinə tam cavab verir.

Ədəbiyyat:

1. Bazina M.P. Şərti olaraq nitq məşqləri dinləməyi öyrətmək üçün leksik bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi kimi: - M.: 1987.-167s.
2. Buxbinder V.A. Orta məktəbdə lüğət təhsilinin əsasları. Kiyev: 1971.-558s.
3. Vinogradova N.F. İbtidai təhsilin məzmununda fənn, ümumi təhsil və universal bacarıqların nisbəti haqqında / Məktəbdə xarici dillər-2008.-№4.-s.11-15.
4. Qurviç P.B. Dil kafedralarında şifahi nitqin tədrisinin əsasları: Mühazirələr kursu.- Part1.-Vladimir: VGPI, 1972.-156 s.
5. Winter I.A. Xarici dillərin tədrisinin psixoloji aspektləri. M.: Təhsil, 1985.-160 s.
6. Milrud R.P. Məktəbdə xarici dil / xarici dillərin tədrisi bacarıqları.- 1999.- №1.- s.26-34.
7. Passov E.İ. Xarici dil ünsiyyətinin tədrisinin kommunikativ metodikasının əsasları.-M.: Rus dili, 1989.-276s.
8. Rəhman S.E. Leksik oxu bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş sistemi: 1984.-173s.
9. Simonov V.P., Təhsil minimumu: ölçmə, etibarlılıq. Pedagogika.-1994.-№4.
10. Şatilov S.F. Orta məktəbdə alman dilinin tədrisi üsulları.-M.: Təhsil. 1986.-223 s.

M.H.İBRAHİMOVA

FORMATION OF LEXICAL SKILLS IN STUDENTS STUDYING ENGLISH AT TECHNICAL UNIVERSITY SUMMARY

Teaching a foreign language involves the formation of a multicultural foreign language competency, which includes communicative, cognitive, compensatory, intercultural and discursive components. For the successful formation of all these components, students need knowledge of the vocabulary and grammar of the studied foreign language. However, vocabulary still plays an imperative role. The purpose of teaching a foreign language is the ability to communicate in a foreign language. And, of course, the richer and more diverse the student's vocabulary, the freer he will speak and express his thoughts in English. It is in this connection that emphasis should be placed on the methodology and tools of teaching vocabulary, in particular in a non-linguistic university. In the process of a long and continuous study of a foreign language, students of non-linguistic universities should learn to communicate in this language and realize their speech intention to establish contact and understanding with speakers of another language and culture, expressing their attitude to what they saw, heard, read, etc. , in other words, they must master a foreign language as a means of communication, as well as the ability to use the oral

and written side of the language being studied. In this system, a special role is given to teaching foreign language vocabulary. As a result, teaching foreign language vocabulary is a formed set of lexical knowledge, skills and abilities to use them in various contexts, as well as the strategy and tactics of learning lexical material.

In order to obtain an effective result, the teacher must not only adapt, as modern scientists note, the teaching material to the real pedagogical process, but also focus on the methodology and teaching tools. In this article, we paid special attention to innovative, active methods, which together with the traditional methodology will have a higher result.

Keywords: foreign language, technical university, vocabulary, methodology, lexical material, communication, skills, approach

М.Г.ИБРАГИМОВА

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ,
ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В ТЕХНИЧЕСКОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ
РЕЗЮМЕ**

Обучение иностранному языку предполагает формирование общекультурной иноязычной компетенции, в которую входят коммуникативная, когнитивная, компенсаторная, межкультурная и дискурсивная составляющие. Для успешного формирования всех названных компонентов учащимся необходимо знание лексики и грамматики изучаемого иностранного языка. При этом лексика все же играет императивную роль. Цель обучения иностранному языку заключается в умении общаться на неродном языке. И, конечно же, чем богаче и разнообразнее вокабулярии студента, тем свободнее он будет говорить и выражать свои мысли на английском языке. Именно в связи с этим следует делать акцент на методологии и инструментарии обучения лексике, в частности в неязыковом вузе. В процессе длительного и непрерывного изучения того или иного иностранного языка, студенты неязыковых вузов должны учиться осуществлять общение на этом языке и реализовать речевое намерение для установления контакта и взаимопонимания с носителями другого языка и культуры, выражая свое отношение к увиденному, услышанному, прочитанному и пр., иными словами, они должны овладеть иностранным языком как средством общения, а также умением пользоваться устной и письменной стороной изучаемого языка. В данной системе особая роль отводится обучению иноязычной лексике. Как результат, обучение иноязычной лексике представляет собой сформированную совокупность

лексических знаний, навыков и умений их использования в различных контекстах, а также стратегию и тактику усвоения лексического материала.

С целью получения эффективного результата преподаватель должен не только адаптировать, как отмечают современные ученые, учебный материал к реальному педагогическому процессу, но и делать акцент на методологии и инструментарии обучения. В данной статье мы обратили особое внимание на инновационные, активные методы, которые в совокупности с традиционной методологией будут иметь более высокий результат.

Ключевые слова: иностранный язык, технический университет, словарный запас, методология, лексический материал, общение, навыки, подход

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent R.V. Məmmədova

XUDİYEVA ARƏSTƏ İXLAS
Azərbaycan Dillər Universiteti
Lalka81@live.co.uk

ZOONİMLƏRİN SEMANTİK MƏNASI TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASSI KİMİ

Xülasə

Məqalə zoonimlərin folklor semantikasının tərifinə, eləcə də Azərbaycan folklor ədəbiyyatında onların üsul və funksiyalarının təsvirinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın obyektı folklordakı heyvan adlarıdır. Milli ədəbiyyatın ümumən heyvanlar aləminin mifologiyasına, xüsusən də folklorda at obrazlarına yanaşması nəzərdən keçirilir. Təhlilin nəticələrini sənətdə heyvanlar aləminin simvolizminə dair nəzəri əsərlərdə, eləcə də bədii mətnin obrazlı sistemini öyrənərkən məşqlərdə tətbiq etmək olar. Tədqiq olunan problemin aktuallığı müasir humanitar elmlərin və orijinal ədəbiyyatın ənənəvi xalq mədəniyyətinə və onun özünəməxsus təzahürlərinə artan marağı, onların yenidən nəzərdən keçirilməsi, bir çox tarixi, dini və mədəni dəyərlərin itirilməsi fonunda xalqın şəxsiyyətinin axtarışı ilə müəyyən edilir. Təhlildə ortaq türk mifologiyası və mədəniyyəti kontekstləri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, oğuz xalqları, mədəniyyət, mifopoetika, mif, folklor

Yarıheyvan-yarıinsan tipli mifik obrazlardan başqa Azərbaycan və ingilis eposunda əsas heyvan adları qəhrəmanlarının adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan və ingilis qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəman obrazını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Avropada cəngavərlik ideyası xalqların böyük köçü ilə başlayan və ta “Don Kixot” romanı kimi əsərlərin ortaya çıxmasınadək ən azı 1000 il sürən bir qəhrəman-cəngavər tipində təəcəssüm etmişdir. Bu qəhrəman tipi özlüyündə arxaik mifik qəhrəman obrazının çizgilərini saxlaya bilmişdir. İngilislərin ulu babaları germanların və eləcə də onlara qohum skandinav tayfalarının epik yaradıcılığında at obrazının önəmi diqqəti cəlb etməkdədir.

Belə atlarla şamanlar yeraltı və yerüstü dünyalara səfər edə və təqibdən qurtula bilirdilər. Uçan dördayaqlı atlar isə türk xalqları folklorunda tulpar adlanırlar. Koroğlunun Qıratı da qanadlı atlar sırasına daxildir. Tez-tez dastanda Qıratın “güllə kimi uçuşması” (Paris, s.65), “on beş-iyirmi ağaclıq yolu bir nəfəsə getməsi” (s.86), uca qaya başından atılıb keçməsi təsvir edilir ki, bu da onun arxaik mifik xarakterini əks etdirir.

Hunlarda atlı ordunun düzümündə atların rəngi nəzərə alınır. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə Mete xaqan Çin hökmdarını mühasirə etdiyi vaxt onun ordusunun şərqdə boz, qərbdə ağ, cənubda qonur, şimalda qara atlı

bövlükləri yerləşmişdi (S.Altaylı, s. 234). Atın rəngi onun sahibinin ierarxiya pilləsində tutduğu mövqedən xəbər verirdi. Türk xalqları əzəldən nomad xalqlar hesab olunduğundan onların təsəvvüründə də qəhrəman obrazının atla vəhdətdə düşünülməsi tam təbii idi. Böyük çöllərdə və daimi müharibələrdə atsız keçinmək qeyri-mümkün idi. "At igitin qardaşıdır" inamı həmin mərhələnin yadigarıdır.

Türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda atlara rənginə görə xüsusi adlar vermək ənənəsi vardı. Bu sadə bir hal kimi görünə də, əslində türk xalqları üçün rəngin magik mənası vardı və rəngin xüsusi ad səviyyəsində registrtasiyası mifologiyadan qaynaqlanan inam sisteminə bağlı idi. Məsələn, Nəbinin Boz atı, Qazan xanın Ağ-boz atı, Bamsı Beyrəyin Boz atı, Koroğlunun Qıratı və b.

"Kitabi-Dədə Qorqud"-da rəng semantikasına bağlı at adları xüsusi sistem təşkil edir:

Boz at, Ağ-boz at – Bamsı Beyrəyin atı;
Qonur at – Qazan xanın atı;
Təpəl-qaşqa – Dəli Dondarın atı;
Gök bədöv – Qazan xanın qardaşı Qaragünənin atı;
Doru at (Doru aygır) – Yeynəyin atı;
Qara aygır – Dəli Qarcarın atı;
Ağ bədöv və ya Ağ-boz at – Şir Şəmsəddin;
Ağ-boz at – Uşun qoca oğlu Əgrəyin atı;
Ağ-boz at – Qazan xan oğlu Uruz;
Al aygır – Bəkilin atı.

Bunlarla yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Şahbaz, Qazlıq və Ağ-boz at həm xüsusi isim – at adı, qəhrəmanları və onların xanımlarının mindiyi at mənasında, Qaraquc/Qaracuc at isə Samət Əlizadənin ifadəsilə desək, həm xüsusi isim (at adı), həm də hamının minə biləcəyi at mənasında işlədilib. İkinci halda şahbaz, qaraquc, qazlıq, bədöv (bədəvi) ifadələri qəhrəmanların atının epitetləri kimi görünür. Folklor mətni kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"-da atların rənginə görə adlanmasının hər b mövsusu ilə əlaqəsi tam aydın nəzərə çarpmasa da, xasiyyət-xarakterlə əlaqəsi izlənilə bilər. Beyrəyin atı (Boz at) – "dəniz qulunu", sürətli və eyni zamanda vəfalı, neçə-neçə illər keçsə də sahibini tanıyıb yanına qaçan at kimi təsvir edilir. Al aygır – Bəkilin atı düşmən qoxusun alanda ayağın yerə elə döyür ki, tozu göyə çıxır. Qazan xanın Qonur atı üç günlük yolu bir günə qət edir və s. "Şah İsmayıl" dastanında Qəmərnişan, Qəmərdəy kimi (Şah İsmayılın atı) at adları ilk baxışda kosmonimlərlə əlaqəli gərsə də, onları da rənglə əlaqəli at adları saymaq olar. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində qəmə "sarımtıl", "açıq sarı" rəng mənasını verir.

Dastan mətnindən çıxış etsək, Koroğlunun atı eybəcər doğulmuşdur. Eybəcər, cılız, ayaq üstə dura bilməyəcək qədər zəif və başqa anormal doğuluş dünyaya gələn məxluqun "başqa dünya" ilə əlaqəsindən, başqa mənşəli

olmasından xəbər verir. Atlarla bağlı bu cür doğuluş motivinə biz hələ şaman söyləmələrində rast gəlirik:

“Bir dəfə yazda Yudey Uqaallaaxın atı doğdu. Bu dayçanın yalmanı ağ-boz rəngdə idi. Dayçanın yalmanın belindən quyruğuna çatırdı. Dayça o qədər zəif idi ki, ayaq üstə belə dura bilmirdi. Qoca belə bir dayçanın doğulma xəbərini eşidən kimi dedi:

– Mən Yuryunq Ayı Toyonun öz iradəsi ilə doğulmuşam. Mən onun oğlu hesab olunuram. Bu dayçanı o özü mənə göndərüb ki, biz onu gəlinimizə mal-qara əvəzi verək. Bu zəif dayça payızın axırına qədər ayaq üstə çətin ki, dura bilsin. Ona qayğı ilə qulluq edin. Dayçanı əlinizin üstündə əmizdirməyə aparın” (*Şam.əf. s. 122*). *Sonra bu dayça hüündür, yaraşıqlı ayğıra çevrilir. Bu ayğır kişnəyində yer lərzəyə gəlir, göylər onun səsinə səs verir.*

Bu kontekstdə qeyd edək ki, Koroğlunun atı da, bəzi mətnlərə əsaslansaq, ölməzdir. Anadolu rəvayətinə görə Qırat Koroğlunun əlindən yaşıl, qara (koyu) və sarı rəngli köpüklü su işmiş və ölümsüzlük qazanmışdır (Köşe N. Bozlaklarda at. Türk kultürü. № 335, s. 158 (157-160). Bu rəvayət Koroğlu obrazı ilə yanaşı Qıratı da “dirilik suyu” – abi-həyatla bağlayır. Qıratın işdiyi su köpüyünün rəngləri yaşıllığı, yerin altını (koyu, qara) və yerin üstünü, torpağı (sarı) xarakterizə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz igidlərinin atları da rənglərin mifoloji mənası ilə bağlı adlar daşıyır: Boz at (Bamsı Beyrəyin atı), Ağ-boz at (Uruzun atı), Duru ayğır (Yeynəyin atı, turu/toru – tünd qırmızı rəng mənasında Anadoluda indi də dialektlərdə işlədilir) və b. Bir çox dünya xalqları kimi ağ rəng türklərdə hakimiyyəti və səadəti simgələdiyindən epik mətmdə ona xan və ya xan övladının atı Ağ at adlandırılır. Xan çadırı dastanda “ağ ban evlər” adlanır.

Görkəmli folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasib “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Qorqud ata Dəli Qarcarın yanına Banıçıcık üçün elçiliyə gedərkən apardığı keçi başlı Keçər ayğır və toğlu başlı Duru ayğırdan bəhs edərkən yazır ki, “*biz bu fikirdə idik ki, bu dastandakı “Duru” daha sonralar “Dur” şəklinə düşmüş, “Ayğır at” isə parçalanıb yenidən birləşmək nəticəsində “Qırat” olmuşdur. Yəni aşıqların ifasında “ayğır”ın birinci hissəsi olan “ay” nida kimi ayrılmış, “qır” isə “at”la birləşib “Ay qırat” şəklinə düşmüş, beləliklə də “Qırat” müstəqilləşib xüsusi ismə çevrilmişdir. Lakin bu atın sudan əmələ gəlməsi, qaranlıqda çillə keçirməsi, alov qanadlara malik olması və s. bu söz-ismə başqa şəkildə yanaşmaq zərurətini doğurdu. Zənnimizcə, Qırat – “od at” deməkdir. At qədim təsəvvürdə çox zaman dərd ünüsürlə, yəni ab-atəş-xak-badla əlaqələndirilmişdir. Od-atəş-ildırımın da zoomorf surətdə olduğu kimi qaranlıqla, eləcə də yağışla, su ilə bağlı olduğu məlumdur” (M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri, II cild, s.153).*

Qara komponenti Azərbaycan epik yaradıcılığında zoonim kimi təkcə atlarla bağlı rast gəlinmir, eləcə də it, pişik, quş adlarında da tez-tez iştirak edir (Qara

köpək, Qara pişik, Qara quş). Mifoloq Seyfəddin Rzasoy bu adlardakı qara komponentinin mövcudluğunu onlardakı ikili (həm yaradıcı, həm dağıdıcı) xarakterə sahib olması ilə bağlayır və məsələn yazır ki, Qaraca Çoban kimi ona məxsus Qara Köpək də marginal varlıqdır. “Qara” işarəsi onların hər ikisinin (kosmosla yanaşı) Xaosla bağlı olduğunu göstərir”. (S.R.Az D. Şaman-qəhrəman arxetipi. S.347).

Belə görünür ki, türk xalqlarında olduğu kimi, atların rəngi onların hansısa mistik xarakteri, fəvqəlgüclə bağlılığına işarə etməsinə qədim Skandinav-german xalqları da inanırdılar. Güc tanrısı Maqninin atı Qulfaksi havada, yerdə və suda sürətli hərəkət edə bilən sehrli atdır. Onun adının “Qızıl yallı” olması yəqin Günəş kultu ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Koroğlunun Qıratı da bəzən “boz”la yanaşı, “qırmızımtıl boz”, “qırmızımtıl sarı” rəngli hesab olunur ki, bu da günəşin rəngidir. Bəzi alimlər güman edirlər ki, ingiliscədə at mənasında olan “hors” ilə sanskritcədə qızılı, parlaq anlamında olan “hari”, “hara”, şərq slavyanların Günəş tanrısı Xors anlayışları arasında semantik bağlılıq vardır.

Qulfaksi dördayaqlı olmasına baxmayaraq, Qırat kimi o qədər sürətlidir ki, hətta Odinin səkkizayaqlı Sleypnir atı ilə yarışmağa belə cıxa bilir. Səkkizayaqlı ifadəsi bir çox xalqlarda yeraltı dünyanın varlıqlarına münasibətdə işlənir. Bu sözə, Orxon-Yenisey yazılarında da rast gəlinir. Qədim türk şamanlarının atı səkkizayaqlı hesab olunurdu. Belə atlarla şamanlar yeraltı və yerüstü dünyalara səfər edə və təqibdən qurtula bilirdilər. Skandinavların “Kiçik Edda” eposunda da Hermod/Hermod Odinin ona verdiyi Sleypnir adlı atla ölümlər dünyası – Helə enir və öz qardaşı Baldri oradan xilas etməyə çalışır.

Uçan dördayaqlı atlar isə türk xalqları folklorunda tulpar adlanırlar. Koroğlunun Qıratı da qanadlı atlar sırasına daxildir. Tez-tez dastanda Qıratın “güllə kimi uçması” (Paris, s.65), “on beş-iyirmi ağaclıq yolu birnəfəsə getməsi” (s.86), uca qaya başından atılıb keçməsi təsvir edilir ki, bu da onun arxaik mifik xarakterini əks etdirir.

Bununla belə, anglo-saks eposunda at türk-Azərbaycan eposunda olduğu qədər önəmli yerə sahib deyildir. Azərbaycan dastanında bəzən göstərilən qəhrəmanlığın az qala yarısı atın sayəsində baş verir. At cox zaman qəhrəmanla bir vaxta doğulur, bir vaxtda da ölür. Azərbaycan eposuna görə qəhrəman atsız heç kimdir və atı itirmək böyük fəlakət kimi dəyərləndirilir:

*Qıratım getdi əlimnən,
Dünya başıma dar oldu.
Qurtarmam dərdi-zülümnən,
İşim vay, ahu-zar oldu.*

*Düşmannarım ayax salar,
Dəlilərim pək dağılar,*

*Əcəp günüim vay-zar olar,
Ay başıma küllər oldı* (Kor. Əli kamali, s. 46).

Azərbaycan eposunda anqlo-sakson dastanlarından fərqli olaraq ximera tipli obrazlar da yer alır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da belə obrazlar Keçi başlı Keçər aygır, Toğlu bağlı Toru aygır adlanır. Bu, qədim Orta Asiya və Altay tayfalarının inam sistemi və mifologiyası ilə bağlı obrazların zəif qalıntıları ola bilər. Massaget qəbirlərindən maral buynuzlu at təsvirlərinin günümüzədək gəlib çatması həmin təsəvvürlər barədə müəyyən məlumat əldə etməyə imkan verir. Bu cür “bəzədilmiş”, buynuzabəznər çıxıntılar taxılmış atlar xüsusi ritullar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin ritullardan biri də ölünü axirətdə müşayiət edəcək atın bəzdilməsi ola bilərdi. Türk xalqlarında o dünyayada ölünü gəzdirəcək deyə kəsilib əhsan edilən atı “xoylaqa”, “xaylaqa”, “xolduqa”, “xoyla at” adlandırmışlar (E.A. Q.t.d.. s.253-254). Xaosu təmsil edən obrazlardan biri olan Dəli Qarcarla danışığa gedərkən Dədə Qorqudun mərasim atlarına minməsi mümkün idi. Bu atlar onu xaos dünyasına aparıb-gətirməli idilər.

Bundan başqa qədim Yaxın Şərq xalqlarının mifologiyasında keçi başlı ilahlar da vardı. Görkəmli mifoloq Mirəli Seyifov Alfred Yeremiasa istinadən yazır ki, Türkünstanda turanlılar keçinin buynuzunu qəbrə qoyurdular ki, bu onun yeraltı dünyası ilə əlaqəsindən, şəhər qüvvələri yaxına buraxmamasına inamdan xəbər verir (M.S. Yaz. S. 33). Buradan belə anlaşımaq olur ki, xaos dünyasına enən Dədə Qorqudun “buynuzlu atlar” seçməsi bir tərəfdən şəhəri yaxın buraxmamaq inamına bağlı idisə, digər tərəfdən keçi və qoçun qaranlıq dünya ilə bağlı olan heyvanlar olmasına bağlı idi. Orta Asiya xalqlarında bu heyvanlar ölünü qaranlıq dünyaya yola salan məxluqlar kimi düşünlürdü. Eyni zamanda onlar o dünyadan bu dünyaya “qayıda biləcək” mifik obrazların təcəssümü idilər. “Məlik Məmməd” Azərbaycan nağılında ağ qoç insanı işıqlı dünyaya, qara qoç isə qaranlıq dünyaya aparır.

Nəticə

At, qoyun, keçi, öküz kimi heyvanlara aid sifətlər verilməsi düşüncəsinin məhsulu kimi “Koroğlu” dastanında Ərəb Reyhanın atının “Ağcaquzu” adlanmasını aid etmək olar. Qəhrəmanlıq dastanında ata belə ad verilməsi təkcə əzizləmə mahiyyəti daşımayıb, onun fəvqəl məziyyətlərinə işarə etməli idi. “Kozı Köpreş və Bayan Sulu” kimi məşhur qazax eposunun kişi qəhrəmanının da adı “körpə quzu” mənasını verir. Qeyd edək ki, bu eposun Azərbaycan versiyası sayılan “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəmin yolunu mifoloq Seyfəddin Rzasoy arxaik planda xaos aləmə yolçuluq kimi izah etmişdir. Deməli Ağcaquzu öz sahibini aşağı, orta və yuxarı dünyalar arasında aparıb-gətirə bilən atdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Koroğlu” və “Qaçaq Nəbi” dastanının şeirlərində ata verilən dəyərin gözəl və təsirli poetik ifadələrini görə bilərik. Təbii ki, Azərbaycan epik xalq yaradıcılığının daha sonrakı mərhələsinin məhsulu olan qaçaq dastanlarında da atlara rəngə görə ad verilməsi əski ənənə və inamların ifadəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov E. Qədim türklərin dəfn mərasimləri xalq inancları kontekstində. Folklor və dövlətçilik düşüncəsi, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s 233-267.
2. Altaylı, Seyfəddin Əli oğlu. Azərbaycan xalq deyimlərində mifoloji və tarixi elementlərin əksi: filologiya üzrə fəlsəfə dok. ... dis. işi: 10.01.09 / S. Ə. Altaylı; elmi rəh. H. Ə. İsmayilov; AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.- Bakı, 2012.- 134s.
3. Koroğlu. Paris nüsxəsi (çapa hazırlayan, ön söz qeyd və şərhələrin müəllifi İ. Abbaslı). Bakı: Ozan, 1997.
4. Köşe N. Bozlaklarda at. Türk kultürü. № 335, (157-160)
5. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında qam-şaman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
6. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
7. Şaman söyləmələri və əfsanələri. Tərcümə və tərtib edənlər: F. Gözəlov, C. Məmmədov. Bakı: Yazıçı, 1993, 144 s.
8. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı: "Kitab aləmi" NPM, 2011.

THE SEMANTIC MEANING OF ZOONYMS AS THE BASIS OF THE CULTURE OF THE TURKISH PEOPLE

Annotation

The article is devoted to the definition of folklore semantics of zoonyms, as well as a description of their methods and functions in Azerbaijani folklore literature. The object of the study is the names of animals in folklore. The approach of national literature to the mythology of the animal world in general and to folklore images of horses in particular is considered. The results of the analysis can be applied in theoretical works on the symbolism of the animal world in art, as well as in exercises when studying the figurative system of a literary text. The relevance of the problem under study is determined by the growing interest of modern humanities and original literature in traditional folk culture and its unique manifestations, their rethinking, and the search for the identity of the people against the backdrop of the loss of many historical, religious and cultural values. The analysis examines the contexts of common Turkic mythology and culture.

Keywords: Azerbaijani literature, Oghuz peoples, culture, mythopoeics, myth, folklore

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗООНИМОВ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРЫ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Аннотация

Статья посвящена определению фольклорной семантики зоонимов, а также описанию их методов и функций в азербайджанской фольклорной литературе. Объектом исследования являются названия животных в фольклоре. Рассмотрен подход национальной литературы к мифологии животного мира в целом и к фольклорным образам лошадей в частности. Результаты анализа могут быть применены в теоретических работах по символике животного мира в искусстве, а также в упражнениях при изучении образной системы художественного текста. Актуальность исследуемой проблемы определяется растущим интересом современных гуманитарных наук и самобытной литературы к традиционной народной культуре и ее уникальным проявлениям, их переосмыслению, поиску идентичности народа на фоне утраты многих исторических, религиозных и культурных ценностей. В ходе анализа рассматриваются контексты общетюркской мифологии и культуры.

Ключевые слова: азербайджанская литература, огузы, культура, мифопоэтика, миф, фольклор.

Rəyçi: prof. f.,e.,d., Nailə Sadıxova

GÜNEL VƏLİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunel.valiyeva@sdu.edu.az

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU: STATİSTİK TƏHLİL XÜLASƏ

Məqalədə statistik metodun tətbiqi ilə Azərbaycan dilində söz vurğusunun mövqeyini və işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədilə aparılan tədqiqatın nəticəsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dili ahəng qanunu və o cümlədən, onun əsas komponenti kimi sait ahənginə kifayət qədər ardıcıl şəkildə əməl olunduğu dillərdən biri olduğundan, vurğunun mövcudluğu və işlənmə xüsusiyyətləri məsələsinin həlli prinsiplərinin müəyyən edilməsi həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkölogiya üçün aktualdır. Azərbaycan dilində söz vurğusunun yeri, vurğu qəbul edən hecanın mövqeyi, işləkliyi ilə bağlı tezlik, müxtəlif saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı statistik araşdırma aparmaq üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən götürülmüş 3000 söz təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqat həm Azərbaycan dilində söz vurğusu sisteminin milli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm də türk dilləri üçün ortaq prosesləri müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aparılan statistik təhlilin nəticəsi də Azərbaycan dilində vurğunun əsas mövqeyinin söz sonu olduğunu deməyə əsas verir (72,1%). Araşdırmanın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində vurğulu hecada ən çox işlənmə tezliyinə malik sait “a” saitidir (37,2%). Müvafiq olaraq, vurğulu hecanın tərkibində işlənmə baxımından ı (16,4%), i (15,2%), ə (11,7%), e (6,6%), o (5,8%), u (4,3%), ü (1,9%) və ö (0,3%) saitləri gəlir. Vurğulu hecada açıq saitlərin işləkliyi 61,9% olmaqla qapalı saitləri (38,1%) üstələyir.

СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ: СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕЗЮМЕ

В статье отражены результаты исследования, проведенного с целью изучения положения словесного ударения в азербайджанском языке и особенностей его развития с применением статистического метода. Поскольку азербайджанский язык является одним из языков, в которых закон гармонии и, в частности, гармония гласных как ее основной компонент соблюдается достаточно последовательно, определение принципов решения вопроса о наличии ударения и особенностей обработки актуальна как для азербайджанского языкознания, так и для тюркологии в целом. Место словесного ударения в азербайджанском языке, с целью проведения

статистического исследования положения ударения, было проанализировано 3000 слов, взятых из «Орфографического словаря азербайджанского языка». Слог, частота, связанная с его функциональностью, и возможности акцентирования различных гласных. Данное исследование важно как для определения национальных особенностей системы словесных ударений в азербайджанском языке, так и для определения общих процессов для тюркских языков. Результат проведенного статистического анализа свидетельствует о том, что основной позицией ударения в азербайджанском языке является конец слова (72,1%). По результатам исследования, гласный «а» с наибольшей частотой обработки в ударном слоге в азербайджанском языке имеет гласный «а» (37,2%). Соответственно, по развитию в ударном слоге *ı* (16,4%), *i* (15,2%), *ə* (11,7%), *e* (6,6%), *o* (5,8%), *ü* (4,3%), *ü* (1,9). Приходят гласные *ə* и *ö* (0,3%). В ударных слогах открытые гласные на 61,9% эффективнее закрытых (38,1%).

WORD STRESS IN AZERBAIJAN LANGUAGE: STATISTICAL ANALYSIS SUMMARY

In the article, the results of the research conducted to investigate the position of word stress in the Azerbaijani language and the features of its development with the application of the statistical method have been reflected. Since the Azerbaijani language is one of the languages in which the law of harmony and, in particular, vowel harmony as its main component is followed quite consistently, the determination of the principles of solving the issue of the presence of accent and features of elaboration is relevant both for Azerbaijani linguistics and Turkology in general. 3,000 words taken from the "Orthographic dictionary of the Azerbaijani language" were analyzed in order to conduct a statistical study of the place of word stress in the Azerbaijani language, the position of the accented syllable, the frequency related to its functionality, and the possibility of accentuation of various vowels. This study is important both for determining the national features of the word stress system in the Azerbaijani language and for determining common processes for the Turkic languages. The result of the conducted statistical analysis suggests that the main position of stress in the Azerbaijani language is the end of the word (72.1%). According to the results of the study, the vowel "a" with the highest frequency of processing in the accented syllable in the Azerbaijani language is the vowel "a" (37.2%). Accordingly, in terms of development in the stressed syllable, *ı* (16.4%), *i* (15.2%), *ə* (11.7%), *e* (6.6%), *o* (5.8%), *u* (4.3%), *ü* (1.9%) and *ö* (0.3%) vowels come. In stressed syllables, open vowels are 61.9% more effective than closed vowels (38.1%).

Açar sözlər: söz vurğusu, akustik təhlil, sinharmonizm, linqvostatistika, vurğulu heca.

Ключевые слова: словесное ударение, акустический анализ, сингармонизм, лингвистическая статистика, ударный слог.

Keywords: word stress, acoustic analysis, synharmonism, linguistic statistics, stressed syllable.

Müasir tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri dil hadisələrinin formal metodlarla təsviridir. Statistik metodun tətbiqi ilə aparılan linqvistik araşdırmalar tədqiqat zamanı dil strukturunda daxili nizam və əlaqələrin, qanunauyğunluq və inkişaf proseslərinin aşkarlanmasında mühüm çəkiyə malikdir.

Söz vurğusunun təbiəti, sözdə mövqeyi və bir çox xüsusiyyətlərinin, eləcə də tipoloji baxımdan işlənmə incəliklərinin araşdırılması məqsədilə bir çox dillərin materialları üzrə araşdırma aparılmış, statistik göstəricilər müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan dilində söz vurğusunun işlənmə məqamları, tipoloji xüsusiyyətləri, ifadə imkanları ilə bağlı statistik tədqiqatın aparılması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Söz vurğusunun və intonasiyanın ifadə vasitələrini (akustik, prosodik) tədqiq edən prosodiyadan fərqli olaraq, aksentologiya müəyyən bir dildə vurğunun funksiyalarını və onun sözdə yerləşmə qanunauyğunluqlarını, həmçinin onun sözün əmələ gəlməsində iştirakını öyrənir. Bu, aksentologiyayı müəyyən mənada qrammatika ilə əlaqələndirir və dilin səs və qrammatik quruluşunun tipoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu baxımdan dilin xətti seqmentləri ilə supersegment vasitələrin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi hər bir dil üçün uyğun modelin qurulması, dil seqmentlərinin əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Bəzi dillərdə söz vurğusu ən mühüm fonoloji vasitələrdən biridir, çünki o, sözlərin və söz formalarının mənasını tanımağa və ayırmağa kömək edir; başqa dillərdə vurğunun fonoloji əhəmiyyəti zəifləyir. Bu xüsusiyyətlər bütün dil və nitq vahidlərinin: fonemlərin, hecaların, morfemlərin, sözlərin, sintaqmların, ifadələrin təşkilində və fəaliyyətində dilin səs vasitələrinin rolunu müəyyən edən dillərin fonoloji tipologiyası çərçivəsində öyrənilir. Sözün formalaşması üçün söz vurğusunun əhəmiyyəti hətta dilləri vurğulu və vurğusuz olaraq təsnif etmək üçün bir meyar kimi çıxış edir.

Vurğunun mövqeyi ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, alman, ingilis və holland dili kimi bir çox dillərdə son hecadan əvvəlki heca vurğulu tələffüzü ilə daha çox diqqəti cəlb edir (1).

Fonetika sahəsində aparılmış eksperimental tədqiqatların nəticələrindən məlum olduğu kimi, gərgin səslər daha az gərgin olan səslərə nisbətən uzun səslənmə müddətinə malik olması ilə səciyyəələnir (2, s.204). Uzun səslənmə müddəti ilə səciyyəələnən səslər xüsusi şəkildə “vurğulanmış” kimi dərk olunur. Alman dili

materialları üzərində elektromioqrafik təhlilin tətbiqi ilə tədqiqat aparmış S. Kimin qənaətinə görə, uzunluğa (davamlılığa) əzələ aktivliyinin korrelyatı kimi də yanaşmaq olar (3, s.18). Deməli, hecanın tərkibində uzun tələffüz olunan sait həm də daha gərgin olması ilə diqqəti cəlb edir.

Diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, primatlar səsləri tələffüz edərkən sait və samit təbiətli səsləri yanaşı tələffüz etmirlər. N. Jinkin qənaətinə görə, onlarda farınqal trubkada modulyasiya baş vermədiyindən müxtəlif gücə malik səslərin akustik gücünün uyğunlaşdırılması baş vermir və “heca” kompleksində ya ancaq saitlərə, ya da ancaq samitlərə təsadüf olunur (4, s.211). Deməli, insanın səs aparatında ən mühüm inkişaf dəyişikliyindən sonra – farınqal modulyasiya nəticəsində heca daxilində fərqli gərginlik və gücə malik səslərin tələffüzü mümkün olmuşdur. Bu modulyasiyanın şəkildən asılı olaraq səslərin kəmiyyət baxımdan daha davamlı, intensivliyə görə daha gərgin tələffüz olunması mümkündür. İntensivlik və müddətin müxtəlif göstəriciləri, eləcə də onların birləşməsindən yaranan modellər isə, məlum olduğu kimi, vurğu strukturunu müəyyən edir.

Supersegment xüsusiyyətlər ünsiyyət prosesində çox mühüm rol oynayır və dilçilər tərəfindən tipoloji təsnifatlarda xüsusi parametr kimi istifadə olunur. Söz vurğusu probleminin inkişafı təkcə söz vurğusunun təbiəti, yeri və funksiyaları ilə bağlı məsələlərin həllini nəzərdə tutmur, məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda sait ahənginin türk dillərində söz vurğusunun mövcudluğu faktını şübhə altına alması və ya bu dillərdə söz vurğusunun fərqli şəkildə təzahür etməsi ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində söz vurğusunun daxili keyfiyyəti və işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırarkən tipoloji quruluşla bağlı bu kimi məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir.

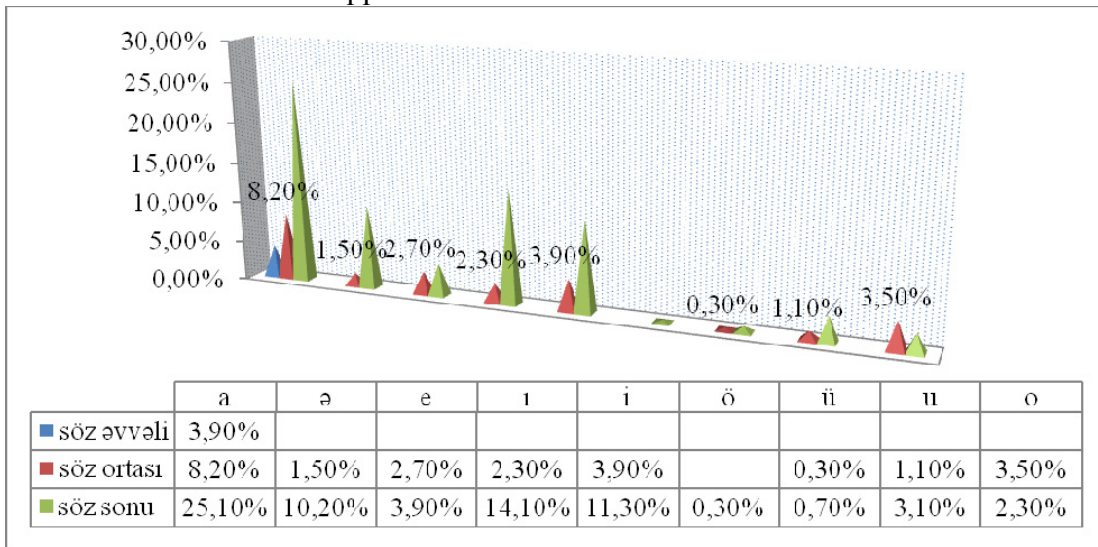
Bəzi alimlərin fikrincə, sait ahəngi və vurğunun funksiyalarının üst-üstə düşməsi sinharmonik dillər üçün ilkin şərt kimi çıxış edir (5, s.97; 6, s.62; 7, s.17; 8, s.63). Azərbaycan diliahəng qanunu və o cümlədən, onun əsas komponenti kimi sait ahənginə kifayət qədər ardıcıl şəkildə əməl olunduğu dillərdən biri olduğundan, vurğunun mövcudluğu və işlənmə xüsusiyyətləri məsələsinin həlli prinsiplərinin müəyyən edilməsi həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün aktualdır.

Türkoloji ədəbiyyatın təhlili söz vurğusunun həm təbiəti, həm də lokalizasiyası ilə bağlı konsensusun olmadığını göstərir. Eyni dildə bəzi müəlliflər vurğunu son hecada sabitləşmiş sabit vurğu kimi şərh edir, bəziləri onun söz formasının ilk hecasında olduğunu, bəziləri birinci hecada melodik, sonuncuda isə dinamik vurğu görürlər. Ümumiyyətlə, türk dillərində söz vurğusunun bir neçə növünün fəaliyyət göstərməsi ifadə olunur: dinamik, tonik və ya birləşmiş tonal-dinamik. Vurğunun yerinə görə vurğu sistemləri ilkin hecada lokallaşdırılmış vurğu

ilə, son və ya son hecalardan birində vurğu ilə, həm başlanğıc, həm də son hecaların vurğulanması ilə fərqlənir.

Azərbaycan dilində söz vurğusunun mahiyyətini, lokalizasiyasını və funksiyalarını müəyyən etmək, həm də digər türk və qeyri-türk dillərinin vurğu sistemləri fonunda Azərbaycan dilində söz vurğusunun spesifikasını müəyyən etmək məqsədi ilə statistik tədqiqat aparmaq qərarına gəldik. Bu tədqiqat həm Azərbaycan dilində söz vurğusu sisteminin milli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həm də türk dilləri üçün ortaq prosesləri müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilində söz vurğusunun yeri, vurğu qəbul edən hecanın mövqeyi, işləkliyi ilə bağlı tezlik, müxtəlif saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı statistik araşdırma aparmaq üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən götürülmüş 3000 söz təhlil olunmuşdur. Saitlərin vurğu qəbul etmə imkanları ilə bağlı linqvostatistik təhlilin nəticələrinə görə, Azərbaycan dilində söz əvvəli, söz ortası və söz sonunda işlənən hecada yalnız “a” saiti xüsusi işləkliyi ilə fərqlənir, linqvostatistik araşdırmanın nəticəsinə görə, söz əvvəlində işlənən hecanın tərkibində olan mövqedə vurğulu “a” saitin işləkliyi nisbətən az – 3,9% təşkil edir, digər saitlər söz əvvəli mövqedə vurğulu hecada ya işlənmir, ya da çox kiçik işlənmə faizinə malik olması ilə diqqəti cəlb edir.

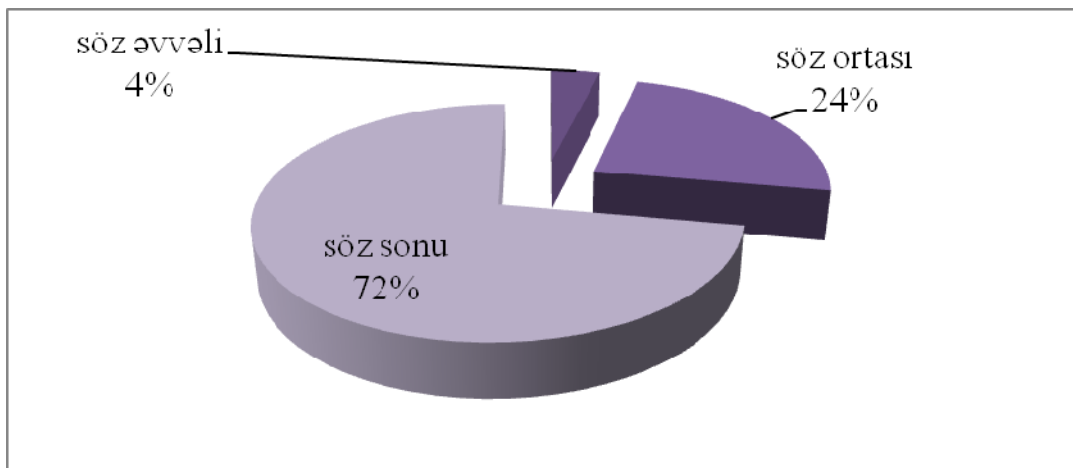

Göründüyü kimi, “a” saitin vurğulu hecada ən çox işləndiyi mövqe söz sonudur (25,1%), söz ortasında vurğulu “a” saitin işləkliyi 8,2 % təşkil edir.

Təqdim olunan diaqramdan göründüyü kimi, söz əvvəlində olduğu kimi, sözortası mövqedə - heca tərkibində də vurğulu hecada “ö” saitin işlənməsinə təsadüf olunmamışdır. Maraqlıdır ki, “... söz sonu dilimizdəki e, ö, o saitləri üçün tipik deyildir” (9, s.107-108). Söz sonu mövqedə işləkliyə malik olmayan “ö” saiti

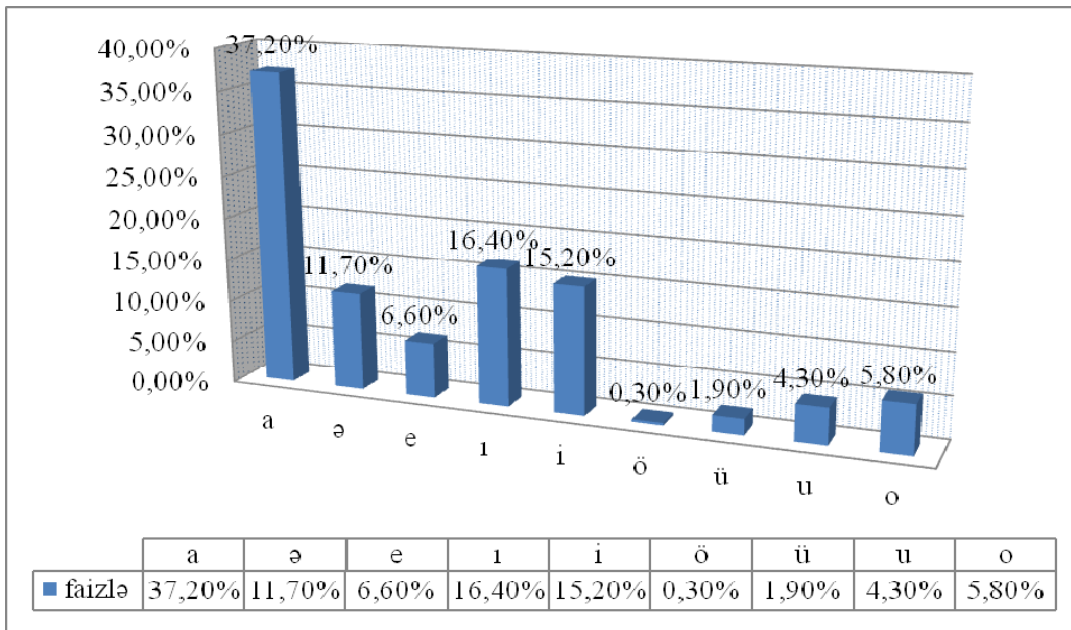
söz sonu mövqedəki vurğulu hecda (qapalı hecanın tərkibində) az hallarda olsa da, işlənə bilər (0,3%).

Ümumilikdə söz əvvəli mövqedə vurğulu saitin işlənməsi 3, 9%, söz ortasında 23, 9%, söz sonu mövqedə isə 72, 1% təşkil edir.

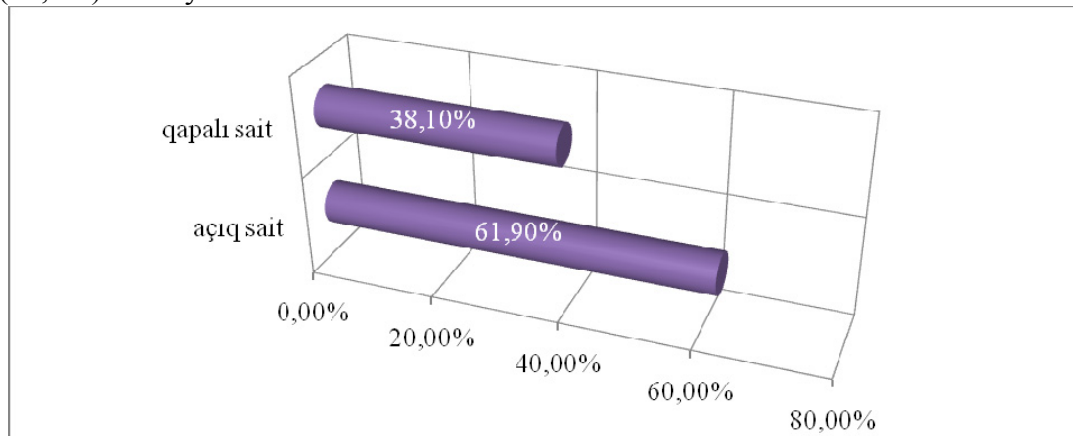
Göründüyü kimi, statistik təhlil də Azərbaycan dilində vurğunun əsas mövqeyinin söz sonu olduğunu deməyə əsas verir (72,1%).

Tədqiqat göstərir ki, vurğulu hecda işlənmə imkanlarına görə, saitlər bir-birindən fərqlənir. Bəzi saitlər vurğulu hecda işlənmə tezliyi baxımdan digərlərini üstələyir:

Linqvostatistik araşdırmanın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində vurğulu hecada ən çox işlənmə tezliyinə malik sait “a” saitidir (37,2%). Müvafiq olaraq, vurğulu hecanın tərkibində işlənmə baxımından ı (16,4%), i (15,2%), ə (11,7%), e (6,6%), o (5,8%), u (4,3%), ü (1,9%) və ö (0,3%) saitləri gəlir.

Azərbaycan dilində vurğulu hecada işlənən saitlərin statistik təhlilinin nəticələrinə görə, vurğulu hecada açıq saitlərin işləkliyi 61,9% olmaqla qapalı saitləri (38,1%) üstələyir.

Söz vurğusu sözdəki hecalardan birinin digərlərindən fərqli tələffüzünü – fərqli fiziki göstəricilərə malik olmasını nəzərdə tutduğundan səslərin fərdi keyfiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, açıq saitlər təbiət etibarilə qapalı

saitlərdən daha davamlı və yüksək intensivliyə malik olması ilə seçilir. A. Axundov Azərbaycan dilində saitlərin statistik təhlilini verərkən qeyd edir ki, "Azərbaycan dilində kök mövqeyi üçün açıq saitlər daha səciyyəvidir. ...Qapalı saitlərdən yalnız i və ü kökdə daha çox işlənir. Lakin bu üstünlük o qədər də böyük deyildir" (9, s.100). Adətən Azərbaycan dilində vurğunun söz sonundakı hecada olan saitin üzərinə düşdüyünü nəzərə alaraq deyə bilərik ki, istər söz kökü, istərsə də şəkilçidəki saitin üzərinə düşən vurğu qapalı saitlərə nisbətən açıq saitlərə aid olması ilə diqqət çəkir.

Ekspərimental və statistik tədqiqatın nəticəsinə görə, Azərbaycan dilində söz vurğusu və sait ahəngi kulminativ və delimitativ linqvistik funksiyaları yerinə yetirərək bir-birini tamamlayır. Nitq axarında sözün təşkili və sərhədləndirilməsi vasitələrinin artıqlığı ahəng qanununun olmadığı dillərdən fərqli olaraq, vurğunun zəif mərkəzləşdirici xarakterini müəyyən edir. A. Martinetin fikrincə, vurğunun semantik vahiddəki yeri onun sabitləşmədiyi dillər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla şərtlənir və izah olunur ki, vurğulanan yer natiqə əslində deyilənləri başa düşmək üçün tanınan fonemik fərqlərə riayət etməkdən daha vacib görünür. Vurğu həm danışan, həm də dinləyici üçün elə mühüm amildir ki, onun söz haqqında verdiyi məlumat ilk növbədə dinləyici tərəfindən qavranılır və qeydə alınır [4, s.203].

Sözün fonoloji səviyyədə formalaşması üçün söz vurğusunun əhəmiyyəti dillərin vurğulu və vurğulu olmayan dillər kimi təsnifi üçün bir meyardır. Rus dili vurğulu dillərin ən bariz nümunəsidir. Lakin söz vurğusu müxtəlif vurğulu dillərdə belə, fərqli şəkildə özünü göstərir və fonetik, morfoloji, eləcə də qrammatik münasibətlərdə fərqli rol oynayır. Rus dili kimi bəzi vurğulu dillərdə vurğu çoxyerli və mobildir. Digər dillərdə vurğunun yeri bütün sözlərdə eynidir, məsələn, birinci və ya sonuncu hecada. Bəzi dillərdə vurğu, rus dilində olduğu kimi, çox qabarıqdır və bir sözdəki bütün digər hecalar qısa, zəif, keyfiyyət dəyişikliyi ilə (reduksiya ilə) tələffüz olunur. Elə dillər var ki, vurğulu heca vurğusuz hecalardan o qədər də aydın seçilmir, belə vurğunu eşitmək daha çətinidir. Müəyyən dillərdə vurğu xüsusi yadda saxlanmalı olan müəyyən morfemlərlə (kök, bəzi prefikslər və ya şəkilçilər) əlaqələndirilir. Bundan əlavə, müxtəlif tip vurğulu dillərdə sözdə vurğulanan heca səsə yüksəkliyi, gücü, müddəti, həmçinin vurğulu saitlərin keyfiyyəti kimi müxtəlif prosodik vasitələrdən istifadə etməklə fərqləndirilir.

Struktur fonoloji tipinə görə Azərbaycan dilində söz vurğusu lokallaşdırılmış, demək olar ki, bir qayda olaraq, söz formasının son hecası üzərindədir. Dilin morfoloji quruluşuna görə son hecada (bəzi istisnalar mümkündür) sabitləşən vurğu sözə şəkilçi artırılması ilə (şəkilçi qəbul etməyən şəkilçilər istisnadır) hərəkət edən mobil vurğu kimi səciyyələndirilə bilər.

Fonetik meyarlara görə, Azərbaycan dilində vurğu fonetik baxımdan sabit vurğu kimi müəyyən edilir. Apardığımız müşahidənin nəticələrinə görə, sait ahəngi qanununun işləməsi Azərbaycan dilində vurğunun olmasını istisna etmir. Sinharmonizm və söz vurğusu birlikdə mövcuddur və bir-birini tamamlayır. Vurğulu

bağlımüxtəlif dillərdəki bu cür fərqlər fonoloji tipologiyada hələ də tam şəkildə araşdırılmamışdır. Bu kimi hallarda ümumi fonoloji tipologiya çərçivəsində xüsusi aksentoloji tipologiyanın işlənməsi tələb olunur.

Ədəbiyyat:

1. Domahs U. Word stress assignment in German, English and Dutch: Quantity sensitivity and extrametricality revisited. // https://www.anglistik3.hhu.de/fileadmin/redaktion/Fakultaeten/Philosophische_Fakultaet/Anglistik_und_Amerikanistik/Ang3_Linguistics/Dateien/Details_eiten/Plag/Domahs_Plag_Carroll2014_Word_stress_assignment_in_German_English_and_Dutch_Quantity_sensitivity_and_extrametricality_revisited.pdf
2. Якобсон Р. Фонология и ее отношение к фонетике / Р. Якобсон, М. Халле // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – Вып. 2. с. 204
3. Ким С. Н. Аллофоническое варьирование консонантизма в немецкой речи: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / С. Н. Ким. – М., 1980. – 23 с.
4. Жинкин Н. И. Звуковая коммуникативная система обезьян // Известия АПН РСФСР. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. Вып. 113. – С. 183-226.
5. Радлов, В. Опыт словаря тюркских наречий (т. 1-4, 1882-1909).
6. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1980.
7. Касевич В.Б. Морфонология. 1986. 160 с.
8. Щербак, А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. Рос. АН, Ин-т лингв. исслед. - СПб. : Наука : Санкт-Петербург. 1994. - 191 с.
9. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973.

Rəyçi: prof. Məmmədov Ramazan Salam oğlu

Docent. PH.D. XOSHGEDEM EHMEDOVA
Azerbaijan State Oil And Industry University
xoshgedembeshirqizi@gmail.com

FOREIGN ELEMENTS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

There are some languages that try to avoid as far they can the use of alien terms. They do this by forming new words that are made up of native elements. English, however, has always made use of foreign words. The English language has been particularly open to foreign influences.

A vocabulary is considered to be the indispensable affluence of any language. However, English language is full of multifarious words which have been replenished during the miscellaneous stages of its history. Old English was rather extensive. It is said to comprise about 50 000 words respectively.

With the United Kingdom and the United States of America as the giants of the world economic power, the importance of English, which is the first language of these countries, is naturally and undeniably great. Claimed as having more than 500,000 in word power, no other languages in the world have been its equal though some like French and Spanish have attempted to compete against it. What makes English acceptable worldwide is its vocabulary. The mixed character of its vocabulary through adoption, assimilation and incorporation from other languages enables it to be 'shared' by the speakers of the languages it borrows, and thus, makes it some kind of familiar to those speakers.

Key words: Old English, Middle English, Modern English, borrowings, loan words, native words, spelling

These words were predominantly native words. They could be subdivided into a number of strata. The oldest stratum was composed of words which roots coming from the Common Indo-European parent tongue. Majority of these words were inherited by English collaboratively with some other Indo-European languages which share the same source, and also related words could be investigated in various Indo-European languages:

Old English	New English	Latin	Russian
mōdor	mother	mater	мать
niht	night	nox	ночь
nēowe	new	novus	новый
beran	bear	ferre	братъ

Another layer, relatively more recent, was words inherited by English and other Germanic languages from the same common Germanic source. You will find them in many languages, but only those belonging to the Germanic group:

Old English	New English	German
eorðe	earth	Erde
land	land	Land
sǣ	sea	See

The language in New English is growing on a faster pace, it is impossible to evaluate the exact amount of actually existing words in English language's present vocabulary. Notwithstanding some of the words existing in Old English and Middle English are not used in New English any longer, the number of new words surpasses the number of outdated ones in manifold.

Both internal means and external means are used for the purpose of enhancing the number of new borrowed words to the vocabulary, and the significance of either of them is unequivocally to estimate.

It is projected that there are far more 300 million native speakers and 300 million who use English as a second language and a further 100 million use it as a foreign language. English language still keeps its dominancy so that it is the language of science, aviation, computing, diplomacy, and tourism. It is listed as the official or co-official language of over 45 countries and is spoken extensively in other countries where it has no official status.

This domination is unique in history. In the cutting-edge universe English is the most widespread among the world's languages.

Half of all business deals are conducted in English. According to the statistic which has been carried out two thirds of all scientific papers are written in English. Over 70% of all post or mail is written and addressed in English. Most international tourism, aviation and diplomacy are conducted specifically in English.

The principal inner means in New English is the appearance of new words formed by means of conversion. Usually new words are formed by acquiring a new paradigm and function within a sentence. Thus, **book** (a noun) has the paradigm **book - books**. **Book** (a verb) has the paradigm **book - books - booked - booking**, etc. For example:

1. The books are source of knowledge.
2. He **booked** a seat in an airplane in advance.

The others are the following:

man (n) - man (v)
stone (n) - stone (v) - stone (adj)

Several couple of new words appear in New English due to their source of borrowing. It is essentially important to note if sociolinguistic factors are not taken significantly into account, the process of borrowing, the sources of loan words, the nature of the new words which is different from Middle English and their appearance in the language cannot be understood accordingly¹.

It is known that, borrowed words comprise more than half the vocabulary of the language. These borrowings have found their way through the language from many sources, forming consequently diversity of etymological strata. The principal ones here are enumerated as following:

1. the Latin element
2. the Scandinavian element
3. the French element.
4. Latin element

The first Latin words entered the language of the forefathers of the English nation before they came to Britain. It happened during a direct intercourse and trade relations with the peoples of the Roman empire. They mainly denoting names of household items and products: apple, pear, plum, cheese, pepper, dish, kettle, etc.

Already on the Isles from the Romanized Celts they borrowed such words as street, wall, mill, tile, port, caster, camp and so forth.

Latin words such as altar, bishop, candle, church, devil, martyr, monk, nun, pope, psalm, etc. were borrowed after the process of introduction of the Christian religion (almost about 7th century), which is basically reflected in their meaning. These words are regarded to be Latin borrowings in the sense that they entered English from Latin source, but many of them were Greek borrowings into Latin, such as bishop, church, devil and many others.

Another rudimentary group of Latin borrowings entered English with the blossom of learning it refers to the time approximately 15 - 16 centuries since at that time Latin language was realized by scientists all over the world and it was considered the common name-language for science. These words were mainly borrowed through books, by people who knew Latin well and tried to preserve the Latin form of the word as much as possible². Hence such words as:

antenna - antennae, index - indices, datum - data, stratum - strata, phenomenon - phenomena, axis - axes, formula - formulae, etc.

Very many of them have suffixes which clearly mark them as Latin borrowings of the time:

- verbs ending in -ate, -ute: exasperate, absolute, attribute, contribute, salute
- adjectives ending in -ant, -ent, -ior, al: participant, reluctant, evident, superintendent, superior, cordial.

Scandinavian element

Chronologically words of Scandinavian origin penetrated into the English language in the interval of between the 8th and the 10th centuries due to the Scandinavian invasions and settlement of Scandinavians on the British Isles. and its determination is not so easy to grasp. Its general notion that the number of words borrowed from this source was about 500, regardless some linguists surmise that this number could have comprise even far greater proportion, but due to the similarity of

the languages and scarcity of written records of the time it is sometimes sophisticated to say whether the word is a borrowed one or native, inherited from the same *Common Germanic source*.

Such words may be mentioned here, as: they, then, their, husband, fellow, knife, law, leg, wing, give, get, forgive, forget, take, call, ugly, wrong.

English Language, is primarily called *lingua franga* which means a mutual language for having international communication among people whose second language is English. It is predominant language in the United Kingdom, the United States, Canada, Australia, New Zealand, South Africa, and numerous other countries. It is the official language of many nations in the Commonwealth of Nations and is widely understood and used in all of them. It is spoken in more parts of the world than any other language and by more people than any other tongue English belongs to the group within the western branch of the Germanic languages, a sub-family of the Indo-European languages. Its parent, Proto-Indo-European, was spoken around 5,000 years ago by nomads who are thought to have roamed the south-east European plains.

Old English, a variant of West Germanic, was spoken by certain Germanic people -specifically Angles, Saxons, and Jutes of the regions comprising present-day southern Denmark and northern Germany who invaded Britain in the 5th century AD; the Jutes were the first to arrive, in 449, according to tradition. Settling in Britain (the Jutes in Kent, southern Hampshire, and the Isle of Wight; the Saxons in the part of England south of the Thames; and the Angles in the rest of England as far north as the Firth of Forth), the invaders drove the indigenous Celtic-speaking peoples, notably the Britons, to the north and west. As time went on, Old English evolved further from the original Continental form, and regional dialects developed. The four major dialects recognized in Old English are Kentish, originally the dialect spoken by the Jutes; West Saxon, a branch of the dialect spoken by the Saxons; and Northumbrian and Mercian, subdivisions of the dialects spoken by the Angles³. By the 9th century, partly through the influence of Alfred, king of the West Saxons and the first ruler of all England, West Saxon became prevalent in prose literature. The Latin works of St Augustine, St Gregory, and the Venerable Bede were translated, and the native poetry of Northumbria and Mercia were transcribed in the West Saxon dialect. A Mercian mixed dialect, however, was preserved for the greatest poetry, such as the anonymous 8th-century epic poem Beowulf and the contemporary elegiac poems.

Old English was an inflected language characterized by strong and weak verbs; a dual number for pronouns (for example, a form for “we two” as well as “we”), two different declensions of adjectives, four declensions of nouns, and grammatical distinctions of gender. These inflections meant that word order was much freer than in the language today. There were two tenses: present-future and

past. Although rich in word-building possibilities, Old English was sparse in vocabulary. It borrowed few proper nouns from the language of the conquered Celts, primarily those such as Aberdeen (“mouth of the Dee”) and Inchcape (“island cape”) that describe geographical features. Scholars believe that ten common nouns in Old English are of Celtic origin; among these are bannock, cart, down, and mattock. Although other Celtic words not preserved in literature may have been in use during the Old English period, most Modern English words of Celtic origin, that is, those derived from Welsh, Scottish Gaelic, or Irish, are comparatively recent borrowings.

The number of Latin words, many of them derived from the Greek, that were introduced during the Old English period has been estimated at 140. Typical of these words are altar, mass, priest, psalm, temple, kitchen, palm, and pear. A few were probably introduced through the Celtic; others were brought to Britain by the Germanic invaders, who previously had come into contact with Roman culture. By far the largest number of Latin words was introduced as a result of the spread of Christianity. Such words included not only ecclesiastical terms but many others of less specialized significance.

Introduced first were words pertaining to the sea and battle, but shortly after the initial invasions other words used in the Scandinavian social and administrative system—for example, the word law—entered the language, as well as the verb form are and such widely used words as take, cut, both, ill, and ugly.

At the inception of the Middle English period, which dates from the Norman Conquest of 1066, the language was still inflectional; at the end of the period the relationship between the elements of the sentence depended basically on word order. As early as 1200 the three or four grammatical case forms of nouns in the singular had been reduced to two, and to denote the plural the noun ending -es had been adopted⁴.

The declension of the noun was simplified further by dropping the final *n* from five cases of the fourth, or weak, declension; by neutralizing all vowel endings to *e* (sounded like the *a* in Modern English *sofa*), and by extending the masculine, nominative, and accusative plural ending -as, later neutralized also to -es, to other declensions and other cases. Only one example of a weak plural ending, *oxen*, survives in Modern English; *kine* and *brethren* are later formations. Several representatives of the Old English modification of the root vowel in the plural, such as *man*, *men*, and *foot*, *feet*, also survive.

With the levelling of inflections, the distinctions of grammatical gender in English were replaced by those of natural gender. During this period the dual number fell into disuse, and the dative and accusative of pronouns were reduced to a common form. Furthermore, the Scandinavian *they*, *them* were substituted for the original *hie*, *hem* of the third person plural, and *who*, *which*, and *that* acquired their present relative functions. The conjugation of verbs was simplified by the omission

of endings and by the use of a common form for the singular and plural of the past tense of strong verbs.

In the early period of Middle English, a number of utilitarian words, such as egg, sky, sister, window, and get, came into the language from Old Norse. The Normans brought other additions to the vocabulary. Before 1250 about 900 new words had appeared in English, mainly words, such as baron, noble, and feast, that the Anglo-Saxon lower classes required in their dealings with the Norman-French nobility. Eventually the Norman nobility and clergy, although they had learned English, introduced from the French words pertaining to the government, the church, the army, and the fashions of the court, in addition to others proper to the arts, scholarship, and medicine. Another effect of the Norman Conquest was the use of Carolingian script and a change in spelling. Norman scribes write Old English *y* as *u* and *u* as *ou*. *Cw* was changed to *qu*, *hw* to *wh*, and *ht* to *ght*.

In the early part of the Modern English period the vocabulary was enlarged by the widespread use of one part of speech for another and by increased borrowings from other languages. The revival of interest in Latin and Greek during the Renaissance brought new words into English from those languages. Other words were introduced by English travellers and merchants after their return from journeys on the Continent. From Italian came *cameo*, *stanza*, and *violin*; from Spanish and Portuguese, *alligator*, *peccadillo*, and *sombrero*. During its development, Modern English borrowed words from more than 50 different languages.

In the late 17th century and during the 18th century, certain important grammatical changes occurred. The formal rules of English grammar were established during that period. The pronoun *its* came into use, replacing the genitive form *his*, which was the only form used by the translators of the King James Bible (1611). The progressive tenses developed from the use of the participle as a noun preceded by the preposition *on*; the preposition gradually weakened to *a* and finally disappeared. Thereafter only the simple *ing* form of the verb remained in use. After the 18th century this process of development culminated in the creation of the progressive passive form, for example, "The job is being done".

The most important development begun during this period and continued without interruption throughout the 19th and 20th centuries concerned vocabulary. As a result of colonial expansion, notably in North America but also in other areas of the world, many new words entered the English language. From the indigenous peoples of North America, the words *raccoon* and *wigwam* were borrowed; from Peru, *llama* and *quinine*; from the West Indies, *barbecue* and *cannibal*; from Africa, *chimpanzee* and *zebra*; from India, *bandanna*, *curry*, and *punch*; and from Australia, *kangaroo* and *boomerang*. In addition, thousands of scientific terms were developed to denote new concepts, discoveries, and inventions. Many of these terms, such as *neutron*, *penicillin*, and *supersonic*, were formed from Greek and Latin roots; others

were borrowed from modern languages, as with blitzkrieg from German and sputnik from Russian.

In Great Britain at present the speech of educated and literate people is known as Received Pronunciation. A class dialect rather than a regional dialect, it is based on the type of speech cultivated at public schools and at such of the older universities as Oxford and Cambridge. Many English people who speak regional dialects in their childhood acquire Received Pronunciation while attending school and university. Its influence has become even stronger in recent years because of its use by such public media as the British Broadcasting Corporation. RP is not intrinsically superior to other varieties of English, and is, itself, only one particular dialect. It has just achieved more extensive use than others.

The influence of the mass media appears likely to result in a more standardized pronunciation, more uniform spelling, and eventually a spelling closer to actual pronunciation. Despite the likelihood of such standardization, a unique feature of the English language remains its tendency to grow and change. New words are permanently being coined and their usage is modified to express new concepts and ideas. Its vocabulary is constantly embellished and enhanced by linguistic borrowings, particularly by cross-fertilizations from American English. Since it is capable of illustrious possibilities of communication, the English language has become the chief international language.

REFERENCES

1. Fennell, Barbara 1998. A history of English. A sociolinguistic approach. Oxford: Blackwell.
2. McWhorter, Our Magnificent Bastard Tongue, 2008, pp. 89–136.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_language_influences_in_English - cite ref-3 Finkenstaedt, Thomas; Dieter Wolff (1973). Ordered profusion; studies in dictionaries and the English lexicon. C. Winter.
4. ["Joseph M. Williams, Origins of the English Language at"](#). Amazon.com.
5. Algeo, John (2010). [The Origins and Development of the English Language](#): Wadsworth. Williams, Joseph M (1986). [Origins of the English Language](#). New York.

X.B.AXMEDOVA

**ИНОСТРАННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Есть некоторые языки, которые стараются избегать, насколько это возможно, использования чуждых терминов. Они делают это, образуя новые слова, состоящие из родных элементов. Однако в английском языке всегда использовались иностранные слова. Английский язык был особенно открыт для иностранных влияний. Словарный запас считается неотъемлемым богатством любого языка. Однако английский язык полон разнообразных слов, которые пополнялись на разных этапах его истории. Древнеанглийский язык был довольно обширен. Сообщается, что он содержит около 50 000 слов соответственно.

Учитывая, что Великобритания и Соединенные Штаты Америки являются гигантами мировой экономической державы, важность английского языка, который является первым языком этих стран, естественно и бесспорно велика. Утверждается, что его сила слов превышает 500 000, и ни один другой язык в мире не может сравниться с ним, хотя некоторые из них, например французский и испанский, пытались конкурировать с ним. Что делает английский язык приемлемым во всем мире, так это его словарный запас. Смешанный характер его словарного запаса посредством заимствования, ассимиляции и включения из других языков позволяет ему «разделяться» носителями языков, которые он заимствует, и, таким образом, делает его своего рода знакомым для этих носителей.

Ключевые слова: древнеанглийский, среднеанглийский, современный английский, заимствования, заимствованные слова, родные слова, правописание.

X.B.ƏHMƏDOVA

**İNGİLİS DİLİNDƏ XARİCİ ELEMENTLƏR
XÜLASƏ**

Bəzi dillər var ki, mümkün qədər yad terminlərdən qaçmağa çalışırlar. Onlar bunu yerli elementlərdən düzələn yeni sözlər yaratmaqla edirlər. İngilis dili isə həmişə xarici sözlərdən istifadə etmişdir. İngilis dili xüsusilə xarici təsirlərə açıqdır.

Lüğət hər bir dilin əvəzolunmaz zənginliyi hesab olunur. Bununla belə, ingilis dili tarixinin müxtəlif mərhələlərində yenilənmiş çoxşaxəli sözlərlə doludur. Köhnə İngilis dili olduqca geniş idi. Onun müvafiq olaraq təxminən 50 000 sözdən ibarət olduğu deyilir.

Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünya iqtisadi gücünün nəhəngləri olduğu bir vaxtda bu ölkələrin birinci dili olan ingilis dilinin əhəmiyyəti

təbii və danılmaz dərəcədə böyükdür. 500.000-dən çox söz gücünə malik olduğu iddia edilən, dünyada heç bir başqa dil onunla bərabər deyildi, baxmayaraq ki, bəziləri fransız və ispan dilləri ilə rəqabət aparmağa çalışdı. İngilis dilini bütün dünyada məqbul edən onun lüğətidir. Onun lüğətinin digər dillərdən mənimsənilməsi, assimilyasiyası və birləşdirilməsi yolu ilə qarışıq xarakteri onu götürdüyü dillərdə danışanlar tərəfindən “paylaşmağa” imkan verir və beləliklə, onu həmin danışanlara bir növ tanış edir.

Açar sözlər: Köhnə İngilis dili, Orta İngilis dili, Müasir İngilis dili, borclanmalar, alınma sözlər, yerli sözlər, orfoqrafiya

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent F.Ə.Hüseynova

LALƏ MİRZƏYEVA ZAUR QIZI

Xüsusi internat məktəbi

2lmirzam@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN VƏ ONUN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qrammatika, indiki zaman, müqayisə

Key words: Azerbaijani language, grammar, present tense, comparison

Ключевые слова: Азербайджанский язык, грамматика, настоящее время, сравнение

Bütün dillərdə zaman anlayışı çox mühüm rol oynayır. Zaman indiki zamandan başlayır. Digər zamanlar məhz bu zamanın bünövrəsi ilə formalaşır, desək yanılımarıq. Hər bir dildəki mövcud zaman sayı bilavasitə həmin xalqın, millətin düşüncə tərz, dünyanı dərk etməyə çalışması ilə bağlıdır. Buna görədir ki, dünyada dillərində sabit zaman sayı, forması mövcud deyil.

Zaman nəinki dilçilikdə, bir sıra elmlərin də əsas diqqət etdiyi, araşdırdığı sahələrdən biridir. Bunlardan biri də fəlsəfədir. Orada belə zamanın konkret mənalandırılması yoxdur. Bəzi filosoflar substansional, bəziləri isə relyason yanaşma ilə zamanı materiya ilə birlikdə və ya müstəqil mövcud olduğunu ifadə etmişdir. Fəlsəfədə zaman fasiləsizliklə fasiləliyin vəhdəti kimi izah olunur. Nisbilik nəzəriyyəsinə belə zamanın nisbi olması, onun qravitasiya və hərəkət sürətindən aslı olaraq dəyişə biləcəyi ifadə olunub. Bütün bunlar zamanın müəyyən qədər mahiyyətinin açılmasında, onun mənalandırılmasında xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan dilində 3 zaman forması (indiki, keçmiş və gələcək zaman) mövcuddur. Bu zaman formalarına nəzər yetirdikdə indiki zaman formasının işlənməsinə daha çox rast gəlinir.

İndiki zaman hərəkətin, fəaliyyətin, hadisənin indi, danışılan və ya məlumat verilən vaxtı icra edildiyini bildirən zaman formasıdır. Məsələn, Şagirdlər onlara verilən tapşırıqları icra edirlər., Azərbaycan ordusunun 100 illiyi münasibəti ilə qırıclar səmanı Azərbaycan bayrağına boyayırdılar., Müəllim feilin zamanları mövzusunun şagirdlərə izah edir və s.

İndiki zamanın şəkilçisi “-ır⁴” şəkilçisidir: yazır, baxır, görür, danışsınız, bilir, yaşayır, gülür, sevinirlər, gözləyir və s.

Saitlə bitən feillərə indiki zaman şəkilçisi artırarkən “y” bitişdiricisindən istifadə edilir. Məsələn, oxu-oxuyur, qana-qanayır, yaşa-yaşayır, de-deyir və s.

İndiki zaman şəkilçisi üçüncü şəxsin təkindən başqa digər şəxs şəkilçisini qəbul edir: Görürəm, görürsən, görür_, görürük, görürsünüz, görürlər və s.

İndiki zaman şəkilçisi də əsasən feil kökünə və ya başlanğıc formasına əlavə edilir. Məsələn, baxır, yadlaşır, oturur, sevinir, bağışlayır, qoparır, danışdırır, can

yandırır, oynayır və s. Lakin feilin inkar şəkilçisi istisna təşkil edir və “-ma²” şəkilçisinin saiti düşür, məsələn: yeriyr-yerimr, gülür-gülmür, inanır-inanmır, rast gəlir-rast gəlmir və s.

İndiki zamanın şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi indiki zamandan başqa, feildən feil düzəldən şəkilçi kimi (və ya təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçi) də işlənir. Məsələn, qaçmaq-qaçıрмаq, bitmək-bitirmək, uçmaq-uçurmaq, aşmaq-aşıрмаq, köçmək-köçürmək və s.

Dilimizdə bu qədər geniş istifadə olunan, digər zamanlar üçün bünövrə olan indiki zaman ilk vaxtlar bu formada mövcud olmamışdır. Bunu bir çox tədqiqatçılar da geniş şəkildə araşdırmışdır. İndiki zaman şəkilçisinin tarixi forması haqqında dilçilər, tədqiqatçılar bir sıra fikir bildiriblər. Buna nümunə kimi, M.Ergin türkcədə olan “-yor” indiki zaman şəkilçisinin “yürü” sözündən yarandığını bildirmişdir. M.Şirəliyev indiki zaman şəkilçisinin “a-ə + turur” şəklində yarandığını qeyd etmişdir. Eyni zamanda, türk abidələrində işlənən “yaru, yar” sözlərinin işıq, parıltı, parlamaq mənasında işlədildiyini və bu sözlərin günəşin doğması ilə bağlı olduğunu qeyd etməklə, indiki və gələcək zaman şəkilçilərinin yaranmasında bu sözün rolu olduğu qeyd edilir. [3.s.515]

Azərbaycan dilinin indiki zaman formasını digər dillərin indiki zaman formaları ilə müqayisəsinə diqqət yetirək.

İndiki zamanla bağlı Türkiyə türkcəsinə nəzər yetirdikdə dilimizlə oxşar və fərqli tərəflərinin olduğunu şahidi olarıq. Belə ki, türkcədə bizim dilimizdən fərqli olaraq indiki zaman şəkilçisi “-yor” və “-mekte²” şəkilçisidir. Türk dilində olan geniş zaman forması isə bizim dilimizə uyğundur. Yəni türk dilində qeyd edilən geniş zaman şəkilçiləri “-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r” şəkilçiləridir. Göründüyü kimi, “geniş zaman” deyilən zaman formasının şəkilçilərinin çoxu bizim indiki zaman şəkilçimizə oxşayır. Lakin türkcədə geniş zaman o zamana deyilir ki, o mahiyyətində, özündə hər üç zamana aid olsun. Yəni, geniş zaman özündə indiki, keçmiş və gələcək zamanı birləşdirir.

Qeyd edilən hal Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Məsələn, Vətən uğrunda canını fəda edən şəhidlər ölmür., Həyat davam edir., Zaman keçir, insanların həyata baxışı dəyişir və s. Lakin bu hal türkcədəki kimi “geniş zaman” başlıqlı müstəqil bir zaman forması kimi dilimizdə özünü göstərmir.

Türkiyə türkcəsinin indiki zaman şəkilçisinə oxşar olan, yəni o şəkilçilərə bənzəyən şəkilçi kimi “-er, -or, -ör” şəklində Azərbaycanın qərb dialektində (həmçinin Qazax və s. ləhcəsində) işlənmə halını da qeyd etmək olar. Məsələn, aleram, bilerem, gələrəm və s.

Bütün bu xüsusiyyətlər, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dili arasındakı tarixi eyniliyi ifadə edir. Bu isə təbiidir. Çünki Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi oğuz dilləri ailəsinə daxildir.

Türkmən dilinə diqqət etdikdə bu dildə də feilin 3 zamanı olduğunu görürük. (Hazırkı zaman, gələcək zaman (naməlum gələcək zaman, məlum gələcək zaman), ötən zaman). Bu dildə indiki zamana “hazırkı zaman (həzirki zaman)” deyilir.

Türkmən dilində hazırkı zaman müxtəlif formalarda özünü göstərsə də (ümumi hazırkı zaman, anyk (əmin, qəti) hazırkı zaman, çaklama (təxmini) hazırkı zaman, hazırkı-ötən zaman), əsas olaraq indiki zaman “-yar,-yər (-ýar, -yär)” şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, oka**ý**aryn-oxuyuram, gel**ý**är-gəlir və s. İnkarı isə “-ma, -me” ilə düzəlir (okama**ý**arlar-oxumurlar). Eyni zamanda Azərbaycan dilində, türkcədə olduğu kimi bəzən indiki zaman öz məzmununu dəyişə də bilər. Məsələn, suw ak**ý**ar (su axır), çağa dogul**ý**ar (uşaq doğulur) və s. burada indiki zaman geniş zaman xüsusiyyəti daşıyır.

Azərbaycan dilində feilin əmr forması müəyyən mənada indiki zamanla bağlıdır. Çünki əmrin, xahişin deyilən anla əlaqəli olması məntiqən də gərəklidir. Bu hala bənzər və bunu indiki zamanın bir forması kimi mənalandırmaq türkmən dilində mövcutdur. Həzirki zaman- indiki zamanın “anyk zaman” da bir sıra uzun tələffüz edilən sözlər vardır ki, onlar müxtəlif şəxs şəkilçiləri ilə işlənərək indiki zaman yaradırlar. Məsələn, du:r, oty:r, ýaty:r və s.

İndiki zaman şəkilçisi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, flektiv dil qrupuna (tipinə) daxil olan ingilis dilində indiki zaman şəkilçisi, hissəcikləri, sözləri mövcutdur. Bu dildə indiki zaman özü də yalnız danışılan zamanda icra edilən fəaliyyət barədə məlumat verilmir, o işin qeyri-müəyyən zamanda olduğunu (yəni bir növ türkcədə geniş zaman kimidir, hər zamanı birləşdirən bir zaman formasıdır), işin danışılan zaman icra edilməkdə olduğu, danışılan zaman işin bitmiş olduğu, məlumat verilərkən çoxdandır davam edən işin bitməsini bildirir. Məsələn, Günəş şərqdən çıxır.-The sun rises in the East. (indiki qeyri-müəyyən və ya geniş zaman)., Müəllim danışmaqdadır.- The teacher is speaking about something. (indiki davam edici zaman). Digər indiki zaman formaları isə dilimizə tərcümədə indiki zamanda işlənir. Məsələn, Mən bu filmi görmüşəm.-I **have** seen this film.

İngilis dili bütün indiki zamanla əlaqəli fəaliyyətləri ifadə edən və bunu zaman şəkilçisi, hissəciyi ilə detallı ifadə edən bir dildir.

İngilis dilində hərəkətin, fəaliyyətin indiki zamanla əlaqəsini göstərmək baxımından indiki zaman forması mühüm rol oynayır. Lakin ingilis dili ilə türk dillərinin zaman formalarını müqayisə etdikdə, baxmayaraq ki bu dildə indiki zaman formasının bir çox formaları var, amma bu dili insan ömrü ilə göstərsək, uşağa öyrədərcəsinə bir zaman forması olduğunu görürük. Çünki sanki qarşıdakı bir uşaqmış kimi zamanı çox detallı izaha gərək duyan bir dil olduğunu görürük. Lakin türk dillərində forma asan olsa da, indiki zamanla bağlı dəqiq fəaliyyəti, işi qarşı tərəfin detallı bilməli olduğunu, anlamalı olduğunu bilərək fikrimizi ifadə edirik. Yəni bizim dialoq tərəfdaşımız yetkin biriymiş kimi davranır, fikrimizi buna uyğun ifadə edirik. Məsələn, biz “Şəhidlər ölmür”.-deyərkən Şəhidlərin indi ölməsindən

danışmırıq, bu öz məzmununda dəyişməz olduğunu, dünəni, bu günü, sabahı özündə əhatə edəcək bir fəaliyyət olduğunu bilir və bunu xüsusi bir zaman forması kimi ifadə etməyə gərək duymuruq. Çünki bizim dialoq tərəfdaşımız bunun fərqiindədi və bu düşüncə tərz, dünyanı mənalandırma forması o, dili mənimsəyəndən ona aydındı.

Digər bir nümunə, “Uşaqlar rəsm çəkirdilər”. -Bu cümlədə zaman indiki zamandır. Lakin “idi” hissəciyi işləndiyi üçün biz onun indi deyil, bir müddət əvvəl olduğunu və ya bir müddət əvvəl işin icra edildiyini, bizim onu indi məlumat olaraq çatdırdığımız ifadə olunur. Yəni indiki zamanı necə mənalandırmaq lazım olduğunu ifadə edəcək bütün keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər dilimizdə öz əksini tapır.

Altay dil ailəsinin üzvü olan Koreya dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi üç zaman forması mövcuddur. Bunlardan biri də indiki zamandır. Bu dildə də hərəkət və ya hadisənin indiki zamanla bağlılığı əsas diqqət mərkəzində saxlanılır və indiki zaman üç şəkilçi forması ilə düzəlir.

1.-는다\ -는다 (-nında, -nda). Birinci variant sonu samitlə bitən, ikincisi isə saitle bitən feillərə əlavə olunur. Məsələn, 간다-gedir, 먹는다-yeyir.

2.-아아여 və ya -어어여 요 (-eooy, -ayo, -yeoyo). Birinci variantla ikinci variantın bir fərqi var ki, birinci variant öz həmyaşıdların, özündən balacalarla danışarkən istifadə edilir. İkinci variant isə yad insanlarla, özündən böyüklərlə danışarkən istifadə edilir. Həmçinin bu dildə bizim dildə mövcud olan ahəng qanunu kimi bir hal özünü göstərir. Yəni söz sonuna əlavə olunan şəkilçidəki sait feilin son saitinə uyğun əlavə olunur. Məsələn, 알아\ 알아요-bilirəm.

3.-습니다 və ya 습니다 (-bnida, -sbnida). Birinci saitle bitən, ikinci samitlə bitən feillərə artırılır. Çox yüksək hörmət ifadəsidir, əsasən dövlət dairələrində, sənədlərdə işlənilir. Məsələn, 봅니다-görür, 먹습니다-yeyir. Gündəlik də istifadə oluna bilər, lakin günlük danışıklarda daha çox ikinci forma çox işlənilir.

Koreya dilində türk dillərindəki kimi hörmət məzmunu olduqca geniş çəkildə mövcuddur. Lakin bu dilin fərqli xüsusiyyətlərindən biri şəxs sonluğunun olmamasıdır. Yəni “yeyir” feili bütün şəxslərdə eynidir.

İndiki zaman məzmunu ifadə edən “-maqda²” şəkilçisi də mövcuddur. B.Xəlilovun, M.Hüseynzadə bunu feilin təsriflənən forması-davam forması kimi qeyd etmişdir. Türkiyə türkcəsində bu indiki zaman (şimdiki zaman) daxilində verilir. Eyni zamanda ingilis dilində bu davamedici zaman (continuous tense form) kimi, koreya dilində də bu xüsusi zaman forması kimi göstərilməsə də, Azərbaycan dilində (eləcə də Türkiyə türkcəsində) olduğu kimi -maqda² mənasını ifadə edən -고 있다-dan istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, indiki zamanın müqayisəli təhlili nəticəsində türk dilləri və koreya dili arasında xeyli bənzərliklər olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin ingilis dili ilə bu bənzərlik nisbətən azdır. Türk dillərində şəkilçi az, məzmun geniş olsa da, ingilis dilində zaman şəkilçisi, forması məzmun sayı qədər olduğunu görürük. Bu isə

türk dillərinin daha zəngin inkişaf yolu keçdiyini, daha qədim olduğunu bir daha sübuta yetirir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası II hissə. Bakı, 2016
3. Tanrıverdi Ə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" Bakı, 2017
4. Həzrki zaman Türkmən dili "Morfologiya" Aşgabad, 2015
5. Z.Hacıyev "Fəlsəfə" Bakı, 2012
6. Nergis Biray "Türkmən türkcəsində övnek bölekler" Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 2015 s. 955-994, TÜRKİYE
7. <https://talktomeinkorean.com/>
8. <https://www.howtostudykorean.com/>

LALƏ MİRZƏYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Zaman indiki zamandan başlayır. İndiki zamanın işlənmə xüsusiyyətləri digər zamanlarla müqayisədə daha sadədir. İndiki zaman insana ən yaxın zaman olduğu üçün onun ifadəsi sanki daha konkretir. Çünki hadisələr indiyə bağlıdır və hadisəni, fəaliyyəti danışan, xəbər verən şəxs sanki o hadisələrin birbaşa iştirakçısı, şahididir.

Məqalədə indiki zaman əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilində indiki zamanın xüsusiyyəti, onun tarixi forması izah olunur. İndiki zaman Türkiyə türkcəsində, Türkmən dilində, ingilis dilində, Koreya dilində necə olması nümunələrlə göstərilmişdir. Araşdırma əsasında türk dillərində və Koreya dilində indiki zaman formasının sadə, lakin əhatəli olduğu qeyd edilmişdir. Lakin flektiv dil olan ingilis dilində indiki zaman göstəricilərinin olduqca geniş olduğu bildirilmişdir. Bu türk dillərinin daha formalaşmış, yetkin bir dil olması ilə bağlıdır.

Nəticə olaraq, indiki zamanın təhlili zamanı Azərbaycan, Türkmən, Türkiyə türkcəsi, Koreya dili arasında bənzərliklər olduğu bir daha sübut edilmişdir, göstərilmişdir.

LALA MIRZAYEVA

PRESENT TENSE FORM IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJAN AND ITS COMPARISON SUMMARY

The time starts from present time. The present tense is so similar more than other tense forms. The present tense is more concrete and it is clear for humans. Because person speaks about something who has shown, heard or lived it.

Present tense form has been researched very comprehensively in article. There has been explained present tense form and its historical form in the Azerbaijan language. Present tense form has been shown with examples in Azerbaijan, Korean, Turkish, English and Turkmen languages in article. It has been determined that Korean and Turkish languages have easy present tense form but it is so meaningful and deep. The English language which it is flexible language has many present tense forms. It has shown that the Turkish languages are so ancient language.

In conclusion, Azerbaijani, Turkmen, Turkish and Korean languages have been determined, shown some similarities about present tense form.

ЛАЛА МИРЗОЕВА

**«НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
РЕЗЮМЕ**

Времена начинаются с «настоящего времени». Функции обработки «настоящего времени» более просты, чем у других времен. Настоящее время – самое близкое человеку из времен. По-этому его выражение как будто бы более конкретное. Потому что, действия связаны с настоящим и повествователь этих событий, действий как будто их прямой участник, свидетель данных событий.

В данной статье «настоящее время» исследовано всесторонне. Объясняется характеристика «настоящего времени», его историческая форма. «Настоящее время» показано на примерах на Турецком тюрском, на туркменском, на английском, на корейском языках. Во время исследований было отмечено, что на тюрском и корейском языках простое, но более всестороннее. Но будучи флективным языком, на английском языке показатели настоящего времени имеют более широкий спектр. Это связано с тем, что тюрские языки более сформировавшиеся, зрелые языки.

Как итог отметим, что во время исследования «настоящего времени» было доказано и показано сходства между Азербайджанским, Туркменским, Турецким тюрском и корейским языками.

Rəyçi: F.f.d., dos. Fidan Abdurrəhmanova Nizaməddin qızı

**NİGAR HƏSƏNOVA,
LƏMAN AXUNDOVA**
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.
nigarlaman@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Bu məqalə tələbələrin ingilis dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları çətinliklərdən bəhs edir. Bu müxtəlif təhsil səviyyələrində ingilis dilini öyrənənlərə aiddir. Tələbələrin bilik səviyyələrindən asılı olaraq onların qarşılaşdıqları çətinliklər və problemlər müxtəlif ola bilər. Onlar fonetik, qrammatik, orfoqrafik səhvlərlə yanaşı, leksik səhvlərlə də qarşılaşırlar. Bu çətinliklərə xarici dillərin müxtəlif səviyyələrinin öyrənilməsi prosesində rast gəlinə bilər. Biz, müəlliflər bu məqalədə ingilis dilinin öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən danışır, haqlı olaraq müxtəlif fonetik, qrammatik və leksik səhvlər üzərində durur, bu səhvlərin yaranmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdiririk. Eyni zamanda, biz bu çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını da araşdırır və bunu nümunələrlə göstərməyə çalışmışıq. Qeyd etmişik ki, ingilis dilini öyrənənlər ingilis dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə öyrənsələr tələbələr daha yaxşı nəticə əldə edə bilərlər. Hər iki dilin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri vaxtında izah edilməlidir. Əks halda ingilis dilini öyrənmək bir sıra çətinliklər törədəcək. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün həm ingilis dilinin, həm də Azərbaycan dilinin leksik materiallarını müqayisəli şəkildə öyrənmək lazımdır. Müəllimlər yaxşı nəticələr əldə etmək üçün əllərindən gələni etsələr, niyə tələbələr ingilis dilini öyrənməyə çətinlik çəkirlər, sualına müəlliflər cavab tapmağa çalışır. Müəlliflər müxtəlif nümunələr verir və bu nümunələri izah etməyə çalışırlar.

Açar sözlər: şifahi, yazılı, dil materialları, məqsəd, ünsiyyət bacarıqları.

Müasir dövrümüzün tələblərindən biri də ingilis dilini bilməkdir. Bu gün yaşımdan asılı olmayaraq hər kəs bu dili ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə can atır. Bu gün bir çox ixtisaslaşmış müəllimlər məsuliyyətlə bu dili tələbələrə böyük bir zövqlə aşılayırlar. Bu dili aşılasmamışdan əvvəl hər bir müəllim bu dilin öyrədilməsi metodikasına bələd olmalıdır. **Babayev S. M., Qarayeva M. English Phonetics. Bakı Maarif, 2005.** Müəlliflər öz məqaləsində qeyd edirlər: "Ən mühüm amillərdən biri isə müəllim peşəsini seçmək və bu sevginin vasitəsilə tələbələrə öz biliklərini doğru şəkildə çatdırılmasıdır. Xüsusilə böyük bir iş ingilis dilini tədris edən müəllimlərinin üzərinə düşür. Ən əsası da tələbələr bu dilin gələcəkdə onlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaqlarını dərk etməlidirlər. Dünyada bir neçə əsas dil var ki, onlardan da biri ingilis dilidir. Yaşadığımız zamanda bir çox işlərə müraciət etdikdə

ingilis dili tələb olunur. Bu da onun dünya dili olduğundan irəli gəlir. Bir araşdırmada göstərilir ki, Benjamin Franklin XVIII əsrdə ingilis dilində **drunk** (sərxoş) sözünə 200 yaxın sinonim tapmışdır. Bu dildə təxminən 500 min söz ehtiyatı vardır və BMT-nin altı əsas dilindən biridir.(1.s.24-28)

Bir sıra dövlətlər var ki, orada dövlət dili ingilis dilidir. İngilis dili dünyada ən çox maraq göstərilən dillərdən biridir. Hazırda ingilis dili demək olar ki, bütün ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən danışılır və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. İlk əvvəllər ingilis dili xarici yaxud da ikinci dil kimi öyrənilirdi, burada ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək və məhz həmin dildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq idi. Ona görə də ümumi ingilis dilinin öyrənilməsi daha çox yayılmışdı.

Hal-hazırda ingilis dili beynəlxalq dil olduğundan onun öyrənilməsinə tələbat həddindən artıq çoxalıb. Təkcə, ingilis dili ixtisasında oxuyanlar deyil, həmçinin müxtəlif peşə sahibləri də bu dili öyrənməyə can atırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda ingilis dili öyrənmək arzusunda olanlar həddindən artıq çoxdur. Təbii ki, öyrənci öyrənmək üçün ən asan yolu seçir. Amma nə qədər asan öyrənmək olsa da bir dili öyrənmək kifayət qədər məsuliyyət tələb edir. İngilis dili müəllimləri qeyd edirlər ki, dili öyrənmək üçün üç vəzifəni yerinə yetirmək vacibdir. Birinci növbədə **məqsədin** olmalıdır. İkinci məqam isə **çalışmaq**dır. Həmçinin qeyd olunur ki, dili öyrənərkən mütləq **ardıcillıq** gözlənilməlidir.

Bundan başqa xaricdə oxumaq üçün birinci tələb ingilis dili biliyidir. Bu günə kimi xaricdə 10000 mindən çox Azərbaycanlı təhsil alır. Belə ki, xaricdə oxumaq istəyənlər birinci ingilis dilini sərbəst öyrənməlidirlər. **Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.**Müəlliflər yazırlar:Bu gün təhsil qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi bu gün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qloballaşma dövründə Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin bərqərar olunması, global səviyyədə əsas ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilini öyrənən insanların sayı günü-gündən artmaqdadır”.(2.s.132-149).

Müasir dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. İxtisas dilində kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin aşılınması məqsədilə tədris prosesinin kommunikativ-yönlü şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı şagird və tələbələrin ingilis dilində kommunikativ səriştələri heç də qənaətbəxş deyil.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini öyrənənlər, həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməyə meyl göstərirlər. Qlobal dil vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə təhsil alanlar gələcəkdə seçəcəkləri peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnəli, müvafiq bilikləri mənimsəməlidirlər. Bu gün dil aspektlərinin mənimsənilməsi, nitq vərdişi və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zəruriyyəti meydana çıxır. Lakin, qeyd edilməlidir ki, bu gün kommunikativ cəhətdən səriştəli olan, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı müşahidə edilir. Bu da artıq aktuallığını itirmiş təlim metodları, köhnəlmiş dərslik və təlim materiallarında istifadə edilməsi ilə izah edilə bilər.

İngilis dilinin beynəlxalq səviyyədə əsas ünsiyyət dili kimi nüfuzunun artması dil öyrənənləri tələbat və məqsədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilinin tələffüz sisteminin öyrənilməsi sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Bu gün ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən insanların əksəriyyəti heç də tələffüz normalarına dil daşıyıcıları səviyyəsində yiyələnmək məqsədini qarşıya qoyub, qoyulan məqsədə çatmağa cəhd göstərmirlər. Dünyanın müxtəlif yerlərində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şəxslər əksər hallarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməyi başlıca vəzifə hesab etmirlər. Dil öyrənən insanların əksəriyyəti üçün əsas məqsəd dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən və fərqli mədəniyyətlərin təmsilçiləri olan, ingilis dilindən mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanlarla ünsiyyətə girmək bacarığına yiyələnəkdir. **Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman, 1989.** Edge qeyd edir ki "Orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində təlim edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi ingilis dilinin öyrədilməsinin və öyrənilməsinin də məqsədi vardır. İngilis dilini öyrənən hər bir şəxs ingilis dilində olan mətnləri müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı, fikir mübadiləsi etməyi, sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmalıdır. Digər tərəfdən gənc nəslin ingilis dilini öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. İngilis ədəbiyyatı ilə müstəqil işləmək bacarığına yiyələnək, elmi, texniki, tibbi və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. İngilis dilinin öyrənilməsi dil öyrənənlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir edir. (3.p.156-172)

Əgər dil öyrənən şəxs dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə o, həmin dildə şifahi danışmaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Ona görə də, dil materiallarının avtomatlaşması şifahi nitqin əsasını təşkil edir və özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. Eşitmə və anlama;
2. Danışığ vasitəsilə öyrətmə.

Dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də, ingilis dilinə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Dil öyrənən şəxs oxuduğu mətni başa düşməli, onun məzmunu şifahi və yazılı şəkildə digərinə çatdırma bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan ingilis dilini öyrətmək və öyrənmək məsələsi normal hesab edilə bilməz.

Dörd dil bacarıq və vərdislərinin mənimsənilməsi üçün qrammatik materialların düzgün şəkildə öyrənilməsi vacibdir. Belə ki, qrammatik materiallardan qeyri-düzgün istifadə danışq, yazı, dinləmə və oxu vərdiş və bacarıqlarının düzgün mənimsənilməsinə gətirib çıxardır. Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların biri digərini tamamlayır. Ona görə də dilin leksik materiallarının öyrənilməsi dilin digər aspektlərindən ayrı götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, öyrənci məhz leksik materiallar əsasında öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edir və digərlərinə çatdırır. (4.p.132)

İngilis dilini öyrənilməsinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır, yəni öyrənci sözləri öyrənərkən onların çoxmənalılığına fikir verməlidir. Məsələn: **“hand”** sözünü götürək. **“Hand”** sözü müxtəlif mənələrdə a) **əl** mənasında; b) **saat əqrəbi** mənasında işlənir. **“Match”** sözü həm **yarış** mənasında, həm də **kibrit** mənasında işlənir. **“Apple”** sözü həm **alma** kimi, həm də **göz bəbəyi** kimi işlənir. **“Iron”** sözü həm dəmir mənasında (bu zaman sayılmayan isim), həm də **ütü** (bu zaman isə sayılan isim) mənasında işlənir. **“Spring”** sözü həm **yaz fəsl**i mənasında, həm də **bulaq** mənasında işlənir və s.

Kelly G. “How to teach pronunciation”. Pearson: Longman, 2008.Müəllif Kelli G.qeyd edir:”İngilis dilini xarici dil kimi öyrətməkdə şagirdlərə təlim verən müəllimlər tez-tez bir sıra ümumi və tələbə problemləri ilə üzləşirlər. İngilis dilində şagirdlərə təlim verilməsi tələbənin oxu və danışma və yazılı və danışq İngilis dili anlayışını qurmağı nəzərdə tutur. Tələbələr üçün müsbət tədris mühitini asanlaşdırmaq və onları tətbiq etməyə və dil öyrənməyə təşviq etmək üçün müəllimlər bu ümumi problemləri düzəltmək və ingilis dilində effektiv ünsiyyət qurmağı tələb edən əsas məlumatları gücləndirmək yollarını tapmalıdırlar.(5.p.34-52).Aşağıdakıları yadda saxlamaq vacibdir:

1. Tələbələr müəllimdən asılı olurlar. - Əksər hallarda tələbələr özlərini sınamaq əvəzinə düzgün cavab üçün müəllimə müraciət edirlər. Müəllim hər dəfə onlara cavab verməli olduqda, bu, təhlükəli bir problem ola bilər. Bunun əvəzinə, müəllim tələbələri dəstəkləməli və onları ruhlandırmağa çalışmalıdır. Bu, tələbələrə daha rahat və daha çox cavab verməyə hazır olmağa kömək edəcək (hətta fikirlər səhv olsa belə).

2. Ana dilinin davamlı istifadəsi - İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənərkən ana dilinin davamlı istifadəsi ən geniş yayılmış problemdəndir. İngilis dilinin öyrənilməsində tələbələrə İngilis dili və ingilis dilindən istifadə etməyi təşviq etmək vacibdir. Əgər tələbə ana dilində danışmağa başlayırsa onlara müxtəlif sadə suallarla

müraciət edərək onları ingilis dilində danışmağa vadar etmək lazımdır. Bir başqa üsulla da bu problemi həll etmək olar: bir sıra sinif qaydaları qurmaq və ana dilindən istifadə etdikləri üçün cərimə sisteminin inkişaf etdirilməsidir. Məsələn: əgər tələbələrdən kimsə ana dilində üç dəfə istifadə edərsə onların qarşısında şeir (ingilis dilində) oxumaq lazımdır. Unutmayın ki, İngilis dili sinifində olan 1-2 saat ərzində ingilis dilində olmalıdır.

3. Tələbələr nə edəcəklərini bilmir və ya yanlış bir şey edirlər. - İngilis dili xarici dili olaraq öyrənərkən tələbələr çox tez-tez hallarda nə edəcəklərini bilmir və ya tapşırığı səhv başa düşürlər. Belə hallar bəzən müəllimin günahı ucbatından baş verir. Əgər tapşırığınızın tapşırıqlar tələbələr arasında qarışıqlıq törədirsə (tapşırığın şərtini səhv başa düşür, qismən başa düşür və ya heç başa düşmürlər) bu problemi aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün təlimatınız dəqiq olmalıdır, tapşırığı izah edərkən isə jestlərdən, üz mimikasından və qısa cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Müəllimin nitqi aydın, səliqəli və güclü olmalı, ən əsası, fəaliyyət modelləri nümunələrindən istifadə edilməlidir. Tələbələrin dediklərinizi necə qavradıqlarını müəyyənləşdirmək üçün onları öz nümunələrini, misallarını söyləməyə vadar etmək lazımdır.

4. Tələbələr dərs zamanı cansıxıcı, diqqətsiz və ya hərəkətsizdirlər. - Bir çox hallarda tələbələr dərs zamanı cansıxıcı, diqqətsiz və ya hərəkətsiz görünürlər, yəni onlar dərsə maraqlı münasibət bəsləməzlər, sual-cavabda fəal iştirak etməkdən çəkinirlər, bu səbəbdən dərsdən yayınmağa cəhd göstərirlər. Belə problemlərlə qarşı-qarşıya gəlməmək üçün müəllim dərsi düzgün şəkildə planlaşdırmalı, müxtəlif yeni üsullardan istifadə etməli, tələbələri motivasiya etməlidir. Yəni müəllim dərs üçün maraqlı bir mövzu seçməli, müzakirəyə qoymalı və ya proqramda olan hər hansı bir mövzunu maraqlı şəkildə tələbələrə təqdim etməlidir. Bir sözlə, müəllim öz biliyi, bacarığı və metodikası ilə tələbələrdə dərsə maraq oyatmağa çalışmalıdır. Bunun üçün müəllim tələbələrin maraqlarını və ehtiyaclarını müəyyən etməli, onları yaxından tanımalı, daha sonra dərsi müvafiq şəkildə qurmalıdır.

Thornbury S. How to teach grammar, London: Pearson ESL. 2000. Müəllif öz məqaləsində yazır:

“Güclü tələbə hakimiyyəti, yəni bir tələbənin digərlərinə nisbətən daha fəal olması (**eager beaver**) - Təbii ki, hər bir dərs prosesində fərqli bacarıqlar və dil bacarıqları olan tələbələrlə qarşılaşırıq. Əlbəttə ki, hər bir auditoriyada üstün olan bəzi tələbələrə sahib olmaq yaxşı hal olsa belə bütün dərs prosesini onlara sərf etmək düzgün deyil. İstənilən auditoriyada belə tələbələrə rast gəlmək mümkündür. Bu tip tələbələr daim diqqət mərkəzində olmağı xoşlayırlar. Bu tip tələbələr daim mübarizə aparmağa və qalib gəlməyə meyilli olurlar. Onlar verilən sualları ilk olaraq cavabladırmağa cəhd edirlər, daim öndə olmağa can atırlar, öz bilik-bacarıqlarını qabarıq şəkildə büruzə verməyə çalışırlar və bununla da özlərinin hegemonluqlarını nümayiş etdirirlər. Belə olarsa bu tələbələrə hegemonluq eləməyə imkan vermək

olmaz, eyni zamanda onlara qarşı kobud rəftar etmək də olmaz. Onların bu istəklərinə yumşaq şəkildə yanaşmaq lazımdır. Məsələn: Onlara “Mənə məlumdur ki, siz bu sualın cavabını bilirsiniz amma digərlərinin də cavablarını eşitmək, onların da bu mövzu ilə bağlı fikirlərini dinləmək yaxşı olardı.”- deyə müraciət etməlkə digər tələbələr də dərsə cəlb etmək lazımdır.”(6.p.44-58)

Ədəbiyyat:

1. Babayev S. M., Qarayeva M. English Phonetics. Bakı Maarif, 2005.səh:24-28
2. Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.səh:132-149
3. Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman,1989.page:156-172
4. Thornbury : “How to teach grammar”London.1994.page:132.
5. Kelly G. How to teach pronunciation. Pearson: Longman, 2008.p.34-52.
6. Thornbury S. How to teach grammar, London: Pearson ESL. 2000.page:44-58

N.Gasanova,L.Achundova

DIFFICULTIES ARISING IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH AND WAYS TO OVERCOME THEM

Summary

The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Different students can have different difficulties and problems in learning English.

They can make different mistakes in English pronunciation, grammar, orthography and vocabulary usage. English as a second or foreign language, refers to the use of English by speakers with different native languages. In recent years, teachers of English as a foreign language have been paying increasing attention to identifying the needs of their students, to students' attitudes towards English and their reasons for learning it. This research aimed to identify and analyse such grammatical difficulties in order to give a contribution to the study of linguistics and help teachers in identifying grammatical errors commonly made by second language learners of English.

The author also examines ways to overcome these difficulties and tries to illustrate it with examples. The author notes that English language learners can get better results if they learn the specific features of English language lexicon compared to the specific features of the lexicon of the Azerbaijani language. Specific features of lexicon of both languages should be explained in a timely manner. Otherwise, learning English will be a challenge.

In order to overcome these difficulties, both the English language and the lexical materials of the Azerbaijani language should be studied comparatively. The researcher tries to find the answer to the following question: why do students still find difficulties in learning

English, although their teachers do their best to help them to achieve good results? The author provides different examples and tries to explain all these examples.

Key words: oral, written, language materials, purpose, communication skills.

Н.Гасанова,Л.Ахундова

ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ, И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Резюме

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка.

Они могут делать разные ошибки в произношении английского языка, грамматике, орфографии и использовании лексики. Английский как второй или иностранный язык относится к использованию английского языка ораторами с разными родными языками. В последние годы преподаватели английского языка как иностранного уделяют все большее внимание определению потребностей своих учеников, к «отношениям по отношению к английскому языку» и их мотивам к обучению. Автор также рассматривает способы преодоления этих трудностей и пытается проиллюстрировать это примерами.

Особенности лексики обоих языков должны быть объяснены своевременно. В противном случае изучение английского языка будет сложной задачей. Чтобы преодолеть эти трудности, английский язык и лексические материалы азербайджанского языка должны быть сравнительно изучены. Исследователь пытается найти ответ на следующий вопрос: почему ученики все еще испытывают трудности в изучении английского языка, хотя их учителя прилагают все усилия, чтобы помочь им достичь хороших результатов? Автор приводит разные примеры и объясняет все эти примеры.

Ключевые слова: устно, письменно, языковые материалы, цель, коммуникативны навыки

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı

ARZU MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
25 Hüseyn Cavid Prospekti, Bakı 1073
Elektron poçt ünvanı: Arzumemmedova1998@bk.ru

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİ ZAMANI
MOTİVASİYANIN ÖNƏMİ
XÜLASƏ

Müasir təlimə keçiddən sonra klassik öyrənmə-tədris metodlarından uzaqlaşan dilçi alimlər və pedaqoqlar xarici dil tədrisində, xüsusən də sinif mühitində şagirdlərə fərqli metodların tətbiqi ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparmışlar. Araşdırma nəticəsində xarici dilin tədrisi prosesində motivasiya anlayışının çox mühüm rola malik olduğu bildirilmişdir. Bir sözlə, yüksək motivasiya xarici dilin öyrənilməsi və öyrədilməsinin əsasını təşkil edir. Müəllim müxtəlif yollarla öz şagird və tələbələri ilə motivasiya qura bilir. Bunlara misal olaraq, dərs zamanı dil bacarıqlarının inkişafı üçün müxtəlif oyunların təşkili, videolardan istifadə, şəkillər vasitəsilə hadisənin təsviri və s. göstərmək olar. Lakin, müəllim bu üsullardan istifadə edərkən bəzi məqamlara diqqət yetirməlidir. Çünki sinif daxili fəaliyyətlər şagird və tələbələri düşünməyə təhrik etməli, onların idrak fəallığının artırılmasına səbəb olmalıdır. Bir sözlə, dərsin başqa mərhələlərində olduğu kimi, motivasiya mərhələsində də rəngarənglikdən istifadə etmək müəllimin işə yaradıcı yanaşmasının məhsulu kimi meydana çıxır. Bu işə şagird və tələbələrin qısa zamanda daha uğurlu və dərslərinə daha həvəslı olmalarına gətirib çıxarır. Buna görə də deyə bilərik ki, yüksək motivasiya tələbələrin xarici dili daha yaxşı mənimsəməsinə və öyrənməsinə təsir edən başlıca amildir. Xarici dil tədrisində uğurlu nəticə əsasən motivasiyadan asılı olsa da, öyrənmə və öyrətmə mühiti, müəllim-tələbə münasibətləri və bəzi digər səbəblər də vurğulanmışdır. Tədqiqatın əsas mövzusu xarici dil dərslərində motivasiya və onun əhəmiyyəti, motivasiyanın iki əsas növü, xarici dilin mənimsənilməsində motivasiyanın artırılması üçün təkliflər, dil dərslərinin maraqlı təşkil etməyin yolları və onların ətraflı şəkildə təhlilidir.

Açar sözlər: motivasiya nədir, təhsildə motivasiyanın önəmi, daxili və xarici motivasiya, motivasiyanı artırmaq üçün təsirli strategiyalar və təkliflər.

Günümüzdə xarici dil öyrənmək seçim və ya hobbidən çox zərurətə çevrilib. Qloballaşan dünyamızda dil bilmək hər zaman bir addım öndə olmaq deməkdir. Lakin dil öyrənmək uzun və çətin bir prosesdir. Bu prosesə başlamaq işə vacib bir qərardır və bütün öyrənmə prosesi bu qətiyyət səviyyəsindən asılı olaraq irəliləyir. Öyrənilən dili sevmək bu prosesi dəstəkləyən vacib amillərdən biridir. Əlbəttə ki, bu dövr insanın öyrənmə qabiliyyəti, öyrənmək istəyi, gündəlik həyatda öyrəndiyi dildə

danışma imkanları, dil öyrənmə meyli, və s. kimi bir çox fərqli məsələdən asılı olaraq dəyişə bilər. Elm və texnologiyada baş verən sürətli və qaçılmaz dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də xarici dilin öyrənilməsi vacib hesab olunur. Xarici dil öyrənmə proseslərində həm şəxsi xüsusiyyətlər, həm də motivasiya böyük əhəmiyyət kəsb edən iki əsas amildir. Bütün tələbələr fərqli şəkildə öyrənir və motivasiya olunurlar. Buna əsaslanaraq, bu araşdırmada xarici dilin tədrisində motivasiya, daxili və xarici motivasiyanın rolu, tələbələrin şəxsi xüsusiyyətləri ilə xarici dil öyrənmə səviyyəsi və nəhayət, xarici dil öyrənmədə öyrənənlərin motivasiyasını artırmaq üçün aparılan tədqiqatlar müzakirə olunacaq.

Motivasiya nədir?

Motivasiya tələbələrin dil öyrənmə əzmini və marağını artıran təsirli bir elementdir. İkinci və ya xarici dil öyrənmədə müvəffəqiyyətə təsir edən amillərdən biri olan motivasiya, dil öyrənmə prosesini başlatan, istiqamətləndirən və sonra onu davam etdirən hərəkətverici qüvvə kimi müəyyən edilir. Qardnerə görə dil öyrənmədə motivasiya “Fərdin hədəf dili öyrənmə istəyi, bunun üçün səy göstərməsi və öyrənmə prosesindən zövq almasıdır”. Motivasiya sözünün mənşəyinə nəzər saldıqda onun hərəkət etmək mənasını verən latınca *movere* sözündən gəldiyi görülür. Xarici dil bacarıqlarına yiyələnmək həm şəxsi inkişaf, həm də iş imkanları üçün çox vacibdir. Bununla belə, bu proses bəzən çətin və darıxdırıcı ola bilər ki, bu da motivasiyanın itirilməsinə səbəb olur. Xarici dil öyrənməkdə motivasiyanı artırmaq üçün bəzi təsirli strategiyalar var. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bir çox insan dil öyrənmək istəyir, çünki bu, onlara daha yaxşı iş tapmaq, xaricdə təhsil almaq, və ya xarici ölkələrdə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdə faydalı olur.
2. Hədəf dilin mədəniyyətinə olan marağımız. Məsələn, məşhur rus müəlliflərinin kitablarını oxuya bilmək üçün biz rus dilini, Manqa zarafatlarını daha yaxşı başa düşmək üçün yapon dilini və ya sevimli məşhurlar haqqında məlumat almaq üçün ingilis dilini öyrənmək istəyirik.
3. Mənfi düşüncələrdən çəkinin: Mənfi düşüncələr motivasiyanıza mənfi təsir göstərə bilər. Səhvlərin normal olduğunu qəbul edin və özünüzü tənqid etmək əvəzinə davamlı təkmilləşdirməyi hədəfləyin.

Dil tədrisində əhəmiyyətli rola malik olan motivasiya şagirlərin maraq və həvəsini artıraraq daha effektiv nəticələr əldə etmələrinə kömək edir. Motivasiya daxili və xarici motivasiya olaraq iki yerə bölünür. Öyrənmək istəyi şagirdin öz istəyi və səyi ilə yaranırsa, həmin motivasiya daxili motivasiya, xarici təsirlər yolu ilə yanarsa, bu xarici motivasiya adlanır. Maraq, öyrənmək ehtiyacı, səriştə, təkmilləşmə istəyi daxili motivasiya misal ola bilər. Xarici motivasiyaya misal olaraq şagirdin aldığı yüksək qiymətlərə görə müəllimi tərəfindən təriflənməsi, mükafat, təqdir və s. göstərmək olar. Dörnyei və Csizer dil tədrisində tələbələrin motivasiyasını artırmaq

üçün 1998-ci ildə Macarıstanda bir qrup müəllimlə araşdırma aparmış və tədqiqat nəticəsində yeni dilin mənimsənilməsində motivasiyanın artırılması üçün təkliflər vermişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Müəllim dərslər zamanı tələbənin diqqətini çəkəcək materiallar və tapşırıqlardan istifadə etməlidir.
2. Şagirdlərlə yaxşı münasibətlər qurmalı və onların özlərinə inamlarını artırmaqda yardımçı olmalıdır.
3. Hər bir tələbəyə fərdi şəkildə yanaşaraq onların dil ehtiyaclarını və öyrənmədə yaranan problemlərini aşkar etməlidir.
4. Dərs prosesinin təşkilində tələbələrin fikirlərini və maraqlarını nəzərə alaraq dərslərin effektivliyini artırmalıdır.
5. Səhvlərin öyrənmə prosesinin bir hissəsi olmasını tələbələrə izah etməlidir.
6. Şagirdləri hədəf dilin mədəniyyəti ilə tanış etməlidir.

Təhsildə motivasiyanın önəmi. Motivasiya təhsil sahəsində də önəmli faktorlardan biri hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, dərslə motivasiya ilə başlayan tələbələr dərslər boyu dərslə maraqlı göstərir və digər tələbələrə nisbətən daha yaxşı öyrənirlər. Bu səbəbdən tələbələrə həvəsləndirmək diqqətdən kənarda qalmamalı bir məqamdır və onların motivasiyasında müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Lakin burada unudulan bir məqam var ki, o da müəllimin motivasiyasıdır. Müəllimin tələbələrini motivasiya etməsi, səmərəli dərslər keçməsi və qarşısına qoyduğu məqsədə çatması üçün o ilk növbədə özünü motivasiya etməlidir. Daha sonra isə dərslərin təşkil olunması və tələbələrin diqqətini dərslə necə yönəltmək olar kimi məsələlər üzərində çalışmalıdır. Bəs dərsləri tələbələr üçün necə daha əyləncəli və maraqlı təşkil etmək olar? Bunun üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Onlar aşağıdakılardır:

1. Müəllim xarici dildə tapmacalar soruşmaqla dərslərə başlamalıdır.
2. Televiziya proqramlarından seçilmiş bir proqram və ya izləniləcək video, kaset və ya CD (audio-vizual yayımlar) vasitəsilə şagirdlərə müxtəlif və maraqlı materialları təqdim etmək.
3. Şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş mətnə görə hazırlanmış suallar şagirdlərə verilir. Bu zaman müəllim və şagird arasında dildən başqa vasitə yoxdur.
4. Şəkil və ya təsvir (danışiq) : Sınıfı iki hissəyə bölərək yarısının ekrana digər yarısının isə kənara baxmasını istəyə bilərik. Ekranı görə bilən tələbələr görə bilməyən tələbələrə nələrin baş verdiyini danışmalıdır. Burada ekrana baxan şagirdlər əsasən ekranda nələrin baş verdiyini izləməyən şagirdlərə təsvir etməyə çalışarkən digər, yəni ekranı görməyən şagirdlər isə bütün diqqətlərini ekranda baş verənləri dinləməyə yönəldəcəkdir. Filmin bir hissəsini izlədikdən sonra digər hissəsində yer dəyişimi ola bilər, yəni bu dəfə ekranı görməyən şagirdlər ekrana baxır və digər şagirdlərə nələrin baş verdiyini danışmağa

- (izah etməyə) çalışır və onlar (ekranı görməyən şagirdlər) görmədiklərini diqqətlə dinləyib anlamağa çalışır.
5. Filmlər, teatr, video. Hekayələrdə olduğu kimi, məzmun həqiqətən də əyləncəlidirsə (maraqlı, həvəsləndirici, yumoristik, dramatik) şagirdlər başqa bir tapşırığa ehtiyac olmadan bu dinləmə materialını başa düşmək üçün səy göstərəcək.
 6. Səhvləri tapmaq. Müəllim bir hekayə danışır və ya sinfin bildiyi bir şeyi təsvir edir, ancaq o, qəsdən bir sıra səhvlər və ya uyğunsuzluqlar edir. Şagirdlər səhv bir şey eşidəndə əllərini qaldırır və yüksək səsle səhvi deyirlər.
 - 7.

ƏDƏBİYYAT

1. E.A. Nida, Learning a Foreign Language, Friendship Press, 1957, 212 s
2. Jeremy Harmer, English Language Teaching, Pearson Education Limited, 2007, 448 s
3. Penny Ur, A Course in Language Teaching, Cambridge University Press, 1996, 388 s
4. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams, The TKT, Cambridge University Press, 2011, 256 s
5. <https://hayefjournal.org/Content/files/sayilar/108/108.pdf>
6. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/108458>

APZU MAMEDOVA

ЗНАЧЕНИЕ МОТИВАЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

После перехода к современному обучению лингвисты и педагоги, отошедшие от классических методов обучения-преподавания, провели множество исследований по применению различных методов к учащимся при обучении иностранному языку, особенно в аудиторной среде. В результате исследования установлено, что понятие мотивации играет очень важную роль в процессе обучения иностранному языку. Словом, высокая мотивация является основой изучения и преподавания иностранного языка. Учитель может формировать мотивацию своих учеников разными способами. Например, организация различных игр для развития языковых навыков во время урока, использование видео, описание мероприятия через картинки и т. д. можно показать. Однако учителю следует обратить внимание на некоторые моменты при использовании этих методов. Потому что занятия в классе должны провоцировать учащихся на размышления и повышать их познавательную активность. Словом, как и на других этапах урока, использование разнообразия на мотивационном этапе является продуктом творческого подхода учителя к

работе. Это приводит к тому, что студенты за короткое время становятся более успешными и с большим энтузиазмом относятся к учебе. Таким образом, можно сказать, что высокая мотивация является основным фактором, влияющим на лучшее усвоение и изучение иностранного языка студентами. Хотя успешный результат в обучении иностранному языку в основном зависит от мотивации, среды обучения и преподавания, отношений между учителем и учеником и некоторых других причин. Основная тема исследования – мотивация и ее значение на занятиях иностранным языком, два основных вида мотивации, предложения по повышению мотивации при изучении иностранного языка, способы организации интересных занятий по языку и их подробный анализ.

Ключевые слова: что такое мотивация, значение мотивации в образовании, внутренняя и внешняя мотивация, эффективные стратегии и предложения по повышению мотивации.

ARZU MAMMADOVA

THE IMPORTANCE OF MOTIVATION DURING TEACHING FOREIGN LANGUAGE LESSONS

SUMMARY

After the transition to modern teaching, linguists and pedagogues who went away from classical learning-teaching methods have conducted many studies on the application of different methods to students in foreign language teaching, especially in the classroom environment. As a result of the research, it was stated that the concept of motivation has a very important role in the process of teaching a foreign language. In other words, high motivation is the basis of learning and teaching a foreign language. A teacher can motivate his students in different ways. For example, the organization of various games for the development of language skills during the lesson, the usage of videos, the description of the event through pictures, etc. can be shown. However, a teacher should pay attention to some points when using these methods. Because classroom activities should provoke students to think and increase their cognitive activity. In other words, as in other stages of the lesson, the use of diversity in the motivation stage is a result of the teacher's creative approach to their work. This leads to students becoming more successful and more enthusiastic about their lessons in a short time. Therefore, we can say that high motivation is the main factor affecting students to acquire and learn a foreign language better. Although the successful result in foreign language teaching mainly depends on motivation, learning and teaching environment, relationship between a

teacher and a student and some other reasons are also emphasized. The main subject of the research is motivation and its importance in foreign language classes, two main types of motivation, suggestions for increasing motivation in foreign language learning, ways to organize interesting language lessons and their detailed analysis.

Keywords: what is motivation, importance of motivation in education, intrinsic and extrinsic motivation, effective strategies and suggestions to increase motivation.

Rəyçi: ADU-nun Xarici Dillər Mərkəzinin b/m f.f.d. Əliquliyeva Mənsurə Tofiq qızı.

SEHRAYƏ MƏMMƏDKƏRİM QIZI NƏBİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
İstiqlaliyyət küç., 6
sehrayenebiyeva@gmail.com

THE REPLACEMENT OF THE CLASSIC METHODS BY THE MODERN METHODS IN TEACHING ENGLISH

Key words: humanities, cognitive, communicative, curriculum

Açar sözlər: humanitar elmlər, koqnitiv, kommunikativ, kurikulum

Ключевые слова: гуманитарные науки, познавательный, коммуникативный,
учебная программа

As a means of communication each language has its history as well as the English language. It has been subject to thoroughly change, especially during the 20th century. Perhaps more than any other discipline, this tradition has been practiced, in various adaptations, in language classrooms all around the world for centuries. While the teaching of exact sciences such as Maths or Physics, the methodology of teaching them remained the same, but it refers hardly to humanities in general. There are some milestones in the development of this tradition to reveal the importance of research in the selection and implementation of the optimal methods and techniques for language teaching and learning.

In the Western world back in the 17th, 18th and 19th centuries, foreign language learning was associated with the learning of Latin and Greek, both supposed to promote their speakers' intellectuality. At the time, it was important to focus on grammatical rules, syntactic structures, memorisation of vocabulary and translation of literary texts not the oral use of the languages under study. Late in the 19th century, the Classical Method known as the Grammar Translation Method offered the grammatical rules attending the process of translating from the second to the native language.

It is widely recognised that the Grammar Translation Method is still one of the most popular models of language teaching. But we could say that its contribution is not enough to enhance a student's communicative ability in the foreign language.

In his "The Art of Learning and Studying Foreign Languages" (1880), Francois Gouin described his "boring" experiences of learning German and stressed teachers' power in learning languages (pp.177-281). Living in Hamburg for one year, he attempted to master the German language by memorising a German grammar book and a list of the 248 irregular German verbs, instead of conversations with the natives, but he could not understand a word when the native speakers speak. It was against this background that the Series Method was created, which taught

learners directly a “series” of connected sentences that are easy to understand. For instance,

I stretch out my arm. I hold the handle. I turn the handle. I open the door. I pull the door.

Nevertheless, this approach to language learning was short-lived and, only a generation later, gave place to the Direct Method, put forward by Charles Berlitz. The basic principle of his method was that second language learning is similar to first language learning. In this light, there should be lots of oral interaction, spontaneous use of the language, no translation, and little of any analysis of grammatical rules and syntactic structures. The principles of the Direct Method were as follows: 1. classroom instruction in the target language; 2. an inductive approach to grammar; 3. everyday vocabulary; 4. concrete vocabulary for pictures and objects.

The beginning of World War II heightened the need for Americans to become orally proficient in the languages of their enemies alike. To this end, bits and pieces of the Direct Method were appropriated in order to form and support this new method, the “**Army Method**,” which came to be known in the 1950s as the **Audiolingual Method**. The characteristics of this method are: 1. memorisation of set phrases; 2. teaching structural patterns by means of repetitive drills; 3. no grammatical explanation; 4. learning vocabulary in context; 5. use of tapes and visual aids; 6. focus on pronunciation; 7. immediate reinforcement of correct responses, etc.

But its popularity weakened after 1964, It fell short of promoting communicative ability and furthermore, it was discovered that language was not acquired through a process of habit formation.

In 1970s new methods were proposed which attempted to capitalise on the importance of psychological factors in language learning. David Nunan referred to these methods as “designer” methods, which are based on two methods – Suggestopedia and the Silent Way.

The Suggestopedia method is suitable for all levels and allows for lots of creativity and fun. Even advanced students can get a kick out of “singing” through their dialogues. For example, if the focus of the lesson is prepositions, you can sing out the following sentence: “Joe went ____ the supermarket ____ the street.” Then, students will shout back, “to” and “across” to fill in the blanks.

Suggestopedia promised great results if we use our brain power and inner capacities. Lozanov (1979) believed that we are capable of learning much more than we think. This method is based on memorization of language “chunks.” For example, students read dialogues and texts aloud, usually to the rhythm of some type of music. The music is generally classical music, or some other genre suitable to target structure. This is known as “concert reading.” The use of concert reading fosters a comfortable learning environment, particularly for those students who feel

shy. Lozanov, Georgi. Suggestology and Suggestopedy.
<http://lozanov.hit.bg/4/30/2006>

The Silent Way rested on cognitive rather than affective arguments, and was characterized by a problem-solving approach to learning, but it came in for an onslaught of criticism. More specifically, it was considered very harsh, as the teacher was distant and, in general lines, the classroom environment was not contributing to learning.

Gattegno, Caleb (1972). Teaching Foreign Languages in Schools: The Silent Way (1st ed.). Reading, UK: Educational Explorers. Retrieved October 10, 2011.

The need for communication has been very important, leading to the emergence of the Communicative Language Teaching, which teachers and researchers are now better equipped to teach communication through actual communication, not merely theorising about it.

The basic premises of this approach are: 1. focus on all of the components of communicative competence, not only grammatical or linguistic competence; 2. viewing fluency and accuracy as complementary principles underpinning communicative techniques; 3. using the language in unrehearsed contexts.

According to StateUniversity.com, the project method of teaching is an educational enterprise in which children solve a particular problem over a period of time. It offers teachers a way to develop in-depth thinking in young children while engaging their hearts and minds.

Project method teaching involves three phases: 1) the teacher builds an interest in the topic by encouraging students to share personal relevant stories to help formulate questions to investigate; 2) the teacher enables students to go on field trips; interview experts such as waiters, farmers or nurses, depending on the topic of study; and share the new knowledge with their classmates; 3) the teacher guides the study to its conclusions and helps the children review their achievements.

The **dramatization teaching method** refers to a collection of teaching tools that include traditional drama techniques, such as improvisation, storytelling, role playing and games. A lot of emphasis is placed on engaging students through interactive activities. Dramatic teaching is integrated into many different types of curriculum. There are many ways to use this methods in the classroom. Teachers can use it to help students gain deeper insights into lessons, build on concepts or as a means to test student knowledge.

With the **storytelling method**, the teacher brings the subject matter to life through the use of stories. The stories incorporate key information from the course and turn it into a compelling story that is told in the teacher's own words.

With the **still images method**, the teacher instructs students to form a circle, and each student takes a turn at recreating a still image with their bodies that represents a specific topic idea.

The Task-based Learning approach focuses on communication rather than structure. That means that language is an enabler, where each task must be relevant to students' lives and interests.

Sample tasks could include ordering in a restaurant, or perhaps more advanced tasks like critiquing a movie. In this approach, the language taught revolves around the task itself, not the other way around.

For this method to work, teachers must understand their students' needs and expectations in order to design lessons that help the students succeed. Grammar, vocabulary and language skills are just the vehicles that enable students to achieve their final outcomes.

The Natural Approach is a teaching method based on the way babies and infants acquire native language. When teaching with it, students initially receive nothing but input from the teacher—they are not asked to produce anything. Over time, they start off by relaying the language taught while they build up their linguistic skills.

Lexical Syllabus which approach is based upon the core language that students need to know most. Activities can range from matching pictures and definitions to working with dialogues. Since this method focuses on learning the right vocabulary, there are plenty of programs and apps that can help students learn in an engaging way.

Students can also search for a word to see it in a video or watch videos they are interested in and pick up new words from the interactive subtitles. Assign vocabulary lists or videos for homework and you will be able to see the questions each student got wrong. This will help you assess each individual student's needs, allowing you to adapt your lesson accordingly.

There are some other methods used in the process of conducting lessons such as brain storm, auction, aquarium, zigzag, lecture, carousel, cluster, BIBÖ(know, want to know, learnt), role play, discovery of the concept, discussion, decision tree, problematic situation, word associations, VENN diagram, project preparation, questionnaires and interview, etc.

An experienced professional language teacher always adopts the **Principled Eclecticism approach**, deciding on the most suitable techniques and applying the most appropriate methodology for that learner's specific objectives. Methods of teaching English have developed rapidly, especially in the previous 40 years. As a language learner or teacher, it is important to understand the various methods and techniques so that you are able to make educated choices, and boost your enjoyment of learning a language.

Each method has a different priority, so let's look at what this means in practical terms in the classroom. The more common methods have a link to a

separate page with more details and an explanation of how they work, including the most common method currently used – Communicative Language Teaching.

This is due to various reasons: 1. the present generation gets exposure to the world through social media; 2. their knowledge base is augmenting by the information available on the internet; 3. the students nowadays are more impatient and to grab their attention, teaching methods need to give them active thinking process.

Using Smartphones in the Classroom

Love them or hate them, smartphones are a part of modern life. Many teachers consider them to be a distraction since most students hate to part with them. Smartphones provide many useful tools for students as well as for teachers, such as dictionary, translator and grammar reference apps. An excellent example of how smartphones enhance classroom learning. Here, students must go through websites to find the information they need to fill out a worksheet.

Students can also use their devices to access free, online exercises that reinforce the vocabulary and skills they have learned in class. They can even record themselves in action to receive feedback on specific activities.

The English language is an international one, and English teachers should change their methods of delivery over the years to suit the present demands. Now the role of teachers can be described as follows: 1. Facilitator 2. Independent participant 3. Needs analyst 4. Counselor 5. Group processing manager.

According to James Asher (1982, pp.73-80), "Methods are the combination of techniques that are used and plasticized by the teachers in the classrooms to teach their students and approaches are the philosophies of teachers about language teaching that can be applied in the classrooms by using different techniques of language teaching."

References

1. Dahler Lancang Kuning University dahler@yahoo.com
USING SONGS IN THE SPEAKING CLASS: Improving Students' Abilities in a Relaxing Way. (p.35)
2. Francois Gouin (1880 pp. 177-281) "The Art of Learning and Studying Foreign Languages"
3. Lozanov, Georgi. Suggestology and Suggestopedy.
<http://lozanov.hit.bg/4/30/2006>
4. Maley, Alan. 1987. Poetry and song as effective language learning activities. Inwilga M. Rivers (ed.). 1987 Interactive Language Teaching, pp. 93-109. New York: Cambridge University Press.
5. James J. Asher. Approaches and Methods in Language Teaching. 1982 pp.73-80: Cambridge University Press 2001

SEHRA YƏ NƏBİYEVƏ

XÜLASƏ

**İNGİLIS DİLİNİN TƏDRISİNDƏ KLASSİK METODLARIN MÜASİR
METODLARLA ƏVƏZLƏNMƏSİ.**

Məqalədə tədris zamanı istifadə olunan və texnologiyanın inkişafından asılı olaraq istifadəsi tövsiyyə edilən metodlardan bəhs edilir. Tələbə və şagirdlərin öyrənmə səviyyəsi ənənəvi metodların yeniləriylə əvəz olunmasının vacibliyini tələb edir. Hazırki dövrdə, texnologiyanın inkişafı sayəsində dünyəvi tədris etmə təcrübəsini izləmək və ondan faydalanmaq çox asan olduğundan tədrisdə istifadə olunan klassik metodları beynəlxalq standartlara cavab verən yeni metodlarla əvəzləmək mütləqdir.

Müəllif məqalədə kifayət qədər klassik metodların adlarını çəkmiş və istifadə yollarını göstərmişdir. Tədrisdə yeni metodların tətbiqi klassik metodların tamamilə ləğvi anlamına gəlməməlidir. Michael McCarthy Felicity O'Dell – in *İnglish idioms in Use* kitabında təqdim etdiyi bu vəziyyətə uyğun gələn belə bir idiomda “ If someone throws the baby out with the bathwater ” then they change things, but lose good things as well as bad’ (Cambridge University Press 2002, p.34) deyildiyi kimi etmək məsləhət görülmür. Əgər dil öyrənən texnoloji vəsaitlərlə təmin olunmayıbsa, fərdi yanaşma zamanı məqalədə öz əksini tapan münasib metoddan istifadə edilə bilər.

СЕХРАЯ НАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

**ЗАМЕНА КЛАССИЧЕСКИХ МЕТОДОВ СОВРЕМЕННЫМИ
МЕТОДАМИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.**

В статье говорится о методах, используемых при обучении и использование которых рекомендуется в зависимости от развития технологии. Уровень обучения студентов и школьников требует важности замены традиционных методов новыми. В современную эпоху, благодаря развитию технологий, очень легко следовать и получать пользу от светской педагогической практики, поэтому крайне важно заменить классические методы, используемые в обучении, новыми методами, соответствующими международным стандартам. В статье автор назвал несколько классических методов и показал, как их использовать. Внедрение новых методов обучения не должно означать полную отмену классических методов. Майкл Маккарти Фелисити О'Делл - в используемых английских идиомах, представленных в такой идиоме, соответствующей этой ситуации: «Если кто-то выплескивает ребенка вместе с водой», тогда они меняют ситуацию, но теряют как хорошие, так и плохие вещи »(Cambridge University Press, 2002). , стр.34) делать как написано не рекомендуется. Если изучающий язык не обеспечен технологическими

средствами, при индивидуальном подходе можно использовать подходящий метод, отраженный в статье.

SEHRAYA NABIYEVA

SUMMARY
THE REPLACEMENT OF THE CLASSIC METHODS BY THE
MODERN METHODS IN TEACHING ENGLISH

The article talks about the methods used during teaching and the use of which is recommended depending on the development of technology. The level of learning of students and pupils requires the importance of replacing traditional methods with new ones. In the current era, due to the development of technology, it is very easy to follow and benefit from the secular teaching practice, so it is imperative to replace the classical methods used in teaching with new methods that meet international standards.

In the article, the author named several classic methods and showed how to use them. The introduction of new methods in teaching should not mean the complete abolition of classical methods. Michael McCarthy Felicity O'Dell – in English idioms in Use in such an idiom that matches this situation, "If someone throws the baby out with the bathwater" then they change things, but lose good things as well as bad' (Cambridge University Press 2002, p.34) it is not recommended to do as it says. If the language learner is not provided with technological means, a suitable method reflected in the article can be used during the individual approach.

**Rəyçi: f.f.d.,dos. Xavər Hacıyeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ƏFSANƏ BƏŞİRZADƏ

e-mail: efsaneismayilli95@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki)
(Şəki şəhəri, M.Ə.Rəsulzadə, 305)

PEDAQOJİ PEŞƏNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Hər bir peşənin özünəməxsus elə xüsusiyyətləri vardır ki, bunları nəzərə almadan, onların mahiyyətinə varmadan həmin peşə sahəsində yüksək müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyildir. Müəllim peşəsi də bunlardan biridir. Bu peşənin ixtisasdan asılı olmayaraq və bütün ixtisaslara uyğun gələn elə xüsusiyyətləri vardır ki, onları heç bir başqa peşə, ixtisasla müqayisə etmək mümkün deyildir. Bu, yalnız müəllimlik peşəsi ilə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlərdir ki, bilavasitə bu peşə üçün xasdır. Görkəmli psixoloq E.A.Klimov tərəfindən verilmiş təsnifata görə pedaqoji peşə “İnsan – insan” peşələr qrupuna daxil edildiyindən onun obyektı insandır. Lakin demək olmaz ki, bütün “insan – insan” peşələr qrupuna məxsus olan peşələrin hamısında eyni xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bunların hamısında tərəf – müqabil insanlar olsa da peşənin özünün spesifikasi, ona yanaşma tərz, insanların ona münasibəti bu peşələrin özünəməxsusluğunu qabarıq şəkildə üzə çıxarır.(1,26)

Açar sözlər: peşə, müəllim, təcrübə, maraq, bilik, şəxsiyyət, öyrətmə

Pedaqoji peşədə bu məsələlər daha spesifik olduğundan bu peşənin “insan – insan” peşələr qrupunda daha önəmli, daha vacib yeri vardır. Belə ki, bu peşə standart, şablon göstərişlə və təlimatlarla işləyən peşələrdən fərqli olaraq yaradıcı bir peşədir. Burada qabaqcıl təcrübə, yaradıcılıq, şəxsi intuisiya, peşəyə maraq, öz işini və uşaqları sevmək, təşkilatçılıq, idarəçilik və s. xüsusiyyətlər vardır ki, bunlarda pedaqoji peşənin özünəməxsusluğunun əsas göstərişləri kimi özünü göstərir.

Müəllim öz şagirdlərinə nümunə olmalı, öz biliyini təkmilləşdirməli, ciddiliyi, təmkinliliyi ilə seçilməli, şagirdlərin fəallığını inkişaf etdirməli, onlara məntiqi və müstəqil düşünməkdə yardımçı olmalı, öyrətdiklərini daim təkrar etdirməli, biliklərin möhkəmlənməsinə çalışmalıdır.(3,47) Müəllim, pedaqoq yeni insan tərbiyə edir, onun intellektual, mənəvi aləmini inkişaf etdirir, şəxsiyyət formalaşdırır. Görkəmli türk alimi və maarifçisi Aydın Özdəmir yazırdı ki, millətləri qurtaranlar yalnız və ancaq müəllimlərdir. Cümhuriyyət müəllimlərdən fikri nur, vicdanı nur, irfanı nur nəsillər istəyir. Təbii ki, belə bir istəyin yerinə yetirilməsi müəllimdən əhatəli və dərin bilik, səriştəlilik, bacarıq, yaradıcı düşüncə, öz pedaqoji məharətini daim inkişaf etdirmək istəyi və vərdişi tələb edir. Müəllim təkcə bilik vermir, o, istiqamət verir, idarə edir, tərbiyəvi keyfiyyətlər aşılayır. Buna görə də o, bir tərəfdən öyrədən, tərbiyə edəndir, digər tərəfdən isə bunlar üçün özü bir çox keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Pedaqoji peşənin özünəməxsusluğu təkcə sadalananlarla məhdudlaşmır.

Bir sıra xüsusiyyətlər onun mahiyyətindən irəli gəlir ki, onlardan da başlıca olanları bunlardır: humanistlik və yaradıcılıq. 1. Pedaqoji peşənin humanist xarakteri.

Peşəkarlıq və səriştəliliyin əsas göstəricisi müəllimin peşə fəaliyyəti və onun əsas komponentləri- dərş proses, onun səmərəlilik göstəriciləri, müəllim-şagird münasibətlərinin səviyyəsi, şagirdlərin dərşə münasibəti, müəllimin öyrətmə bacarıqları, müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri, pedaqoji texnika və texnologiyanın rəngarəngliyi, müəllimin işə yaradıcı münasibəti, pedaqoji prosesə innovativ yanaşma, şagirdlərlə münasibətdə yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olması və s. – dən ibarətdir. Bunlar pedaqoji peşəkarlığın və səriştəliliyin əsas meyarları kimi müəllim fəaliyyətində mühüm yer tutur. (4,90) Müəllim öz üzərində daim işləməklə öz bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilər. Müəllimin zəruri pedaqoji bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi nə qədər vacib məsələdirsə, onu daim inkişaf etdirməsi, 204 artırması və zənginləşdirməsi də bir o qədər vacibdir. Özünü təhsil və özünü inkişaf etdirmə müəllim fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Müəllim demək olarki, hər gün öz bilik və bacarıqlarını artırmaq, təkmilləşdirmək qayğısına qalmalı, yeniləşən cəmiyyətin tələbləri ilə nəinki ayaqlaşmalı, hətta bir çox məsələləri qabaqlamalıdır.

Pedaqoji peşəkarlığın və səriştəliliyin özülü ilkin müəllim hazırlığı prosesində qoyulur. Bunu nəzərə alan müəllif ali pedaqoji məktəblərdə çox vaxt nəzərə alınmayan bir problemə - müəllim hazırlığında peşəkarlıq və səriştəliliyin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Monoqrafiyanın sonuncu - "Müəllim hazırlığında peşəkarlıq və səriştəliliyin nəzərə alınması" fəslində tələbələrə peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin formalaşdırılması məsələsi önə çəkilmiş, peşəkarlıq və səriştəliliyin formalaşdırılmasında yeni pedaqoji texnologiyalarından istifadə imkanları araşdırılmış, gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin formalaşmasında pedaqoji təcrübənin rolu və imkanları tədqiq edilmişdir. (3,78) Tədqiqatçılar müəllimlərin qarşısına qoyulan tələbləri pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini təmin edən peşə keyfiyyətlərinin imperativ (qeyri-şərtsiz) sistemi kimi şərh edirlər. Avropa alimlərinin fikrincə, praktik pedaqoji fəaliyyətin yarısı pedaqoji texnologiyaların, o biri yarısı isə pedaqoji ustalığın payı adlanır. Müəllimə verilən başlıca tələb onun peşə kompetensiyalarının malik olmasıdır.

Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri hesab olunan pedaqoji kompetensiyaların uşaqlara məhəbbətində, onlarla işləməkdən və ünsiyyətdə olmaqdan həzz almaqda özünü göstərir. İllərlə ağ xalatl, həkim olmaq, insanların fiziki sağlamlığının keşiyində dayanmaq arzusu ilə yaşayan, ali məktəbə qəbul zamanı bu istəyini reallaşdırma bilməyən, təsadüf nəticəsində biologiya müəllimliyi ixtisasına düşən və yaxud hüquqşünas, diplomat olmaq istəyən abituriyentlərinin tarix, ədəbiyyat, sinif müəllimliyi ixtisaslarına daxil olmaları, həmin peşəni istəyərək seçənlərə nisbətən yüksək bal toplanmalarına baxmayaraq onların gələcəkdə yaxşı müəllim olacaq-

larınadələlət etmir. Müəllim fitrətən müəllim, ustad olmalıdır. Müəllimin praktik fəaliyyəti üçün zəruri olan təşkilatçılıq, tədqiqatçılıq, təlim (öyrətmə), perseptiv, kommunikativ, suqgestiv, elmi-idraki qabiliyyətləri pedaqoji peşəyə maraq vəmeyili olmayan, təsadüf nəticəsindəbu ixtisasa düşən abituriyentlərdəyaratmaq olduqca çətinidir.(1,145)

Müasir məktəb müəllimin “hakimi - mütləq” olduğu və avtoritar üslublarla hərəkət etdiyi bir müəssisə deyildir. Müasir məktəb müəllimin bütün pedaqoji məharətinin aşkarlandığı, gənc nəslin həyata hazırlığının formalaşdırıldığı, gələcək cəmiyyətimizin təməlinin qoyulduğu, əsaslarının möhkəmləndirildiyi müqəddəs bir yerdir. Buradakı fəaliyyətin əsas məzmunu humanizm prinsipi üzərində qurulur. Humanizm, pedaqoji fəaliyyətdə humanistlik pedaqoji peşənin bilavasitə daxili mahiyyəti, məqsədi və məramı ilə bağlıdır. Pedaqoji peşənin bu xarakteri müəllim şəxsiyyətinin əsas parametrlərini, onun necə olduğunu, yaradıcılığının səviyyəsini və fərdiyyətinin əsas mahiyyətini özündə əks etdirir. Müəllim əməyi özü humanist bir missiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Müəllim elə bir fəaliyyətlə məşğuldur ki, bu fəaliyyət bilavasitə tərbiyə olunan şəxsiyyətin və bunun nəticəsi kimi cəmiyyətin gələcəyi ilə bağlıdır. Bu isə ümumi bəşəri humanist məqsəddir. Müəllim bu gün yaşayır, bu gün çalışır. Lakin onun gördüyü işlər gələcəyə yönələn işlərdir. O, bu gün apardığı təlim-tərbiyə işləri ilə öz xalqının milli-mənəvi sərvətlərini, eləcə də ümumi bəşəri dəyərlərin qoruyucusu kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də gələcək cəmiyyətin əsasını qoyur.

Humanizm ilk növbədə bu məqsədin, bu missiyanın özünün daxilində və müəllim ifadəsinin özündə mövcuddur. Müəllim o zaman əsl müəllim kimi uşaqların qəlbinə yol tapır ki, məhz bu keyfiyyət onun biliyi, elmi, öyrətmək həvəsi ilə birləşərək bir vəhdət təşkil etsin. Görkəmli rus yazıçısı və pedaqoqu L.N.Tolstoy bu münasibətlə yazırdı: “Əgər müəllim yalnız işi sevirsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim şagirdi yalnız bir ata və bir ana kimi sevirsə, o bütün kitabları oxuyan, lakin nə işə, nə də şagirdlərə məhəbbəti olmayan müəllimdən daha yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim sənətinə və şagirdlərə olan məhəbbətini özündə birləşdirirsə, o kamil müəllimdir” (3,36). Görkəmli Azərbaycan maarifçi-pedaqoqu F.Köçərlinin: “Müəllim məktəbin canı, camaatın çırağıdır. O, öz peşəsini sevməli, şagirdlərini övladı kimi istəməli, xeyir verən biliklər aşılamaqla əhalinin rəğbət və məhəbbətini qazanmalıdır” – fikri L.N.Tolstoyun müəllim haqqındakı düşüncələri ilə həmahəng səsləşir. XX əsrin sonlarından pedaqogikada humanist meyillərin güclənməsi, insan amilinin önə çəkilməsi, şəxsiyyət yönümlü təhsil məsələsinə böyük diqqət verilməsi müəllim peşəsinin humanist istiqamətinə daha ciddi yanaşmalara səbəb olmuşdur. Müəllimin (avtoritar üslubunun əksinə olaraq) sinifdə şagirdləri fəal əməkdaşlığa cəlb edə bilməsi, şagirdi obyekt 44 səviyyəsindən çıxararaq özünə tərəf – müqabil etməsi, fəaliyyətini “subyekt-subyekt” əsasında təşkil etməsi, təlim-tərbiyə işlərində şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşması kimi məsələlər müəllim fəaliyyətinin

humanist istiqamətinə yeni çalarların daxil olması zəruriyyətini daha da artırmışdır. Əbdül və Hikmət Əlizadələr yazırlar: “Məktəbin humanistləşdirilməsi təlim prosesində yeni tipli müəllim – şagird münasibətlərinin bərqərar olmasını nəzərdə tutur. Şagirdin insan ləyaqətinə hörmət etmək, ona etibar və inamla yanaşmaq, bir şəxsiyyət kimi onun tələbatları və mənafeyi ilə hesablaşmaq – məhz bu keyfiyyətlər müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərinə nurlu insani çalarlar bəxş edir”. Müəllimin bu təşkilatçılıq fəaliyyətini bir sistem kimi qəbul etmiş olsaq, onda bunların daxilində bir sıra alt sistemlərin mövcudluğunu da nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Çünki, bu işlərin (mərhələlərin) hər birinin reallaşması prosesinin özündə müəllim bir-biri ilə əlaqəsi olan bir sıra əməliyyatları yerinə yetirir ki, bunlar da bütövlükdə bir dinamik sistem təşkil edir. Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti onun pedaqoji fəaliyyəti ilə psixologiyasının birliyindən yaranaraq formalaşır və bu, pedaqoji prosesin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir.

Praktik şəkildə reallaşan fəaliyyət psixoloji təsir funksiyasına malik olmaqla səriştə əsaslı pedaqoji prosesin tamlığını təmin edir. Lakin burada qarşı tərəfin, yəni sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsini, fənnə olan marağı, motivləri, müəllimə olan münasibətləri, ayrı-ayrı şagirdlərin səviyyəsinin necəliyi, sinifdaxili münasibətlərin səviyyəsi və s. kimi amilləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Müəllim öz şagirdlərinə nümunə olmalı, öz biliyini təkmilləşdirməli, ciddiliyi, təmkinliliyi ilə seçilməli, şagirdlərin fəallığını inkişaf etdirməli, onlara məntiqli və müstəqil düşünməkdə yardımçı olmalı, öyrətdiklərini daim təkrar etdirməli, biliklərin möhkəmlənməsinə çalışmalıdır.

Müəllim, pedaqoq yeni insan tərbiyə edir, onun intellektual, mənəvi aləmini inkişaf etdirir, şəxsiyyət formalaşdırır. Görkəmli türk alimi və maarifçisi Aydın Özdəmir yazırdı ki, millətləri qurtaranlar yalnız və ancaq müəllimlərdir. Cümhuriyyət müəllimlərdən fikri nur, vicdanı nur, irfanı nur nəsilələr istəyir. Təbii ki, belə bir istəyin yerinə yetirilməsi müəllimdən əhatəli və dərin bilik, səriştəlilik, bacarıq, yaradıcı düşüncə, öz pedaqoji məharətini daim inkişaf etdirmək istəyi və vərdişi tələb edir. Müəllim təkcə bilik vermir, o, istiqamət verir, idarə edir, tərbiyəvi keyfiyyətlər aşılayır. Buna görə də o, bir tərəfdən öyrədən, tərbiyə edəndir, digər tərəfdən isə bunlar üçün özü bir çox keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Bunların müsbət məcrada olması müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir etdiyi kimi, aşağı səviyyəsi də müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin tam şəkildə reallaşmasına öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də təşkilatçılıq fəaliyyəti müəllimin təkcə “üzünütəşkil” bacarıqları ilə məhdudlaşmamalı, pedaqoji prosesin bütövlükdə bütün sahələrini və mərhələlərini əhatə etməlidir.

Nə təlim, nə də tərbiyəvi tədbirlər prosesində heç bir “xırda” məsələ nəzərdən qaçırılmamalı, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə müsbət təsir edə biləcək hər bir imkandan səriştəli şəkildə istifadə edilməlidir. Müəllimin təlim-təhsil fəaliyyəti onun

başlıca vəzifəsinin, yəni təhsilverici vəzifəsinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu fəaliyyət gənc nəslin bəşəriyyətin min illər boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi məqsədilə təşkil edilən xüsusi fəaliyyət vəidrak prosesidir. Bu prosesin nəticəsində böyüyən nəsil elmi biliklər sisteminə, həyatı bacarıq və vərdislərə, davranış mədəniyyətinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinə yiyələnir və böyük həyata hazırlanırlar.

Məqsədyönlü və məzmunlu təşkil edilən təlim-təhsil prosesi təhsilalanlara əqli, əxlaqi, emosional, iradi, əmək, iqtisadi və s. keyfiyyətlər aşılamaqla yanaşı, onlarda dünyanı dərk etmək, həyatı dəyərləndirə bilmək bacarıqları formalaşdırır və gələcək həyat üçün bir sıra keyfiyyətlər aşılayır.

Bu prosesdə həlledici rol isə dərslə məxsusdur. Dərs məqsədyönlü təşkil edilmiş təhsilin əsas təşkil forması kimi şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm yer tutur. Dərs öyrədir, tərbiyə edir, inkişaf etdirir. Dərsin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərdə müəyyən bilik, bacarıq, səriştə, intellektual inkişaf, elmi düşüncə tərz, dərk etmə bacarıqları formalaşdırabilir.

Bu baxımdan müəllimin bütün təlim-tərbiyə işini özündə birləşdirməklə təhsil-təlim fəaliyyəti elə təşkil edilməlidir ki, o, şagirdlərdə bilik, bacarıq vərdislər formalaşdırmaqla yanaşı, onlara düşünməyi öyrətsin və şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərmək funksiyasını reallaşdıra bilsin.

Müəllimin təhsil-təlim fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir edir. Bu amillər sırasında şagirdlərin dərs zamanı hansı mövqedə olmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, çox vaxt dərsin səmərəliliyi və nəticəyönümlülüyü də şagirdlərin bu prosesdə hansı mövqedə olmalarından çox asılı olur:

a) verilən informasiyalar şagirdlərin yalnız dinləyici kimi iştirakı ilə mənimsənilir (ənənəvi təlim forması);

b) şagirdlərin fəallığı şəklində informasiyalar axtarılır, tapılır və ondan istifadə edilir (fəal təlim). Birinci halda təhsilalanların daha çox informasiyalarla tanış edilməsi, onlara maksimum səviyyədə biliklər verilməsi, izahat, anlatma, məlumatlandırma üstünlük təşkil edir.

Bu zaman müəllim informasiya ötürücüsü, transformator rolunda çıxış edərək şagirdlərə daha çox bilik aşılamağa çalışır. İkinci halda isə şagirdlərdə təlimə maraq yaradılması, motivləşdirmə, stimullaşdırma, şagirdlərin özlərinin axtarışa cəlb edilməsi, onların pedaqoji prosesin əsl tərəf-müqabili kimi iştirakı, nitq və təfəkkürün inkişafı, müzakirə, fikir mübadiləsinə çəkilir.

Müəllim bu prosesdə bələdçi, fasilitator rolunda çıxış edərək daha çox şagirdlərin işləmələrinə şərait yaradır. Əlbəttə hər iki halda müəllimin səriştəsi, peşəkarlığı, mövqeyi, tədris etdiyi fənnin mahiyyət və məzmununu dərinlən bilməsi, öyrədəcəyi mövzunun şagirdlərdə nələri – elmi dünyagörüşü, yaradıcı axtarışları, məntiqi təfəkkürü, şəxsiyyətə xas olan bir sıra keyfiyyətləri aşılaya bilmək imkanlarının olmasını dərk etməsi əsas yer tutur.

Buna görə də müəllimin öz fənninin təkcə məzmununu yaxşı bilməsi və onu şagirdlərə çatdırması kifayət deyildir. Müəllim şagirdlərə biliyə yiyələnməyin optimal yollarını, onları ümumiləşdirməyi və sistemləşdirməyi, bu biliklərdən istifadə edə bilməyi, şagirdlərinin təfəkkür müstəqilliyinə yiyələnməsini nəzərdən qaçırmamaqla təlim-təhsil fəaliyyətinin tamlığına nail olmağı bacarmalıdır. Bu zaman şagirdlər öyrəndikləri fənnin məqsədini də dərinlən dərk edirlər. N.V.Kuzmin göstərir ki, müəllimin öz fənninin imkanlarına inamı onun pedaqoji hərəkətinin səmərəsinin həddini – kəmiyyətini təyin edir. Son nəticədə bu, müəllimin fənni vasitəsilə şagirdlərdə elmi dünyagörüş, məntiqi-idrak, yaradıcı təsəvvür və bacarıq, sistemli biliklər, səriştə və s. formalaşdırma imkanının olub-olmadığını təyin edir.

Şagirdlərdə inam və cəsarət formalaşdırmaq lazımdır. Müəllim şagirdlərə inandığını, onları sevdiyini, hər bir şagirdə güvəndiyini özünün sözü, hərəkət və davranışı ilə hiss etdirməli, bildirməlidir. Şagirdlərə elə münasibət göstərilməlidir ki, onlar sadəcə uşaq və şagird deyil, cəmiyyətin fəal və gərəklilik üzvü olduqları inamına gəlsinlər. Pedaqoji peşədə humanizm heç də müəllim tələbkarlığını inkar etmir və hamıya, hər şeyə güzəşt edilməsi demək deyildir. Əksinə, burada hörmət və tələbkarlığın elə bir sintezi reallaşır ki, şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün real imkanlar yaranır. Belə şəraitdə şagird öyrənməyə, daha çox bilməyə həvəsli və maraqlı olur. Yaradılmış şərait, qarşılıqlı münasibət şagirdlərin gələcək inkişafına yeni-yeni impulslar verir, onlarda stimullar yaradır. Buna görə də “Müəllim – şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi böyük bir anlama – şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, inkişaf etməsinə, özünüaktuallaşdırması üçün şəraitin yaradılmasına xidmət etməlidir”. (4,68)

Şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma mövqeyi həmçinin, pedaqoji ustalığa gedən ən mühüm yollardan biri, bəlkə də birincisidir. Qabaqcıl və novator müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, pedaqoji prosesin əsasında bu varsa pedaqoji ustalığın digər yollarını tapmaq, onun incə çalarlarını öyrənmək, tətbiq etmək bir o qədər çətin olmur. Əgər bu yoxdursa hətta ən kəsərli metodların, yolların tətbiqi belə faydasız olacaqdır. Ən qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi də, müəllimin öz üzərində daimi işləməsi də, özünü təkmilləşdirmə marağı da məhz ilk növbədə bundan – humanizmdən, öz peşəsini və uşaqları sevməsindən irəli gəlir. 46 Bu gün adları hörmətlə çəkilən İ.H.Pestalossi, L.N.Tolstoy, Y.Korçak, V.A.Suxomlinski, M.T.Sidqi, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq və digər klassik pedaqog və maarifçilərin və bu gün müasirlərimiz olan onlarla, yüzlərlə ustad müəllimlərin həyatı və peşə, sənət uğurları bunu sübut edir.

Pedaqoji peşənin bu xüsusiyyəti müəllim əməyinin yaradıcı xarakterə malik olduğunu göstərir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində yaradıcılıq meyllərinin olması bilavasitə onun pedaqoji bacarıqları ilə əlaqədardır. Müəllimin pedaqoji bacarıqları yüksək səviyyədə olduqda, mövcud qayda-qanunlar bu bacarıqlar qarşısında sadə,

asan göründükdə müəllimin yaradıcı düşüncəsi özünü göstərir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji bacarıqlarının səviyyəsi yüksək olduqca və ya yüksəldikcə onun yaradıcı imkanları da artır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
- 2.«Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2008, 1 fevral.
- 3.Cahangirov A., Qədirov F. Müasir dər. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti,2000 –ci il, 21- 27 sentyabr.
4. Əliyev H. Ə.Təhsil millətin gələcəyidir (Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002.
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.

A.R. Bashirzadeh

Result

Specific features of the pedagogical profession

Keywords: profession, teacher, interest, experience, knowledge, personality, teaching

As a result, we can say that humanism and creativity occupy a special place among the unique characteristics of the pedagogical profession. The humanistic character comes from the fact that this profession is connected with a universal mission and that it has humanism in its inner essence. The creative character comes from the necessity of having creative tendencies in the work of the teacher, the pedagogical profession being a creative profession, and this being an important condition for pedagogical mastery. However, not all teachers who are masters of their work and known as good teachers are creative teachers. Unlike good teachers who perform their work at a high level, creative teachers are innovative, they bring their own individuality, individual style to the pedagogical process. Both characteristics of the pedagogical profession indicate its uniqueness in the place it occupies in the system of professions, and the fact that it forms a special group in the group to which this profession belongs.

А. Р. Баширзаде

Резюме

Специфика педагогической профессии.

Ключевые слова: профессия, учитель, интерес, опыт, знания, личность, обучение

В результате можно сказать, что гуманизм и творчество занимают особое место среди уникальных характеристик педагогической профессии. Гуманистический характер исходит из того, что эта профессия связана с универсальной миссией и имеет в своей внутренней сущности гуманизм. Творческий характер вытекает из необходимости наличия творческих тенденций в работе учителя, так как педагогическая профессия есть профессия творческая, а это является важным условием педагогического мастерства. Однако не все учителя, которые являются мастерами своего дела и известны как хорошие учителя, являются творческими учителями. В отличие от хороших педагогов, выполняющих свою работу на высоком уровне, творческие педагоги отличаются новаторством, приносят в педагогический процесс свою индивидуальность, индивидуальный стиль. Обе характеристики педагогической профессии указывают на ее своеобразие по месту, которое она занимает в системе профессий, и на то, что она образует особую группу в группе, к которой принадлежит эта профессия.

Rəyçi: fil.e.n., dosent U.B.Mürşüдова

NAILA GASIMOVA
AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
nailya.gasimova@gmail.com

**CHARACTERISTICS OF SPEECH COMPETENCE IN PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS
SUMMARY**

This article highlights questions about the concept of “speech competence”, as well as gives the main characteristics of this concept. The list of modern requirements for improvement of speech competency in the field of specialization is provided in the paper. This work considers the present stage of education system and highlights the significance of university education. An essential role of the formation of the student’s ability to carry out professional communication at the intercultural level, through professionally oriented and subject-specific training in foreign languages is a crucial task of university education. Furthermore, the pedagogical and psychological aspects of the formation and improvement of speech competence are deeply considered. The issues of teaching foreign language speech to students, innovative educational techniques and methods for improving the speech competence of students are provided.

In modern society, knowledge of foreign languages is of paramount importance. In the era of globalization, as well as progress, a necessity for qualified specialists significantly increases in all areas of knowledge that are proficient in foreign languages. Language and linguistic education has become the most important tool for the successful life of a person, a means of communication between specialists of different countries, part of the culture. For these reasons, there is a tendency to increase the status of foreign languages, in particular, the English language, which strengthens the motivation for learning it. The mastery of foreign languages by young professionals guaranteed successful employment and competitiveness. This was the reason for the emergence such a phenomenon as “English for Specific Purposes” (ESP) [1]. It provides special vocabulary training services for a wide range of professions.

This article presents several methods for the formation and develops speaking skills based on the use of innovative educational technologies.

Keywords: foreign languages, education system, speaking competence, professional communication, philology, speech action, linguistic consciousness

Knowledge of English language, improvement of speech competency in the field of specialization is required:

a) for the implementation of international contacts, such as in production, in science and technology (participation in conferences, symposia, seminars, joint ventures with foreign partners, business negotiations);

b) for self-education, professional growth, informational knowledge of the latest peace achievements in the field of science and technology, knowledge of English in the field of activity;

c) the ability to navigate the international space of IT, to have terminology and to be able to communicate on topics of specialty, to understand the interlocutor.

The main task of this work is to give a light of importance of speech competence and improving the speech competence of students in the study of the English language.

In the list of modern requirements for a graduate of higher educational establishments, a set of skills related to social interaction and communication is one of the first places [2]. This complex is expressed in terms adopted in the countries that are members of the Council of Europe, as well as our country. It is defined as communicative competence, which in the works of domestic and foreign researchers is revealed as the ability to act adequately in specific diverse speech situations, i.e. flexibility in communication, ability to cooperate and overcome conflicts, the ability to "work in a team" [3].

From a psychological and pedagogical point of view, within the framework of an activity-based approach to organizing the educational process, the use of the concept of "competency" is quite legitimate: it means the highest level of proficiency for professional activities for this stage of development of the student, which is represented by a system of general and specific professional abilities acquired in the course of practical oriented training sessions.

Communicative competence implies the development by students of the ways of conducting professional dialogue in compliance with the requirements of a common and professional culture, and therefore - involves the mastery of appropriate language means. Thus, the concept of communicative competence as applied to the characterization of a specialist's activity indicates the professionally specialized nature of a person's mastering of various language means, which constitute the material basis of speech communication processes in a particular professional sphere.

During the preparation of the student and his subsequent activities in the field of the chosen profession, it is precisely the various language tools that provide high quality communication both in the "intra-professional" communication of specialists and in contacts with the "external environment" - by customers and consumers of the results of their work. This means that mastery of certain linguistic means, which naturally specialize in the process of development of the student, is a necessary condition for the formation of professional consciousness [4].

However, to master the language of professional communication is possible only with the progressive identification and awareness of the subject content of the profession, since this process ensures the transformation of the consciousness of a future specialist from an ordinary state into the required professionally specialized form. In this light, the communicative preparation of students appears as one of the most important tasks of university education. Universities in a number of countries solve this problem by introducing native language courses in their specialized aspects. We believe that in cases where this task is not posed directly, it should be purposefully and organically woven into the broader tasks of mastering the chosen profession. An important component of this task is the formation of the student's ability to carry out professional communication at the intercultural level, which is acquired through professionally oriented and subject-specific training in foreign languages. We can say that the development of communicative competence takes on two dimensions, as it were: one is related to the movement "in depth" of the subject of communication from general to its special and subsequent professional understanding; and another, with a wider coverage of the subject at the intercultural level. A key role in the process of professionalization belongs to its initial (substantive) stage, at which the primary ideas and concepts associated with the future profession are laid. They must be immediately formed on an adequate basis. For this, students who are just starting to study should already have an "image of the goal" —a representation of those professional forms and methods of discourse that they will have to master. In addition, it is necessary to clearly identify the complex of communicative skills that should be assigned to students [4].

These, in particular, include the ability to ask questions and clearly formulate answers to them, listen carefully and actively discuss ideas, comment on the interlocutor's statements and give them the correct critical assessment, adapt their statements on general and professional topics in relation to the situation and to other participants in communication.

We especially note the skills associated with proficiency in professional terminology, which should be accumulated from the first course of training. Knowledge of professional terminology is a necessary condition for the implementation of future professional activities. However,

a simple accumulation of terms, resulting in copying specialized "bird speech" with the help of both native and foreign languages, does not in itself solve the problem of forming the foundation of professionalization. It is important to understand that terms are necessary and important as a means of fixing the content of concepts. Their consolidation should logically complete the next segment of the process of mastering the subject matter, presented based on professional concepts. The study of specific subject content at a conceptual level implies the adequacy and flexibility of the use of appropriate language structures [5]. Students should not only

understand what and how to say, but also understand why they say so. If the first is connected with the presence of ideas about the ways of expressing any content characteristic of a given professional language culture, the second is with an understanding of the conditions of a professional communicative situation that must be taken into account when revealing the corresponding subject content.

Some Drawbacks in Teaching Speaking Skills

At the present stage of development of our society, the national training program provides the education system's the modernization of the content, associated with innovative processes in order to improve the quality of specialists.

Today, higher education faces the problem of higher purposeful training of students in the culture of professional communication, since it shows all the originality of the individual, especially his moral potential. In the present organizational models of educational interaction between a teacher and a student are also changing over time. The dominant trend in the development of education and an effective means of improving the professional training of students is personal oriented training, in the process of which modern pedagogical technologies are also used. In this regard, the principle of professional orientation is of particular importance and priority. However, as it was mentioned before, in the practice of University training, not enough attention is paid to the training of speaking skills. T. A. Ladyzhenskaya defines proficiency in professional speech as "the most important professional skill" [6].

Observation and study of the experience of teachers of various universities, as well as own experience; allow us to conclude that students experience certain difficulties when communicating on professional topics. In particular, students' statements often suffer from insufficient detail and logical inconsistency. They do not always take into account the situation of communication, find it difficult to express their own opinion, when formulating their point of view; they have a slow pace of speech, in addition, it is full of unreasonable pauses, moreover, inadequate vocabulary is used in speech, and words and phrases related to professional terminology are omitted and paraphrased.

In our opinion, this is due to the low level of language training of applicants, insufficient elaboration of the University's system of speech development (in particular, professional speech), based on the establishment of inter subject relations in the study of all disciplines of the linguistic and literary cycle, the lack of special methodological studies on teaching professional speech on the material of artistic texts using modern pedagogical technologies.

The issues of teaching foreign language speech to students have always attracted the attention of a large number of professional speech), based on the establishment of inter subject relations in the study of all disciplines of the linguistic and literary

cycle, the lack of special methodological studies on teaching professional speech on the material of artistic texts using modern pedagogical technologies.

The issues of teaching foreign language speech to students have always attracted the attention of a large number of researchers, both representatives of "pure" Philology, and specialists in the field of teaching methods of German languages. This is confirmed by a fairly large number of papers summarizing the theoretical and practical experience gained during the training of various categories of students for whom English is not the main subject. Speaking a foreign language is an important standard for the student's personal self-esteem, since it is a good speaking proficiency that is most often taken as a criterion, a standard for which the orientation of the educational activity of the future graduate of the University takes place. The ability or Vice versa, the inability of an individual to maintain adequate speech communication with representatives of a foreign language culture, colleagues in the chosen profile, becomes the basis not only for determining the educational achievements of the students, but also, a kind of assessment, rating of the University where they received their education.

At the same time, in oral speech there is a greater variety of vocabulary, the use of colloquial forms, idioms, etc. it is usually assumed that the lexical diversity of oral speech is a consequence of the variety of contexts that arise during interpersonal communication, sometimes quite spontaneously, without connection with what the participants of the dialogue said earlier [7].

The Main Characteristic of Speech Competence

Oral speech is a process of exchange of opinions that takes place in different contexts, carried out using verbal and non-verbal symbols. Speaking can be interpreted as the result of communication, and as a tool necessary for its implementation. If we consider this phenomenon as a tool for communication between two or more people, then the appearance of interactivity in the course of the dialogue is not in doubt.

As mentioned earlier, information is transmitted by verbal (speech) and non-verbal (facial expressions, gestures, etc.) means. Speech communication is communication through the word. A. S. Makarenko believed that a teacher can become a master teacher only when he learns to pronounce even the simplest words and phrases (for example, "Come here") with 15-20 intonation shades. The ability to use a word, to express your thoughts emotionally is very important and relevant for a specialist in any industry, because by controlling his own speech, he manages, to a certain extent, the speech of other subjects of the educational process. This ability to manage is the competence. Competence – a range of issues, problems and tasks in which a particular specialist is a knowledgeable person, i.e. has the appropriate knowledge and personal experience [8].

Speech competence means knowing how to form and formulate thoughts using language, as well as the ability to use language in speech. This type of competence is also called sociolinguistic by some researchers, in order to emphasize the inherent ability of the owner of such competence to choose the necessary linguistic form and method of expression depending on the conditions of the speech production: the situation, communicative goals and intentions of the speaker.

The study of the content of sample programs created on the basis of the state standard of basic and secondary (full General education) showed that it was selected and structured on the basis of a competence-based approach to learning. In accordance with this in 5-9 grades all types of competences (communicative, language, linguistic and cultural) are formed and develop, and in high – they are developing and improving. All these competencies are inextricably linked, which provides an integrated approach to improving linguistic and communicative skills that solve the main task of modern education – the formation and development of a language personality that can analyze the information contained in the text, create your own speech utterance and apply the results of intellectual activity in practice, i.e. fluency in different areas and situations. Scientist and linguist V. V. Vinogradov states: "A person's culture of speech, good knowledge and flair for the language is the best support, the surest help and the most reliable recommendation for each person in their social and creative activities."

Speech competence is the knowledge, skills, and abilities necessary to understand others ' and generate their own programs of speech behavior that is adequate to the goals, areas, and situations of communication. To form speech communication skills, the following skills are required:

- ability to understand the topic and understand the logic of thought development;
- ability to make a plan;
- ability to extract the necessary information from an oral or written source;
- ability to collect and organize material.

Methods for the Formation and Development Speaking Skills

The Method of Personality-Oriented Learning

One of the leading methods is the method of personality-oriented learning, in which the student himself determines:

- object of activity;
- form of activity;
- the form of submission of the received information [9].

The Incentive-Motivational Method

No less important is the method of pedagogical stimulation and development of communicative activity or the incentive-motivational method, that is, "a set of tools and techniques that encourage the pupil to certain actions". Among the forms of work that stimulate the development

of students' speech competence in the classroom, we can name the following: conducting excursions, drawing up questions for interviews, protecting illustrations.

There are also various forms of extracurricular work of the incentive-motivational method: meetings and holidays with parents, role-playing games, writing articles in mass media, including School Newspapers, expeditions, working with archival documents and materials in district and regional archives, making crosswords, quizzes, etc.

In the process of working in any of the above forms, students make observations, recording interesting findings, their state and assessment of what they saw, and their feelings. These records help them understand their feelings, see their own mistakes in communicating with

others, analyze their communication skills, since verbal and written speech, as types of speech activity are implemented in interrelated speech-making processes – implemented in interrelated speech-making processes – the perception and reproduction of statements caused by the situation of communication.

The Design and Research Method

The design and research method, undoubtedly, based on the two above-mentioned methods, is widely used in independent activities. This method involves the formation and development of many speech skills:

- activity planning;
- search for material in literary and archival sources;
- selection and systematization of material;
- writing texts of scientific and journalistic style, essays;
- editing and improving texts;
- preparation of abstracts and reports (processing of previously created texts);
- public speaking in different audiences;
- answers to questions from opponents.

Methods Based on the Use of New Information Technologies New, but already well-established, are methods based on the use of new information technologies. Mastering these methods is an integral component of students' education, including its speech competence. The application of IT is carried out in two directions: as a form of illustrative and visual method and the creation of an independent electronic product. In the first case, students have the opportunity to comment on what they saw, make comments and additions, and with independent self-preparation of presentations, such speech skills as understanding the text, highlighting the main, and planning also develop.

The creation of an independent product is a more complex work, requiring a lot of technical skills and a variety of speech skills for collecting material, its systematization and presentation. They are carried out on the basis of the design and research method.

As the means of activity providing communication, speech production are primarily the units of communicative activity in which the potential of meanings developed by a person is realized, which, in turn, are the “units” of communication and generalization [10] that naturally arise and are just as natural transforming in the course of joint activities.

REFERENCES

- [1] Language teaching and learning in multilingual classrooms, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015.
- [2] L. S. Vygotsky, Thinking and speech. Collected works: in 6 volumes, V. 2. Moscow: Publishing House Pedagogics, 2013.
- [3] P. Ia. Gal'perin, Linguistic Consciousness and Some Questions of the Relationship between Language and Thought. 2014, pp. 81-92.
- [4] Andrea Abbas & Monica Mclean, Communicative Competence and the Improvement of University Teaching: Insights from the field, Institute for the Advancement of University Learning, University of Oxford, UK, 2016.
- [5] Paola Baccin, Elisabetta Pavan, Developing Intercultural Awareness – an Ongoing Challenge in Foreign Language Teaching, Intercultural issues in the era of globalization, Warszawa, 2014, pp. 8-22.
- [6] A. A. Leontiev, Language and speech activity in the general and pedagogical psychology: collected psychological works. Moscow; Moscow Psychological Social Institute Publishing House, 2001, p. 536.
- [7] J. Derrick, and K. Ecclestone, “English-language Literature Review”, in Teaching, Learning and Assessment for Adults: Improving Foundation Skills, OECD Publishing, 2008.
- [8] Segura Alonso, Rocio, The importance of teaching listening and speaking skills, Spain, 2012.
- [9] Mavlyuda Xodjayeva, Rustam Kabulov, Rano Djuraeva, Alimjon Dadamuhamedov, Alisher Mukhammadiev, Personality-Oriented Learning Technologies, International Journal of Recent Technology and Engineering, Volume-8 Issue-4, 2019, pp. 7706-7708.
- [10] A. K. Markova, Psychology of assimilation of language as means of training. Moscow, 1974, p.24.

Н. ГАСЫМОВА

**ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В
ПЕДАГОГИЧЕСКОМ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье освещены вопросы о понятии “речевая компетентность”, а также даны основные характеристики этого понятия. В статье представлен перечень современных требований к совершенствованию речевой компетентности по специальности. В данной работе рассматривается современный этап развития системы образования и подчеркивается значимость университетского образования. Важнейшей задачей университетского образования является формирование способности студента осуществлять профессиональную коммуникацию на межкультурном уровне посредством профессионально-ориентированной и предметной подготовки по иностранным языкам. Кроме того, глубоко рассмотрены педагогические и психологические аспекты формирования и совершенствования речевой компетентности. Освещены вопросы обучения студентов иноязычной речи, инновационные образовательные технологии и методы повышения речевой компетентности студентов.

В современном обществе знание иностранных языков имеет первостепенное значение. В эпоху глобализации, а также прогресса существенно возрастает потребность в квалифицированных специалистах всех областей знаний, владеющих иностранными языками. Язык и лингвистическое образование стали важнейшим инструментом успешной жизни человека, средством общения между специалистами разных стран, частью культуры. По этим причинам наблюдается тенденция повышения статуса иностранных языков, в частности английского языка, что усиливает мотивацию к его изучению. Владение иностранными языками молодыми специалистами способствует успешному трудоустройству и конкурентоспособности. Это послужило причиной появления (ESP), “Английского языка для специальных целей” [1], который обучает специальным навыкам по тренировке словарного запаса для широкого круга профессий.

В данной статье представлены несколько методов формирования и развития речевых навыков, основанных на использовании инновационных образовательных технологий.

Ключевые слова: иностранные языки, система образования, речевая компетентность, профессиональное общение, филология, речевое действие, языковое сознание

N. QASIMOVA

**PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ASPEKTƏLƏRDƏN NİTQ
SÜRƏTƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XÜLASƏ**

Bu məqalə "nitq səriştəsi" anlayışı ilə bağlı sualları vurğulayır, həmçinin bu konsepsiyanın əsas xüsusiyyətlərini verir. Məqalədə ixtisas sahəsində nitq səriştəsinin təkmilləşdirilməsi üçün müasir tələblərin siyahısı verilmişdir. Bu əsər təhsil sisteminin müasir mərhələsini nəzərdən keçirir və universitet təhsilinin əhəmiyyətini vurğulayır. Tələbənin xarici dillərdə peşəkar yönümlü və xüsusi fənn hazırlığı vasitəsilə mədəniyyətlərarası səviyyədə peşəkar ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşmasının mühüm rolu universitet təhsilinin mühüm vəzifəsidir. Bundan əlavə, nitq səriştəsinin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin pedaqoji və psixoloji aspektləri dərinlən nəzərdən keçirilir. Tələbələrə xarici dil nitqinin öyrədilməsi məsələləri, tələbələrin nitq səriştəsinin təkmilləşdirilməsi üçün innovativ tədris üsulları və metodları təqdim olunur.

Müasir cəmiyyətdə xarici dilləri bilmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma, eləcə də tərəqqi dövründə xarici dilləri mükəmməl bilən biliklərin bütün sahələri üzrə ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac xeyli artır. Dil və linqvistik təhsil insanın uğurlu həyatının ən mühüm vasitəsinə, müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri arasında ünsiyyət vasitəsinə, mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu səbəblərdən xarici dillərin, xüsusən də ingilis dilinin statusunun yüksəldilməsi tendensiyası var ki, bu da onu öyrənmək üçün motivasiyanı gücləndirir. Gənc mütəxəssislərin xarici dillərə yiyələnməsi uğurlu məşğulluğa və rəqabətə davamlılığa zəmanət verirdi. Bu, «Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili (ESP) [1] kimi bir fenomenin yaranmasına səbəb oldu. Geniş çeşidli peşələr üçün xüsusi lüğət təlimi xidmətləri göstərir.

Bu məqalə innovativ təhsil texnologiyalarından istifadə əsasında nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün bir neçə üsul təqdim edir.

Açar sözlər: xarici dillər, təhsil sistemi, nitq qabiliyyəti, peşəkar ünsiyyət, filologiya, nitq fəaliyyəti, linqvistik şüur

**Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Rəna Şamiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HACIYEVA CANSEL KAMANDAR QIZI

BDU-nun magistrantı
haciyevacansel2@gamil.com

**MİFOLOJİ ZAMAN – “ÜNVANSIZLIQ” METAFORASI
 (“Yel Əhmədin bəyliyi” povesti rakursundan)**

XÜLASƏ

Bədii düşüncənin müxtəlif mərhələlərində ədəbiyyatla mifologiya arasında çarpaz əlaqələr olmuşdur. XIX-XX əsrlərdə qələmə alınan əsərlərdə bu hal daha qabarıq formada özünü göstərir. Dünya məfhumunun bir mif kimi qavranılması prosesi real şəraitin şərti anlam pəncərəsindən boylanmağa zəmin yaratmışdır. 60-cı illər ədəbiyyatının zaman və onun fərqli biçimdə təsviri gerçəkliyin “can tapması” məqsədilə ədəbiyyatın baş qəhrəmanına çevrilmişdi. Mövlud Süleymanlının “Yel Əhmədin bəyliyi” povesti bu baxımdan diqqəti çəkir.

Məqalədə gerçəkliyin simvolik təsvirinə zaman proyeksiyası üzərindən yanaşılmışdır. Dünya ədəbiyyatı ilə paralel şəkildə gerçəklik anlamının ədəbiyyatda yeri araşdırılmışdır. “Yel Əhmədin bəyliyi” povestində zamanın şərti təsviri təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmçinin araşdırmada “ünvansızlıq” metaforası əsər üzərindən aydınlaşdırılmışdır. Şərti-simvolik anlam daşıyan obrazların əsərdəki yeri və məqsədi də tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: zaman, simvolizm, Yel Əhməd, şərtilik, metafora, gerçəklik, bədii mətn, mifologiya, ünvansızlıq

**Гаджиева Джансель Камандар кызы
Мифологическое время и метафора «безадресности»
(Из ракурса повести «Йел Ахмедин Бейлии»)
РЕЗЮМЕ**

На разных этапах художественной мысли существовали перекрестные связи литературы и мифологии. В произведениях, написанных в XIX и XX веках, эта ситуация проявляется в более заметной форме. Процесс восприятия концепции мира как мифа создал для читателя почву для взгляда на реальные условия из окна условного смысла. Время и его разное описание в литературе 60-х годов стали главным героем литературы, чтобы «найти жизнь» действительности. С этой точки зрения повесть Мовлуда Сулейманлы «Йел Ахмедин Бейлии» привлекает внимание.

В статье к символическому представлению реальности подходило через проекцию времени. Параллельно с мировой литературой исследовалось место

смысла действительности в литературе. В повести «Йель Ахмедин Бейлии» в анализе задействовано условное описание времени. Также в ходе исследования над произведением была уточнена метафора «безадресности». Также в исследовании были задействованы место и назначение образы в произведении, имеющих условно-символическое значение.

Ключевые слова: время, символизм, Йель Ахмед, условность, метафора, действительность, художественный текст, мифология, безадресность.

Hajiyeva Cansel Kamandar gizi

**Mythological time and the metaphor of “addresslessness”
(From the perspective of the narrative “Yel Ahmedin Beylii”)**

SUMMARY

At different stages of artistic thinking there were cross-connections between literature and mythology. In works written in the 19th and 20th centuries, this situation manifests itself in a more noticeable form. The process of perceiving the concept of the world as a myth created the ground for the reader to look at real conditions from the window of conventional meaning. Time and its different descriptions in the literature of the 60s became the main character of literature to “find life” in reality. From this point of view, Movlud Suleymanli’s narrative “Yel Ahmedin Beylii” attracts attention.

The symbolic representation of reality was considered through the projection of time in the article. In parallel with world literature, the place of the meaning of reality in literature was studied. In the narrative “Yel Ahmedin Beylii”, the analysis involves a conventional description of time. Also, in the study, the metaphor of “addresslessness” was clarified through the work. The study also involved the place and purpose of images in the work that have a conditionally symbolic meaning.

Keywords: time, symbolism, Yel Ahmed, conditionality, metaphor, reality, literary text, mythology, addresslessness.

Həyat həqiqətlərini bədiilik kanonunda tamaşaya qoyan ədəbiyyatın bəzi mətnlərin taleləri Tanrı tərəfindən insanlara yazılan talelər misalı, ədəbi aləmə möhürlənmiş olur. Bu tip mətnlər gözlənilmədən bir od zərrəsindən törəyən yanğın kimi uzaq üfüqlərdə və ya ən yaxında-yazıçı ruhunda üzə çıxarılmasını gözləyən mövzu qığılımlarından alovlanır. Həmin qığılımlar yazıçının taleyi yolunda kəşifir və nəticədə ədəbi prosesdə yüzlərlə yazıdan geriye sadəcə səhifə külləri qalır ki, onlar da qızılı tona boyanmış səhifələrin kölgəsi rolunda çıxış edir.

Həqiqəti bütün varlığı ilə qavrayaraq ona hökm edən xarici aləm deyil. Bizim ruhumuz və zəkamızdan süzülüb dilimizdə can tapan cümlələrdir. Bu rakursdan baxıldıqda “həqiqət” ədəbiyyatın ən doğma sakini olaraq düzgün yolu hədəfləmişdir.

Bəşəriyyətin inkişaf trayektoriyasına nəzər saldıqda məlum olur ki, xüsusilə, ədəbiyyatda Qərb qütübündə “həqiqət” daha real, Şərqdə isə qeyri-təbii, irreal fonlarda təsvir edilmişdir. Məsələn, ingilis ədəbiyyatında estetikizmin ən qabaqcıl nümayəndəsi kimi tanınan Oskar Uayldın “Bülbül və qızılgül” hekayəsində bülbülün qanı bahasına hazırlanan qızılgül tələbə tərəfindən sevdiyi qıza təqdim edilir. Qız isə: “Müsaibin qardaşıoğlu mənə qiymətli mücəvhərlər göndərüb. Mücəvhərlərin isə çiçəklərdən bahalı olduğunu deməyə gərək yoxdur”(2,11). sözləri ilə qəhrəmanın qəlbini dəyərsizcəsinə yerə atdığı qızılgül kimi əzmiş olur. Lakin tələbə ümitsizliyə qapılır. O bundan sonra eşqi səfehlik adlandırır. Və nəticə olaraq metafizikaya qaldığı yerdən davam edir.

Əgər bu mətn Şərq ədəbiyyatında işlənsəydi, yəqin ki, fərqli sonluqla təsvir edilərdi, belə ki, yazıq tələbə ya eşqdən Məcnun olardı, ya da “əğyar” la savaşıdan çəkinməzdi. Çünki Şərq ədəbiyyatı

“Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,

Aşığı sadıq mənəm, Məcnunun ancaq adı var” (3,123)

–Füzuliyənə baxışını tələb edir.

Mövlud Süleymanlının “Yel Əhmədin bəyliyi” povestinə həqiqət axtarıcısı kontekstindən yanaşıldıqda məlum olur ki, əsər tipik cığır üzərində hərəkətdə deyil. “Postmodernistsayağı üslub” adlandırılan dizayn xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müasir ədəbiyyatda isə bu prosesin təsvir müstəvisində şərti anlayışlar, metaforik obrazlar özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Yazıçı Anar zaman haqqında danışarkən onun “indisi yoxdur, olmuşları, olacaqları var” düşüncəsindədir. Bu həqiqətdir. Və indisi olmayan zamanı şərti varlıq kimi əsərə gətirmək yazıçıdan istedad və məsuliyyət tələb edir. Belə olduqda sözügedən bədii mətnə standartlıq çərçivəsi uzaqlaşar – interpretasiya özünü göstərir.

“Yel Əhmədin bəyliyi” klassik poeziya ənənələrindən yola çıxaraq “tərki-dünya”lıq motivləri üzərində qələmə alınmışdır. Əsərdəki “ünvansızlıq” metaformasını ehtiva edən zaman mifoloji anlam daşıyır. Bu, bədii mətnin şifrəli təqdimatını şərtləndirir. Əsərdə mifoloji zaman sürəkliliyi realılıqla vəhdət təşkil edir və həqiqət oxucu tərəfindən kainatın hələ yaranmadığı, zaman qavramının mövcud olmadığı proses daxilində dərk olunur.

Əsərdə Nəsiminin “Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə... Aldanma anın felinə, andan həzər eylə” və ya “Bivəfadi çün bu aləm, kimnən istərsən vəfa? Bivəfa aləmdə sən yarı vəfadar istəmə”(4,108) -tipli beytlərinə tez-tez rast gəlinir. Bu məqamda Mövlud Süleymanlının “tərki-dünya”lıq ilə bağlı fikirləri İran tədqiqatçısı Həcər Hüseyninin “tərk olunmuşluğu seçirəm, bu, şairin nümunə göstərdiyi

səxavətdən əlavə, içində yazmış olduğu şərtləri gücləndirir” düşüncəsi ilə həmrəylik təşkil edir.

Yazıçı zamanı mifoloji anlamda təsvir edər, lakin uydurmaçılıqdan tamamilə qaçır. Mifoloji motivli əsər yaratsa da, bədii mətnin bütün strukturu reallıq çevrəsindədir. Povestdə yel anlayışı zamansızlığın təsvirinə yardımçı olan anlayışlardan biridir. Əsərdəki “yel” məfhumu, həmçinin kütlə psixologiyasının dərinliklərinə enərək, bu psixologiya ilə fərd psixologiyasının müqayisə edir.

“Yel” şərti anlam daşıyır. Sabit məkanda qala bilməmək, diyar-diyar gəzmək ənənəsi bu nəslin xarakterinə çevrildiyindən adına “yel nəsl” deyirlər. Yel nəslinə aid bilgiler sufizm fəlsəfəsinə uyğun gəldiyi üçün, aydın olur ki, hər iki obrazın həyat tərzı sufələrin yaşamına uyğun gəlir. Sufilər haqqında “su üstündə getsələr də suda batmırlar” deyimini müəllif “Yel” nəslinin nümayəndələrinə də aid etmişdir. Məsələn, Yel Həmid odla oynayır, qaynar suda üzünü yuyurdu və s. və bunlar “ünvansızlıq” metaforasının yazıçı təxəyyülü və folklor ilə paralelləşmiş təsviridir.

“Yel Əhmədin bəyliyi” povesti göstərir ki, bədii mətnə mifoloji obrazlar və mifoloji motivlərin proyeksiya olunmasının müxtəlif növləri var və Mövlud Süleymanlı mifoloji motivlərin detallı təsvirini verdiyi əsərində simvolikalardan yetərlicə bəhrələnmişdir. Müasir dünyaduyumunun yaratdığı mif anlayışı mütaliəçini “Yel Əhmədin bəyliyi” povestində Yel Həmid, Yel Əhməd kimi obrazlara, əsərin müxtəlif məqamlarına marağı oyadır, oxucu, mifoloji paradıqmalara şüurlu şəkildə meyillənir.

“Yel Əhmədin bəyliyi” əsərində “ünvansızlıq” metaforası əsərin “yol” anlayışı vektorunda daha sabit formada dayanır. Həmid və Əhmədin yaşadıkları zaman fərqli olsa da, hər ikisinin xarakterində “yol arzulamaq” istəyi var ki, ünvansızlıq metaforasının ümumfəlsəfi planda təsviridir.

Mifi bədii mətn hadisəsinə çevirmək həyatı dünya ilə çarpazlaşdırmaq bu heç də asan məsələ deyil. Ədəbiyyatın nəzəri anlayışlarına bələd olmaqdan əlavə, mifoloji obrazları magik realizm üslubunda təsvirini də göz önünə gətirmək lazımdır.

Əsərdə mifik zaman təfəkkürü və Şərqdə mifoloji xüsusiyyəti ilə seçilən dərvişlik anlamı ilə çarpazlaşdırılır və Yel Həmid bu birliyin mətnindəki daşıyıcısı kimi xarakterizə olunur. Belə ki, Yel Həmiddən öncə onun ulu babaları, ümumiyyətlə, bu nəslin kişiləri “tərki-dünyalıq” fəlsəfəsinə doğmadırlar. Dərvişvari həyat sürən nəslin təsviri bədii mətnə zamansızlığın hüdudlarındadır. Buna görə də əsər daxilində dərviş obrazının transformasiyasının şahidi oluruq. Yel Həmidin babaları üzlərini kösövlə qırxardılar. Yel Həmid isə bir tərəfdən “mən qırxa bilmirəm, üzüm yanır ” – desə də, digər tərəfdən hələ ulu əcdadlarından qalma qəzəlləri oxuyur. Bu səbəbdən bütün Azan camaatı Həmidə dərviş, adına söz qoşan kənd camaatı isə “cinni” deyir.

Yel Əhməd isə Yel nəslı ilə əlaqələrin qırılma nöqtəsində dayanır. Yel Əhməddə dərvişvari həyatdan əsər-əlamət yoxdur. Belə ki, Əhməd maddi marağa

meyilli obrazdır. Onun kəndə yüksək məbləğdə pulla gəlməsi, bundan sonra atasının adına mahnı qoşan həmkəndlilərin ona böyük hörmət bəsləmələri, pul xəbərini duyan Məzə Möyləni hıçqırığın tutması və bu kimi səhnələr əsərin Yel Əhmədin “yelliynin” olmamasından xəbər verir. Hətta kəndin bilmədiyi çox işləri bildiyi üçün Əhmədin qaçacağına inanmayan və hıçqıra-hıçqıra : - Pulu var onun, - dedi, - pulun qoyub getməz” - Məzə Möylənin sözlərindən bütün bu deyilənlər öz təsdiqini tapır.

Əsərdəki cümlələrin informasiya daşıyıcılığının yüksək olması şərti-simvolik anlam daşıyan obrazların, mifoloji məfhumların dəqiqliklə təsviri, oxucuya doyumlu elmi-arxaik məlumat, bədii-estetik görünüş sunur. Həmçinin, müəllifin bədii mətninə zaman və məkan konkretliyi verməməsi, zamanın sürəkli biçimdə təsvir etməsi məqsədlidir. Yel Əhmədin Arana tərəf yox, onun əksi istiqamətinə doğru yol alması, dəmir yol tikintisində işləməsi ilə başlanan dəyişimi reallığın şərti üslubda təqdimidir. Belə ki, qəhrəmanın dəmir yol tikintisində işə başlaması tarixi reallıq olan dəmir yolunun çəkilməsinə işarədir.

Beləliklə, Yel Əhmədin yolunun dəyişməsi, dərvişvari həyatın, ruhlar aləmiylə olan bağlılığın nəticələnməsidir ki, özünü faytonlu zamanla əvəz edir. Və nəhayət, Məzə Möylənin – “Bu, o getməkdən döyül”(4,142)–fikri bütün bu deyilənləri təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar “Sizsiz” “Xan”, Bakı-2019, 336 s.
2. “Dünya əsəboyyatından 30 seçmə hekayə”, “Mimta yayımları”, Bakı-2023, 246 s.
3. M.Füzuli. “Əsərləri”, I cild, “Şərq-Qərb” Bakı-2005, 400 s.
4. Süleymanlı M. “Seçilmiş əsərləri”, “Şərq-Qərb”, Bakı-2006, 480 s.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Məmmədli

E.SÜLEYMANOV & M.ŞAHİNGÖZ
Milli Aviasiya Akademisi Öğretim Üyesi,
TC. Gazi Üniversitesi Tarih ABD Doktora
Öğrencisi
(Ankara, Gazi Üniversitesi Beşevler,
elchin.suleymanov@naa.edu.az)

TARİH EĞİTİMİ VE PSİKOLOJİ

XÜLASƏ

Küreselleşən dünyada dəyişim və inşım her sektörde önəm arz etməkte olup hayatın tüm alanını etkilemektedir. Teknolojinin gelişimi modernleşen dünyada eğitimin de gelişimine neden olmaktadır. Biz buna psikolojik deęişim diyoruz. Çünkü istenilen deęişim insan düşüncesinin mahsulüdür. Öte yandan bilim yenilelendir düstururuyla bakıldıkta, bilimin yenilenen olması için eskinin enine-boyuna öğrenilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bu dökuman çalışmasında birer disiplin olan tarihin öğretilmesinde kullanılmış psikolojik yöntemlerin nasıl ve ne zaman öğretilmesi tarihinin öğrenilmesi de önəm arz etmiştir. Bu hususta bu doküman çalışması kendi önemini ortaya koymakla bilime yenilik getirmektedir. Psikoloji biliminin tarih disiplinleriyle olan baęını da bu çalışma ortaya koymaktadır. Tarih ve Psikoloji arasındaki baęlılıęı da ortaya koymakla önəm arz etmektedir. Bu çalışmada tarih eğitimi ve psikoloji üzerine deęinilmiş, doküman analizi ile nitel bir araştırma sonucunda: tarih yazıcılıęında psikolojik problemler belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler : Tarih Eğitimi, Psikoloji, Dökuman

Э.Сулейманов и М.Шахингоз

ИСТОРИЯ, ОБРАЗОВАНИЕ И ПСИХОЛОГИЯ

РЕЗЮМЕ

В глобализирующемся мире изменения и развитие важны в каждом секторе и влияют на все сферы жизни. Развитие технологий ведет к развитию образования в модернизирующемся мире. Мы называем это психологическим изменением. Потому что желаемое изменение является продуктом человеческой мысли. С другой стороны, когда мы смотрим на науку с девизом, что она обновляется, необходимо детально изучить старое, чтобы наука обновилась. В этом контексте также важно узнать, как и когда преподаются психологические методы, используемые в преподавании истории, которая является дисциплиной. В связи с этим данное исследование документа привносит инновации в науку, раскрывая ее собственную значимость. Это

исследование также раскрывает связь психологии с историческими дисциплинами. Также важно выявить связь между историей и психологией. В данном исследовании были упомянуты историческое образование и психология, и в результате качественного исследования с анализом документов: были определены психологические проблемы в историографии.

приоткрытые слова: Историческое образование, Психология, Документ

E.Suleymanov & M.Shahingöz

HISTORY EDUCATION AND PSYCHOLOGY SUMMARY

In the globalizing world, change and development are important in every sector and affect all areas of life. The development of technology leads to the development of education in the modernizing world. We call this psychological change. Because the desired change is the product of human thought. On the other hand, when we look at science with the motto that it is renewed, it is necessary to learn the old in detail in order for science to be renewed. In this context, it is also important to learn how and when the psychological methods used in the teaching of history, which is a discipline, are taught in this document study.

In this regard, this study of the document brings innovation to science, revealing its own significance. This study also reveals the connection between psychology and historical disciplines. It is also important to identify the connection between history and psychology. In this study, historical education and psychology were mentioned, and as a result of qualitative research with the analysis of documents: psychological problems in historiography were identified.

Keywords : History Education, Psychology, Document

Kızıl (2018), tarih eğitiminin 19. yüzyıldan günümüze kadar kimlik inşasında önemli rol oynadığını, bilimsel paradigmalara paralel şekilde değiştiğini belirtmiştir. Türk Dünyası'nda ulus devlet kavramının devletlerin tarihinde ortaya çıkması beraberinde, pozitivist bilim paradigma olan bilginin gerçekliği yönünde ciddi adımlar atılmasına neden olmuştur. Bu yaklaşım aynı zamanda fen bilimleri için geçerli olsa da, artık bahsi geçen yüzyıldan itibaren Tarih Eğitimi disiplinlerine de yansımıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından, başlayarak pozitivist paradigma yavaş-yavaş etkisini kaybetmeye başlamıştır. 21.yüzyıldan itibaren düşünülebilen bir paradigma sayesinde Tarih Eğitimi disiplinlerinin geliştirme çabalarının başladığı çağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde artık Avrupa Birliği, Avrupalılık bilinci çabası içerisinde tarih eğitiminde yeni altyapı şekillendirmeleriyle Avrupa'da ortak tarih eğitimi kitaplarının hazırlanması çabasında bulunmuştur. Özkul (2015)'e

göre ortak Türk Kimliği ve Kültürünü belirlenmesi faktörü olarak ortak kültür, edebiyat ve tarih kaynakları hazırlanmalıdır (s.166).

Ayrıca, 1990'lı yıllarda bu ülkelerin bağımsızlığına giden yol izlenilse de, yeni yaranmakta olan bu ülkelerde tarih eğitiminde paradigma kaymasının oluşu, pozitivist paradigmanın hakim bulunması ortak Türk tarihi kimliğinin oluşturulamamasıyla sonuçlanmıştır.

Bahsi geçen süreç, 2009 yılına kadar devam etmiş, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Devletleri Teşkilatı) bütünleşme, ortak Türk kimliğinin oluşumu adını atmasıyla sonuçlanmaya başlanılmıştır. Fakat Türk devletleri arasında bazı tarih konularının tartışma konularının ortaya çıkması, tarihi konuların nasıl anlatılması gerektiği, konusunda da atılmış adımların sonuçsuz kalmasına neden olmuştur (Kızıl, 2014: 58). Kızıl (2018)'e göre oluşturulacak 'Ortak Türk Tarihi' kitabının 'içeriğini ve öğretimini, amaca uygun bilimsel paradigmlar ışığında geliştirmek üzere çalışmak her Türk eğitimcisi için millî bir görev' olduğunu belirtilmiştir (Millî Devlet, 2018).

Genel Türk Devletleri tarihinde asimileye maruz kalmamış Türkiye Cumhuriyeti tarihine bakıldıkça, Türk eğitim sisteminde Türk Tarihi kitabının hazırlanmasında ilk adımların 1930 yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ün teşvikiyle başlanıldığı görülmektedir. Atatürk Dönemi'nde 1931 ile 1939 yılları arasında toplamda dört ciltlik ders kitabı halinde Türk Tarihi basılmış, bir dizin eğitim disiplinlerini kendinde birleştirmekle beraber ülkelerin eski uygarlıklarını ortaya çıkarmakla, genel Türk tarihi konularını içermiştir (Mevsimli ve Kasımlı, 2011: 35).

Yine Mevsimli ve Kasımlı (2011)'e göre günümüzde tüm Türk diline sahip ülkelerde ders şeklinde eğitilecek '*Ortak Alfabe*' ve '*Ortak Tarih*' bağlamında '*Ortak Turan Elleri Tarihi*' kitabı hazırlanması gerekmektedir (Mevsimli ve Kasımlı, 2011: 37). Çağdaş Kazak filozofu Nisanbayev ise Ortak Türk değerleri içerisinde destanların da önemli rolü olduğunu, bu bağlamda Dede Korkut Destan'ının öneminden bahsetmiştir (Nisanbayev, 2002: 9; akt., Özkul, 2015: 176).

Tarih eğitiminin öğretilmesinde yardımcı bilimlerden en önemlisi psikoloji bilimidir. Bir bilim olarak psikoloji insan ve hayvan davranışlarını öğrenmeye, sorun ve öneri çözümleri önermektedir. Eğitim ve pedagoji bağlamında öğretmede psikolojinin tüm bilim dallarıyla ilişkisi olduğu gibi tarih bilimlerinin öğrenilmesinde de önemli rolü vardır. Bir bilim olarak da birey ve toplum sorunlarını öğrenen psikolojinin kendisi de farklı dallara bölünmektedir. Şöyle ki, Deneysel Psikoloji deneylerle, Klinik Psikoloji gözlem, mülakatlarla, Sosyal Psikoloji daha çok davranışlarla, Danışmanlık Psikolojisi hastalıkları vakalarla, Endüstriyel Psikoloji iş hayatını, Psikometrik Psikolojiye daha çok bir kaç teorini kendinde birleştirerek eksiksiz şekilde uygulanmasıyla insan, toplum ve bilimlere topyekun şekilde katkı sağlamaktadır. Psikoloji bir bilim olarsa filozofların teorilerinden, yani felsefeden türeyen birer bilim dalıdır. Tarih eğitimin tarihine baktığımızdaysa, bu bilim dalının

da düşünürlerin önerileriyle maziden atıye gelişmekte olduğunu görmekteyiz. Yani, birer bilim dalı olan psikoloji eğitimin tüm hayatını kapsadığı gibi tarih eğitiminde de öneme haiz rol üstlenmektedir. Bu bağlamda tarih eğitiminin temel psikolojik problemlerinin bulunmasında psikolojinin tarih bilimine uygulanmasıyla birer köprü rolünü oynayacağı zarureti ortaya çıkmaktadır.

Safran (2010)'a göre birer bilim olarak tarih, insanın geçmişle arasında kurduğu ilişkidir. Bu iletişimin resmi, hayali, fırtınalı ya da huzurlu oluşuysa geçmişten beslenmemektedir. Çünkü ilişkinin sebebi karşılaştığımız problemlerden ve yahut tasarımlardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda tarih eğitiminde tasarımların hazırlanmasıysa kolay olmamaktadır (Safran, 2010: 18). Âlimlere göre tarih yazarken dil kullanımında diyalektik bir farkla çaba vardır. Fakat tarih yazanların da psikolojik yapıları farklıdır. Diğer bir hususta tarihçinin tarih yazarken öğrenme sürecinde oynadığı rolün önemli olmasıdır. Bu çabaya biz eylem demekteyiz. Eylem halindeki bu üretilen keşif bilgidir ve modernleşen dünyada bu psikolojik yapının en büyük sebebi teknolojinin gelişmesi, bilgisayar bilgisinin uygulanması ile ilgilidir. Eğitimse çizim ve tornalama görevinin en önemli bileşenlerinden biridir (Memmedova, 2015: 18).

Kravçov ve Kravçova (2022) tarih eğitimindeki psikolojik problem çözme gayretlerine değinirken tarihin bir iletişim aracı olduğunu belirtmektedirler. Gerçekten de bu iletişimin, bir kişinin dışsal, sosyal yaşamıyla ilgili bireyler arasındaki ilişkilerin kurulması ve uygulanmasıdır. Oysa bu bağlamda genelleme tamamen içsel, zihinsel bir eylemdir.

Tarihin gelişiminde, psikolojik unsurlarının öğrenilmesine bilgi ve becerileri iletişime dâhil etmek, sahip olduklarınızı kullanmayı ve akıllıca kullanmayı öğrenmek gerekmektedir. Bilginin öğretmen tarafından eksizsiz şekilde öğretilmesi bir işlev de gerektirmektedir. Bu işlev, sosyal bir görevin yerine getirilmesine adanmıştır - önemli bir zenginlik, modern temel bilgi ve becerilere sahip akıllı bir kişiyi eğitme görevi olmaktadır (Memmedova, 2015: 18).

Safran(2010)'se bu tasarlamayı şöyle nitelendirmektedir:

“Çünkü bizlerin tanım ve tasarımlarımızın tarihe yüklediği gerilim ile onun bir sosyal bilim olarak metodolojik güvenceleri arasında sürekli bir didişme mevcuttur. Bu didişme, zannedildiği üzere tarihin aleyhine sonuçlanmaz. Tarih, son zamanlarda sıklıkla söylendiği gibi “ başka türlü olmak isteseydik başka türlü yazabileceğimiz” hayali. bir metin değildir.” (Safran, 2010: 18).

Rus metodikti A.A.Vafre ise tarih öğretiminde ortaya çıkan psikolojik problemlere değinirken bu sorunun öğretmenin dersi anlatma şeklinden kaynaklı yaşandığını belirtmektedir. Dersi dinleyen öğrencinin ders sonra hafıza, hayal dünyasında kurduğu o muhitin sınıf sonrası davranışlarını, terbiyesini etkilediğini, günlük yaşamında bu davranışlarını tekrarlamasına neden olduğunu savunmaktadır. Bu

bağlamda çözümsə öğretmenin ders anlatımında ne denli eksikliklerin olduğunu belirlemesi gerekmektedir (Memmedova, 2015: 37).

Makarenko'ya göre ise eğitimin psikolojik temelinde dikkat edilmesi gereken husus onun nasıl aktarılmasıdır. Çünkü tarihin ders ortamında anlatılması öğrencinin vatandaşlığını ve ruhsal dünyasını etkilemektedir. Bu bağlamda manevi, estetik ve şahsiyete dokunma sanatı olan bu eğitimin tarzı, şekli ve usul sınırları yoktur. Çünkü sınıf ortamında bu bilginin nasıl aktarılması, nasıl bir dil seçimi ile aktarılması önemlidir (Memmedova, 2015: 24).

Klasik bilimde kabul edilemez olan böyle bir öğretmeye karşı gelen L. S. Vygotsky'dir. Çünkü Vygotsky'e göre bilgi öğretilmesinde insan bilincinin temel yapısına değinmiş, bu bağlamda en derin kavrayışı olarak nitelendirmiştir. İnsan ruhunda ve bilincinde dışsal ve içsel olanın, şu anda baskın olan geleneksel psikolojide olduğundan niteliksel olarak farklı bir anlayışı vardır. Bu bağlamda öğrenci kolektifindeki ilişkiler, kafatasının kemerleri altında bir şekilde dönüştürülmek üzere çocuğun kafasına nakledilmez. Onun bilinci ve ruhu ile birlikte dışsal kalırlar. Buna göre, L. S. Vygotsky'nin eserlerinde, içselleştirme kavramı, psikolojimizde genel kabul görme ve kıyaslama tamamen farklı bir içeriğe sahiptir (Kravçov ve Kravçova, 2022).

Diğer bir hususa, tarih eğitiminde bu psikolojik problemleri gidermek amacıyla '*Nasıl bir tarih yazılmalı ve müfredat geliştirilmelidir?*' sorusudur. Bu bağlamda akla ilk gelen düşünürler arasında Rousseau'nun, Emile adlı eseridir. Ata (2003)'e göre Rousseau'nun, Emile adlı eserinde '*hangi tarihçilerin kitapları kullanılmalıdır?*' sorusu üzerine durulurken modern tarih kitap yazımında "*ideal tarih modeli*" olarak *neyi sunacağız?* sorusunu da beraberinde ürettiğinden üzerinde düşünülmesi ve ortak paydaya ulaşmayı gerektiren bir sorun olarak karşımıza çıktığını belirtmiştir.

Metzger ve Hallin (2018)'e göre bu bağlamda '*Tarih Eğitiminde Sosyokültürel Yaklaşımlar*' da dikkate alınmalıdır diye belirtmişlerdir. Çünkü bu gibi tarih yazıcılığında yapılmış çalışmalar tarihçilerin epistemolojileri ve bilişsel psikolojisi tarafından çerçevelenen disiplin araştırmacılarının aksine; Wertsch (1998) bu faktörleri sosyokültürel olarak kullanmıştır. Fakat tarihsel, politik, sosyal ve kültürel bağlamların tarihsel anlatıların üretimini ve tüketimini nasıl etkilediğini incelemek için teorisinin de gerektiğini belirtmektedir. Tarih anlatılarını, insanların edindiği ve katkıda bulunduğu "kültürel araçlar" olarak tanımlamak gerekmektedir (Metzger ve Hallin, 2018).

Memmedova(2005)'*bu sorunların çözülmesi bağlamında öğretmenin etkisi ile tanımlanmayan modern eğitim sürecinin anı geliştirilmesi ve dokunulması gereken beyindir. Bu beyini geliştirmek, sorunları çözmek bağlamında ise 'dürüstlük ilkesinin de ölçüldüğü etkin bir eğitim sistemine ulaşmak gereklidir'* (s.20) diye nitelendirmektedir.

Wertsch'in yaklaşımı, bireylerin nesnel veya rasyonel bir yorum üretmek için tarihsel akıl yürütme ve yöntemleri kullanma yeteneklerinden odağı değiştirdi. Çünkü, sosyal kimlikler okullar, müzeler, medya ve diğer mekanlar aracılığıyla yayılan resmi tarihsel anlatılar ile bunlar arasındaki karşılaştırmaları içeriyordu. Diğer itiraz eden revizyonist tarihçiler tarafından yayılmış resmi anlatıların bir kısmı veya çoğu bu düşünceleri inkar ettiğinden de tarih eğitiminde psikolojik problemleri (kritikliği) beraberinde getirmiştir (Metzger ve Hallin, 2018).

Ata (2003)'e göre J.Rousseau, Emile Durkheim'e yönelik yapmış olduğu çalışmasında iki kritik sorunun temeline değinmiştir. Bunlar '*Hangi yaşta tarih öğretilmelidir?*' ve '*Hangi tarihçilerin kitapları kullanılmalıdır?*' sorularıdır. J.Rousseau Emile'nin tarih eğitiminde kritik sorun çözümüyle alakadar olarak 15 yaş sonrası tarih öğretilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Fakat J.Rousseau, Piaget gibi klinik psikolojinin araştırma yöntemleri ile çalışmamış mantık ve akıl yürütmesini, ilkelerden çok olgular üzerinde durmuş ve gözlemlerine dayalı bu sonuca varmıştı. Gelişim psikologlarından R. N. Hallam (1970), Piaget'nin geliştirdiği çerçeveden hareketle vardığı sonucunda, tarihsel düşünmede yaşı 16.5 yaşından önce ulaşamayacağı sonucuna ulaşmıştır (Ata, 2003:12).

Memedova (2015)'e göre bunun nedenelerinin çözümü: eğitim sisteminde eğitilmiş yeni materyal geliştirilmesiyle daha mantıklı olur. Çünkü mantıksal muhakeme, idrak becerileri öğrencinin bu gibi sorunları çözmesinde mantıksal düşünmeye rasyonel bir duygusal tepki şeklinde kendini göstermektedir (s.19,20). Öte yandan sosyo-kültürel faktörlerin kişinin bilişini ve anlayışını şekillendirmedeki rolü, bilişsel ve gelişim psikolojisinde iyi bir şekilde kurulmuş ve tarih öğretimine de uygulanmıştır.

Tarih eğitimi alan akademisyenlere sunulan araştırma yaklaşımları 1980'lerden bu yana önemli ölçüde çoğalmıştır. Şöyle ki; dar davranışçı yönelimler yol açtıkça alternatif psikolojik tekniklere, gelişime açılan kapılar yeni nitel ve daha nadiren nicel yöntemler, karışık metodolojiler, teknolojiyi kullanan yöntemler ve reform savunuculuğuna dayanan yaklaşımlar çabaları sarf edilmektedir (Thompson, 1972: 21).

Stojukhina (2014)'e göre eski SSCB tarihinin temel psikolojik sorunlarına yönelik yapmış olduğu çalışmasında sınıf ortamında tüm öğretmenlerin bu zorluklarla karşılaştığını savunur. Bunun esas nedeninin öğrencilerin kendilerine inandıkları ilgi eksikliği, ruh düşkünlüğü, motivasyon kaybında görmektedir. Çünkü bilimlerin tarihini bilmeniz gereken şey, öğrencilere inandırıcı gelmiyor, öğrencinin gözünde her şey psikolojinin tarihinin egzotik olarak görünür. Tuhaf isimleri olan başkaları tarafından doldurulan bir ülke, tarihlerin yanıp sönməsi öğrencini sıkıkmaktadır (s.274).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak tarih biliminin öğretilmesi yönteminin psikoloji bilimiyle tarihi dokümanlardan anlaşılmıştır. Bu çalışma sonucunda tarih eğitimiyle psikoloji bilimi arasındaki bağlaç ortaya konmuştur. Fakat şimdiye kadar araştırma yapılmaması sebebiyle kapsamlı araştırılması ve araştırmalara tabii tutulması zarureti ortaya çıkmıştır. Memmedova (2015) ise yapmış olduğu çalışma kitabının bir bölümünde Uginski'nin tarih tedrisinin psikolojik temel kavramlarında terbiye, teknoloji, sosyalleşme, bireyin içsel dünyasıyla dışsal dünyasında birer köprü oluşturmasıyla barışır ve bu bağlamda aşağıdaki tarih eğitiminin temel psikolojik sorunlarının tedris (sınıf) ortamında çözülmesi önerisini aşağıdaki şekilde kategorileştirerek tanımlar:

1. Tekrarlanan malzeme haritası yardımı ile parçalar çizmek, olay örgüsüne bağlanmak, bağlam içinde soru sormak, tezi olay örgüsü şeklinde ifade etmek;
2. Yeni fikirlere dayalı olarak ezberlenen materyali(önceden edinilmiş) bilgilerle ilişkilendirmek;
3. Ancak, yenilenen bilgileri net vurgulamak çünkü yeni bilgiler kopyalanır ve değiştirilir;
4. Tekrarlama işleminde sürekli döndürme ve döndürme şeklinde tartışmak, öğrencilere sorular sormak, öğrencilere materyali analiz etmelerini ve açıklamalarını önermek.
5. Materyaller farklı şekillerde gruplandırılmamalı, gerçekler interneti bağlayarak ve anlayarak yeni bilgi sisteminin daha açık bir şekilde tanımlanmasına yardımcı olmak;
6. Bilişte bilginin pekiştirilmesi başarının anahtarıdır; fikir ve planlar geliştirmek, böylece takip etme yeteneğinin gelişimini teşvik etmek. Bilginin pekiştirilmesine yönelik yaklaşımlarda kalabalık ortamda daha iyidir.
7. Öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmak, eğitim sürecini çelişki önlenmesi için sadece bilgisayarlı sürece aktarmamak ve öğrencilerin bağımsızlığını sağlamak. (Memmedova, 215: 20,23)

KAYNAKÇA

Ata, B.(2012b). *Spencer'in eğitim anlayışı: Zihin,ahlak ve beden eğitimi* (H.Spercen,çev, M.Munir). *Pedagojik Sorunların Güncel Konuları,Sterlimak-Ankara*, 174-186.

Burston, H.W. & Thompson, D.(1967). Some problems in the psychology of history teaching. I historical ideas and concepts. *Studies in the nature and teaching of history*. Great Britain: Routledge.

Kızıl, Ömür (2018b). Türk Dünyası'nda Ortak Türk Tarihinin Öğretimi. *Millî Devlet Gazetesi*, Sayı:14, 1-14.

Kızıl, Ö. (2014a). Türk Dünyası'nda Müşterek Tarih Öğretimi ve Niteliği. *Türk Yurdu Dergisi*, 326, 57-59.

Özkuş, O. (2015). Türk Kimliğini Oluşturan Ortak Kültürel Değerler. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4,8, 166-185.

Mövsümlü, C. ve Kasımova, S.(2016). “Turan Elleri Tarihi”, Eğitimi, Psikolojisi ve Önemi. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafiyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 01,02, 33-39.

Məmmədova, M.(2015). *Tarixin tədrisinin aktual problemləri*. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı.

Özkuş, O. (2015). Türk Kimliğini Oluşturan Ortak Kültürel Değerler. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4,8, 166-185.

Safran, M.(2010). *Tarih nasıl öğretilir?* Ankara: Yeni İnsan Yayınevi.

Кравцов , Г.Г. Кравцова Е.Е.(2021). *Культурно-исторический подход к вопросам образования*. 13.07.2022 tarihinde <https://psy.su/feed/9011/> 'den erişilmiştir.

Стоюхина Н. Ю.(2014). Проблемы преподавания истории психологии советского периода (на примере психотехники). *Ярославский педагогический вестник*, 1, УДК 159.9, 271-276.

<https://www.jstor.org/stable/1422576>

Rəyçi: T.C. Gazi Wniversitesi Tarih Anabilim Dal; Öğretim Üyesi Prof.Dr. Bahri Ata.

GÜLÖYŞƏ ƏHMƏDZADƏ
*ADPU-nun Müasir Azərbaycan
dili kafedrasının müəllimi
gullu010894@gmail.com*

**MONOLOJİ İSTIQAMƏTDƏ NƏSR MƏTNLƏRİNİN SUAL
CÜMLƏLƏRİNİN QRAMMATİK-SEMANTİKASINI FORMALAŞDIRAN
MORFOLOJİ VASITƏLƏR**

Xülasə. Əksər qrammatika kitablarında sual cümlələrinin intonasiyanın, sual əvəzliliklərinin və sual ədatlarının köməyi ilə qurulması göstərilir (5, 79; 6, 83; 7, 90). Monoloji istiqamətdə nəsr mətnlərinin analitik təhlili göstərir ki, intonasiya ilə bərabər mətnlərdə sual cümlələrin yaranmasında qrammatik vasitələr də aktiv fəaliyyət göstərir. Əksər məqamlarda intonasiya ilə qrammatik vasitələr paradigmatik münasibətdə olur. Həmin qrammatik vasitələrdən olan əvəzliliklər və ədatlar şəir mətnlərində iştirak etdikdə intonasiyanın yükü bir qədər azalmış olur və bu cür hallarda ən fəal mövqeyi əvəzliliklər və sual ədatları öz üzərinə götürür. Təhlil süzgəcindən keçirdiyimiz mövcud nəsr monoloqlarında sual cümlələrin, suallı cümlələrin formalaşmasında sual əvəzlilikləri və sual ədatları mühüm rol oynayır ki, məqalədə bu morfoloji vasitələrin lingvistik analizinə daha çox diqqət yetirilir. Nəsr mətnlərində sual cümlələrini formalaşdıran morfoloji vasitələrin rolundan dilçiliyimizdə lingvistik təhlilinə demək olar ki, çox yer ayrılır və nəsrin monoloji nitq aktlarında bu tip sual cümlələri də intensiv işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir ki, həmin monoloqlar əsasında belə cümlələri formalaşdıran morfoloji vasitələrdən və paradigmatik formalarından bəhs edilməsi mövzunun aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir.

Açar sözlər: monoloq, mətn, morfoloji vasitələr, intonasiya, paradigma

Гюлойша Ахмадзаде

**Морфологические средства, формирующие грамматику-семантику
вопросительных предложений прозаических текстов монологического
направления.**

Резюме. В большинстве учебников по грамматике указывается построение вопросительных предложений с помощью интонации, вопросительных местоимений и вопросительных наречий (5, 79; 6, 83; 7, 90). Аналитический анализ прозаических текстов монологического направления показывает, что наряду с интонацией в создании вопросительных предложений в текстах активно участвуют и грамматические средства. В большинстве случаев интонация и грамматические средства находятся в парадигматическом

отношении. При включении в тексты стихов местоимений и наречий из этих грамматических средств интонационная нагрузка несколько снижается, и в таких случаях наиболее активную позицию занимают местоимения и вопросительные наречия. Вопросительные местоимения и вопросительные наречия играют важную роль в образовании вопросительных предложений и вопросительных предложений в существующих прозаических монологах, которые мы пропускаем через фильтр анализа, поэтому в статье уделяется больше внимания лингвистическому анализу этих морфологических средств. Лингвистическому анализу роли морфологических средств, образующих вопросительные предложения в прозаических текстах, уделено слишком много места, а вопросительные предложения этого типа в монологических речевых актах прозы также привлекают внимание своей интенсивной функциональностью, так что речь идет о морфологических средствах. И парадигматические формы таких предложений, основанные на этих монологах, в достаточной степени определяют его актуальность.

Ключевые слова: монолог, текст, морфологические средства, интонация, парадигма.

Guloysha Ahmadzade

Morphological tools forming the grammatical-semantics of interrogative sentences of prose texts in the monological direction

Summary. Most grammar books indicate the construction of interrogative sentences with the help of intonation, interrogative pronouns and interrogative particles (5, 79; 6, 83; 7, 90). Analytical analysis of prose texts in the monological direction shows that along with intonation, grammatical tools are also active in creating question sentences in texts. Intonation and grammatical means are in a paradigmatic relationship in most cases. When pronouns and particles from those grammatical tools are included in the poetry texts, the load of intonation is slightly reduced, and in such cases pronouns and interrogative adverbs assume the most active position. Interrogative pronouns and interrogative particles play an important role in the formation of interrogative sentences and interrogative sentences in the existing prose monologues that we pass through the analysis filter, so the article pays more attention to the linguistic analysis of these morphological means. Almost too much space is devoted to the linguistic analysis of the role of morphological means that form interrogative sentences in prose texts, and interrogative sentences of this type in monological speech acts of prose also attract attention with their intensive functionality, so that talking about morphological means and paradigmatic forms of such sentences based on those monologues sufficiently determines its relevance.

Keywords: monologue, text, morphological means, intonation, paradigm

Monoloji istiqamətdə sual cümləsini formalaşdıran vasitələr içərisində sual əvəzlilikləri xüsusi olaraq seçilir və onlar bədii mühitdə müxtəlif sintaktik və məna münasibətləri ifadə edən sadə və mürəkkəb strukturadan olan sintaktik bütövlərin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradan morfoloji vasitə kimi çıxış edir. Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə qurulan monoloji nitqdə yazıçı onları digər nitq vahidləri ilə güclü bir şəkildə, yəni istər məna və istərsə də struktur cəhətdən əlaqələndirərək bədii rəngarənglik yaradır. Məs: *kim qəlbina toxundu, kim incitdi, kim haraya apardı səni? kim? kim?* (1, 108).

Monoloji nitqin son cümləsini təşkil edən bu sintaktik vahidlər 4 sadə cümlədən ibarət olmaqla tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunu yaratmış və eynizamanlılıq məna əlaqəsi üzrə qurulmuşdur. Anaforik mövqedə çıxış edən bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrdə “kim?” sual əvəzliyinin təkrarı tərəflərin paralelliyini təmin edən və əlaqələndirən qrammatik vasitələrdən biridir. Sonuncu yerdə işlənən iki dəfə ardıcıl şəkildə “kim?” sual əvəzliyinin təkrar çıxış etməsi parsel şəkli yaratmış, sual çalarını daha da gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Bu kontekstdə “kim?” və “hara?” sözləri konkret olaraq özlərində sual məzmununu ehtiva edir, müəyyən əşya və əlamətə işarə etmir, birbaşa hərəkət bildirən sözlərlə (Kim toxundu? Hara apardı?) bağlanaraq sözün əsl mənasında qarşıya sual qoyur və həmin suallara cavab tələb olunur və bütün suallı cümlələr daha çox dioloji nitq üçün xarakterikdir. A.İ.Zaretski sual əvəzliliklərinin bu cür xüsusiyyətini nəzərə alaraq onlara belə tərif verir: “*Danışanın nitqində deyil, dinləyicinin cavabında konkretləşən əvəzliliklərə sual əvəzlilikləri deyilir*” (1, 20). L.A.Bulaxovski qeyd edir ki, “*Sual əvəzliliklərinin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, onlar dinləyicinin cavabında qeyri-sual məzmunlu sözlə əvəz olunur*” (3,322).

Deməli “...Əvəzliyin bu növü, bir tərəfdən, sual vasitəsində çıxış edir, digər tərəfdən, nisbi söz məzmunu daşımaları ilə səciyyələnir” (4, 163).

Monoloji nitq aktları üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, o, burada sual cümlələrin bir növü olan ritorik sualların həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlarından aktiv şəkildə istifadə edilmişdir. Sual cümlələrin bir növü olan ritorik suallardan intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, söz sənətkarının sual əvəzlilikləri vasitəsilə kontekstual mühitdə yaratdığı intonasiya ladları təkcə sual çaları ilə müşayiət olunmur, eyni zamanda buraya nida çalarlığı da əlavə olunur ki, bu da oxucunun hiss və duyğularını həyəcan və ehtizaza gətirir, bədii mühit üçün isə həyəcanlar səciyyəvi anlayış olub, estetik meyarlara xidmət göstərir. Məs: *Tofiq xəyallanaraq: Nə olardı birçə dəfə başını qaldırıb üzümə baxardı?! Nə olardı, içimdə keçirdiyim hissləri başa düşəydi?!* (6, 108).

Monoloji istiqamətdəki bu nitq aktının hiss və həyəcanları sual və nida çalarlığındadır və bu, intonasiyanın qovuşuq şəkildə verilməsi və eyni zamanda, *nə?* sual əvəzliyinin anaforik olaraq təkrar işlənməsi mikromətni həm forma, həm də

məzmun cəhətdən poetikləşdirir. Onu da qeyd etməyi zəruri bilir ki, bu mikromətnin birinci və ikinci cümlələrində **nə** əvəzliyi **necə?** sual əvəzliyinin yerində işlənmişdir ki, bu da mətnin paradigması ilə bağlıdır və həmin cümlələri **necə?** sual sözü ilə işlətsək, cümlələrin semantikasına xələl gəlməz. Mikromətnə sual və nida çalarının qovuşuq işlədilməsi onun emosional və ekspresivlik keyfiyyətlərini gücləndirmək məqsədi üçündür. Başqa sözlə desək, sual və nida cümlələrinin poetik məzmunla harmonik vəhdəti cümlələrin intonasiya silqətini mükəmmələşdirməyə xidmət göstərir. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri sıralama yolu ilə qurulmuş və eynizamanlılıq mənə əlaqəsini özündə inkişaf etdirir. Cümlənin tərkib hissələri eyni intonasiya ilə tələffüz edilərək xəbərin arzu şəklini də formalaşdırmışdır.

Monoloji aspektdə bağlayıcı vasitələrin işləklik intensivliyi müşahidə olunur və “nə qədər” bağlayıcı vasitəsi mövqedə çıxış edərək sintaktik bütövün qrammatik semantikasında mühüm rol oynayır: Məs: *Nəzirə düşüncələr burulğanında çabalayırdı: Nə qədər gizli saxlamaq olar?! Nə qədər susmaq, xəyal aləmi ilə yaşamaq olar?! (6, 98)*

Anaforik mövqedə “**nə qədər**” bağlayıcı sözü sual məzmunu formalaşdırmaqla bərabər, mücərrəd kəmiyyət çalarını da gerçəkləşdirir, xəbərlə bağlanaraq hərəkətin qeyri-müəyyən şəkildə kəmiyyətini bildirir və sintaktik baxımdan kəmiyyət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir.

Monoloji nitqdə sual məzmunu “**yoxsa**” modal sözünün vasitəsilə də reallaşdırılır: *Tofiq daxili fikirlərini özü-özü ilə bölüşərək: Yoxsa xəstələnib, başına bir iş gəlib, bəlkə şəhərdən çıxıb gedib?! Niyə mənə bir zəng də etmir?! (6, 111).*

Tabesiz mürəkkəb strukturundan olan bu cümlələrdə “yoxsa” modal sözü ilə bərabər “nə” əvəzliyi, “bəlkə” modal sözü, “niyə” sual əvəzliyi də işlənərək sintaktik bütövü struktur-semantik cəhətdən tənzimlənmişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin 4 komponenti təsdiqdə, sonuncu cümləsi isə inkarda çıxış etmiş və eynizamanlılıq mənə əlaqəsi üzrə yaranmışdır.

Burada “yoxsa” və “bəlkə” ehtimal bildirən modal sözləri, feili xəbərlə cümlələrə əlavə edilərək işlədilmiş, cümlədə irəli sürülən fikri şübhə altına almışdır. Daha konkret desək, bu modal sözlər cümlədəki fikrin bir qədər şübhəli, təxmin olunan, fərq edilən şəkildə təsdiqini bildirməyə yönəldilmişdir.

Monoloji istiqamətdə araşdırmalarımız əsasında deyə bilərik ki, sual cümlələrinin strukturca işlədilmə parametri aşağıdakı xətlər üzrədir: “Sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə” (7, 435). T.Müzəffəroğlu yazır: “*Yaranış etibarilə cümlə dilin ən ilkin vahidi hesab edilməlidir və müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yoluna, onun hansı struktur formalarında olmasına baxmayaraq, həmişə müəyyən informasiyaya malik olmuşdur. Hər hansı informasiya müəyyən strukturlarla təqdim oluna bilər. Biri digəri üçün atributa çevrilən bu elementlərin qarşılıqlı və əlaqə vəhdətində, zaman keçdikcə daha böyük çeviklik,*

mütəhərrik özünü göstərir” (9, 18). Monoloji nitq aktlarında sadə cümlələrdən tutmuş mürəkkəb cümlənin bütün tiplərinə qədərki strukturlarında bu xətləri müşahidə etmək olur. Məs: *Nuran Sabir bağında, qala divarına yaxın oturacaqda əyləşdi, başını əllərinin arasına alıb hönkürdü: “Niyə, nəyə görə mən Tofiqə rast gəldim? Niyə o belə yubka düşkünüdür? Niyə Tanrı, tale üzümə gülmür? Elə hey sınağa çəkir? Uşaqlığımdan həmişə zülm çəkmişəm? Nə vaxta qədər belə davam edəcək? Bir saat sevinirəm, on saat kədər, qəm içində üzülürəm, ürəyim göynəyir, az qalır sinəmdən partlayıb çıxsın. Niyə, niyə hisslərim, duyğularım məni aldatdı? Şirin dilimi, yoxsa onun məntiqi düşüncəsimi məni ovsunladı? Bu nə tale oyunudur?”* (8, 333).

Bu monoloji tekstin birinci cümləsində anaforik təkrar şəklində 2 dəfə “*niyə*”, ikinci və üçüncüsündə “*nəyə*” bir dəfə, dördüncüsündə “*-mi*” ədatı, beşincisində “*nə vaxta qədər*”, altıncısında 2 dəfə “*niyə*”, yeddincisində “*-mi*” ədatı 7 dəfə, səkkizincisində “*nə*” köməkçi elementləri çıxış edərək strukturca sadə cümlələri zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayaraq ritorik sual cümlələrini formalaşdırmışdır. Sonuncu cümlədə “*nə*” sual elementi, “*necə*” sözünün yerində işlənərək paradigmatik forma yaratmışdır. Monoloji nitq obrazın daxili təlatümləri artdıqca sadə strukturlu cümlələrdən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məs: *Doğurdanmı, Tofiq özünü birinə sevdirib, digər qadınla əyləndirir? Elə xüsusiyyətlidirsə, vərdisindən əl çəkəcəkmi?* (8, 333).

Bu mikrotestin başlanğıc hissəsində çıxış edən “*doğurdanmı*” modal sözü determinant kimi funksionallaşmış və ifadə etdiyi mənanı özündən sonra gələn hər iki sual cümləsinə yaymışdır. Hər iki cümlə mürəkkəb cümlə modelində olub, birinci tabesiz mürəkkəb cümlənin ardıcıl zamanlılıq məna əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanmışdır. İkincisi isə şərt budaq cümləsi strukturundadır və budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş və baş cümləyə “*-sə*” elementi ilə bağlanmışdır. Bu şərt budaq cümləsində hadisə haqqında yeni informasiya budaq cümlə (*vərdisindən əl çəkəcəkmi?*) vasitəsilə reallaşdığına görə aktuallaşdırılan üzv də həmin cümlə hesab edilməlidir.

Monoloji nitqdə obrazın psixoloji durumu ilə bağlı olaraq əksər məqamlarda söz sırasının tələbləri pozulur və sual məzmunu yaradan qrammatik vahidlər anaforik mövqedən episirik mövqeyə keçirlər. Məs: *Bəs niyə mən sədaqətli, vəfalı olduğum halda, sevgimi qurmağa çalışdığım zaman Tofiq, sevgimin mənə xəyanətidir, vəfasızlığını hər an başqalarının vasitəsilə gözümə soxur? Niyə? Niyə?* (8, 334).

Qeyd etməliyik ki, bu mürəkkəb cümlənin tərkibində bir əlavə üzv (Tofiq-sevgilim) işlədilmişdir. Mürəkkəb cümlənin birinci komponentində anaforik mövqedə çıxış edən “*bəs*” ədatı və “*niyə*” əvəzliyi epiforik mövqedə “*niyə*” elementi saxlanılır və “*bəs*” ədatı məzmunu saxlamaqla ellipsisə uğrayır. Eyni zamanda, bu cümlə strukturca nəticə bildirən tərz budaq cümləsi modelində qurulmuş və budaq cümlə baş cümləyə “*halda*”, “*zaman*” qəlib sözlərlə əlaqələnmişdir. Semantik

cəhətdən bu tərz budaq cümlələrində həm iş və hərəkətin tərzini göstərilməklə yanaşı, həm də nəticə çaları da əksini tapmış və baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə ondan sonrakı komponentdə çıxış edərək nəticə çalarını bildirmişdir. Bu budaq cümlədə aktuallaşdırılan üzv ikinci komponentdir, çünki, yeni informasiya bu komponent vasitəsilə dinləyiciyə ötürülür.

Daxili monoloji nitqdə sual məzmunu daha çox “*görəsən*” determinant üzv vasitəsilə yaradılmaqla həm sadə, həm də mürəkkəb strukturları əhatə edir. Məs: *Daxili fikirlərin burulğanı içində üzülən Nuran: Görəsən, anam uşaqları ilə, Fərmanla qalacaq, yoxsa mənim yanıma köçəcək? Görəsən, Kəmalə Tofiqin general qızını əyləndirməsi məsələsini düz dedi?* (8, 353).

Birinci cümlə tabesiz cümlə, ikincisi genişləndirilmiş sadə cümlə strukturlarından olan sintaktik bütövlərdə “güman, şübhə” məna çarları “görəsən” və “yoxsa” köməkçi elementləri vasitəsilə reallaşdırılmışdır. Burada həmin elementlər işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğunu bildirir. Misal kimi verdiyimiz birinci mürəkkəb cümlə tabesiz mürəkkəb cümlənin qarşılaşdırma əlaqəli modelində qurulmuş və antonim xəbərlərin (*qalacaq-köçəcək*) köməyi ilə əlaqələnməmişdir. Həmin cümlədə “yoxsa” söz qəlibi cümləyə az da olsa şərt məzmunu da vermişdir. Qarşılaşdırma əlaqəsi eyni zamanda həmin cümlədə xəbərlər arasında özünü göstərmişdir və işin, icrasının hər iki komponentində gələcək zaman eyniliyi də açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir.

Monoloji nitqin kommunikativliyində xitab-sual cümlələri də aktiv çıxış edərək, nitq aktındakı ekspressivliyi daha da gücləndirir və bu tip cümlələrdə “ilahiyyə”, “tanrıya” suallı müraciət məzmunu qabarıq şəkildə səslənir: *Qadın öz-özünə deyirdi: “İlahi, biz nə günah sahibiydik? İnsaf da, mürvət də, səxavət də, insanlıq da Musada varıydı. Onun halal çörəyini kim yemirdi? Bu bədbəxtin özünü, ailəsini niyə yaman günlərə qoydun? Ey böyük yaradan, Musanın bələyi odlamı bələnib? Bu odu qismət eliyən sən deyilmisən? Tale yazısını yazan sən deyilmisən? O bədbəxtin başına daha nələr gəlməli imiş? Axırımız necə olacaq, bizi qabaqda nələr gözləyir? Vallah dəli kimi olmuşam, heç bilmirəm neyləyim?”* (10, 245).

Birinci cümlədə “nə” elementi “hansı” sual əvəzliyinin yerində çıxış edərək paradigma yaratmış, üçüncü cümlədə sual çaları “kim”, dördüncü cümlədə “niyə”, beşinci cümlədə “-mi”, altıncı cümlədə və yeddincisində “necə”, sonuncuda isə intonasiyanın köməyi sayəsində xitab-sual məzmunlu monoloji nitq gerçəkləşdirilmişdir. Semantik cəhətdən xitab-sualları yaradan “ilahi, ey böyük yaradan” ifadələri sinonim variantları ilə cümlələrdə işlənərək üzvlənmir, narazılıq, etiraz mənasını reallaşdırır, üzvlənməsinə səbəb isə onların sintaktik xarakter daşmasıdır və ona görə də monomətnə üzvlənməyən cümlə funksiyasında çıxış edir. Lakin yeddinci və səkkizinci cümlələr mürəkkəb struktura malik olub, müxtəlifzamanlılıq məna əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Yeddinci cümlə – “*Axırımız necə olacaq, bizi nələr gözləyir?*” – sual cümləsini sadələşdirmək yolu ilə

onun hansı budaq cümlə modelində olduğunu müəyyənləşdirmək olar: Axırımızın necə olacağını, bizi qabaqda nələr gözləyəcəyini bilmirəm. Belə olan halda cümlənin xəbərdən əvvəlki hissələrinə “*nəyi*” sualı verilir və müəyyənləşdirmək olur ki, bu sual cümləsi tamamlıq budaq cümləsi strukturunda olduğu təsəvvür edilir, çünki baş cümlə budaq cümlənin feli xəbərinə aid olmuşdur. Digər bir cəhətdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, tərkiblər şəklində ifadə olunan tamamlıq məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Bu cümlədə məntiqi vurğu ilə tələffüz olunan komponent baş cümləni, “*bilmirəm*” xəbəri isə budaq cümlə strukturunda çıxış edir, aktuallaşdırma meyarı yeni informasiya verdiyinə görə xəbər vasitəsilə həyata keçirilir. Sonuncu cümlə – “*vallah, dəli kimi olmuşam, heç bilmirəm neyləyim*” – cümləsi qeyd etdiyimiz kimi tabesiz mürəkkəb strukturunda olub, komponentlər bir-birinə intonasiya ilə əlaqələnmişdir. Səbəb-nəticə əlaqəli bu tabesiz bu mürəkkəb cümlənin strukturundakı “vallah” sözü vokativ funksiyasında çıxış etdiyinə görə üzvlənir. Həmin cümlənin komponentləri arasında səbəb bildirən “görə” köməkçi sözünü artırmaq olar, əslində artırılsa da, dil-şüurunda o, təsəvvürə gətirilir: “Dəli kimi olduğuma görə, heç bilmirəm neyləyim? Belə olan təqdirdə birinci komponent səbəbi, ikinci tərəf isə səbəbdən doğan nəticəni bildirir, eynizamanlılıq mənə əlaqəsi əsasında qurulur, çünki hər iki tərəfdəki xəbərlər feilin indiki zamanını əks etdirir. Birinci komponentə “səbəbi”, ikinci komponentə isə “nəticə” sözlərini artırmaqla da konkretləşdirmək olar: “*Dəli kimi olduğuma görə, nəticədə nələr edəcəyimi bilmirəm.*” Monoloji nitqdə sual cümlələrinin mürəkkəb tipləri iki və daha artıq cümlə vahidindən ibarət olmaqla öz aralarında bir-birilə “kopulyativ əlaqəyə girirlər” (11, 163). Bu əlaqə bir cümlə üzvü kimi ayrılan komponentlərin tərkibindəki “taksomonik” vahidlərin kəmiyyətindən asılı olur (12, 226). Sual məzmunlu cümlələrin strukturu bir neçə taksomonik vahidindən ibarət ola bilər, həmin cümlələr həmcins üzvlərin hesabına strukturu daha da genişlədirə bilər və aşağıdakı misallara diqqət yetirək: “*Deyirdim, görəsən, orta əsrlərə düşsəm kim və nəçi olardım, hansı məsləkə qulluq edərdim? Gözümün qabağından çox izlər, əməllər ötdü: çağların məşhur dulusçusumu, mizəsimi, ya loğmanı-təbibimi olardım?*” (13, 12-13)”. Birinci cümlədə “görəsən” ara sözü vasitəsilə güman, sübhə mənə çaları ifadə olunmuş, şərt məzmunu da eyni zamanda “isə” şəkilçisi ilə yaradılmış, sual anlamı “*kim?*”, “*nə?*” sual əvəzliliklərinin iştirakilə əldə edilmiş və şərt budaq cümləsi quruluşunda sintaktik vahid formalaşdırılmışdır. Həmin sintaktik vahiddə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş, çünki bu cümlələrdə danışan və dinləyən üçün “məlum” olan budaq cümlələrdəki hadisədir. Şərt budaq cümləsinin tərkibindəki xəbərlərin üçü də təsdiq formasındadır. Budaq cümlənin struktur tərkibi 3 sadə cümlə əsasında qurulmaqla, sonuncusunda “*nə?*” sual əvəzliyi “*hansı?*” sual sözünün yerində işlənərək paradiqma yaratmışdır. Monoloji nitqin ikinci cümləsi 2 sintaktik vahid əsasında qurulmuş və əlavə üzv şəklindədir. Əlavə üzv cümlənin birinci komponentində çıxış etmir və ikinci tərəfdəki üzvü izah edib, konkretləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Eyni

zamanda birinci komponentdə 2, ikinci komponentdə isə 4 həmcins üzv çıxış edərək mürəkkəb cümlənin strukturunu daha da genişləndirmişdir. Strukturca mübtəda budaq cümləsi şəklində olan bu sintaktik vahiddə baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə ondan sonra işlənmiş və aktualaşdırma budaq cümlə vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Mübtəda budaq cümləsi müvafiq olaraq məsdər tərkibi ilə sadələşdirdikdə onun həmin modeldə olduğunu aydın şəkildə görmək olar: “ O çağların məşhur dulusçusumu, mizəsimi, ya loğman-təbibimi olacağım çox işlər, əməllər gözümlün qabağından ötdü.” Burada əlavə üzvlər məsdər tərkibi hesabına yerlərini dəyişmiş, izahedicilik keyfiyyəti əvvəlki hissəyə keçmişdir. Belə transformasiyalar monoloji nitqdə əlavə üzvlər üçün olduqca xarakterik olub, şifahi nitqin tələbləri əsasına baş verir.

Monoloji nitqin sual cümlələrində əksər məqamlarda mübtəda olmur və baş cümləni tələffüz edib dayandıqda mübtədanın sualı yaranır. Məs: *Bəlkə Qəribəğanın könlündən keçir ki, biz də rayona köçüb onunla bir yerdə olaq?* (13, 84).

Bu nümunənin baş cümləsi birinci komponentdə gəlmiş, ikinci komponentdə isə budaq cümləsi çıxış edərək mübtəda budaq cümləsini formalaşdırmışdır. Mübtəda budaq cümləsinin başlanğıcında çıxış edən “bəlkə” modal sözü həm baş, həm də budaq cümləyə semantik cəhətdən şübhə çaları verir və baş cümlə budaq cümləyə “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. Birinci komponenti “ki” bağlayıcısına qədər tələffüz edib dayanmaqla “nə?” sualı doğulur: “*Qəribəğanın könlündən nə keçir?*” Bu suala budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir. Baş cümləyə qəlib söz – mübtəda da artırmaq olar.: “*Bəlkə Qəribəğanın könlündən bu da keçir ki, ...*” lakin budaq cümlə olmadan “yeni”nin verilməsi üçün qəlib sözün olub-olmamasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur, çünki informasiyanın verilməsi intonasiyanın öhdəsinə buraxılmışdır. Baş və budaq cümlə modeli əsasında formalaşmış bu mübtəda budaq cümləsini sadələşdirməklə mübtəda məntiqi vurğu ilə tələffüz edilməklə aktualamış olduğunu hiss etdirəcəkdir: “*Bəlkə bizim də rayona köçüb onunla bir yerdə olmağımız (nə?) Qəribəğanın könlündən keçir.*” Altından xətt çəkilmiş tərkib bütövlükdə aktualaşdırılmış üzvdür və mübtədanın sualına cavab verir.

Nəticə. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarının tərkib komponentlərində bağlayıcılar, əvəzliliklər anaforik təkrar şəklində çıxış edərək sual cümlələrini formalaşdırmış, qrammatik məna münasibətləri yaratmış, komponentlər arasındakı məna əlaqəsinin biri zəiflədikdə o birində güclənmiş, iş və hərəkətin prosesi mahiyyət etibarilə eyni zamanda və müxtəlif zaman parametrlərində baş verməsi reallaşdırılmışdır. Eynizamanlıq və müxtəlifzamanlılıq məna əlaqələri əksərən tərkib hissələrin feili xəbərində özünü təzahür etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Заретский А.И. О местоимениях, журнал, «Русский язык в школе», №6, 1940, стр. 15-20
2. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка, часть I, Киев, 1952, 410 стр.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980, 510 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Adiloğlu", 2017, 428 s.
5. Abdullayev Ə, Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", Bakı, 2007, 410 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil", 2007, 496 s.
7. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, II nəşr, 464 s.
8. Kazımov Tahir. Taleyin qisməti beləymiş yəqin (roman). Bakı, "Nurlan", 2010, 542 s.
9. Müzəffəroğlu T. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur-semantikası. Bakı, 2002.
10. Eldar İsmayıl. Səttar oğlu (sənədli roman) "Azərbaycan Ensiklopediyası", NPB, Bakı, 1997, 400 s.
11. Пауль Т. Принципы истории языка. Москва, 1960, 230 стр.
12. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1967, 405 стр.
13. Əfsəroğlu Kamil. İttiham (roman). "Orxon" NPM, 2022, 356 s.

Rəyçi: f.e.d., prof.M.N.Hüseynova

TƏRANƏ MEHDİYEVA
taranamehdiyeva1969@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti
33 Süleyman Rüstəm küçəsi, Bakı

MƏDƏNİYYƏTƏ XAS ƏŞYALARIN TƏRCÜMƏ STRATEGİYASI XÜLASƏ

Dünya sivilizasiyasında çağdaş dil məsələlərinin mədəni kontekstdə birgə tətbiqi bu iki amilin əlaqəli tədqiqinə gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, tərcümə zamanı mətni hədəf dilə çevirərkən hər iki dilin mədəni aspektlərinə yaxşı bələd olmaq lazımdır. İlk tərcümə tədqiqatlarının dil və dilçiliklə əlaqəsindən bəhs etməklə bərabər, aparılmış tədqiqatlarda tərcümə amili, ümumən ünsiyyətin xarakteri və onunla əlaqəsi, tərcümə məhdudiyyətləri və s. araşdırmaların xüsusiyyətlərinə diqqət çəkilmişdir. Bununla yanaşı tərcümədə müxtəlif yanaşmaların meydana gəlmə səbəbləri də araşdırılmışdır. Mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış edən prosesdə yaranan problemlər göstərilmişdir. Bu, əşya adlarının, xüsusilə də hər hansı bir mədəniyyətə xas olan əşya adlarının tərcüməsi zamanı daha diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Vurğulanır ki, bu problemlər tərcümənin sadəcə dillər arasında deyil, mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış etməsi faktını izah edir. Məqalədə bütün qeyd olunan məqamların nəzəri cəhətləri göstərilmiş, o cümlədən bu sahədə müəyyən dilçi-alimlərin hazırladıqları strategiyalar öyrənilərək təhlil edilmişdir. Müxtəlif alimlərin mədəniyyətə xas elementlərin tərcüməsində təqdim etdiyi üsullar da müxtəlifdir. Aparılmış araşdırmadan məlum olur ki, bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqli olan bütün strategiyalar, nəticə olaraq, fərqli mədəniyyətlərə aid olan əşya adlarının tərcüməsi zamanı tam anlaşılmaması, aydın qavranılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: multikulturalizm, tərcümə, əşya adları, mədəniyyət, strategiya

Son 2000 ildə tərcümə bir vasitə kimi bir dildən başqa bir dilə çevrilən düşüncələri ifadə etmişdir. Faktiki olaraq, dil həm mədəni, həm də ictimai ifadələri bildirən yeganə sistemdir, tərcümə əsnasında isə istər-istəməz ən azı iki dili və iki mədəni ənənəni əhatə edən fəaliyyət növüdür [11, s.200].

Digər bir tərəfdən isə dünya sivilizasiyasının müasir inkişaf mərhələsində mədəniyyət haqqında elm kimi kulturologiya XXI əsrin aparıcı elmi paradigması olmuşdur. Özünün universal xarakteri sayəsində kulturologiya onu müasir “elmlərin şahzadəsi” edən böyük tədqiqat imkanlarına malikdir. Kulturoloji biliklər, səriştəlilik və məsuliyyət uğurlu və davamlı inkişafın şərtidir [1, s.13].

“Mədəniyyət”in müxtəlif tərifləri arasında dildən və tərcümədən bəhs edən Nyumark bildirir ki, “Mədəniyyət, xüsusilə [5, s.94], müəyyən bir dildən ifadə

vasitəsi kimi istifadə edən bir cəmiyyətə xas olan həyat tərzı və onun təzahürüdür. Buna görə də hər bir dil özünəməxsus mədəniyyət xüsusiyyətlərinin olduğunu çatdırır.” Bu fikirdən də göründüyü kimi, demək olar ki, mədəniyyətə aid əşyaların tərcüməsi istənilən tərcümənin ən çətin hissəsidir. Elə bu məqamda tərcüməçilər mənbə dildə nəzərdə tutulan mədəni aspektlərə necə yanaşmalı olduqlarını və onları hədəf mətnə uğurla çatdırmaq üçün necə düzgün strategiyalar tətbiq etməli olduqlarını bilməlidirlər.

Dil və mədəniyyət arasında həlledici qarşılıqlı əlaqə olduğundan, çoxlu sayda mədəniyyətin tərcümədə oynadığı mühüm rola dair araşdırmalar aparılmışdır. İlk tərcümə tədqiqatlarının dil və dilçiliklə əlaqəsi tərcümənin linqvistik aspektlərinə yönəlmiş təbiətini əhatə edir. Beləliklə, bu tədqiqatlarda linqvistik asimmetriyaları və tərcümə interfeysində izomorfizm, mənanın dil spesifikasiyi kimi tərcümə amili, ümumən ünsiyyətin xarakteri və onunla əlaqəsi, tərcümə məhdudiyyətləri və s. araşdırılmışdır. Bu yanaşma tərcüməçinin vəzifəsinin müxtəlif linqvistik aspektləri arasında sərhədləri məhdudlaşdırmağa və ya müəyyən etməyə meyllidir. Eyni şəkildə, ədəbi və ya poetik tərcüməyə yanaşmalar tərcüməni müəyyən etmək üçün başqa bir cəhddir.

Bu son yanaşmalar ədəbi məsələlərə aid parametrlərə yönəlmiş, digər suallar mürəkkəb və geniş mətnlər, eləcə də onların maraqları və kontekstlərindən ortaya çıxır. Başqa sözlə, burada bəzi məsələlərin araşdırılması diqqət tələb edir: I) ədəbiyyatın eyni təbiəti ilə tərcümənin necə formalaşması və müəyyən edilməsi, II) müxtəlif ədəbi ədəbiyyatı tərcümə edərkən tərcüməçilər hansı təcrübələrdən – mətnlərin üsulları, formaları, janrları və növlərindən istifadə edirlər III) mətnlərin ədəbi ənənələrlə əlaqəsi IV) mətnlər onların kontekstləri ilə necə bağlıdır [9].

Bilikdə davamlı artımla tərcümə və tərcümə ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün daha sonra başqa bir araşdırma cəhdi inkişaf etdirildi. Tərcümənin mədəni yönünə diqqət yetirən tədqiqatlara əsasən tərcümənin dildəki terminlər və ya mətn növləri ilə məhdudlaşmadığı, əksinə, mədəniyyəti də nəzərə almaq prinsipinin lazım olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Son dövrlərdə tərcüməşünaslıqda bu yeni yanaşmalar daxilində linqvistik köçürmədən daha çox mədəniyyətə, hədəfin funksiyasına diqqət yetirilməyinə baxmayaraq, Timoçzko [9] hələ də mədəni tərcüməni tərcüməşünaslıqda kompleks problem olaraq görünən mənbə mətnin təlimatlarından daha çox bir sıra müzakirələrdə əhəmiyyətini azaldan bacarıq və dil bilikləri tələb edən standart məzmun kimi təqdim edir.

Mədəni tərcümə sahəsində ənənəvi ideologiyalar arasında Post-kolonializm və İmperializm iki kontekst arasındakı mədəni fərqləri vurğulamaq üçün təqdim edildi. Mədəni tərcümədə tərcümə və postkolonial tənqidlər ənənəvi güc münasibətləri şərtləri olaraq ifadə edilmişdir [2; 7; 10]. Bu mənada tərcümə müstəmləkəçilikdə, müstəmləkəçiliyin subyektivliyini və təmsilçiliyini idarə edən

hegemon dil Qərbi Avropa müstəmləkəçi diskursunun qurulması kimi (bilik məcmuəsi kimi başa düşülür, təmsilçilik şərtləri, güc strategiyaları və s.) fəal rol oynamışdır.

Bunun ardınca qloballaşmanın artması ilə və multikulturalizmin inkişafında bu iki əvvəlki ideologiyanın rolu yavaş-yavaş azaldı, nəticədə müxtəlif mədəniyyətlər bir araya gəlməyə başladı və beləliklə, mədəniyyətlərarası məsafə azaldı.

Nida [6] hesab edir ki, köçürərkən formal ekvivalentinin olmadığı hallarda orijinal dildən hədəf dilə leksik vahid, ekvivalent dinamik tərcümə nəzəriyyələri bu mədəni boşluqları aradan qaldıra bilər. Katana görə [3] sosial elmlərdə alimlər və dilçilər arasında mədəniyyəti müəyyən etmək və ya ifadə etmək üçün konsensus yoxdur. Bu müəlliflər də hərtərəfli tək varlığın, mədəniyyət üçün universal strukturun bu problemin öhdəsindən gələ biləcəyinə inanırlar. Timoçzko da buna bənzər bir şey təklif edir, çünki o, bu məsələyə görə onlara daha güclü, əhatəli və səlis kontekstlər yaratmağa imkan verən mədəni tərcüməyə tərcüməçiləri cəlb edə biləcəyinə inanır. Bu üsullar kodlaşdırılıb və bu kodları, işarələri, inancları, dəyərləri, düşüncələri və mülahizələrdən istifadə edərək tərcüməçilər mədəni ekvivalentlik problemini bacardıqları qədər həll etməlidirlər.

Tərcümədə mədəni dəyişiklikdən bəri bu sahə mədəni dekodlaşdırma, yenidən kodlaşdırma və kodlaşdırma prosesi, habelə mədəni tərcümə nəzəriyyələri bütün kontekstlərdə tərcüməçilərə səlahiyyət verir. Timoçzkonun [9] qeyd etdiyi kimi, tərcüməçi diqqəti yalnız hər hansı bir aspektdə, siyasi və ya sosial aspektlərdə cəmlənməməlidir. Məsələn, tərcüməçi bunlara əməl etməlidir: mədəni cəhətdən fərqli iki cəmiyyət arasında siyasi məsələləri nəzərə almamaq; tərcüməçi ticarəti həyata keçirərkən vahid bir yanaşma qəbul etməlidir. Ona görə də qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilər təkcə mədəni müxtəlifliyi aradan qaldırmaqla kifayətlənmir, ihəm də orijinal dilin bütün anlayışlarını hədəf dilə köçürmək öhdəliyi götürməlidirlər.

Bu perspektivdə tərcüməçi alimlər hər hansı mədəni köçürmənin düzgün və məqbul şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verən çevik yanaşmalar tapmağa çalışmışlar. Tərcüməçi bütün mədəni fərqləri köçürməyi nəzərdə tutma bilməz, beləliklə, məqbul tərcümə, xüsusən də yuxarıda qeyd olunan məqamlar tətbiq olunarsa, bir strategiyanın təqdimatını gücləndirə bilər.

Tərcümə strategiyaları tərcüməçilərin tərcümə ilə bağlı məsələləri, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemləri həll etdiyi mexanizmlərdir. Bu strategiyalar hədəf dildə mənbə dilin ideya və konsepsiyalarının kodlanması istifadə olunan vasitələrdir. Həmçinin bu strategiyalar əsas planlarımızla son hədəflərimiz arasında əlaqə və ya körpü rolunu oynayır.

Buna nail olmaq üçün, Timoçzko tərcüməçilərə uyğun olan məzmun və mədəniyyət üçün strategiya seçməkdə kömək edə biləcək vahid yanaşma təqdim edir. Alimlərin söylərinə baxmayaraq vahid yanaşmanın səmərəliliyini nümayiş

etdirmək üçün hər bir tərcüməçi öz tərcüməsindən istifadə etməlidir, mətnin kontekstinə və müxtəlif səbəblərdən yaranan sosial və siyasi məhdudiyyətlərə görə xüsusi strategiya baxımdan vahid yanaşmanın istifadəsi ən yaxşı həll deyil.

Bu eyni xəttə olsa da, tərcüməçilərin mədəni fərqlərinin olduğuna inanır və hesab edir ki, tərcüməçilər dinamik olmalı, sabit qalmamalı, sayca məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu baxımdan, Kronin (sitat gətirən Timoçzko: [9, s.256] tərcüməçiləri “qaçan sənətkarlar”, tərcüməşünaslığı isə “eskapologiyanın bir qolu” kimi təsvir edir. Əsasən, baş verən xarici elementlərə görə tərcüməçilərə senzura tətbiq edilir, belə ki, tərcüməçilər orijinal mətnə tam sadıq ola bilməzlər.

Bu problemlərə baxmayaraq, tərcüməçi alimlərin əksəriyyəti tərcümədəki çatışmazlıqlarda tərcüməçinin məsuliyyət daşdığını qəbul edir. Vahid və effektiv yanaşmalar tapmaq üçün bu gün tərcüməçilər böyük səylə iki cəmiyyət arasındakı məsafə və onların dəyərlərinə və inanclarına dair etnik qərəzlərdən dolayı mədəniyyətə görə bir strategiya və ya vahid yanaşmadan istifadə etməməyə üstünlük verə bilirlər. Mədəniyyətlər arasında ortaq maraqlar və dəyərlər tapmaq çətin məsələdir, buna görə də nəzərə alınmalıdır ki, tərcüməçilər mədəni tərcümənin bütün aspektlərini və vahid yanaşmanı götürə bilməzlər. Həqiqətən də, hədəf mədəniyyət haqqında nisbi məlumatlı olmaq tərcümə prosesində tərcüməçilərə kömək edə bilər. Yuxarıda qeyd olunan amillər senzuranın/özünüsenzuranın bəzi formalarına gətirib çıxarır; lakin istedadlı və bacarıqlı tərcüməçi senzuradan qaçmaq üçün əlindən gələni etməlidir.

Mədəniyyətə xas (mədəniyyətlə bağlı) elementlər, istər tək vahidli leksemalar, istər leksik ifadələr, istər deyimlər və ya ifadələr müəyyən bir mədəniyyətdən qaynaqlanır. Onların dildə olması bu mədəniyyətin xüsusi həyat tərzini, düşüncə tərzini əks etdirir.

Artıq hamıya məlumdur ki, tərcüməçilərin tərcümə edərkən öhdəsindən gəlməli olduqları bir çox çətinliklərin əsasında mədəniyyətlər arasındakı fərqlər dayanır, bunun üçün onlar hədəf dildə uyğun ekvivalentlər tapmalıdırlar. Larson qeyd edir ki, hər bir mədəniyyətin özünəməxsus terminləri və mesajları olduğundan, onlar çox vaxt digər dillərdəkindən çox fərqlənir, hədəf auditoriya tərcüməni öz mədəni perspektivindən deşifrə etməlidir [4, s.436].

Beləliklə, tərcüməçilər müvafiq ekvivalentliyi təmin etməklə hədəf auditoriyaya orijinal sənədin məzmununu anlamağa kömək etməlidirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün tərcüməçilər həm mənbə, həm də hədəf mədəniyyətlər haqqında hərtərəfli biliyə malik olmalıdırlar ki, onlar hədəf dil alıcılarını mənbə mədəniyyətinin həmin xüsusi elementi haqqında məlumatlandırma bilsinlər, eyni zamanda lazımi mədəni ekvivalentlik vasitəsilə tərcüməni hədəf auditoriya üçün mümkün qədər şəffaf edə bilsinlər.

Yuxarıda qeyd olunan bu problemlər tərcümənin sadəcə dillər arasında deyil, mədəniyyətlər arasında baş verən və mədəni elementləri ötürən proses kimi çıxış

etməsi faktını izah edir. Tərcümə mədəniyyətlərin bir dildən digər dilə ötürülməsi üsulu kimi ünsiyyəti o halda mümkün edir ki, tərcüməçilər Nidanın müəyyən etdiyi və izah etdiyi dörd əsas amili nəzərə alsınlar: 1) psixi proseslərin oxşarlığı. bütün insanlara xas olan, 2) emosional stimula fiziki reaksiyaların oxşarlığı (somatik reaksiyalar), 3) yüksək səviyyədə ümumi mədəni təcrübənin olması 4) digər insanların davranış nümunələrinə uyğunlaşma qabiliyyəti.

Nyumark onu da qeyd edir ki, köçürmə və rəqabətli təhlil mədəni sözlərin tərcüməsi üçün iki əks metoddur. Onun fikrincə, transferens "yerli rəng" adlandırdığı mədəni ad və anlayışları saxlasa da, geniş oxucu kütləsi üçün müəyyən cəhətlərin qavranılmasını azalda bilər [5, s.96]. Komponent təhlili isə "mədəniyyəti istisna edən və mesajı vurğulayan ən dəqiq tərcümədir."

Mədəniyyətə xas elementlərin xarakterinə əsasən müxtəlif strategiyalar işlənib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə Nyumarkın mədəniyyətə xas əşyaların tərcüməsi üçün 17 strategiyasından istifadə edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır: Alınmalar, Naturalizasiya, Mədəni ekvivalent, Funksional ekvivalent, Təsviri ekvivalent, Komponent təhlili, Sinonimiya, Tərcümə vasitəli, Dəyişikliklər və ya köçürmələr, Modulyasiya, Qəbul olunmuş tərcümə, Tərcümə etiketi, Kompensasiya, Qısaltma və genişləndirmə, Parafraza, Bəndlər, Qeydlər

Bənzər bir düşüncədə Baker mədəniyyətə bağlı elementlərin tərcüməsinin 7 üsulunu müəyyən etmişdir: Daha ümumi söz (üstün mənada), Daha təbii / daha az ifadəli söz, Mədəni əvəzləmə, Alınan söz və ya alınma sözdən istifadə ilə bərabər izahət, Əlaqəsiz sözlərdən istifadə etməklə parafraza, Buraxma (sözü çıxarma), İllüstrasiya

Digər tərcümə nəzəriyyəçisi Pedersen mədəniyyəti alt yazılara çevirərkən ortaya çıxan başqa, yeni tərcümə problemini müəyyən edir. 2005-ci ildə yazdığı "Mədəniyyət Subtitrlərdə necə göstərilir" məqaləsi üçün o, alt yazılara xüsusi diqqət yetirməklə Ekstralingvistik Mədəniyyətə Bağlı Referansların (ECR) böhran nöqtəsi haqqında araşdırma apardı. Onun fikrincə, ECR aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

"Extralinguistic Culture-bound Reference (ECR) hər hansı bir mədəniyyətə bağlı lingvistik ifadə vasitəsi ilə cəhd edilən, dildənkənar varlıq və ya prosesə istinad edən və müvafiq şəxslə eyniləşdirilə bilən diskurs referentinə malik olduğu güman edilən istinad kimi müəyyən edilir, çünki bu referent bu auditoriyanın ensiklopedik bilikləri daxilindədir" [8, s.2]. Pedersen təklif etdiyi modeldə subtitrlər üçün mövcud strategiyaları müəyyən etdiyi geniş korpusun təhlilini ehtiva edir.

Pedersen [8, s.1] tərəfindən ifadə edildiyi kimi, "Saxlanma, Spesifikasiya, Birbaşa Tərcümə, Ümumiləşdirmə, Əvəzetmə, Tutma və ya Rəsmi Ekvivalentin istifadəsi" subtitrlər üçün mövcud strategiyalardır.

Ümumiyyətlə, dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqənin fonunda tərcümənin ən çətin məqamlarından biri olan əşyaların adlarının tərcüməsini asanlaşdırmaq üçün bir

çox dilçi-alimlərin irəli sürdükləri müxtəlif strategiyalar fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan insanlar arasında anlanı mümkün etməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Fuad. Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya. Bakı: "OL" MMC, 2016, 260 s.
2. Bassnett Susan and Trivedi Harish (eds). Post-colonial Translation: Theory and Practice. London: Routledge, 1999, 216 p.
3. Katan David. Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters, and Mediators. Routledge, 2004, 432 p.
4. Larson Mildred L. Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence (II ed.). Lanham, Maryland: University Press of America and Summer Institute of Linguistics, 1998, 600 p.
5. Newmark Peter. A textbook of translation. London: Prentice Hall International (UK) LTD, 1988, 292 p.
6. Nida Eugene Albert. Toward a science of Translating. Leiden: E.J. Brill. 2003, 341 p.
7. Niranjana Tejaswini. Siting Translation: History, Post-Structuralism, and the Colonial Context. Berkeley/ London: University of California Press. 1992, 216 p.
8. Pedersen, Jan. (2005). How is Culture Rendered in Subtitles? From: http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_Pedersen_Jan.pdf.
9. Timoczko Maria. Enlarging Translation, Empowering Translators. London: Routledge, 2014, 362 p.
10. Timoczko Maria. Translation and Political Engagement. Activism, Social Change and the Role of Translation in Geopolitical Shifts // The Translator. 2000, Vol.6, № 1, p. 23-47.
11. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2002, 524 p.

T.MEXTIEBA

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА КУЛЬТУРНО-СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ РЕЗЮМЕ

Совместное применение проблем современного языка в культурном контексте мировой цивилизации приводит к взаимосвязанному изучению этих двух факторов. Исследования показывают, что при переводе текста на целевой

язык необходимо хорошо разбираться в культурных аспектах обоих языков. Помимо разговора о связи первичного переводоведения с языком и лингвистикой, речь идет о переводческом факторе, характере общения в целом и его связи с ним, ограничениях перевода и т. д. Было обращено внимание на особенности исследования. Кроме того, были исследованы и причины возникновения разных подходов в переводе. Показаны проблемы, возникающие в процессе, происходящем между культурами и выступающем как процесс передачи культурных элементов.

Это следует учитывать более внимательно при переводе названий предметов, особенно названий предметов, характерных для какой-либо культуры. Подчеркивается, что эти проблемы объясняют тот факт, что перевод – это не только между языками, но и процесс, происходящий между культурами и передающий культурные элементы. В статье показаны теоретические аспекты всех упомянутых пунктов, в том числе изучены и проанализированы стратегии, разработанные отдельными лингвистами-учеными в этой области. Различны и представленные разными учеными методы перевода культуроспецифичных элементов. Из проведенных исследований известно, что все стратегии, в той или иной степени отличающиеся друг от друга, в итоге служат полному пониманию и ясному восприятию при переводе названий вещей, принадлежащих разным культурам.

Ключевые слова: мультикультурализм, перевод, названия предметов, культура, стратегия

T.MENTIYEVA

TRANSLATION STRATEGIES OF CULTURE-SPECIFIC ITEMS

SUMMARY

The joint application of contemporary language issues in a cultural context in world civilization leads to a related study of these two factors. Studies show that when translating a text into the target language, it is necessary to be well versed in the cultural aspects of both languages. Besides dealing with the relationship between primary translation studies and language and linguistics, the translation factor, the nature of communication in general and its relationship with it, translation limitations, etc. attention is drawn to the characteristics of the research. In addition, the reasons for the emergence of different approaches in translation are also searched.

The problems that arise in the process occurred between cultures and acts as a process of transmitting cultural elements are shown. This should be taken into

account to be more carefully when translating item names, especially item names specific to any culture. It is emphasized that these problems explain the fact that translation is not only between languages, but also a process that takes place between cultures and transmits cultural elements. The methods presented by different scholars in the translation of culture-specific elements are also different. This should be taken into account more carefully when translating item names, especially item names specific to any culture. In the article, the theoretical aspects of all mentioned points are shown, including the strategies developed by certain linguists-scientists in this field are studied and analyzed. From the conducted research, it is known that all the strategies, which are different from each other to a certain extent, as a result, serve the complete understanding and clear perception during the translation of the names of things belonging to different cultures.

Key words: multiculturalism, translation, item names, culture, strategy

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent F.M.Vəliyeva

ARZU ZEYNALLI
Dillər kafedrasının müəllimi
Odlar Yurdu Universiteti, Koroğlu Rəhimov 13,
arzucafarzade96@gmail.com

BAĞÇALARDA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI

Açar sözlər: *Xarici dil, interaktiv metodlar, bağça təhsili, təlim metodikası, yaş strukturu.*

Ключевые слова: *Иностранный язык, интерактивные методы, детсадовское образование, методика обучения, возрастная структура.*

Keywords: *Foreign language, interactive methods, kindergarten education, teaching methods, age structure*

Son bir neçə ildə xarici dil öyrənmək, özünü inkişaf etdirmək üçün bir zərurət halını daşımaqdan çıxmışdır. Xarici dil yalnız məktəblərdə və universitetlərdə deyil, bir çox əlavə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də məcburi bir təhsil hissəsinə çevrilmişdir.

Xarici dil tədrisinin əsas problemi tələbənin yaşıdır. Azyaşlı uşaqların öyrənmək üçün daha əlverişli olduğu müəyyən məsələdir. Məktəbəqədər uşaqlara xarici dil tədrisində əsas məqsədlər bunlardır:

- uşaqlarda xarici dildə ilkin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması;
- məqsədlərinə çatmaq, real həyatda ünsiyyət şəraitində düşüncə və hisslərini ifadə etmək üçün xarici bir dil istifadə etmək bacarığı;
- xarici dillərin daha da öyrənilməsinə müsbət münasibət yaratmaq;
- digər ölkələrin həyatına və mədəniyyətinə marağın oyanması.

Məktəbəqədər yaş xarici dil öyrənməyə başlamaq üçün xüsusilə əlverişlidir: bu yaşdakı uşaqlar dil hadisələrinə xüsusi həssaslığı ilə seçilir, nitq təcrübələrini, dilin "sirlərini" anlamağa maraq göstərirlər.⁽⁷⁵⁾ Kiçik bir həcmdə dil materialını asanlıqla və möhkəm bir şəkildə əzbərləyirlər və yaxşıca tətbiq edirlər. Yaş artıqda bu əlverişli amillər öz təsir gücünü itirir.

Xarici dil öyrənmək üçün erkən yaşa üstünlük verilməsinin başqa bir səbəbi də var. Uşaq nə qədər kiçikdirsə, ana dilindəki söz ehtiyatı o qədər az olur, eyni zamanda nitq ehtiyacları daha azdır: kiçik bir uşaqda böyüklərindən daha az ünsiyyət sahəsi var, eyni zamanda azyaşlı uşaqlarda kompleks ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmuş həll etməli problemlər yoxdur.

Məktəbəqədər yaşda, xarici dili tədris edərkən, uşaqlar tədrisən kommunikativ səriştənin əsaslarını inkişaf etdirirlər ki, bu da xarici dilin öyrənilməsinin ilk mərhələsində aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

müəllimdə, ana dilindən və ya danışandan sonra ingilis sözlərini fonetik baxımdan düzgün şəkildə təkrarlamaq bacarığı, yəni eşitmə diqqətinin, fonetik eşitmənin və düzgün tələffüzün tədricən formalaşması;

xarici dilin mənimsənilməsi, konsolidasiyası və aktivləşdirilməsi;

müəyyən sayda sadə qrammatik quruluşa yiyələnmək, tutarlı bir bəyanat qurmaq.

Təhsil oyunları situasiya, rəqabət, ritmik-musiqi və bədii olaraq bölünür.

Situasiya, müəyyən bir münasibətdə ünsiyyət vəziyyətlərini simulyasiya edən rol oynayan oyunlardır.(105) Rol oynamaq, uşaqların müəyyən rolları oynadığı, fərqli həyat vəziyyətlərinin oynadığı bir oyun fəaliyyətidir, məsələn: satıcı-alıcı, həkim-xəstə, aktyor və pərəstişkarı və s. kimi bacarıqları ilə onlarda xarici dilə həvəsi artırır.

Onlar, öz növbəsində, uşaqların tipik, standart bir dialoqu çoxaldıqda, onu müəyyən bir vəziyyətə tətbiq etdikdə və müxtəlif modellərin tətbiqi ilə bacarıqlarını aşkarlamaqla təbii oyunlara bölünürlər.

Digər bir ünsür lüət və bu qəbilədən olan uşaqların savadlılıq dərəcəsini artırma biləcək vəsaitlərin oyunlar zamanı vasitə kimi seçilməsidir. Lüğəti bir vasitə kimi seçib, onu 2 uşaq arasında yarış kimi nəzərdə tutaraq, qalib olana kiçik bir vəsait verməklə, onda xarici dilə qarşı həvəs oyatmağa zəmin yaratmaq olar.

Ritmik-musiqi oyunları, danışıda fonetik və ritm-melodik cəhətləri yaxşılaşdırmaq və ruha qərq olmaq kimi ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməyə kömək edən ortaq seçimi olan dairəvi rəqslər, mahnı və rəqslər kimi hər növ ənənəvi oyun növləridir. dilin, məsələn: "Fındıq və May", "Adın nədir", "Dostlarımı sevirəm", "Eşitdim, çiynlərim, dizlərim və ayaqlarım" (9,120)və s.

Bədii və ya yaradıcı oyunlar, oyun və bədii yaradıcılıq sərhədində dayanan, oyun yolu ilə uşağa gedən bir fəaliyyətdir. Bunlar, öz növbəsində, aşağıdakı kimi sinifləndirilir:

1. Dramatizasiyalar (yəni xarici dildə kiçik səhnəciklər qurma) "Meşədə" - məsələn: meşədə bir xanterelle və bir ayı görüşür və kiçik bir dialoq səslənir (Salam! Mən tülküyəm. Qaçma bilərəm. balıq kimi); "Little Red Riding Hood" (69) və s.

2. Qrafik diktasiya, şəkil boyama və s. Kimi əyani oyunlar. Şəkillərin rənglənməsi sakitləşdirici, həmişə məlumatverici deyil, lakin çox yayqındır. Məsələn, bitmiş bir şəkil göstərə bilərsiniz. Uşaq konturu öyrənərkən müəllim bu sözü dəfələrlə təkrarlayır, detalları adlandırır. Beləliklə, yeni dilin uşağın özünün etdiyi kimi necə adlandırılmasının təməlini qoyacağıq.(88) Qrafik diktasiya - məsələn: sinifdə uşaqlara uşaqların hansı rəngdə rəng verdiyini söyləyin və sonra ortaya çıxan şəkilləri müəllimin diktə etdiyi şəkillə müqayisə edir.

Situasiya səhnə oyunları və yaradıcı dramatizasiyaların sərhədində, artıq qurulmuş formada oynanan məşhur bir nağıl mövzusunda oyun formasında fəaliyyət olaraq göstərilir. Məsələn, oyunçu sayından və yeni lüğət ehtiyatlarının

mənimsənilməsindən asılı olaraq yeni simvollar və sətirlərin meydana çıxan oyunlarla nümayiş olunur.

Dərsə aid ediləcək bir oyun seçərkən və ya ixtira nümayiş etdirərkən aşağıdakı qaydalara əməl olunmalıdır:

Oyuna başlamazdan əvvəl aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır:

1. oyunun məqsədi nədir, uşaq onda nə öyrənməlidir?
2. Hansı nitq hərəkəti etməlidir?
3. Uşaq belə bir bəyanatı necə quracağını bilir, əlavə çətinliklər varmı?

Bu sualları cavablandırdıqdan sonra özünüz bir uşağa çevrilməyə çalışın və belə bir modelə əsaslanan bir bəyanatın ortaya çıxma biləcəyi maraqlı bir vəziyyət ortaya qoymaq əsasdır. Bu vəziyyəti uşağa dərhal qəbul edəcək şəkildə necə izah etmək lazım olduğunu düşünmək vacibdir

Oyun tərbiyəvi formada olmalıdır. Sınıfdə bir oyunun tətbiqi, onun didaktik nəticəsi müəllim üçün vacibdir, ancaq uşaqların fəaliyyəti üçün bu stimula ola bilməz. (50) Nəticə etibarilə oyun, uşaqlar ilə heç bir şey tətbiq edə bilməyən bir yetkin müəllim arasındakı münasibətlərin tərzini dəyişdirməlidir: uşaq yalnız istədiyi zaman və onun üçün maraqlı olduqda və onu maraqlandıran şəxslərlə oynaya bilər.

Müəllim yalnız oyunun təşkilatçısı ola bilməz. O, eyni zamanda uşaqla oynamalıdır, çünki uşaqlar böyük zövqlə böyüklərlə oynayır və oyun atmosferi kənar müşahidəçinin baxışı altında məhv olur.

Beləliklə, hər hansı bir oyunun əsas təməl rol oynadığını söyləyə bilərik. Rol oynayan bir uşaq özü, xarici uşaq və ya hər hansısa bir nağılın yetkin qəhrəmanı kimi ola bilər.

Təlim proqramından çox uşaq üçün film, yaxud bir multiplaksiya izləmək daha maraqlıdır. Bu prosesdə uşaqlar çox tez dilin semantik əsasını qavrayır və özləri danışmağa başlayırlar. Bu metod uşağın xarici bir dillə müntəzəm və dərin təması nəzərdə tutur. Uşağın alt şüuru qeyri-adi dərəcədə həssasdır və bunun bariz nəticəsi indi görünməsə də, bir-iki il ərzində uşağın qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmiş dil qabiliyyətləri ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Məktəbəqədər uşağın lüğəti bir neçə on sözə çatdıqda, xarici dildə səslə nağılların köməyi ilə birbaşa təhsil fəaliyyətlərini müxtəlifləşdirmək mümkündür. Səs hekayələrini aşağıdakılara bölmək olar:

Saf səs hekayələri. Səs hekayələri uşaqlara xarici dili öyrənməsində böyük köməkdir. Başlanğıc üçün kiçik xarici hekayələri əsas ünsürdür. Məsələn, uşaqlarla birlikdə "Üç kiçik pişik balası", "Üç kiçik donuz" kimi hekayələri dinləmək əlverişlidir. (7,185) Bu zaman səs hekayəsinin mahiyyətinin aydın olması vacibdir, əks halda uşaq tez bir zamanda maraqlarını itirəcəkdir, beləliklə, maraq olmadan birbaşa təhsil fəaliyyəti o qədər səmərəli və təsirli olmayacaqdır.

Audio hekayələr. Bu hekayələr illüstrasiya materialı ilə birləşdirilmişdir. Səsli nağıl zamanı uşaqlar müəllimlə birlikdə şəkilləri araşdırır və eyni zamanda sözləri tələffüz edirlər.

Səs hekayələri. Bu metod xarici dildə olan səsli nağılları dinləməyi daha maraqlı etmək üçün, nağıl terapiyası metodlarından istifadədir. Ancaq dinləyərkən rəsm nağılın süjeti uşaq üçün ən azı bir az tanış olduğu təqdirdə işləyəcəkdir. Buna görə nağıl ikinci və ya üçüncü dəfə dinləniləndə uşaqlara qələm və kağız verilir. (8. 95-96) Həqiqət budur ki, dinləyərkən rəsm, məlumatın eyni vaxtda qavranılması və inkişafına dərin bacarıqlarına təsir edən bir prosesdir. Rəsm zamanı uşaq eşitdikləri ilə assosiativ əlaqələr qurur. Könüllü və ya istər-istəməz şəkildə göstərilən süjetlə əlaqəli xarici sözlər xatırlanır. Yol boyu eşitdiklərini eyni vaxtda dinləyə və çəkmə biləcəyinə diqqət yetirmək lazımdır. Dörd-beş yaşlarında körpələrin əksəriyyəti eşitdikləri məlumatları tez bir şəkildə çoxaltmaq bacarıqlarına sahib deyillər. Ancaq altı yaşına gəldikdə, eşitdikləri məlumatları təkrar izah, rəsm, tətbiq və s. kimi bacarıqlar şəklində müntəzəm olaraq dinləyən və çoxaldan uşaqlar eyni vaxtda eşitdiklərini eşitmək, anlamaq və şərh etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Xarici dildə multiplaksiyalar metodu. Xarici dildə multiplaksiyalar xarici dilin tədrisində ən yaxşı köməkçilərdən biridir.(10) Uşaqlar multiplaksiyaları sevir və ardıcıl dəfələrlə izləməyin ləzzətini alır. Buna görə də xarici dildəki multiplaksiyalar uşaqlara bir anda xarici dil öyrətməyin bir çox problemini həll etməyə kömək edir. Bunu aşağıdakı kimi sinifləndirə bilərik:

uşağın “bu sözləri niyə öyrənirəm” sualı yoxdur;

bir cizgi filminə baxmaqla maraqlanır və personajların ifadələrini məmnuniyyətlə təkrarlayır;

cizgi filmləri uşağa yalnız yeni sözləri öyrənməyə və öyrənməyə deyil, həm də ingilis danışığı səsini mənimsəməyə kömək edir;

Uşaqlara xarici dil öyrətmək üçün videoların xüsusi seçilməsi lazımdır, ən yaxşısı uşaq üçün 2-3 yaş üçün nəzərdə tutulmuş multiplaksiya və multiplaksiya mahnılarının nümayişidir (məsələn, Maisy Mouse haqqında videolar). Uşağın bu cür multiplaksiyaları başa düşməsi çox asan olacaq. Çünki mövzular heyvan və təbiət aləmindən bəhs edən təmsillər üzərində qurulmuşdur.

Beləliklə, oyunun pədaqoji hədəfi uşaq üçün cəlbədicə fəaliyyət motivi ilə birləşdirərək, proksimal inkişaf zonasına yönəlmiş bir üsuldur.

A.A.Zeynalli

Bağçalarda xarici dil dərslərinin təşkili üsulları

Xülasə

Qloballaşan dünyada bir xarici dil öyrənmək artıq bir zərurətdir. Bu səbəbdən xarici dil öyrənmək artıq kiçik yaşlardan başlamışdır. Bir çox tədqiqat erkən uşaqlıqda ikinci bir dil öyrənməyin faydalarını ortaya qoyur. Son illərdə məktəbəqədər təhsildə xarici dil öyrənməyin əhəmiyyəti artmaqdadır və bir çox

məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, xüsusən də özəl məktəblərdə xarici dil öyrənmə erkən yaşlarda tədris olunur.

Xarici dili erkən yaşda öyrənmək uşaqlarda düşüncə, dinləmə qabiliyyəti və həssaslıq üçün çevikliyi və elastikliyi inkişaf etdirir. Eyni zamanda ana dilində başa düşmə qabiliyyəti artır. Uşağın insanlarla asanlıqla ünsiyyət qurmasına imkan verir. Xarici dillər fenomeni uşağın aqlını digər mədəniyyətlərə açır və bir çoxunun digər ölkələrdəki insanları başa düşməsinə və qiymətləndirməsinə kömək edir.

Зейналлы А.А.

Методика организации занятий иностранным языком в детских садах.

Резюме

В глобализирующемся мире изучение иностранного языка больше не является необходимостью. По этой причине изучение иностранного языка начинается в раннем возрасте. Многие исследования показывают преимущества изучения второго языка в раннем детстве. В последние годы важность изучения иностранного языка в дошкольном образовании растет, и во многих дошкольных учреждениях, особенно в частных школах, изучение иностранного языка преподается в раннем возрасте.

Изучение иностранного языка в раннем возрасте развивает у детей ловкость и гибкость мышления, слушания и чувствительности. При этом увеличивается способность понимать на родном языке. Позволяет ребенку легко общаться с людьми. Феномен иностранных языков открывает ребенку возможность познакомиться с другими культурами и помогает многим понимать и ценить людей в других странах.

A.A.Zeynalli

Methods of organizing foreign language classes in kindergartens

Summary

In a globalizing world, learning a foreign language is no longer a necessity. For this reason, learning a foreign language begins at an early age. Many studies reveal the benefits of learning a second language in early childhood. In recent years, the importance of learning a foreign language in preschool education is growing, and in many preschools, especially in private schools, learning a foreign language is taught at an early age.

Learning a foreign language at an early age develops agility and flexibility in children for thinking, listening and sensitivity. At the same time, the ability to understand in the native language increases. Allows the child to communicate easily with people. The phenomenon of foreign languages opens the child's mind to other cultures and helps many to understand and appreciate people in other countries.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar

1. Астафьева М.Д. Праздники для детей, изучающих английский язык. - М.: Мозаика-Синтез, 2009.
2. Гусева Л.П. Играем, учим, мастерим – мы английский знать хотим. – Ростов н/Д: Феникс, 2009
3. Методика преподавания английского языка в детском саду. – М: С.Кристина Александровна, педагог дополнительного образования, 15.11.2017
4. Красюкова А.А. Некоторые аспекты обучения иностранному языку детей дошкольного возраста. URL: <http://www.prodlenka.org/doshkolnoe-obrazovanie/nekotorye-aspekty-obucheniia-inostrannomu-iazyku-deteidoshkolnogo-vozrasta.html> (дата обращения: 31.01.2019).:

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əfəndiyeva Günay Xəlid qızı tərəfindən
çapə tövsiyə olunmuşdur.**

ŞİRİNOVA İZAURA FÜZULİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov. 134
Shirnova.izaura@gmail.com

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SPESİFİKASI VƏ ONLARIN TƏSNİFATINA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Xülasə

Frazeoloji vahidlər dilin zənginlik və ifadəliliyini artıran linqvistik fenomenidir. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin təsnifatında iki əsas yanaşma mövcuddur: struktural və funksional. Struktural sinifləndirmə vahidlərin tərkibinə diqqət yetirir və daxili, yəni qrammatik strukturu tədqiq edərək qiymətləndirir və onların quruluşuna dair ətraflı fikir yaratmağa nail olur.

Funksional təsnifat isə frazeoloji vahidlərin kommunikativ funksiyalarına diqqət yetirir, onların tərkib hissələri olan sözlərin məna əlaqələrinin əhəmiyyətini vurğular. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin quruluşu üçün əsas semantik modellər müəyyənləşdirmək və izah etmək də tədqiqat sahəsinin bir hissəsidir. Bu modellər vahidlərin mənasını və əlaqələrini aydın etmək üçün istifadə olunur və dilin ifadə gücünü artırır.

Bu məqalədə dilin lüğət tərkibinin kommunikasiya prosesində ifadə zənginliyi yaratmağa kömək edən bu zəngin hissəsinin, yəni frazeoloji vahidlərinin əsas morfoloji modelləri, "frazeoloji vahidlər" konseptinin əsas xüsusiyyətlərini izah edilmiş, frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələsinə dair əsas yanaşmalar, bu tip vahidlərin qurulmasının əsas semantik modelləri müəyyənləşdirilib və izah edilmiş, eləcə də böyük alimlərin bu barədə mövqeyini və frazeoloji vahidlərin təsnifatı prinsipləri, müxtəlif yanaşmalar, frazeoloji vahidlərin təsnifatına dair əsas məqamlar ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dil, söz, söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər.*

Dilin lüğət tərkibi yalnız sözlərlə deyil, frazeoloji vahidlərlə də zənginləşir. Bir dili mükəmməl səviyyədə istifadə edə bilmək üçün onun yalnız qrammatik quruluşunu bilmək kifayət etmir, eyni zamanda həmin dili canlı edən frazeoloji vahidləri də öyrənmək vacibdir. Frazeologiya dilçiliyin iki və ya daha çox söz və söz birləşməsindən ibarət söz qruplarından bəhs edən bölməsi, eləcə də frazeoloji sisteminin müasir vəziyyətini və tarixi inkişafını mərhələlərini öyrənən bir sahəsidir. Frazeologiyanın tədqiq predmeti frazeoloji vahidlərdir. Dilçilik elminin bir sahəsi olaraq frazeologiya frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərinin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olur, tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr əsasında frazeologiyanın

əsas əlamətləri fərqləndirilir və frazeoloji vahidlərin xüsusi nitq vahidləri kimi mahiyyəti məsələsi öz həllini tapır. Nitqdə ifadə vahidlərinin qanunauyğunluqlarını və onların əmələ gəlməsi proseslərinin müəyyən edilməsi də vacibdir. Frazeologiyanın əsas problemlərinə dair çoxlu sayda tutarlı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, hələ də frazeoloji nitq vahidinin müəyyənləşdirilməsi prosesində vahid yanaşma mövcud deyil.

Frazeoloji vahidlərin mətn kontekstində öyrənilməsi dünya dilçilərinin daim dərin maraq dairəsində olmuşdur. Dil kompleks bir obyektədir və o yalnız kommunikasiya vasitəsi olaraq deyil, həm də insanın koqnitiv fəaliyyətinin məhsulu kimi qəbul müəyyən edilməlidir. Frazeologiya, müasir antroposentrik tədqiqatın ən aktual və tez-tez müzakirə olunan mövzularından biridir. Frazeoloji vahidlərin formalaşmasında ən əhəmiyyətli məsələ insan həyat fəaliyyətinin dil mühiti ilə əlaqəsi məsələsidir.

"Frazeologiya" termini A. Kunin, Y. Polivanov, V. Vinqradov, R. Gibbs və s. kimi bir sıra alimlərin əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bununla vahiddə, rus alimləri də bu dilçilik sahəsinə böyük diqqət ayırmışdır.

XX əsrin ortalarında insan dilini öyrən alimlər, dilin tərkibində olan sözlərin böyük sayını təşkil edən sözlər kimi istifadə etdiyimiz xüsusi nümunələrin də olduğunu görmüşlər. Lüğət tərkibindəki sabit söz birləşmələri dilin söz ehtiyatının zənginliyi, xalqın milli adət-ənənələri, keçmişi və ədəbiyyatından xəbər verir. Frazeoloji vahidlərin bir xalqın dili və mədəniyyəti arasındakı əlaqədə körpü rolunu oynaması dilçiləri xeyli maraqlandırmışdır. Frazeoloji birləşmələrdən istifadə ünsiyyət zamanı da vacib faktorlardan biridir.

"Frazeologiya" termini bir sıra alimlərin, məsələn, N.N. Amosova, V.V. Vinqradov, M.A. Zaxarova, A.V. Kunin, V.N. Teliya, İ.İ. Çernişeva, N.M. Şanskiy və digərlərinin əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Bu bölmənin öyrənilməsində V.V. Vinqradov, Ş. Balli, A.V. Kunin, A.İ. Smirnitki, N.Ç. Vəliyeva, H.A. Bayramov kimi bir çox dilçilər elmə öz töhvələrini vermişlər.

Sözlər kimi frazeoloji vahidlər də vahid bir anlayışı ifadə edir və cümlədə yalnız onun bir hissəsi kimi çıxış edir. Sözlərin yalnız birləşmələrdə istifadə edildiyi zaman ünsiyyət vasitəsinə çevrildiyi isə bütün dil istifadəçilərinə məlumdur.

İki növ söz birləşməsi fərqləndirilir:

1. sərbəst söz birləşmələri;
2. sabit söz birləşmələri.

Lakin bu tip hazır ifadələrin mənası hərfi tərcümələrindən fərqli olduğu üçün dil öyrənilərdə müəyyən anlaşılmaqlar yaradır. Frazeoloji vahidlər hər hansı bir insan topluluğuna aid olan sosial amillərlə sıx şəkildə bağlıdır. Bu tip hazır ifadələr folklorun bir hissəsi, adət və ənənələrin məcmusu, xalqın mənəvi və psixoloji vəziyyəti, həyat tərzini və onların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Onların anlaşılqlılığı

cəmiyyətin sosial sistemi ilə sıx əlaqədə olması ilə bağlıdır, çünki belə birləşmələri mənsub olduqları ölkənin milli həyat tərzindən təcrid edə bilmərik. Bu səbəbdəndir ki, frazeologiya dilçiliyin ən çətin, müzakirəyə səbəb olan və maraqlı sahələrindən biri hesab olunur.

İngilis dili dünyanın dil sistemləri arasında əsas dil olub və dünyanın müxtəlif bölgələrində beynəlxalq dil olmaqda birinci sıradadır. Hazırda bir çox pop musiqinin lirikaları, reklamlar, video oyunlar və kompüter proqramları ingilis dilindədir. Frazеoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin üçdə birini təşkil edir. Elə bu səbəbdən də bütün dil dil öyrənənlərin bu sahəyə düzgün diqqət yetirməsi lazımdır. Nəticədə, frazeologizmləri anlamadan istifadə etmək danışanlar arasında yanlış anlamağa səbəb ola bilər. Bəzən ifadənin tam mənası, onun komponentlərinin individual mənasından tamamilə fərqli ola bilər, məsələn, *"to blow one's top"*, *"bir şeyə və ya bir kəsə qəzəbli olmaq"* deməkdir, və ya *"behind the eight ball"*, *"mürəkkəblikdə olmaq"* deməkdir. Bu nümunələr göstərir ki, bəzən bu qisim ifadələri sözü-sözə tərcümə etmək mümkün deyil.

Frazеologiya dilçilik sahəsinin bir şöbəsidir və əsasən onu tədqiq edir. Frazеologiya müstəqil bir dilçilik şöbəsi kimi 1940-cı illərdə ortaya çıxıb. Frazеologiya dilin frazeoloji tərkibini onun hazırkı və tarixi inkişafı ilə tədqiq edən dilçilik bölməsidir. Dilin frazeoloji zənginliyi rus və avropa və Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində tədqiq edilir və izlənilir. Frazеologiya ilk dəfə Fransız mənşəli isveç dilçi Şarl Ballinin əsərlərində göstərilir. O, *"Üslubiyyat haqqında Esse"* adlı kitabında dörd sayda fərqli söz birləşmə qruplarını fərqləndirir.[14, s.190]

1. Sərbəst söz birləşmələri - tərkibində sabitlik olmayan, yaranmasından sonra dağılan birləşmələr, bu cür birləşmələrin hər bir üzvü ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz mütəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələr - komponentlərin nisbi azad birləşmələri, burada yalnız komponentlərdən birinin dəyişməsinə icazə verilir, bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazеoloji qrup - iki rəq-sıra konseptin tək bir konseptə təkmilləşdiyi sözlər qrupu, bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. Frazеoloji qruplarda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür.

4. Frazеoloji birləşmələr - sözlərin mənasını itirib və birləşərək yaratdığı tək ayrılmaz bir konsepti ifadə edən bir birləşmə, elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Frazеoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Bununla belə, Şarl Balli bu qrupların ətraflı təsvirini vermədən yalnız onları sxematik şəkildə izah etməsinə baxmayaraq, onun fikirləri frazeoloji əlaqələrin seçilməsi və frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlik nəzəriyyəsinin inkişafının əsasını

qoyan nəzəriyyə kimi qəbul edilir. Onun tədqiqatları V.V. Vinqradov, N.N. Amosova, A.V. Koonin və digərləri kimi tədqiqatçılar tərəfindən dəyərləndirilmişdir.

Sovet dilçisi E.D. Polivanov "frazeologiya kimi bir dilçilik sahəsi kimi" məsələsində işləyən ilk şəxs olmuşdur [9, s.67]. O, frazeologiya haqqında yazdığı işində belə qeyd etmişdir: "Və indi elə bir xüsusi sahə tələb olunur ki, bu sahə sintaksisə müqayisədə balanslı olsun, lakin eyni zamanda cəmi növləri deyil, individualların mənalərini, individualların (leksikal) mənalərinin verilənlərinin xüsusi mənalərini özündə cəmləşdirsən [10, s.45].

Eyni məsələni araşdıran növbəti alim B.A. Larin olmuşdur. O "bu dilçilik sahəsi hələ də elmi-qiyətləndirilmə dərəcəsidir, amma belə bir dilçilik sahəsinin təyin edilməsinin vacibliyini inkar etmək olmaz" demişdir [8, s.112]. Prof. B.A. Larin frazeoloji elm mövzusunun altında "ayrılmaz, sabit birləşmələr, yəni birləşmiş bir neçə sözün yaxın birliyini ifadə edir" [8 s.22]. Onlar tarixi olaraq müasir rus dilinin sistemindən xaric, yalnız etimoloji baxımından təşkil edilə bilərlər. B.A. Larin "Şarl Bali və V.V. Vinqradovun təklif etdiyi frazeoloji birləşmə növlərini araşdırır və "bu alimlərin sinifləndirmələrinin əsas nöqsanı onların materialının müasir və əsasən yeganə ədəbi dil olmağındadır" [8, s.112] deyir. Alimə görə, frazeoloji vahidlərin təsnifatının əsasını ifadələrin formalaşmasının tarixi prinsipi, eləcə də azad ifadələrdən ayrılmaz ifadələrə qədər ifadələrin mərhələnmə prinsipi təşkil etməlidir. Prof. Larin " azad birləşmələrdən ayrılmaz birləşmələrə qədər bütün əsas mərhələlərin tarixini əks etdirən üçüzlü sinifləndirmə təklif edir. O, qeyd edir ki, əvvəlcə, həqiqətin adı obyektiv reallığı direkt təsir etməsi şəklində, daha sonra isə ümumiləşdirilmiş fikrin metaforik ifadəsi kimi formalaşır. Beləliklə, B.A. Larin sadə üç terminlik bir sxema təklif edir [8, s.147]:

- ümumiləşdirilmiş söz birləşmələr (azad dəyişənlər);
- sabit metaforik söz birləşmələr (frazeoloji birləşmə, sabitləşmiş nitq);
- idiomatik ifadələr (frazeoloji ayrılmaz əlaqələr, ayırmaq mümkün olmayan ifadələr).

V.N. Teliya frazeoloji birləşmənin növlərini aşağıdakı struktural tiplər kimi ayırır [11 s.46]:

- frazeoloji dönüşlər, azad şəkildə istifadə olunan söz ilə xüsusi mövcudluq forması olan sözün birləşməsi. Tarixən, bu komponentlər əsasən müəyyən olunmuş sözün və ya tarixi olaraq artıq ölü olan sözün izini saxlayır. Məsələn: fall into despair (umidsizliyə düşmək);

- frazeoloji dönüşlər, komponentlərinin semantik əlaqələrini itirmiş, təklikdə xüsusi mənası olmadan ifadədən məhrum olmuş sözlər halına gəlib. Məsələn: pruning wings (qanadları çırpmaq);

Akademik Vinqradov frazeologiya elminin əsasını qoyan və frazeologizmlərin semantik birliyini əsas götürərək sabit sözlərin birləşmələrinin təsnifatını tərtib etmiş ilk dilçi alim kimi tarixə düşmüşdür. Onun frazeologiya ilə

əlaqədar işi müxtəlif dillərdə yazılmış bir çox fundamental əsərin zəminini təşkil etmişdir [5, s.38].

Tədqiqatçılar frazeologiya termini üçün dar və geniş fikirlərə əsaslanan iki konsept müəyyənləşdirirlər. Dar çərçivədə nəzərdə tutarsaq, biz yalnız sadəcə idiomları əsas götürəcəyik. İdiomlar, mənası tərkibinə daxil olan sözlərin mənası tərəfindən müəyyən edilə bilməyən söz birləşmələridir. Amma frazeologiyaya geniş nöqteyi-nəzərdən yanaşarsaq, o zaman frazeologizmlərə atasözləri, deyimlər və. s bütün sabit söz birləşmələri daxil edilməlidir.

Əslində, lingvistik termin kimi "frazeologiya" Post-Sovet ölkələrində, Böyük Britaniyada və Birləşmiş Ştatlarında fərqli mənalara gəlir. Bu səbəbdən frazeologiyaya yeganə bir tərif təyin etmək bir vaxtlar əsas problem idi. Beləliklə, müxtəlif tədqiqatlar ona fərqli təriflər təyin etmişdir. Amma ümumilikdə, frazeologiya sabit sözlərin birləşmələrini öyrənən lingvistik elmin bir şöbəsidir ki, o sabit leksikal tərkib, qrammatik strukturla xarakterizə olunan məcazi mənası olan sözlərin sabit birləşmələrini öyrənir.

Frazeoloji vahid, danışqda azad şəkildə qurulması mümkün olmayan, leksik komponentlərinin və qrammatik strukturunun heç bir dəyişikliyinə icazə verməyən, hazır şəkildə mövcud olan sabit söz qrupunu xarakterizə edən vahid kimi qəbul edilir. Beləliklə, "frazeoloji vahidlər komponental tərkibinin tamam və ya qismən semantik dəyişikliyinə nəticəsi kimi təmin edilən müxtəlif struktur tipli sabit lüğət birləşmələri ola bilərlər" [12, s.56].

Müstəqil bir dilçilik sahəsi olaraq frazeologiya yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Frazeologiyanın bir lingvistik elm sahəsi kimi əsas vəzifələrindən biri müxtəlif dillərin frazeoloji əsasının tədqiqatını aparmaqdır. Bu elmi sahənin əsas vəzifələri sırasına frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeolojiyin istiqamətliliyi, frazeoloji vahidlərin semantik strukturu, mənbəyini və əsas funksiyalarını öyrənmək daxildir. Frazeologiya frazeoloji vahidlərin tədqiqat metodlarının, seçim prinsiplərinin, frazeologiya izahlarının sinifləndirilməsinin inkişafı ilə məşğul olur. Bu elmi sahənin əsas vəzifələrindən biri də frazeoloji vahidlərin əsas, ilk mənasının tədqiq edilməsi, mənbənin təyin edilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər dilin çox məlumatlı vahidləridir; buna görə də onları sadəcə "dil bəzəkləri" kimi görmək olmaz. Frazeologizmlər dil universalı olub bütün dillərdə təzahür edirlər.

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A . Ümumi dilçilik. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 280 s.
- 2.Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Издательство ленинградского университета, - 1963. - 208 с.
- 3.Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казань: Изд-во Казанского Университета, - 1989. - 125с.

4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд. иностр. литературы, - 1955. - 416 с.
5. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М.: Наука, - 1986. - 182 с.
6. Гвоздарев Ю.А. Рассказы о русской фразеологии: Кн. для внеклас. чтения учащихся ст. классов. М.: Просвещение, 1988, 192 с.
7. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, - 1996. - 380 с.
8. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956. № 198. Серия филологическая. Вып. 24. сс. 200-225
9. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов. / Е.Д. Поливанов. Л.: Просвещение, 1958, 348 с.
10. Путин. А. А. Об устойчивых сочетаниях слов в древнеанглийском языке. Под редакцией Кунина А.В. Пермь: Наука, 1974 110 с.
11. Телия В.В. Типы языковых значений. Связное значение слова в языке. М.: «Наука», 1981, 160 с.
12. Чернышева И.И. Textoобразующие потенции фразеологических единиц // Лингвистика текста: материалы науч. конф. / МГПИИЯ им. М. Тореца. М., 1994. Ч. II. сс. 159-163.
13. Essays on phraseology. On the systematization and methods of study of phraseology // Scientific notes of Leningrad University. 1956, № 198, Philology edition. Edition 24, pp. 200-225.
14. Həjiyeva A. English Lexicology. Baku: Elm və təhsil, - 2011. - 248 p.
15. Həjiyeva A., Nəjəfov E., Jafarov A. English Phraseology. Baku: Elm və təhsil, - 2009. - 228 p.

Ширинова Изаура Физули

СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

Резюме

Фразеологические единицы - явление лингвистической природы, которое обогащает и улучшает выразительность языка. Как известно, существуют два основных подхода к классификации фразеологических единиц: структурный и функциональный. Структурная классификация сосредотачивается на составе единиц, изучая их внутреннюю, то есть грамматическую структуру, и оценивая и создавая подробное понимание организации языка.

Функциональная классификация, с другой стороны, подчеркивает коммуникативные функции фразеологических единиц, выделяя коллективное значение их отношений. В английском языке определение и объяснение основных семантических моделей является частью исследовательской области формирования фразеологических единиц. Эти модели используются для уточнения значения и взаимосвязей единиц, в конечном итоге улучшая выразительную силу языка.

В данной статье были разъяснены основные морфологические модели этой богатой части языка - фразеологических единиц, которые вносят свой вклад в разнообразие выражения в процессе общения. Были изложены концепция и ключевые характеристики "фразеологических единиц", а также подробно рассмотрены основные подходы к их классификации. Кроме того, были выявлены и объяснены основные семантические модели формирования этих единиц в английском языке. Кроме того, в статье было проведено исследование позиции выдающихся ученых по этому вопросу, принципов классификации фразеологических единиц, исследованы различные подходы и ключевые аспекты, касающиеся классификации этих единиц в комплексе.

Ключевые слова: язык, слова, словосочетания, устойчивые словосочетания, фразеологизмы.

Shirnova Izaura Fuzuli

THE SPECIFICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND VARIOUS APPROACHES TO THEIR CLASSIFICATION

Summary

Phraseological units are a linguistic phenomenon that enriches and enhances the expressiveness of language. As we know, there are two main approaches to the classification of phraseological units: structural and functional. Structural classification focuses on the composition of units, examining their internal, i.e., grammatical structure, and assesses and creates a detailed understanding of the organization of language.

Functional classification, on the other hand, emphasizes the communicative functions of phraseological units, highlighting the collective significance of their relationships. In the English language, determining and explaining the basic semantic models is a part of the research field for the construction of phraseological units. These models are used to clarify the meaning and relationships of units, ultimately enhancing the expressive power of language.

This article has explained the fundamental morphological models of this rich part of language, namely phraseological units, which contribute to the diversity of expression in the communication process. The concept and key characteristics of "phraseological units" have been elucidated, and the main approaches to the classification of phraseological units have been detailed. Additionally, the basic semantic models for the formation of these units in the English language have been identified and explained. Furthermore, the article has delved into the positions of prominent scholars on this matter and the principles of classification of phraseological units, exploring various approaches and key aspects related to the classification of these units in a comprehensive manner.

Key words: *language, word, word combinations, bound word combinations, phraseological unit*

Rəyçi: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. İradə Səmədova Amin**

BABAYEVA RANA ALI
ILDRIMZADA LALA JAHANGIR
Azerbaijan State Oil And Industry University
babayeva.rena.a@gmail.com
lalai2706@outlook.com

LANGUAGE SKILLS OVERVIEW SUMMARY

Language consists of four language skills: reading, listening, writing and speaking. Reading and listening are receptive skills. Writing and speaking are reproductive skills. The article examines each of the four language skills separately. Reading consists of several smaller skills such as: scanning, detailed reading, understanding context, predicting and others. Listening involves understanding spoken language. There are several subtypes of listening: listening for detailed understanding, listening for understanding specific information, and others. Which subtype is used depends on the purpose of the hearing.

Writing is also divided into skills, some related to accuracy, i.e. using the correct forms of language. Others relate to expressing our thoughts. The purpose of speaking is to successfully communicate meaning (what we mean). To achieve this, we resort to the help of language and body: gestures, facial expressions, etc.

Speaking, like other aspects of language, is a complex activity.

Key words: reading, writing, listening, speaking, vocabulary, receptive, productive

There are four major language skills: reading, listening, writing and speaking. Reading and listening are receptive skills, i. e. they involve responding to text, rather than producing it. Writing and speaking are productive skills, i. e. they involve producing language rather than receiving it.

Reading skill consists of such subskills as:

Reading for specific information (Scanning)	Reading for gist (Skimming)
Reading for detail	Inferring
Deducing meaning from context	Predicting
Understanding text structure	

If we read a text just to find a specific piece of information in it, we usually use subskill called reading for specific information or scanning. When we scan, we don't read the whole text. We glance over most of it until we find the information we are interested in, e. g. when we look for a number in a telephone directory.

Another reading subskill is reading for gist, or skimming. This is sometimes also called reading for global understanding. It involves glancing through a text to call a general idea of what it is about. For example, you skim when you look quickly through a book in a bookshop to decide if you want to buy it, or when you go quickly through a reference book to decide which part will help you write an essay, or glance at a newspaper article to see if it is worth reading in detail.

A third reading subskill is reading for detail. It involves getting the meaning out of every word and out of the links or relationships between words and between sentences. If you read a letter from someone you love who you have not heard from for a long time, you probably read like this.

Inferring is another skill readers sometimes use to get meaning from a text. When they read, they work out what the writer's opinion on a topic is or what his/her feeling is. To infer these things we notice what words, register, grammar or style the writer has used to refer to something [1].

Deducing meaning from context involves reading the words around an unknown word or thinking about the situation the unknown word is used in to try and work out its meaning. For example, you see a text in Portuguese which you know gives facts about Portugal. You see this sentence: Lisboa e a capital de Portugal. You can probably deduce the meaning of Lisboa. To do this, you use what you have been told about this text and you deduce from your knowledge of English that capital means 'capital' and Portugal means 'Portugal'! From your general knowledge you know that Lisbon is the capital of Portugal, so you work out that Lisboa means 'Lisbon'. And you are right! When we read, we don't always know the meaning of all words we meet. This skill helps us understand unknown words without making use of a dictionary or some other reference resource.

Predicting means using clues before we begin reading, to guess what a text may be about. We might, for example, look at a newspaper's headlines or photos, the title of a chapter or unit, the name of a writer or even the stamp an address on an envelope to make an informed guess about the general contents of the texts.

Understanding the text structure involves understanding how certain types of text generally develop. For example, if we read a problem solution essay, we expect that it will first discuss the problem, then suggest a solution, then draw a conclusion. If we read a letter of complaint in English, we generally, expect the first paragraph will say why the writer is writing, the second will give the details of the complaint and the third what the writer wants in answer to his complaint. Readers expect certain information to come in certain sequences. They use this knowledge to know where they are in the text and find their way through it. Understanding the meaning of conjunctions is an important part of this skill as they often signal how an argument will continue or is about to change.

Reading is a complex process. It involves understanding letters, words and sentences, understanding the connections between sentences, understanding the connections between sentences, understanding different text types, making sense of the text through our knowledge of the world and using the appropriate reading subskill.

The activities in a reading lesson often follow this pattern:

1. Introductory activities: activities focusing on the topic of the text, pre-teaching vocabulary and possibly asking learners to predict the content of the text.
2. Main activities: a series of comprehension activities developing different reading subskills, focusing initially on general then more detailed comprehension.
3. Post-task activities: activities asking learners to talk about how the topic of the text relates to their own lives or give their opinions on something in the text. These activities require learners to use some of language they have met in the text.

Listening involves understanding spoken language. There are several different listening subskills. Which subskill we use depends on our reason for listening. We might listen for gist/global understanding, specific information, detail or to infer attitude (listening to see what attitude a speaker is expressing). Other ways of listening are listening intensively and extensively. Our reason for listening influences the amount and kind of information we need to listen for. So, for example, when listening to a train announcement for specific information we might simply need to hear some times, but when listening to the details of some important news we might want to make sense of every word to find out what exactly happened and why. Listening involves doing many things besides understanding the grammar, vocabulary and functions of what we hear. It also involves dealing with the characteristics of spoken language; using the context and our knowledge of the world; understanding different speeds of speech and accents, making sense of connected speech and using appropriate listening subskills [2].

In the classroom, we can give learners the opportunity to listen to many sources of spoken language, e.g. the teacher, other learners, visitors, CDs, DVDs. This exposes learners to a range of accents, speeds of delivery, text types and listening skills.

When we listen to a recording, we can't see the speaker's body language or the context he/she is speaking in, and we can't ask the speaker to repeat or explain what they said. This makes listening to recordings more difficult than listening to live speakers. For this reason, it is a good idea to help students listen to recordings by e.g. pre-teaching key words, setting pre-listening tasks, focusing initially on gist listening to establish context, and playing the recording a second or even a third time.

The activities in a listening lesson often follow this pattern:

1. Introductory activities: an introduction to the topic of the text and activities focusing on key vocabulary in the text-to pre-teach important vocabulary, and to encourage learners to activate their knowledge of the world in relation to the topic.

2. Main activities: a series of listening activities developing different listening subskills and moving from general to more detailed listening.

Writing involves using writing subskills. Some of these are related to accuracy, i.e. using the correct forms of language. The others relate to communicating our ideas. The writing subskills related to accuracy are spelling correctly, forming letters correctly, joining letters together correctly, writing legibly, punctuating correctly, using correct layouts, choosing the right vocabulary, using grammar correctly, joining sentences correctly and correctly using paragraphs (a part of a longer piece of writing, which starts on a new line and usually focuses on one idea) [3].

The writing subskills related to communicating our ideas include using appropriate style and register, organizing ideas in helpful way, using the features typical of the text type we are writing, joining our words and sentences clearly and using appropriate functions to express our meaning, e.g. narrating (telling a story). complaining, requesting, thanking, summarizing (expressing main points or ideas in a few clear words), concluding. Writing process consists of several steps:

- 1) Working out what you want to say, i. e. getting or developing ideas
- 2) Working out the order in which you want to say it, i. e. planning/organizing ideas
- 3) Drafting/writing the first draft (the first version of a piece of writing, that may well be changed)
- 4) Editing (correcting and improving the content of the text)
- 5) Proofreading (checking for mistakes in accuracy and correcting)
- 6) Re-drafting (writing a second/final version of your piece of writing)

We can also guide or support learners in their writing through the of a process writing approach. With this approach the teacher gives learners the opportunity to work through the stages in the writing process. They move from planning their work, to drafting it, and then on to editing, re-drafting and proof reading. This approach allows learners to focus on different aspects of writing at different times. At the planning stage they focus on developing ideas and organizing them. At the drafting stage they focus on finding the language to express themselves, and at the editing, re-drafting and proofreading stages they focus on evaluating (looking at the strengths and weaknesses of) their ideas, the organization of their writing and the accuracy of their language.

Speaking involves using speech to communicate meanings to other people. It involves several subskills:

- 1) Making use of grammar, vocabulary and functions

- 2) Making use of register to speak appropriately
- 3) Using features of connected speech
- 4) Using body language
- 5) Producing different text types
- 6) Oral fluency (speaking at a normal speed, with little hesitation, repetition or self-correction, and with smooth use of connected speech
- 7) Using interactive strategies (ways of keeping people interested and involved in what we are saying)

When we speak, we constantly have in mind the person we are speaking to and our wish to communicate our meaning successfully to them. We use interactive strategies to help us achieve this. These include using body language such as gestures, eye contact, facial expressions and movement to put message across more strongly and clearly, and functions such as clarifying our meaning (e.g. 'I mean ...', 'What I'm trying to say is...'), asking for opinions (e.g. 'What do you think?'), agreeing (e.g. 'Yes, that's right') to keep the interaction (communication) going and check that it is successful. Turn-taking is another interactive strategy we use. It involves using intonation, language or body language to show you want to join a conversation or end one, keep speaking or invite other participants to join in. We use it to make sure we get our message across. Paraphrasing can also be thought of as an interactive strategy. We paraphrase when we judge our communication cannot be or has not been understood. We use other words to say the same thing in order to get our message across. Speaking also involves making use of all features of connected speech to convey our message. We use intonation, word and sentence stress, accurate individual sound, linking and contractions to help convey our meaning. Fluency, accuracy and appropriacy also play a major part in successful oral communication [4].

Fluency helps ensure that our listener will keep on listening to us without getting bored or irritated by too many hesitations or too slow a pace of speaking. Accuracy of grammar, use of vocabulary and the production of sounds help keep our message clear, and appropriacy is another way of keeping our listeners involved. We use the right register to treat our listener with the appropriate degree of formality or informality in order not to upset them or make them feel uncomfortable. Finally, as with the other language skills speaking also involves being able to deal with different text types, e.g. taking part in conversations, discussions or telephone calls, giving presentations, telling stories. All these text types have different features. Buying sweets in a shop, for example, involves different speaking skills from telling your friends about the exciting thing that happened to you at the weekend or presenting the results of project work to classmates. They involve using different functions, different levels of formality, different amounts of speaking, different amounts of interaction, different structures and vocabulary.

Pair and group work increase the opportunity for communication in the classroom as more people speak than if just one learner is speaking to the teacher while the rest of the class listens. In bigger classes, and in classes that are not used to working in pairs and groups, the teacher may need to introduce these activities carefully to make sure learner see the point of them and make good use of them. In controlled practice activities, the teacher usually corrects learners' accuracy, as accuracy is the purpose of these activities. In fluency activities it is advisable not to correct learners immediately. In this way learners are given the opportunity to focus on communicating their message. The teacher can note down mistakes and work on them with the class after the activity. Because speaking is such a complex skill, learners in the classroom may need a lot of help in preparing for speaking, e.g. practice of necessary vocabulary, time, to organize their ideas and what they want to say, practice in pronouncing new words and expressions, practice in carrying out a task, before they speak freely. Or teachers may prefer to ask learners to carry out tasks and then focus on language problems afterwards. Some experts believe that focusing on language after rather than before a task makes learners more interested in learning about the language, as it helps them see the purpose of focusing on language. With the other language skills speaking is a complex activity.

REFERENCES:

1. How to teach English. Jeremy Harmer 2007,
2. Learning Teaching. Jim Scrivener 2005,
3. Teaching and Learning in the Language Classroom. Tricia Hedge 2000
4. Human Communication. Thill & Bovee 2002

**Р. А. БАБАЕВА
Л. ДЖ. ИЛДРЫМЗАДА**

ОБЗОР ЯЗЫКОВЫХ УМЕНИЙ РЕЗЮМЕ

Язык состоит из четырёх языковых умений: чтение, слушание, письмо и говорение.

Чтение и слушание относятся к восприимчивым навыкам. Письмо и говорение являются воспроизводительными навыками. В статье каждый из четырёх языковых навыков рассматриваются в отдельности. Чтение состоит из нескольких меньших умений, таких как: сканирование, подробное чтение, понимание контекста, предсказание и другие. Слушание включает в себя понимание разговорной речи. Существуют несколько подвидов слушания:

слушание для подробного понимания, слушание для понимания специфичной информации и другие. Использование какого из подвидов зависит от цели слушания.

Письмо также делится на умения, одни связанные с точностью, т.е. использование правильных форм языка. Другие относятся к выражению наших мыслей. Цель говорения-успешное сообщение значения (того, чего мы имеем в виду). Чтобы достичь этого мы прибегаем к помощи языка и тела: жесты, выражение лица и т.д.

Говорение, как и другие аспекты языка, сложный вид деятельности.

Ключевые слова: чтение, письмо, слушание, говорение, словарь, восприимчивый, производительный.

**R.Ə.BABAYEVA
L.C.İLDRIMZADƏ**

DİL ASPEKTLƏRİNİN İCMALI XÜLASƏ

Dil dörd bacarıqdan ibarətdir: oxu, dinləmə, yazı və danışiq. Oxu və dinləmə qəbuledici bacarığa aiddir. Yazı və danışiq ötürücü bacarığa aiddir. Məqalədə dilin hər bir bacarığı haqqında ayrı danışılır. Oxu bacarığı özündə bir sıra xırda bacarıqları birləşdirir: ətraflı oxu bacarığı, səthi, oxu bacarığı (skan etmə, kontekstən mənanı anlama bacarığı və s.). Dinləmə şifahi nitqin anlaması deməkdir. Dinləmə bacarığı da bir neçə xırda dinləmə bacarıqlarından ibarətdir. Ətraflı anlama üçün dinləmə bacarığı, spesifik məlumatı dinləmə bacarığı və s. Hansı bacarığın işlədilməsi dinləmənin səbəbindən asılıdır.

Yazı bacarığı dəqiqlik-dilin düzgün formasının işlədilməsi ilə bağlı xırda bacarıqdan ibarətdir. Yazanın digər xırda bacarıqları fikrimizi necə ifadə etməyimizlə bağlıdır.

Danışığın məqsədi fikrin (mənanın) səmərəli ötürülməsidir. Buna nail olmaq üçün biz bədən dilindən istifadə edirik; üz ifadəsi, jestlər və s. Danışiq da dilin başqa bacarıqları kimi mürəkkəb fəaliyyətdir.

Açar sözlər: oxu, yazı, dinləmə, danışiq, lüğət, məhsuldar.

Rəyçi: Hüseynova Fəridə, filologiya elmlər namizədi, dosent.

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA QƏDİR QIZI

Azərbaycan Dillər Universiteti

rahi76@mail.ru

İSPAN İQTISADI TERMINLƏRİ VƏ ONLARIN YARANMASI

XÜLASƏ

İqtisadiyyatın özünəməxsus dili olduğu üçün ümumi texnikanın, elmin və ya konkret peşə fəaliyyətinin spesifik dili hesab edə bilərik. İqtisadi dildə sanki başqa bir ümumi dil daxilində xüsusi bir dillə qarşılaşırıq. Müasir tədqiqatlara əsasən ispan cəmiyyətinin hazırkı iqtisadi inkişaf mərhələsini və ölkə iqtisadiyyatındakı köklü dəyişiklikləri əks etdirən müxtəlif səpkili terminlər yaranmışdır. Dil ünsiyyət vasitələrinin genişlənməsi ilə xarakterizə olunduğundan müasir ispan dili leksik mənalara artmasına və dəyişməsinə, müasir dillərdə terminlərin rolunun müxtəlifliyinə xüsusi diqqət yetirməyə bizi məcbur edir. Hər halda, hər bir iqtisadi terminin yaranma prosesi ispan dilinin təkmilləşməsinin müxtəlif dövrlərində çox əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, iqtisadi terminlər yalnız morfoloji yolla deyil, həmçinin iqtisadi dilin konkret vəziyyətində daha ümumi işlək olan yollarla dildə inkişaf edərək (qısaltma, apokop, kalka və neologizm) yayılmışdır. Göründüyü kimi, alınma sözlər vasitəsilə ispan leksikologiyasında işlənən iqtisadi terminlər çox deyil, həm də dil sisteminin bir parçası olub müxtəlif mədəniyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmasının əksidir. İspan dili xalqın tarixi təcrübəsinin, mədəni, sosial, iqtisadi, beynəlxalq inkişafının bəhrəsidir. Beləliklə, gələcək üçün yalnız ispan dili digər mədəniyyətlərin əlaqəsindən yaranan sözlərinin daimi və qarşılıqlı mübadiləsinə gələcəkdə də rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: ispan iqtisadi dil, iqtisadi terminlər, dilin inkişafı, iqtisadi terminlərin yaranması, xüsusiyyəti, ispan dilinin leksikasında terminlər, dilin leksik tərkibi.

XX əsrin ikinci yarısı elm və texnologiyada güclü inkişafı, dünyanın sosial-iqtisadi və siyasi mənzərəsinin inqilabı ispan dilinin yayılmasına və dilçilik elminin bilik vasitəsi kimi rolunun yüksək dərəcədə artması ilə səciyyələnir. Müasir elmi-texnoloji inqilab, “informasiya partlayışı”na səbəb olan elmi və texnoloji nailiyyətlər, iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün zəruri bir çox amillərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Dil, xüsusən də leksik tərkib hissəsi daim inkişaf edir. Sözlər yeni mənalara alır, köhnə mənalara aradan qalxır. Statistika görə, əksər hallarda yeni sözlər yeni yaranan elm, texnologiya, gündəlik həyat, sosial münasibətlər, siyasət və iqtisadiyyat anlayışlarını əks etdirən terminlərdir. Dil ünsiyyət vasitələrinin genişlənməsi ilə xarakterizə olunduğundan müasir ispan dili leksik mənalara

artmasına və dəyişməsinə, müasir dillərdə terminlərin rolunun müxtəlifliyinə xüsusi diqqət yetirməyə məcbur edir.

Sosial sahəni, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalını, elm və mədəniyyət sahələrini əhatə edən iqtisadiyyatın özünə məxsus dili var. İqtisadi dil adlandırma biləcəyimiz bu dildə sözlərin məişət dilindəki və lüğətdəki mənalarından fərqli mənalara tez-tez rast gəlinir. İqtisadi dili daim dəyişən bir məlumatı əks etdirdiyi üçün daim dəyişən aktiv bir dildir. Bu, fərdiləşdirilmiş ümumi texnikanın, elmin və ya konkret peşə fəaliyyətinin spesifik dili olub başqa bir ümumi dil daxilində xüsusi bir dillə qarşılaşırıq. Buna görə iqtisadçıların istifadə etdiyi dil asanlıqla müəyyən sahənin dilinə aid edilə bilər, çünki müəyyən bir sosial qrupun dili olaraq xüsusi şərtlər ona təsir edir. Beləliklə, xüsusi bir sahənin dili üçün xarakterik olan bir sıra nüansların mövcudluğunu istisna etmir. Bəzən iqtisadçıların istifadə etdiyi iqtisadi dildə mövcud olan sərhədləri elmi və texniki xarakterinin xüsusiyyətlərini təşkil edən xüsusiyyətlər ilə sözdə sənaye və ya peşə dilləri ilə arasında fərqi müəyyən etmək çox çətin olur. Bu məqamda iş dünyasının beynəlxalq aləmdə davamlı inkişafı ilə birlikdə iqtisad elminin təkamülü nəticəsində iqtisadiyyatını dövrümüzdə qazandığı müvafiq rol və nüfuzu nəzərə almaq vacibdir. Bu gün İspaniyada iqtisadi məlumatlar artıq yalnız texniki və elmi təlimatlar və ya ixtisaslaşdırılmış jurnallar vasitəsilə verilməsi məhdudlaşmır, əksinə daha geniş alıcı kütləsi tərəfindən düzgün şərh edilə bilən mətnlər vasitəsilə yayılır. [4, s. 98-108]

İqtisadi terminlərin yaranmasından danışarkən, müxtəlif yunan, latın və ya digər morfoloji köklərin mənşəyinin və roman dilində inkişafının öyrənilməsinə nəzərdə tutan və həmçinin ispan dilinin öz qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul etmək mümkündür. Əslində, hər iki baxış bir-birini tamamlayır və anlayışları tam başa düşməyə cəhd etdikdə birindən tamamilə imtina etmək mümkün deyil. İspan iqtisadi diində terminlərin yaranması iki əsas mərhələsini ayırd edə bilərik: İş lüğətinin formalaşması və iqtisadi təhlil lüğətinin yaradılması. Birinci halda, ticarət fəaliyyəti malların hər birini və müxtəlif mübadilə üsullarını ifadə edən sözlərin və ya terminlərin yaranmasına səbəb olur, əsas ispan dilinin formalaşması əsrlər boyu ən yüksək inteqrasiya malikdir və digər Avropa dilləri ilə müqayisədə ərəb köklərinin güclü daxil edilməsi ilə xarakterizə olunduğunu müşahidə edirik. [6, s.180-191]

Digər tərəfdən, təhlil adlandırdığımız iqtisadi terminlər, sonrakı dövrlərdə Smitin əsərlərinin tərcüməsinə əsaslanaraq yarandı və ingilis dilindən bir çox kalka yolu ilə sözlər ispan dilinə keçdi. Bu son prosesin formalaşması hələ də davam etdikcə, son illərin dilin tədqiqatı ilə məşğul olan ispan dilçilərinin ən çox diqqət çəkən problemi oldu. Bütün avropa dilləri öz lüğət tərkibini latın dilinə xas olan yeni morfologiyasına uyğunlaşmaqla və ya kalka yolu ilə tarix boyu digər dillərdən alınma sözlərin köməkliyi formalaşmışdır. İş terminləri adlandırıla bilən və ümumi lüğət ilə ziddiyyət təşkil edə bilən bu sahə terminin tərifini dəqiq və asan deyil, lakin

artıq nəşr olunmuş ticarət, iqtisadi və maliyyə lüğətləri üzərində işləyərkən neologizmlərin ərəb və ya ingilis dillərindən keçməsinə görmək olar. [7, s. 6]

Son illərdəki bir çox ispan dilinin zəngin leksikologiyasını araşdıran dilçilər, bu prosesləri idarə edən qanunları aşkar etmək üçün söz və ya terminin yaranma prosesinin öyrənilməsinə xüsusilə dərinlən tədqiq edirlər. Əsas diqqət dildə kombinasiyanın aspektlərinə, bu cür birləşmələrin işlənməsinin qarşısının alınmasına və eyni mənanı verən ispan dili daxilində morfoloji yolla yeni terminin yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu mənada natiqin leksik səriştəsi təhlil edilir, yeni sözlər yaratmaq və anlamağı asanlaşdıran bacarığını nümayiş etdirir və alınma sözlərdən istifadə etməməsinə səbəb olur.

İqtisadi terminlərin yaranmasında əslində morfoloji bir mexanizm olduğu həmişə qeyd edilmişdir. Uzun illərdir ki, ispan iqtisadi terminlərinin yaranma yollarının müxtəlif təhlili verilir, əsas morfemləri və törəmə morfemləri vasitəsilə: birincisi semantik vahid ehtiva edirdi və sərbəst ola bilər, ikincisi isə bir kökə və ya leksimaya qoşularaq yeni terminin və ya sözün yaranmasına səbəb olar. Əsasən törəmə morfemi- ön şəkilçiləri və interfeyslər ilə əvəz edilməsi ən çox müşahidə olunmadığı araşdırılır. [5, s. 62-87]

Bu fərq, sufikslər və prefikslər vasitəsilə birləşmə nəticəsində yaranan iqtisadi terminlər araşdırmanın əsasını təşkil edir. Hər iki halda fərqli olmasına baxmayaraq daha çox oxşarlıqlar var. İspan dili leksik vahid əsasında yeni leksema yaratmağa üstünlük verir. İspan dilində birləşmə kompozisiyasından daha çox affikslərin və ya sufikslərin köməkliyi ilə daha çox yeni terminlərin yarandığı müşahidə edilmişdir. Hər halda, hər bir yaranma prosesi ispan dilinin təkmilləşməsinin müxtəlif dövrlərində çox əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, iqtisadi terminlərin yaranmasının təsvirindən aydın olur ki, yalnız morfoloji yolla deyil, həmçinin iqtisadi dilin konkret vəziyyətində daha ümumi və işlək olan yollarla da (qısaltma, apokop, kalka və neologizm) yaranır. [4, s. 98-108]

Bəzi linqvistlərin araşdırmalarına əsasən iqtisadi dildə termin və ümumişlək leksika anlayışları formasına, səslənməsinə, söz və ya söz birləşməsinin uzunluğuna görə fərqləndirmək çətin olur. Əslində, terminlər ortalama sözdən uzun olur. Məsələn, *institucionalismo* (institusionalizm), *las relaciones económicas externas* (xarici iqtisadi əlaqələr) *política anti-inflacionista* (antiinflasiya siyasəti), *el óptimo de Pareto* ("Pareto-səmərəlilik") və s. Buna görə də terminləri çox uzun verməmək üçün mürəkkəb tərkibli uzun terminlərin əsas mənasına prefiks və ya suffiks əlavə etməklə yaradırlar. Belə terminlər daha informativ xarakter daşıyır. Belə ki, terminin tərkib hissəsindəki sözlərə görə onun mənasını da başa düşmək olur. Həm də terminlərin sayı minlər olduğu nəzərə alsaq, onları yadda saxlamaq da mümkün deyildir. İqtisadi terminologiyada sözlərin ilk hərflərindən ibarət qısa terminlər də (məsələn, *Producto Interno Bruto* - PİB - ümumi daxili məhsul, *el Sistema de*

Cuentas Nacionales (SCN) - Milli Hesablar Sistemi, və IVA -Impuesto sobre el Valor Añadido - Əlavə Dəyər Vergisi s.) kifayət qədərdir.

İqtisadi terminologiya üçün ən vacib olan bütün terminlərinin leksik fondunun yaradılmasıdır. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif səpkili (tarixi, etimoloji və s.) terminoloji lüğətlər tərtib edilir. İspan cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsi ölkə iqtisadiyyatındakı köklü dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Son on illikdə ticarət və bazar münasibətlərinin inkişafı prosesində maliyyə və kreditin rolu artaraq beynəlxalq aləmdə onların ölkənin inkişafına təsiri güclənmişdir. İspaniyada radikal iqtisadi islahatlar terminologiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsini - yenilərinin yaranmasını, köhnə terminlərin mənasını dəyişdirməyi tələb edir. Ticarət və iqtisadi terminologiya və biznes terminologiyası (eləcə də digər sahələrin terminoloji sistemləri) ümumi işlək sözlər baxımından oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Onlar terminlərin nisbi mənasını təsdiqləmək üçün əsas ola biləcək müəyyən bir qrup müvafiq leksik vahidlərin olması ilə fərqlənir. İqtisadi termin, bir qayda olaraq, məzmunu geniş şəkildə məlum olana qədər ortaq bir dilin elementi deyildir.

Müxtəlif tədqiqatçılar başqa dillərdən sözlərin alınmasına fərqli münasibət göstərirlər. Bəzən müəyyən roman dilləri ailəsində ispan dilinin daha yaxşı inkişaf etdirildiyi və yayıldığı təqdirdə bütün terminologiya sahələrində alınma sözlərdən istifadə olunur. Ümumiyyətlə, dilin inkişaf etdirilməsi və yayılması məqsədilə alınma sözlərin istifadəsində terminologiyada əsasən ardıcılıq prinsipinə əməl edilməlidir. İspan dilinin lüğət və terminologiyasının xarici təsirə açıq olması və bir çox alınma terminləri asanlıqla ispan danışq dilində işlənməsi təbii bir hadisədir. Müasir dövrdə ingilis ədəbi dili vasitəsi ilə ispan, latın, fransız, alman dillərinə keçən çox sayda alınma sözə gündəlik həyatla yanaşı KİV-də tez-tes rast gəlirik. Məs: **auditor** və ya **auditoria** terminləri yunan-latın mənşəli şirkət hesablarının yoxlanması və təsdiqlənməsini nəzərdə tutan termindir.

İqtisadiyyatın bir sahəsi olan maliyyə terminlərinin üstünlük təşkil etdiyi mətnlərin dili daha dinamik, ekspressiv, qısa və aydındır. İngilis dilində alınma söz olan **“blue chips”**- *valores bursátiles estables, no volátiles-sabit səhm qiymətli kağızlar* **“mavi çiplər”** qiymətli kağızlar bazarında aparıcı mövqedə olan şirkətlərin səhmlərinə deyilir. İspan dilində bu terminin qarşılığı olmadığından tərcümə zamanı məxəz dildəki forması ilə saxlanılaraq bəzi hallarda mötərizədə izahı verilir. [2, s. 20] Digər misalda isə **“acciones, valores, bienes”** kimi işlək terminlərin tərcüməsi zamanı ekvivalent üsulundan istifadə edilmişdir. **“Valor”** termininin həm dəyər, həm də qiymətli kağızlar mənası olmasına baxmayaraq, əsas mənası “dəyər” sözüdür. **“Bien económico”** termininin ümum işlək mənası **“bien-yaxşı”**, iqtisadi anlamda **“əmtə”** və **“acciones”** -**hərəkətlər** sözü iqtisadiyyatda **“səhmlər”** mənasına malikdir. [9, s. 83]

İspan iqtisadi dilində söz ehtiyatının daxil edilməsi və yeni terminin yaranması prosesi digər elmlər kimi sürətli olmasa da bu sahənin mütəxəssis üçün də

leksikanı öyrənmək çətinidir. Belə ki, ispan dili İspaniyadan başqa Latin Amerikası ölkələrinin rəsmi dili olduğundan bu mütəxəssislər bir çox dialekt variantları olan dövlətlər ilə əlaqə qurmaq məcburiyyətində qalır. Bunun üçün dil qaydalarına uyğun sahə termininin işlədilməsi, tövsiyə olunan iqtisadi mətində formasını, jarqonu və neologizmlərin yolverilməz istifadəsini ayırd etmək üçün tərcüməsi müxtəlif ifadə kontekstlərinə uyğun olaraq düzgün seçim edə bilməsi üçün sosiolinqvistik səriştənin inkişaf etdirməsi və bu sahədə bilik və bacarıqlarını artırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. ALCARAZ, Enrique y Brian HUGHES (2012): Diccionario de términos económicos, financieros y comerciales, Barcelona: pág. 1389
2. Diccionario de términos económicos (1995) Madrid: Spanish edition, pág. 200
3. Espasa C. (2006). Diccionario de La Real Academia de la Lengua, Madrid: pág. 1389
4. Josva G. (2000) Neología y préstamo en el vocabulario de la economía, Madrid: 98-108
5. Lang, M. (1990) Formación de palabras en español. Madrid: pág. 62-87
6. María C. A. (2003) Morfología y productividad del léxico económico Centro Virtual Cervantes, Madrid: pág. 180-191
7. María Cecilia. (2006) Explicar el léxico comercial del Español como una construcción histórica, a Universidad de Sienna, Madrid: Redele Revista Electrónica De Didáctica / Español Lengua Extranjera Número 6. pág. 1-12
8. Márquez, D. A. (2011). Las once competencias del traductor: el perfil, ideal en servicios de traducción. Comunicación, Cultura y Política (4), Madrid: pág. 53-68
9. Нарумов Б.П. (1988). Испанско-Русский словарь. Москва: Изд. "Русский Язык", стр. 830
10. Нарумов Б.П. Русский – Испанско словарь, (1988). Москва: Изд. "Русский Язык", стр. 832
11. Р. Рзаев, Новрузов Р. (2015) Русско-Азербайджанский толковый юридический словарь, Баку: Изд. "Азербайджанский Язык", стр. 800

Rahima Mammadova
Azerbaijan University of Languages

SPANISH ECONOMIC TERMS AND THEIR FORMATION ABSTRACT

We can consider it as the specific language of general technology, science or specific professional activity, since it is the specific language of Economics. In economic language, it is as if we are facing a special language within another

common language. Based to modern research, different types of terms have appeared that reflect the current stage of economic development of spanish society and radical changes in the country's economy. Since the language is characterized by the expansion of means of communication, modern spanish language forces us to pay special attention to the growth and change of lexical meanings, the diversity of the role of terms in modern languages. In any case, the process of formation of each economic term is of great importance in different periods of the improvement of the spanish language. Thus, economic terms spread not only in a morphological way, but also in ways that are more general in the specific case of an economic language, developing in the language (acronym, apocope, calque and neologism). As can be seen, the economic terms used in spanish lexicology through derived words are not many, but are also part of the language system and are a reflection of the way in which different cultures interact with each other. The spanish language is the fruit of the historical experience, cultural, social, economic, international development of the people. Thus, for the future, it is only possible to find in the future the constant and mutual exchange of the words of the spanish language that arose from the relationship of other cultures.

Keywords: spanish economic language, economic terms, language development, emergence of economic terms, feature, terms in the lexicon of the spanish language, lexical composition of the language.

Рагима Мамедова Гадировна
Азербайджанский
Университет Языков

ИСПАНСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ И ИХ ОБРАЗОВАНИЕ

РЕЗЮМЕ

Поскольку экономика имеет свой собственный язык, мы можем рассматривать его как специфический язык общей техники, науки или конкретной профессиональной деятельности. В экономическом языке мы буквально сталкиваемся с определенным языком в рамках другого общего языка. На основе современных исследований созданы различные термины, отражающие современный этап экономического развития испанского общества и радикальные изменения в экономике страны. Поскольку язык характеризуется расширением средств общения, современный испанский язык заставляет обратить особое внимание на изменение лексических значений, разнообразие роли терминов в современных языках. В любом случае процесс образования каждого экономического термина имеет большое значение в

разные периоды развития испанского языка. Таким образом, экономические термины распространяются в языке не только морфологически, но и способами, более общеприменимыми в конкретном случае экономического языка (аббревиатура, апокоп, калька и неологизм). Как видно, экономических терминов, используемых в испанской лексикологии посредством заимствований, не так много, но они также являются частью языковой системы и отражают взаимодействие разных культур. Испанский язык является плодом исторического опыта, культурного, социального, экономического и международного развития страны. Таким образом, в будущем возможен только постоянный и взаимный обмен испанскими словами в результате связи других культур.

Ключевые слова: испанский экономический язык, экономические термины, развитие языка, возникновение экономических терминов, характеристика, термины в лексике испанского языка, лексический состав языка.

**Rəyçi: F.f.d, dosent, Aynur Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyyə olunmuşdur**

RÖYA QƏHRƏMANOVA
ADPU, XDM, müəllim
omerqehreman@mail.ru

AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN FRAZEOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Şivə idiomatikasındakı qədim türk sözlərinin semantik xüsusiyyətlərini öyrənərkən qohum dillər arasındakı ümumi və ortaq cəhətləri unutmaq olmaz, çünki bu ümumilik qohum dillərin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq çoxala, yaxud da azala bilər. Şivə frazeologiyasını qədim türk dili ilə müqayisə etdikdə onların ortaq məna postulatlarını, semantik bütövlüyünü müəyyənləşdirmək bir o qədər də çətinlik törəmir, lakin bunların ifadə üsullarında, fonetik tərkibində, semantik qatında fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Türk sistemli dillərin frazeoloji qatında idiomatikləşmə necə getmişsə, şivələrində də eyni inkişaf xətti ilə davam etmişdir. Bunları tədqiq edərkən, izləyərkən onlarda integral əlamətlərdən, ümumi və xüsusi cəhətlərdən bəhs etmək zərurəti meydana çıxır ki, məqalədə belə məsələlər təhlil edilir.

Açar sözlər: qədim türk sözləri, frazeoloji vahid, Azərbaycan şivələri, idiomatikləşmə, fonetik və semantik fərqlər, ümumtürk dilləri.

РОЯ КАХРАМАНОВА

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Резюме.

Изучая семантические особенности древнетюркских слов в диалектной идиоматике, не следует забывать об общих чертах между родственными языками, поскольку эта общность может увеличиваться или уменьшаться в зависимости от исторического развития родственных языков. При сравнении диалектной фразеологии с древнетюркским языком нетрудно определить их общие смысловые постулаты и смысловую целостность, однако в способах их выражения, фонетическом составе и смысловом слое проявляются разные аспекты. Подобно тому, как идиоматизация шла во фразеологическом слое языков тюркской системы, она продолжалась по той же линии развития и в диалектах. При их изучении и наблюдении возникает необходимость говорить об их неотъемлемых особенностях, общих и особенных аспектах, и такие вопросы анализируются в статье.

Ключевые слова: древнетюркские слова, фразеологизм, азербайджанские диалекты, идиоматизация, фонетические и семантические различия, общетюркские языки.

ROYA KAHRAMANOVA

**PHRASEOLOGICAL FEATURES OF ANCIENT TURKIC WORDS
IN AZERBAIJANI DIALECTS
SUMMARY**

When studying the semantic features of ancient Turkic words in dialect idiomatics, we should not forget the common and shared features between related languages, because this commonality can increase or decrease due to the historical development of related languages. When comparing Shiv phraseology with the ancient Turkic language, it is not difficult to determine their common meaning postulates and semantic integrity, but different aspects are evident in their methods of expression, phonetic composition, and semantic layer. How idiomaticization went on in the phraseological layer of the Turkic system languages, it continued along the same line of development in the dialects. While studying and observing them, it becomes necessary to talk about their integral features, general and special aspects, and such issues are analyzed in the article.

Key words: ancient Turkic words, phraseological unit, Azerbaijani dialects, idiomaticization, phonetic and semantic differences, common Turkic languages.

Ala çəkmək: “Dilə tutub sirr almaq” mənasında Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində işlənir (1, 40). “Ala çəxmək” frazeoloji birləşməsinin formalaşmasında iştirak edən “ala” sözü qədim türk dilində “hiylə” mənasında işlənən “al” sözü (2, 148) ilə bağlıdır. “Al” sözü Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış bir atalar sözünün tərkibində işlənmişdir “*avçı neçə al bilsə, ayı onca yol bilir (ovçu nə qədər ov hiyləsi, fənd bilirsə, ayı da o qədər xilas yolu bilir)*”. Bu söz iki hiyləgər adamın qarşılaşması zamanı deyilir” (3, 132). “Alabuydax olmaq” frazeoloji birləşməsində iştirak edən “ala” sözü də qədim türk dilində “al” sözü ilə bağlı olub, həm “pis”, həm də “rəngbərəng” mənalarını bildirmişdir. “Alabaydax” mürəkkəb struktura malik olan söz Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Qazax dialektlərində, Biləsuvar, Füzuli, Salyan şivələrində “pis sifətlə xalq arasında məşhur olan adam”, aralıq şivələrində (Göyçay, Kürdəmir) “rəngarəng” mənalarında işlənir (4, 18). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “çilgü at = al at” ifadəsində “çilgü” sözü “rəngbərəng” mənasında (çüyüt at) işlənmişdir (3, 424). “Çüvüt” sözü Kaşğari dönməsində bütün rəng bildirən sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara əlavə edilməklə işlədilmişdir (5, 162). Təbii ki, şivələrdə

“ala” sözü ona əlavə edilən “baydax” leksik vahidinin hesabına idiomatik şəkil almış, frazeoloji vahid kimi funksionallaşmışdır. Lüğətdə “ala” sözü “insanın işində gizli şeylər” anlamında izah edilmişdir ki, həmin şeylərdən biri də “pis” xüsusiyyətlərdir. “Ala” sözü Kaşğari dönməsində bir məsəlin təşkilində çıxış edərək məcazlaşaraq frazeoloji vahid kimi funksionallaşmışdır: *“nisi alası içtin, yolkı alas; tastın = adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir (dışındadır)*. Bu yaltaqlanaraq müxalifət və xəyanətini gizləyən adam haqqında deyilir” (3, 155). “Ala” sözü “dil” sözünə qoşularaq Qazax dialektində “ala – dilə tutmaq” frazeoloji birləşməsinə formalaşdırmış və “hiylə” mənasında işlənir (5, 9). Bu məna qədim türk dilindəki anlamlarla bu və ya digər şəkildə eyniyyət təşkil edir. Araşdırmalarımız göstərir ki, “ala” komponentli frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin “alağuz” (Qazax, Şəmkir), “ikiüzlü // yaltaq // xəbərçi” mənalarında, “alalamax” “əl çəkməmək” mənasında, “alataş eləmək” şəklində “yormağ” (Cəbrayıl) mənasında, “alğax-çulğax danışmaq” – “qarışıq, ağıla gələn danışmaq” (Gədəbəy, Basarkeçər) mənasında işlənir (6, 11-12).

Başqıncax eləmək: Frazeoloji birləşmənin birinci tərəfindəki sözün əsasını “başqa” sözü təşkil edir, əslində bu söz tarixən “buz (feil)” və -qı (şəkilçi) modeli əsasında yaranmışdır. “Buşqu” düzəltmə feili Kaşğarinin “Divan”ında “başruk” şəklində işlənərək, “başqı, təzyiq” mənasında qeydə alınmış və lüğətdə bir məsəlin tərkibində çıxış etməsi də göstərilmişdir: *“yer basruku tağ, budhun başruku bəy = yerin başqısı dağ, elin başqısı bəydir*”. Çünki insanları bir arada tutan onlardır (3, 453). Azərbaycan dilinin Qazax dialektində əsasını “başqı” sözü təşkil edən “başqıncaq” düzəltmə sözü morfoloji göstəricilər hesabına şəklini genişləndirərək “tapdalamaq, ayaqaltı etmək” mənasında işlənir (6, 35). İstər qədim türk dilindəki “başrut”, istərsə də dialekt arealında işlənən “başqıncaq” sözləri “başmaq” feilindədir və həmin frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar, yəni tarixiliklə müasirlik arasındakı anlamlar bir-birinə müqabil gəlir.

Qaramat basmaq: Frazeoloji birləşmənin formalaşmasında iştirak edən “qaramat” sözü Azərbaycan dilinin Borçalı, Gədəbəy, Göyçay, Kürdəmir, Qazax, Qax, Salyan, Ucar dialekt və şivələrində tək formada işlənərək “dərd, kədər, qəm-qüssə; dərdli, qəmli, qüssəli” frazeoloji birləşməsinin tərkibində çıxış edərək “dərd, qəm basmaq” (Gədəbəy) mənasını bildirir (6, 309). “Qaramat” sözü qədim türk dilində “karamunq” şəklində bir məsəlin tərkibində məcazlaşaraq işlənmişdir: *“kara munq keçməgincə kara Yalğa keçmə = qara bəla gəlmədikcə kara Yalqunu keçmə*”, (qara bəla gəlmədikcə, məcbur qalmaqadək bu sıldırım yeri keçmə, çünki sərtidir və həmişə qarlıdır) (5, 34). Bu qədim türk sözü frazeoloji tərkib yaradaraq arxaik mənasını dilimizin şivə areallarında qoruyub saxlamışdır. Güclü fonetik dəyişikliyə məruz qalmış şivələrdəki “qaramut” və “Divan”dakı “karamunq” sözlərinin əsasında “kara // qara” rəng bildirən leksemi dayanır və hər iki sözlü leksik vahiddən intişar

taparaq həm həqiqi, həm də məcazi mənalar ifadə birləşmələrində aktiv fəaliyyət göstərir.

Bət tüsməx: Bu frazeoloji birləşmənin birinci tərəfindəki “bət” sözü Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “bərt” fonetik tərkibində işlənmiş və “yara-bərəyə bulaşdırmaq” mənası göstərilmişdir (2, 86). “Bərt // bərtti” feili lüğətdə cümlə strukturunda da verilmişdir: *“ol anınq əliyin bərtti = o onun əlini yara-bərə elədi”*. Bir adam hər hansı bir şeyi yaralasa və ya qırsa, yəni belə deyilir: *bərtər = bərtmək* (5, 367). Dialektoloji lüğətlərdə “bərt” sözündə “r” samitinin düşümü nəticəsində yaranmış və mənasını dəyişməyən “bərt” sözü qeydə alınmış və mənası “dilə üstünə kiçik sızmaq çıxmaq” mənası göstərilmişdir (6, 48). “Bət” sözü Azərbaycan dilinin Gədəbəy və Şəmkir şivələrində həm tək forması ilə, həm də frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənərək “sızmaq, yara” mənasını ifadə edir. Məlum məsələdir ki, qızdırma, insan bədəninin temperaturunun yüksəlməsi nəticəsində onun dilinin ucunda, üst hissələrində kiçik sızmaqlar, uçuqlar əmələ gəlir. Bunun mənası “sızmaq” feili ilə bağlı olub, “sız” və “ağ”, yəni kök+şəkilçi modelində formalaşmış və “yanma” deməkdir, çünki soyuqda yəni xəstəliyi nəticəsində insanın temperaturu normadan artıq yüksəlir ki, bu da “yanma” kimi izah edilməlidir. Sızmaq, uçmaq, yara sinonim variantları ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivə areallarında xeyli sayda frazeoloji birləşmələr yaranmışdır və bunlara nümunə kimi “dilə sızmaq çıxmaq”, “dilini yaman yara vursun”, “dilə ağzında ot tutub yansın” və s. qarışıq deyimlərini göstərmək olar. “Sızmaq” sözünə sinonim variant kimi “uçmaq” sözü də işlənərkəndədir.

Man bilmək: Bu frazeoloji vahid “eyib eləməx” mənasında Azərbaycan dilinin Ağsu, Lənkəran, Bakı, Şamaxı dialekt və şivələrində işlənir (7, 315). Hüseyn Bayramov “man tutmaq” frazeoloji birləşməsinin birinci tərəfindəki “man” sözünün əsas götürərək onu “adətən kənar hesab etmək” mənasında etimologiləşdirmiş və “man” sözü ərəb dilindəki “mən” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması kimi izah etmişdir (8, 75). Tədqiqatçının “man tutmaq” frazeoloji vahidinin mənasını düzgün izah etsə də, onun alınma söz kimi verilməsini düzgün hesab etmirik. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “man” sözü vardır və onun mənası “qurşanmaq, batırmaq” kimi əks olunmuşdur (2, 364). “Man” sözünün “eyib” mənası ilə “qurşanmaq, batırmaq” mənaları hazırda bir-birindən çox da uzaqlaşdırılmamışdır, semantik cəhətdən bunlar çox yaxındırlar. Azərbaycan dilinin şivələrində “Hamıya man, mənə dedəman” regional atalar sözünün tərkibindəki “man” sözü də “eyib, nöqsan, günah” mənasını ifadə edir və həmin mənada Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Vədi, Qarakilsə, Zəngibasar şivələrində işlənir (1, 271). “Man” sözünün digər bir mənası haqqında B.Əhmədov göstərir ki, “bu söz toponimlərdə “qoyun” mənası bildirir, Manqışlaq kəlməsi “qoyun qışlağı” deməkdir. “Quyruqman” mürəkkəb sözündə “man” kəlməsi “yekəquyuqlu” anlamını bildirir (9, 181).

Ağziisti: Mürəkkəb struktura malik olan bu frazeoloji vahid “isim + isim” modeli əsasında formalaşmış və Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz

şivələrində “çətinlik görməyən”, “qorxmaz, pis nəticə verə biləcəyini fikirləşməyən” mənalarını bildirir, həmçinin bu frazemın genişləndirilmiş forması “ağzı isti yerdə” Çəmbərək şivəsində işlənərək “çətinlik çəkməyən, bərkə-boşa düşməyən” mənalarını ifadə edir (1, 36). Hər iki frazeoloji birləşmənin tərkibindəki leksik vahidlər nominativ mənə daşıyır və isti sözü “od” sözünə sinonim variant kimi işlənir. “Ağzı” sözü nominativ mənadan əlavə xeyli sayda idiomatikleşmiş birləşmənin tərkibində işlənərək Azərbaycan şivələrində məcazi mənə bildirən birləşmələr yaradılmışdır, yəni “ağzı” sözü çoxmənalı leksik vahid olmaqla idiomatik ifadələrin yaranmasında böyük rol oynamışdır. İ.Rəhimzadə frazeoloji vahidlərin mənalarından bəhs edərkən onun komponentlərinin mənası məsələsinə də toxunmuş və “ağzı” sözünün iştirakı ilə yaranmış frazeoloji vahidlərin sayının şivələrdə 70-dən çox olduğunu göstərmişdir: *Ağzıpərtov, ağzına çullu dovşan sığmayan, ağzıdağınıq, ağzıyaman* və s. Tədqiqatçı “ağzı” sözünün çoxmənalılığını semantik əlaqədə olduğu leksik vahidlərlə kompakt şəkildə doğru izah etmişdir (10, 13). “Ağzı” sözünün məcazlaşma meyarlarını ən qədim atalar sözləri və məsəllər mətnləri üzrə müəyyənləşdirdikdə effektiv elmi-nəzəri fikirlər meydana çıxarmaq olur, çünki həmin sözün, frazeoloji vahidin tərkibindəki mənası mətndən asılı olub, onları əhatə edən başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın şəkildə konkretləşir. Kaşğari “Divan”ında “ağzı” sözü bir məsəl mətnin tərkibində belə işlənir: *“ot tesə, ağzı köyməs = od deməklə ağzı yanmaz”* (Bu, dediyi sözü dananlar üçün işlədilir) (3, 117). “Divan”da “ağzı” sözünün çoxmənalılığı daha çox diqqəti cəlb edir: “Ağzı” = çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün və quyunun ağzı” (3, 127). “Ağzı” sözü “insanın və heyvanın ağzı”. Həmin söz bir məsəldə də işlənmişdir: *“ağzı yesə, göz uyudhur” = “ağzı yesə, göz utanar”* (3, 127). Qısaca olaraq deyə bilərik ki, “Divan”da “ağzı” sözü ilə bağlı həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda 20-dən çox sabit və sərbəst söz birləşmələri cümlə tərkibində öz əksini tapmışdır (2, 22). “Ağzı isti yerdə” frazeoloji vahidinin tərkibindəki bütün leksik vahidlər ədəbi dilimizə məxsusdur, lakin onun semantik səciyyə kəsb etməsi şivə areallarında formalaşmasına dəlalət edir.

Öj düşməx: “İncimək, əl çəkməmək” mənasında Qərbi Azərbaycanın İrəvan şivəsində işlənir (1, 296). Feili frazeoloji birləşmənin birinci komponentindəki “oj” sözü Çəmbərək şivəsində “tərs”, Ağbaba, Çəmbərək şivələrində isə “fikirdə, düşüncədə, xasiyyətdə bir-birinə zidd, düşmən” mənalarını bildirir (1, 295-296). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “oj” sözü “oç” fonetik tərkibində işlənmiş və şivələrdə aldığı formaya qədər “ç-c-j” samit əvəzlənmələri ilə müşayiət olunmuşdur. Mücərrəd anlayış bildirən “oç” sözü “Divan”da “qisas, intiqam, kin” mənasında bir şeir mətnində işlənmişdir:

*“Öç, kək kamuğ kisininq,
Yalınquk azz alım bil,
Edhgülünüq uğança,
Əliginq belə təlim nil.”*

Bilki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir, gücün yetən qədər qonağa, qərribə hörmət elə (3, 117).

Müqayisələr göstərir ki, istər qədim türk yazılı abidələrindəki, istərsə də şivələrdəki “oj düşməx” və “öç almaq” frazeoloji birləşməsinin fonetik tərkibində, strukturunda müəyyən fərqlər olsa da, ifadə etdiyi məna bir-birinə eynidir və bu frazeoloji vahidin qədim dövrlərdə türk dillərində işlənməsi göstərir ki, bu, “Divan”ın yaradılmasından çox-çox əvvəlki dövrlərdə türk dilinin qəbilə və tayfa dillərində işlədilmişdir və izlərini şivə areallarında qoruyub saxlamaqdadır.

Mədəsi azmax: Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə şivəsində bu frazeoloji vahid “xəstələnmək” mənasında işlənir (1, 53). “İsim + feil” qəlibi üzrə formalaşmış bu frazeoloji birləşmənin birinci komponentindəki “mədə” sözü insanın bədən üzvünün adını, ikinci komponentdəki “azmax” feili türk dilində qədim tarixə malik olub çoxmənalı söz kimi işlənmişdir və bu mənaların bəzilərinə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik: “*Azmaq (feil) – yolunu azmaq, haqq yolundan dönmək. Qaranqu dün içində yol azsan, umun nədir?*” (11, 7); *Azıb gəlmək – gözləmədən gəlmək, qəfil gəlmək, “Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım hey*” (11, 9); *əməli cəmaq – doğru yoldan çıxmaq, “Ay əməl nəmiz, feili dönmüş, qadir allah, ağ allah ağ alnına qada yazmış!*” (11, 4). “Azmax” feili Mahmud Kaşğarının “Divan”ında həm “uzuk”, həm də “uzukmunq” şəkillərində qeydə alınmış və “qaçan, yoldan çıxan” mənaları göstərilmişdir (3, 135). İnsanın da mədəsi müəyyən səbəblər ucbatından pozula bilir, funksiyasında dəyişiklik baş verərək xəstələnməyə bilər və beləliklə də “mədəsi azmax” konstruksiyası mənasını bir qədər də genişləndirərək həmin qəbildən olan frazeoloji vahidlərin kəmiyyətcə artırılmasına xidmət göstərmiş və bu proses ədəbi dildə baş verdiyi kimi, sözlərdə də özünü göstərərək dilimizin semantik resurslarını zənginləşdirmişdir.

Qan dərrəmex: “İsim + feil” qəlibi üzrə yaranmış bu frazeoloji vahid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmişdir: “Qan dərlədi çapdırayım sənün üçün” (11, 13). Orxon-Yenisey abidələrində “dər” ismi “tər” şəklindədir: “*Tığ at kudrukın tüyüp tiyrət yazıq kodu yadrat tokuz kut üçürgüp, topu uluğ ança tərütəin – tir – boyu çapdır, doqquz qat bağlı, bütük (başçımız) eləcə tərləsin – deyir* (12, 84). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “tər” sözü vardır: “*ər tər boldı*” = adam utandı, tərlədi, xəcil oldu (3, 338). Ən qədim dövrlərdən “tər” sözünə müəyyən morfoloji göstəricilərin artırılması yolu ilə feil düzəldilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “tər” sözü tələffüz olunduğu kimi, yəni t → d fonetik hadisəsi ilə yazıya alınıb. “Tər” sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası və hətta orfoepiyasında dastandakı yox, “Orxon-Yenisey” abidələrindəki formasına uyğun işlənir. Maraqlıdır ki, dastanda rast gəlinən “dərləmiş” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eyni ilə mühafizə olunmaqdadır. Yəni qərb şivələrində təkcə “tərrəmiz” yox, həm də “dərrəmiz” variantına təsadüf olunur. M.Şirəliyevin fikrincə, “t” səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az hallarda

özünü göstərir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə, əsasən, Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. *Dər < tər*, dərdiyyət düşdü” fikirləri də dialektizmi təsdiqləyir (13, 39).

Söz anğırmax: “İsim + feil” modeli əsasında formalaşmış bu frazeoloji birləşmənin ikinci komponentində çıxış edən “anğırmax” feili Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində işlənir və “başə düşmək, anlamaq” mənasını bildirir: – Onun sözlərin anğırmax olmur (14, 24). “Anğırmax” feili Kaşğarının lüğətində “anqladı” fonetik variantında işlənmiş və müəllifin dediyi bir cümlədə frazeoloji birləşmə statusunda çıxış etmişdir: “*ol sözüg anqladı*” = *o, sözü anladı*. Bu, oğuz dilindədir və başqasında da belədir: anqlar, anqlamak (3, 312). “Anqlamak” feilinin şivədə “anğırmax” fonetik tərkibinə düşməsi türk dillərinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. İstər şivədəki, istərsə də qədim türk dillərindəki frazeoloji vahidin semantik tutumu tam eyniyyət təşkil edir. “Anğırmax” və “anqlamak” fonetik tərkibindəki feilin qədim kökü “anı” sözüdür və mənası “yaddaş” deməkdir. Deməli, “anğırmax // anqlamak” feili isimdən düzəlmiş sözdür. Kaşğari dönməindən əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu sözün həm isim kimi “anı”, həm də feil kimi “andirtmaq” formalarına təsadüf olunur. Məsələn, *isim kimi*: – *anı – yaddaş: Anısı anıtmaq – yaddaşı canlandırmaq*: “Dədənin anısı anıtdı, tənriyə sıqındı” (11, 84). Feil kimi: *Andirtmaq: andırmaq, yada salmaq: ola kim, mənəm keçmiş günümü andırtmayasan* (11, 246). Ə.Tanrıverdi göstərir ki, “şivələrimizdə, xüsusən də qərb şivələrində “anlamaq” feili “ənrəməx” (boğuş səs çıxarmaq) şəklində mühafizə olunur: “*Buğa buğoyu görüb ənrədi*.” Bu mənada “Aslan kimi anradı” cümləsindəki “anramaq” feili mətnin müasir şəklində “nərildəmək” sözü ilə əvəz olunmalı, ya da eynilə saxlanıb dialekt leksikasına istinadən izah olunmalıdır (12, 32). Bu da onu bir daha göstərir ki, əsasını “anı” sözü təşkil etmiş xeyli sayda leksik vahidlər çoxmənalılığa doğru türk dillərində, o cümlədən dialekt və şivə areallarında böyük və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Təkcə bir faktı qeyd edə bilərik ki, kökünü “an” sözü təşkil edən və Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar, Kalinino şivələrində isim kimi çıxış edən “andır” (sahibsiz paltar, ölü paltar), “andırmax” feil kimi işlənən (Çəmbərək, Kalinino) “sahibsiz olmaq, yada salmaq, xatırlatmaq” və “andıra qalmax” frazeminin “hədəər getmək” (1, 45) mənaları və formaları bir qədər dəyişmiş, mənalar zənginləşmiş, tamamilə çoxmənalılıq xüsusiyyətləri yaratmışdır. Bu mənaların demək olar ki, hamısında bu və ya digər parametrlər üzrə “yaddaş” anlamı mühafizə olunub saxlanılmışdır.

Qutu qurumax: “İsim + feil” qəlibi üzrə yaranmış bu frazeoloji vahidin birinci komponentindəki “qut” sözü k-q samit əvəzlənməsi ilə Azərbaycan dilinin şivə arealları üçün xarakterikdir. “Kut” variantı Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmiş və mənası “*qut, uğur, dövlət, bəxt, tale, səadət*” göstərilmişdir (2, 350). Lüğətdə bir məsələnin tərkibində işlənməsi də göstərilmişdir: “*uma kəlsə, kut kəli* = *qonaq gəlsə, kut gələr*” (3, 156). Lüğətin digər bir yerində “kut buldu” ifadəsi “bəxt buldu, səadət tapdı” (15, 147) anlamındadır. Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində

“ürəyində qut olmaq” frazeoloji vahidi “azca yeməklə taqəti olmaq”, Qarakilsə şivəsində “qut olmaq” ifadəsi “ürəkdə dözümlü olmaq”, Meğri şivəsində “qutdan düşmək” ifadəsi “gücdən, taqətdən düşmək, iştahı olmamaq” mənalarını bildirir (1, 258). “Qutu qurumax” frazeoloji vahidi Qarabağ və Qazax şivələrində “matı-qutu qurumax” sabit söz birləşməsinin ekvivalenti kimi işlənir və “nitqi tutulmaq” mənasını bildirir (16, 257). Azərbaycan ədəbi dilində “təbrik etmək” ifadəsi yerində Türkiyə türkcəsində “kutlamak // kutlulamak”, başqırd türkcəsində “kotlav”, qırğız türkcəsində “kuttiktav”, qazax türkcəsində “kuttatö”, özbək türkcəsində “kutlamak”, tatar türkcəsində “notlav”, türkmən türkcəsində “gutlamak”, uйğur türkcəsində “kutiklimak” sözlərindən istifadə edilir (18, 522-523). “Təbrik etmək” məqamında çağdaş türk dillərində istifadə edilən bu sözün alt qatında “*can, həyat, güc, ruh, xoşbəxtlik, səadət, firavanlıq, uğur*” kimi mənalar yatır ki, bütün bunların hamısı Kaşğari dövründəki mənalarla eyniyyət təşkil edir. “Kut” sözü türk dilində “*yaxşı əlamət; xoşbəxtlik; qida*; türkmən dilində “*xoşbəxtlik*”; Altay dilinin çalkan dialektində “*can*” mənalarında işlənir (17, 577).

Nəticə. Azərbaycan dilinin şivələrində müəyyən miqdar frazeoloji vahidlər vardır ki, onların baş sözlərinin əksəriyyəti leksik mənə ifadə etmə imkanlarına malik olmaqla qədim türk dillərində də mövcuddur. Təhlillərimiz göstərir ki, frazeoloji birləşmələr ad komponentinin çoxu, feil komponentinin demək olar ki, hamısı müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq şivələrdə müstəqil, yaxud da söz birləşməsi modelində işlənən leksik vahidlərdir. Şivə frazeoloji vahidlərinin müəyyən hissəsi tarixən ümumtürk dilləri üçün ortaqlı olmuş və bu, çağdaş dövrdə də qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
2. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. IV cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
3. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. I cild, (tərcümələrdən Z.Əskər), Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 568 s.
5. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. III cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (L - M), Ankara, 1999, 374 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1964, 510 s.
8. Bayramov İ. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1978, 176 s.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.

10. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения Азербайджанского языка. Афтореф. канд.дисс. Баку, 1967, 71 стр.
11. “Kitabi – Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
12. Tanrıverdi Ə. Dədəm Qorqudun sözü. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 264 s.
13. Tanrıverdi Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” və qərb ləhcəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2002, 164 s.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 568 s.
15. Kaşğarı M. Divani-lüğət-it-türk. II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
16. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
17. Турецко-русский словарь. Москва, издательство «Русский язык», 1977, 1050 стр.
18. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüyü. I hissə, Ankara, 1993, 1183 s.

Rəyçi

f.e.d., prof. Mahirə Nağı qızı Hüseynova

MUSTAFAYEVA NƏRMİN KAMİL
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov.134
Narminmustafaeva93@mail.ru

HİPERBOLA ANLAYIŞI VƏ ONUN ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Hiperbola ən vacib və geniş istifadə olunan üslub fiqurlarından biridir. Onun istifadəsinə publisistikada, bədii mətnlərdə, o cümlədən nağıllarda, eləcə də şifahi nitqdə tez-tez rast gəlinir.

Hiperbolanın öyrənilməsinə Aristotel tərəfindən başlamasına baxmayaraq, son onilliklər ərzində dilçilərin onun öyrənilməsinə marağı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır ki, bu da hiperbolanın yüksək tezliyi, onun ifadəliliyi, təsviri, mətnə unikalıq və orijinalıq vermək qabiliyyəti ilə izah olunur. Üstəlik, bu fenomeni təkcə dilçilər deyil, həm də filosoflar və psixoloqlar öyrənirlər, çünki bir insanın nitqdə bu texnikadan istifadə etməsi onun müxtəlif vəziyyətləri qiymətləndirməsini və ifadə obyektinə münasibətini birmənalı şəkildə əks etdirir.

Hiperbola çox emosional və ifadəli olduğu üçün bədii mətnlərin əvəzsiz atributudur. Lakin bu fakta baxmayaraq, hiperbolanın istifadəsi halları hələ də dərinlən öyrənilməmişdir. Bu günə qədər aparılan tədqiqatlar jurnalistika, satira və komediyada hiperbolanın mənası və funksiyasını araşdırıb. Bu işin aktuallığı ondadır ki, bu üslubi vasitə ingilisdilli bədii mətn materiallarının üzərində öyrəniləcək.

Açar sözlər: *üslubi vasitələr, hiperbola, mübaliğə, emosionallıq, ekspressivlik.*

Hiperbola üslubi vasitələr içərisində ən geniş yayılmışlardan biri hesab olunur. Adətən yazıçı və ya danışan oxucu və ya dinləyicinin fikrini təqdim edilmiş ideyaya, həmin ideyanın hər hansı bir xüsusiyyətinə cəlb etmək istəyəndə, bu və ya digər fikrlə bağlı təhrif edilmiş, şişirdilmiş təsəvvür yaratmaq istəyəndə hiperboladan bir vasitə kimi istifadə edir. Elmi ədəbiyyatda hiperbola anlayışının (yunan dilindən hiperbola - həddindən artıq, şişirtmə) bir çox şərhini tapa bilərsiniz. E.V. Polikarpovoya görə "hiperbola kimi qeyri-elementar fenomenin mahiyyətini bir tam təriflə əhatə etmək olmaz" [13, s. 82].

U.İ. Borisenko hiperbolanın 4 şərh qrupunu ayırır: 1. Qəbul kimi hiperbola. 2. Hiperbola obrazlılıq, ifadəlilik, obrazlılıq yaratmaq vasitəsi kimi. 3. Hiperbola nitq obrazı kimi. 4. Hiperbola trop kimi [5, s. 111]. Qəbul altında bir şeyin həyata keçirilməsində bir üsul başa düşülür [12, s. 56].

Hiperbola müxalifə müəyyən təsir göstərmək məqsədi ilə nitqdə normadan və ya onun neytral variantından pragmatik əsaslandırılmış və modelləşdirilmiş yayınman; həyata keçirən ritorik texnika kimi təsnif edilir.

U.İ. Borisenkonun hiperbolası stilistik bir texnika kimi çıxış edir, dil və nitq normasından sapma, lakin onun qurulma mexanizmi baxımından deyil, funksional məqsədi: hiperbola müəyyən funksional üslubların janrlarını formalaşdırmaq və ya müəyyən bir mətnə üslub tapşırığını yerinə yetirmək üçün bir vasitə kimi xidmət edir; yazıçının fərdi üslubunun vasitəsi [5, s. 113]

İ.R. Qalperin iddia edir ki, hiperboliya düşüncənin reallaşmasının real imkanları baxımından şübhəli və ya sadəcə olaraq qeyri-mümkün olan mübaliğənin üslubi vasitəsidir [7, s. 152]. Yazıçı bu bədii texnikadan istifadə edərək oxucunun onu başa düşməsinə gözləyir.

Hiperbola yazıçı ilə oxucu arasında bağlanmış müqavilədir və əşya və hadisələrin ən canlı, rəngarəng, obrazlı və ifadəli təsviri vasitəsidir. Stilistik üsullar arasında tropik (troplar) və qeyri-tropik (fiqurlu və qeyri-şəkilli) formasiyalar fərqləndirilir. Hiperbolanın trop və ya nitq obrazı olması ilə bağlı tədqiqatçıların fikirləri bölünür. Tropla, bu və ya digər obyektin başqa bir obyektə assosiativ-imici əlaqələri göstərildiyi şəkildə adlandırılan söz və ifadələri başa düşmək lazımdır. Nitq fiqurları həm də mətn cümləsinin fraqmentləri kimi çıxış edərək, onun sintaktik təşkilinin xüsusiyyətlərinə görə nitqin bu və ya digər komponentinə diqqəti cəlb edir [10, s. 27].

T.H. Xəzəgərov qeyd edir ki, hiperboliya trope, yəni metafora növü kimi çıxış edir, xarakterik cəhəti müqayisəlinin olması, müqayisə olunan isə yalnız bu halda nəzərdə tutulur, həm də hər ikisinin mövcudluğu fiqurdur. müqayisə edilə bilən və müqayisə edilə bilən komponentlər məcburidir [17, s. 218].

Hiperbolanın əmələ gəlməsinin ümumi prinsipi, obyektlərin açıq və ya gizli müqayisəsi kimi başa düşülən və bunun nəticəsində yalnız bir obyektin digərinin mülkiyyətinə aid edilən köçürmə prinsipidir. Bu cəhət hiperbola və metaforaya bənzəyir.

İ.B. Qolub hiperbola təsvir olunanın gücünü, ölçüsünü, gözəlliyini və mənasını şişirtməkdən ibarət olan obrazlı ifadədir. Hiperbolanın əsasını subyektin fenomen və keyfiyyətinin obyektiv kəmiyyət qiymətləndirməsindən yayınma təşkil edir [9, s. 142].

Hiperbolanın istifadəsi müəlliflərə öz fikirlərini qeyri-adi bir forma, mətnə isə parlaq emosional rəng, inandırıcılıq verməyə imkan verir. Hiperbolada adi, gündəlik və ağılasığmaz, qrotesk, qeyri-real arasında toqquşma var. Hiperbolada sözün iki mənasının reallaşması baş verir - əsas, mövzu-məntiqi və kontekstual-emosional [8, s. 177]. O, müxtəlif səviyyəli dil vahidləri ilə, məsələn, söz, cümlə, cümlə ilə ifadə oluna bilər [9, s. 144].

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hiperbola anlayışının çoxşaxəli şərhinə baxmayaraq, onun əsas xüsusiyyəti təsvirin parlaqlığını, dinamikliyini yaratmaq, oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün istifadə edilən şişirtmədir.

Hiperbola kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri baxımından şişirtmək, qabartmaq vasitəsi kimi çıxış edir. S.A. Tixomirov üçün hiperbola sinkretizm zonasında aktiv fəaliyyət göstərən stilistik cihazdır; başqa üslubi vasitələr ilə birləşərək bədii mətnin parlaq və incə mənasını yaradır, yeni konnotasiyalar əmələ gətirir [16, s. 61]. O.A. Klinqə görə stilistik qurğusu (üslubi cihaz) ümumiləşdirmə və tipləşdirməyə çatmış və bununla da generativ modelə çevrilmiş dil vahidinin (neytral və ya ekspressiv) hər hansı tipik struktur, və ya semantik xüsusiyyətinin qəsdən və şüurlu şəkildə gücləndirilməsidir [11, s. 112].

Hiperbola ilə epitet, müqayisə, metafora, istehza, həmçinin artım (gradasiya), təkrarlama, antiteza kimi stilistik vasitələr arasında ən çox yayılmış qarşılıqlı əlaqə.

Bundan əlavə, T.A. Doroqova hiperbolanın litotlarla aktiv qarşılıqlı təsirini qeyd edir [11, s. 106]. O, öz mövqeyini onunla izah edir ki, hiperbolanın iki növü var: hiperbola-şişirtmə (artıq ifadə) və hiperbola-aşağılama (aşağı ifadə), sözdə “anti-hiperbol”. Bununla yanaşı, aşağı ifadə meiosis ilə ifadə olunur - nitqin ifadəlilik texnikası, bir obyektin, hadisənin, prosesin xüsusiyyətlərini alçaltmaq (dırnaqlı kiçik bir adam; bu, bir daş atmada yaşamaq üçün kifayət qədər qəpiyə başa gələcək) [14, s. 36], eləcə də litotalar - təsvir obyektinin ölçüsünü, gücünü və əhəmiyyətini azaldan obrazlı ifadə (Sənin Pomeranian, sevimli Pomeranian, bir yüksükdən çox deyil!) [9, s. 143]. Bu üç texnikanın qarşılıqlı əlaqəsi onların yaxınlığıdır, çünki onlar obyektin istənilən xarakteristikasını aşağı salırlar. Bununla belə, hiperbolada azalma affikslərdən, həmçinin azalmanı göstərən rəqəmlərdən istifadə edilməklə də əldə edilir.

Hiperbola vəziyyətində, emosiyaların açıq şəkildə ifadəsi var. Meyozun quruluşu daha mürəkkəb və zərifdir. Diqqət dinləyicilərin qiymətləndirmələrin hədsiz təvazökarlığını başa düşmək və deyilənlərlə əslində mövcud olanlar arasındakı uyğunsuzluğu nəzərə almaq bacarığına yönəldilir. Litotlarda inkarlardan istifadə etməklə aşağı ifadəyə nail olunur - o qədər də pis deyil [11, s. 109].

Hiperbola digər üslub vasitələri ilə əlaqələnir, məsələn, epitet, hiperbolik epitet təşkil edir. Epitet bir xüsusiyyəti, təsvir olunan hadisənin keyfiyyətini vurğulamağa əsaslanan, bu hadisəni fərdi qavrayış nöqtəyi-nəzərindən bu hadisəni xarakterizə edən atributiv söz və ifadələr şəklində rəsmiləşdirilən ifadəli vasitədir [7, s. 137]. Hiperbolik epitet semantik quruluşda hiperbolaya xas olan gücləndirici mənanın tərifinin olması ilə xarakterizə olunur. Üç semadan ibarət mürəkkəb struktura malikdir: 1) obyektin atributunu göstərən konseptual uyğunluq seması; 2) gücləndirici məna seması, atributun intensivliyini təsvir edir; 3) emosionallıq və ya subyektiv qiymətləndirmə seması. Hiperbolik epitetə misal olaraq “qiymətli balina”, “ölümcül qiymətlər” ifadələrini göstərmək olar.

Qolub müqayisə (bənzətmə) iki obyektin və ya vəziyyətin obrazlı müqayisəsinə əsaslanan üslub vasitəsidir. Hiperbola ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, müqayisə edilən obyektlərin xüsusiyyətlərinin intensivləşməsinə əsaslanan hiperbolik müqayisə yaranır [9, s. 144]. Metafora (metafora) - gizli müqayisə, adın oxşarlığa əsaslanaraq köçürülməsi. Metaforanın strukturunda üç komponent var: obyekt (tenor) və ya müqayisə olunan şey, subyekt (nəqliyyat vasitəsi), müqayisə olunan şey və müqayisənin əsas götürüldüyü atribut (zəmin). etdi [4, s. 64].

Hiperbol və metaforanın birləşməsi hiperbolik metafora yaradır. İnsanların düşdüyü vəziyyətlərin teatrallığını və komediyasını çatdırmaq üçün tez-tez doğma ingiliscə danışanlar tərəfindən istifadə olunur. Məsələn, "Mən gedib onu xilas edəcəyəm, Kütləvi Biri." – söhbət hamilə arvadına "kütləvi" hiperbolik metaforadan istifadə edən ərin ünvanından gedir; "O, həmişə Xanım Mükəmməl idi, elə deyilmi?" – hiperbolik metaforanın köməyi ilə ideal xüsusiyyətlər qadına aid edilir, lakin bu halda bu tənqiddir [6, s. 45].

Hiperbola ilə aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan ironiya istehza məqsədi ilə sözün hərfi mənasında əks mənada işlətməsindən ibarət olan trop kimi müəyyən edilir. Bu gün onun istifadəsi təkcə bədii mətnlərlə məhdudlaşmır.

Təqdim edilmiş məqalədə hiperbolanın təsvirinin nəzəri əsasları, yəni hiperbolanın tərifinə müxtəlif yanaşmalar, onun digər üslub vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, habelə hiperbolanın idrak aspekti nəzərdən keçirilmişdir. "Hiperbola" anlayışının çoxşaxəli tədqiqi belə nəticəyə gəlmişdir ki, dilçilikdə ifadəliliyi artırmaq üçün açıq və məqsədyönlü mübaliğənin stilistik fiquru kimi başa düşülür. Əsərdə hiperbolanın müxtəlif təsnifatları, eləcə də hiperbolizasiya vasitələri dərinlənə araşdırılır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində olan mənbələr:

1. Babayev A.Q. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. - Bakı: Gənclik nəşriyyatı, - 2015. - 52-53 s.
2. Bəkirzadə N.S. İngilis siyasi diskursunda üslubi vasitələr: / magistr dissertasiyası / - Bakı, 2021. - 73 s.
3. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. - Bakı: Nurlan, -2008. - 28-29s.

Rus dilində olan mənbələr:

4. Арнольд, И. В. Стилистика. Современный английский язык: учеб. для вузов. – М.: Флинта, 2006. – 384 с.
5. Борисенко, Ю. И. О лингвистическом статусе гиперболы и механизме ее образования. Гуманитарные и социальные науки. – 2010 – №5 – С. 111 – 115.

6. Власова, Е. В. Гиперболическая метафора в речи англичан (на материале романа К. Кэлли "Past Secrets"). Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2015. - №7. – С. 44-47.
7. Гальперин, И. Р. Очерки по стилистике английского языка: учеб. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958 г. – 462 с.
8. Гальперин, И. Р. Стилистика английского языка: учеб. Пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 334 с.
9. Голуб, И. Б. Стилистика русского языка: учеб. Пособие. – М.: Айрис-пресс, 2010. – 448 с.
10. Десяева, Н. Д. Стилистика современного русского языка. – М.: Академия, 2008. – 272 с.
11. Дорогова, Т. А. Взаимодействие гиперболы, мейозиса и литоты. Вестник Московского гос. ун-та. – 2011. – №6. – С. 106 – 110.
12. Кормилов, С. И. Литературная энциклопедия терминов и понятий: учебное пособие. – М.: Интелвак, 2001. – 799 с.
13. Поликарпова, Е. В. Гипербола в современном немецком языке (лексикологический аспект): автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М.: Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1990. - 16 с.
14. Скребнев, Ю. М. Очерк теории стилистики: учеб. пособ. – Горький, 1975. – 233 с.
15. Соколова, Г. Г. Составляющие коннотативного значения фразеологических единиц / Лингвистические проблемы перевода. – М.: Изд-во Моск. гос. пед. ин-та, 1981. – С. 54-61.
16. Тихомиров, С. А. Гипербола в градуальном аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. Наук– Москва, 2006. – 21 с.
17. Хазагеров Т. Г. Общая риторика: курс лекций; словарь риторических приемов – Ростов н/Д, 1999. – 218 с.

İngilis dilində olan mənbələr:

18. Galperin I.R. Stylistics. - Moscow: Higher School Publishing House, - 1977. -136-137 p.
19. Hajiyeva A.K. English Stylistics. - Baku: Elm ve tehsil, - 2015. - 170 p.

Summary

Mustafayeva Narmin Kamil

Hyperbole and its characteristic features as a stylistic device

Hyperbole is one of the most important and widely used stylistic figures. Its use is often encountered in journalism, literary texts, including fairy tales, as well as in oral speech.

Although the study of hyperbole began with Aristotle, in the last decade, the interest of linguists in its study has increased significantly. This can be explained by the high expressiveness, descriptive nature, textual uniqueness, and originality of hyperbole. In addition, not only linguists, but also philosophers and psychologists study this phenomenon, as a person's use of this technique in speech reflects their evaluation of various situations and their attitude towards the object of expression in a meaningful way.

Due to its highly emotional and expressive nature, hyperbole is an indispensable attribute of literary texts. However, despite this fact, the usage scenarios of hyperbole are still not deeply studied. Research conducted to date has explored the meaning and function of hyperbole in journalism, satire, and comedy. The relevance of this work lies in the fact that this stylistic device will be studied in English literary texts.

Key words: *stylistic device, hyperbole, exaggeration, emotionality, expressiveness*

Резюме

Мустафаева Нармин Камиль

Гипербола и её характерные особенности как стилистического приёма.

Гипербола - одна из наиболее важных и широко используемых стилистических фигур. Ее применение часто встречается в журналистике, литературных текстах, включая сказки, а также в устной речи.

Хотя изучение гиперболы началось с Аристотеля, в последнее десятилетие интерес лингвистов к ее изучению значительно увеличился. Это можно объяснить высокой выразительностью, описательным характером, текстуальной уникальностью и оригинальностью гиперболы. Кроме того, этот феномен изучают не только лингвисты, но и философы и психологи, поскольку использование этой техники в речи отражает оценку различных ситуаций и отношение человека к объекту выражения в значимом контексте.

Из-за своей высокой эмоциональности и выразительности гипербола является неотъемлемым атрибутом литературных текстов. Тем не менее, несмотря на этот факт, сценарии использования гиперболы до сих пор не глубоко изучены. Проведенные исследования на сегодняшний день затрагивали смысл и функцию гиперболы в журналистике, сатире и комедии. Актуальность данной работы заключается в том, что это стилистическое средство будет изучено в английских литературных текстах.

Ключевые слова: *стилистический приём, гипербола, преувеличение, эмоциональность, выразительность.*

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim İzaura Şirinova Füzuli*

NURİYEVA AYSEL YUSİF QIZI

Praktik xarici dillər kafedrası, müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429

Orcid id: 0000-0001-8762-6652

aysel.n@mail.ru

MÜASİR DİL MÜHİTİNDƏ DİNİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRDƏN İSTİFADƏ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİ NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: dil mühiti, dini ifadə, leksik vahid, mentalitet, dini məzmun, ünsiyyət

Key words: language environment, religious expression, lexical unit, mentality, religious content, communication

Ключевые слова: языковая среда, религиозное выражение, лексическая единица, менталитет, религиозное содержание, общение

Din insan şüurunda dünyanın ontoloji modelidir. Dil isə elə bir vasitədir ki, insan şüurunda əks olunan istənilən dünya modelini onun vasitəsilə ifadə etmək mümkündür.

Din bütün xalqların dillərinə təsir edir. Dinin dilə təsiri ümumi şəkildə tədqiq olunsa da, bu zaman konkret dillər üzərində aparılan tədqiqatlar, alınma sözlərin milli mədəniyyətlərə təsiri, leksikologiyanın genişlənməsi, məna daralmaları, o cümlədən dilin dinə təsiri, onların semantik dəyişiklikləri, tərcümə problemləri, ayrı-ayrı sözlərin semantik diapazonunun daralması və genişlənməsi o qədər də nəzərə alınmamışdır.

Din xalqların folkloru, mifologiyası və ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Məsələn, türk dillərinə yaxından nəzər salsaq, görürük ki, türk dillərinin tarixi köklərə malik olduğu Şərqi Avropada alışılmış ifadələr və klişə stereotiplər insanların ortaq xüsusiyyətidir. Dini sözlər də ərəb dilindən türk dillərinə tərcümə edilmədən inteqrasiya etmişdir. Buna görə də ərəb dilinin Avropa dillərinə inteqrasiyasını, xüsusən də türklər arasında yayılmasını araşdırmaq türk dillərində fonetik və semantik qatlardakı dəyişiklikləri izah etməyə kömək edə bilər [2, 2009]. Qırğız, özbək, qazax, türkmən və uyğur dillərində çox işlənən ərəb sözlərinin araşdırılması qırğız-türk dillərinin mənşəyini və mədəniyyətini aydınlaşdırır [1, 2017].

Bununla belə, mədəniyyəti formalaşdıran din olsa da, o milli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq fərqli şəkildə tanınır.

Məsələn, İslam dinini araşdıran bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu dinin yayıldığı cəmiyyətlərində mədəni fərqlərin olmasına baxmayaraq, gündəlik danışqda dini ifadələr müsəlmanlar arasında geniş yayılmışdır.

Ən son müasir linqvistik tədqiqatlarda “dil və mədəniyyət”, “dil və şüur”, “dil və cəmiyyət”, “dil və yaradıcılıq”, “nitq və idrak” istiqamətləri kimi dil və din arasındakı əlaqə də ən aktual və ən az öyrənilmiş fənlərarası istiqamətlərdən biridir. Bu problemlər əvvəllər xarici dilçiliyə aid olan və ekstralingvistik xarakter daşıyan problemlər kimi qəbul edilsələr də, antroposentrik dil paradiqması çərçivəsində dilçilərin tədqiqatının aktual obyektidir. Əgər əvvəlcə dil və din mədəni dilçiliyin inkişaf istiqamətlərindən biri hesab olunurdusa [7], indi bu məsələ yeni sahənin – teolinqvistikanın tədqiqat obyektidir. Dil və din özünəməxsus məzmunu və həmin məzmunu çatdırmaq üçün özünəməxsus üsula malik iki unikal işarə sistemidir. Bütün bunlara baxmayaraq, din və dil arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Onlar arasındakı əlaqə bütün sahələrdə özünü göstərir.

M. Eliade qeyd edirdi ki, insanın dünyəvi varlığı heç vaxt saf formada mövcud olmamışdır. Desakralizasiyanın dərəcəsindən asılı olmayaraq, insan dini davranışdan tamamilə imtina edə bilmir. İnsan davranışında və şüurunda dini dəyərlərin izləri qalır [11, 1]. R.Caillois yazırdı: “Bu iki müqəddəs və profan dünya yalnız bir-birinin vasitəsilə müəyyən edilir” [6: 33]. Ümumiyyətlə, mədəniyyətdə müqəddəs və profanın qarşılıqlı əlaqəsi problemi kifayət qədər öyrənilmir, bununla belə, bu müqəddəs və profan konseptlərə müxtəlif aspektlərdə fəlsəfə, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və dinşünaslıqda böyük maraq olsa da, əksər araşdırmalarda onlar bir-birindən ayrı götürülür.

Müqəddəs sözü ilahi və dini sözlərinin sinonim kimi, həm də daha geniş mənada işlənir. Müqəddəslik çoxölçülü, sistemli və vahid bir fenomendir.

“Dini” leksik elementi din ismindən – “iman, mənəvi inanc, etiraf, ilahi ibadət və ya əsas ruhani inanclar”dan törəmişdir [4: 90]. Din təbiətin fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlılığına olan inanca əsaslanan dünyəvi qavrayışdır.

Türk dilli lüğətlərdə də din anlayışına eyni şəkildə tərif verilir: “Din: 1) Allaha və ya hər hansı fəvqəltəbii güclərə inanca, müəyyən adət və mərasimlərin icrasına əsaslanan müqəddəs prinsiplər və dəyərlər məcmusudur; 2) insanın öz iradə və istəklərinə uyğun olaraq qavradığı, yer üzündə Tanrının nümayəndələri olan peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara çatdırılan ilahi prinsiplər və əbədi həyatı təmin edən inanc” [13, 328].

M. Doğanın redaktoru olduğu izahlı lüğətdə din ilk növbədə İslamı ifadə edir: 1) Allah tərəfindən qoyulmuş və peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara ötürülən və bu dünya və yeraltı dünyalardakı davranış prinsiplərini müəyyən edən sistem; 2) Allaha təvəkkül və ibadət edərək gedilməli olan yol; 3) inanclar sistemi; 4) dini qaydalar toplusu; 5) dini hisslər və inanclar [12, 315].

Bu məqalədə dini vahidlər dedikdə, bilavasitə İslam və Xristian dinləri ilə əlaqədar olan və müəyyən dərəcədə digər dinlərlə bərabər insan cəmiyyətinə də təsir göstərən dil vasitələri və leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Dini terminlər aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: 1) dini pərəstişdə sitayiş obyektii varlıqlar (Tanrı, mələklər, şeytan); 2) dini diskursun iştirakçıları olan real varlıqlar (dini personajlar, dini qurumların işçiləri); 3) dini dəyərlər (iman, ruh, ehkamlar); 4) dini pərəstişə aid olan əşyaların, tikililərin və mətnlərin məcmusu.

İlk vaxtlar dini mətnlərin birbaşa alıcıları Allahın sözlərini qavramaq istəyən dindarlar olsalar da, E.V.Bobyrevanın dediyi kimi, “Dini diskursun əhatə dairəsi “kilsədəki birliyi”in sərt çərçivəsi ilə məhdudlaşmır və, hətta, bu zaman istənilən bir inancın prinsip və əsaslarını tam bölüşən insanların ünsiyyəti də həmişə mütləq olmur” [3: 32]. Yəni, dini diskursun əhatəsi cəmiyyətin geri qalan hissəsindən təcrid olunmur, bu da dini mənə daşıyan müəyyən terminlərin digər funksional üslublar sferasına keçməsinə gətirib çıxarır.

Dünyəviləşmə termini elmdə kifayət qədər tez-tez istifadə edilsə də, hələ də müəyyən qeyri-müəyyənliyə malikdir və müxtəlif yollarla şərh edilə bilər. İ.M.Petrovanın qeyd etdiyi kimi, “dinlərin köməyiylə dünyanı şərh qüvvələrindən qorumağı ənənəvi yolları müasir insanların çoxu üçün öz müqəddəsliyini itirmişdir. Halbuki dünyəviləşmək demək Tanrı ideyasını və ya dini rədd etmək deyildir, əksinə, bu söz dinə, adət-ənənələrə, ayinlərə müsbət münasibət bəsləmək olaraq və hətta dini termin kimi də vurğulana bilər. Lakin bu mahiyyət etibarilə insan varlığının iki sahəyə bölünməsinə göstərir: bir-biri ilə kəsişməyən dünyəvi və dini sfera” [8: 143]. İnsan varlığının bu iki sferası linqvist nöqtəyi-nəzərindən daha çox kəsişmə nöqtəsinə malik ola bilər. Xüsusilə, sekulyarlaşma müəyyən dil səviyyələrində baş verə bilər və onlardan bəziləri fransız dilindən tərcümə edilmiş “Avropa mədəniyyətində müqəddəs yazı: İncil lüğəti” adlı lüğətdə qeyd edilmişdir. Bu cür ifadələrə bibliya mənşəli ifadə və atalar sözləri, ədəbi əsərlərin adları, sənət əsərləri (heykəllər, mozaikalar, ikonalar, vitrajlar), musiqi, kino və əsər adları daxildir. “Bu lüğət kitab, muzey və disklərdə Bibliya irsinin qorunması üçün bələdçidir” [9, 9].

Müasir dil mühitində istifadə edilən söz və ifadələrə öz dini statusundan kənar işlədilən sözləri də daxil etmək olar. Buraya xüsusi isimlər (adlar) daxildir ki, onların da müxtəlif növlərini sadalaya və onlara misallar deyə bilərik. Məsələn, antroponimlər (buraya Məhəmməd peyğəmbərin, imamlarımızın, mələklərin, müqəddəslərin adları – Əhməd, Abdulla, Yusif, Yunis, Cəbrayıl, Mikayıl, Əli, Yəhya, İbrahim, Ömər, Əbu bəkr, Cənnət, Məryəm, Həvva və s. daxildir), erqonimlər (“Adəm və Həvva” oteli (Antalya, Türkiyə), “Cənnət” Mədəniyyət Mərkəzi (İstanbul, Türkiyə), toponimlər (dağ adları: Allahuəkbər Dağları – Türkiyənin Şərq bölgəsindəki Sarıqamış və Qars vilayətlərinin şimalında dağ silsiləsi, Məscid dağı – Türkiyənin Ərzurum bölgəsində dağ, rayon adları: Cəbrayıl,

Xaçmaz (rəvayətə görə, “xaç almaz” deməkdir), dərə adları: Cəhənnəmdərə (Sədərək rayonu), hrematonimlər (kitab adları: “East of Eden” (“Şərqi Cənnət”) Con Staynbek, “İblis” H. Cavid, “Hell” (“Cəhənnəm”) R. O. Batler, “Hell house” (“Cəhənnəm evi”) R. Mateson və s., film və seriallar (Hell in the Pacific (Sakit okeandakı cəhənnəm), Lucifer (İblis) və s.

Metaforalar dinlə bağlı olmayan ikinci dərəcəli leksik vahidlərdir. Metafora və simvolların koqnitiv və semantik səviyyələri arasında mənə oxşarlıqları mövcuddur. Beləliklə, forma və mənə arasında köçürmə hadisəsi mücərrəd səviyyədə irəliləyir ki, bununla da iki əşya arasında olan xüsusi oxşarlıqlar forma və mənə arasındakı mücərrəd analogiyalarla ifadə olunur. Misal olaraq bu cümləyə baxaq: “Rwanda can be a paradise again, but it will take the love of the entire world to heal my homeland” (“Ruanda yenidən cənnətə çevrilə bilər, ancaq ana yurdumun dirçəlməsi üçün bütün dünyanın sevgisinə ehtiyacımız vardır”) İ. İlibaqıza [14].

Frazeoloji vahidlər “xalqın mədəniyyəti və mentaliteti haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir, onlar xalqın mif və adət-ənənələrini, mərasim və rituallarını, vərdislərini, əxlaq və davranışını özündə əks etdirirlər [7, 43]. Bu cür vahidlərə dini komponentə sahib olan frazeoloji vahidlər daha çox uyğun gəlir. Dini komponentli bu frazeoloji vahidlər özləri də iki qrupa ayrılırlar. Birinci qrupuna aid olan frazeoloji vahidlər elə vahidlərdir ki, dini tekstdə ilkin mənalarında işlənsələr də, gündəlik nitqdə onlar metaforalaşır, yeni mənə və mənə çalarları qazanırlar. Məsələn, İngilis dilində işlənən “the end of the world” (“*dünyanın sonu*”) ifadəsi gündəlik nitqdə işlədilən zaman bədbəxt hadisəni, çıxılmaz vəziyyəti və s. bildirir. İkinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər birinci qrupa daxil olanlardan fərqli olaraq müqəddəs kitablardan götürülmürlər, onlar müəyyən dini hadisələr haqqında olan fikirlər əsasında formalaşırlar. Məsələn, savaba batmaq – “dini qanunlara uyğun gələn, əksəriyyət tərəfindən məqbul qəbul edilən bir şey etmək”; halal yemek — “yalnız haqqımız olan şeyləri yemək”.

Frazeoloji vahidlər didaktik məzmunu olmayan, yan-yana işlənən söz və ifadələr, o cümlədən, bütöv cümlələr şəklində istifadə edilən bir qrup sözlərdir. Ancaq monomial quruluşa malik, qısa həcmli və obrazlı sabit ifadələr olan atalar sözləri də frazeoloji vahidlərə bənzəyən və yan-yana işlənən söz və ifadələrdir. Frazeoloji vahidlər və atalar sözlərində də dini söz və ifadələrdən geniş istifadə edilir. Azərbaycan və ingilis dillərindəki iki misalə baxaq: İldə, ayda bir namaz, onu da şeytan qoymaz; Even God cannot make two mountains without a valley in between (*Tanrı belə iki dağı ikisinin arasında dərə olmadan yaratmamışdır*) və s. Hər iki misalda dini sözlər işlənmişdir. Lakin Azərbaycan dilindəki nümunədə namaz və şeytan sözləri öz dini məzmunundan uzaqlaşaraq dünyəviləşsə də (bu sözlər adıgedən misalda xeyri və şəri simvolizə edirlər), ingilis dilindən gətirilən nümunədə tanrı sözü öz dini məzmununu qoruyub saxlamışdır.

Etiket formaları söhbətə daha çox nəzakət və incəlik əlavə etmək üçün istifadə olunurlar. V. A. Maslova qeyd edir ki, “nitq etiketi rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət mühitində ünsiyyət əsnasında sosial və psixoloji rollara və şəxsi münasibətlərə uyğun olaraq işlədilən ictimai və mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş nitq davranış qaydalarıdır” [7, 47]. Onlardan adətən müəyyən vəziyyətlərdə, məsələn, salamlaşma, vidalaşma, minnətdarlıq, başqalarına müvəffəqiyyət arzulayarkən və s. istifadə edilir.

Nitq etiketi ifadələrinin çoxu dini aksioloji (aksiologiya insani dəyərləri öyrənən elmdir) dəyər olaraq təsvir edən dini məzmunu sahibdirlər. Məsələn, Allah xoşbəxt etsin, God bless you (*Tanrı sən hifz etsin*). Elə etiket ifadələri də vardır ki, bəzən tərcümədə dini tərkiblərini tamamilə itirərək bütünlüklə dini məzmunlarından kənar işlənir və yalnız adət və ənənələri təsvir edirlər: Əlhəmdülillah – nə yaxşı ki, halal olsun – afərin və s.

Tapmacalar hadisə və əşyaların elə qısa alleqorik təsvirləridir ki, onlar dərk və təxmin edilməyə ehtiyac duyurlar [5: 231]. G. İ. Xalimonenko tapmacaların müasir elmdəki rolunu müəyyən edərək yazırdı: “Aristotel tapmacanın yaxşı qurulmuş metafora olduğunu qeyd edirdi. Bəzi tapmacalar adsız əşyaların xüsusiyyətlərinin obrazlı təsvirinə əsaslanırlar da, bəzən sadə suallarırlar və çox vaxt yumor xarakteri daşıyırlar” [10, 455]. Tapmacalar misralar şəklində və adətən iki və ya dörd sətirdən ibarət olurlar. Lakin daha uzun və qısa tapmacalar da vardır. İngilis dilindən gətirilmiş belə bir nümunəyə baxaq: How does Moses make his coffee? Answer: Hebrews it (*Musa qəhvəsini necə içir? Cavab: Dəmləyərək*). Bu tapmacada adıgedən Musa peyğəmbərdir. Lakin, sözsüz, bu ad öz dini məzmunundan uzaqlaşaraq dünyəviləşir və dünya ilə bağlı bir fikri özündə əks etdirir. Bu tapmacanın cavabının isə “Hebrews it” olması da əbəs yerə deyildir. Hebrew sözü ingilis dilindən tərcümədə “ivrit” deməkdir. Eyni şəkildə, bu sözü he və brew olmaqla 2 hissəyə ayırısaq və brew sözünün sonuna “-s” (ingilis dilində 3-cü şəxsin təkini düzəldən şəkilçi) şəkilçisini əlavə etsək, bu zaman həmin cümlə *o dəmləyir* mənasını verir. “It” isə ingilis dilində o üçüncü şəxsin təkini bildirən əvəzlik olduğu üçün tapmacanın cavabı *o, onu dəmləyir* olur. Bu zaman birinci o əvəzliyi ilə Musa peyğəmbərə, ikinci o əvəzliyi isə qəhvə sözünə istinad edilir. Daha ekvivalent tərcümə olması üçün bu tapmacanın cavabını *dəmləyərək* şəklində də vermək olar.

Yanıltmaclar tələffüzü çətin olan səslər və səs birləşmələrindən ibarət qafiyəli mətnin qəsdən mürəkkəb tələffüzünə əsaslanan gülməli deyimlərdir. Yanıltmaclar alliterasiya və qafiyəyə əsaslandıqları üçün çox vaxt bu cür deyimlər oxşar tələffüzlü sözlərdən ibarət olur. Yanıltmaclarda da dini söz və ifadələrdən istifadə halı geniş yayılmışdır. İngilis dilindəki bu misala baxaq: God made man, man made money, money made man mad (*Tanrı insanı, insan pulu yaratdı, pul isə insanın aqlını əlindən aldı*). Bu yanıltmacda God (*Tanrı*) sözünün öz həqiqi mənasında işləndiyini müşahidə edirik.

Beləliklə, dil mühitində dünyəvi məqsəd və mahiyyət daşıyan dini komponent insan həyatında dinin rolunu bir daha vurğulayır. Dini lüğət öz təbii istifadə dairəsindən uzaqlaşaraq ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid tapmacalar, məcazlar, deyimlər, frazeoloji vahidlər, terminlər, məsəllər və atalar sözlərinin tərkibində yenidən canlanır. Dini lüğətin bu cür istifadəsi, xüsusən də, onun etnosun şüurundakı dərin köklərini göstərir və dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini bir daha vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dadabaev T., & Komatsu, H. (Eds.). (2017). Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and politics during the Soviet Era. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-52236-8>;
2. Fierman W. (2009). Identity, symbolism, and the politics of language in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 61 (7), 1207-1228;
3. Бобырева Е.В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, языковые характеристики. Монография. – Волгоград «Перемена», 2007. (Bobireva E.V. Religiozniy diskurs: tsennosti, zhanri, yazikovkiye harakteristiki. Monografiya. – Volgograd “Peremena”, 2007);
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 4. Р-V. Москва, Русский язык, 1978. (Dal V. Tolkoviy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka. Tom 4. P-V. Moskva, Russkiy yazyk, 1978);
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – Київ: Вид-во “Довіра”, 2006. (Jayvoronok V. Znaki ukrainskoy etnokulturi. – Kyiv: Vid-vo “Dovira”, 2006);
6. Каюа Р. Людина та сакральне. Пер. з фр. – Київ: «Ваклер», 2003. (Caillois R. Ludina i sakralne. Per. z fr. – Kyiv: “Vakler”, 2003);
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. (Maslova V.A. Lingvokulturologiya. Ucheb. posobiye dlya stud. vish. uceb. zavebediy. – 2- ye izd., stereotip. – M.: Izdalelskiy tsentr “Akademiya”, 2004);
8. Петрова І.М. Секуляризаційні процеси в сучасній Україні / Філософія та соціологія релігії/ Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі України, 24, 2011. – С. 143-148. (Petrova I.M. Sekulyarizatsiyni protsessi v suchasniy Ukrayini/ Filosofiya ta sotsiologiya religiy i/ Naukoviy visnik Volhnskogo natsionalnogo universitetu imeni Lesi Ukrainki, 24, 2011. – S. 143-148);
9. Святе Письмо в європейській культурі. Біблійний словник. – К.: Дух і Літера, 2004. (Svyate Pysmo v yevropeyskiy kulturi. Bibliyny slovnyk. – K.: Duh i Litera, 2004);

10. Халимоненко Г. И. Загадки // История турецької літератури – К.: “Редакція журналу “Дім, сад, город”, 2009. – С. 455-460 (Khalimonenko G.I. Zagadki // İstoriya turetskoyi literaturi. – K.: Redaktsiya jurnalı “Dim, sad, gorod”, 2009. – S. 455-460);
11. Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Изд-во МГУ, 1994 (Eliade M. Svyashchennoye i mirskoye. – M.: Izd-vo MGU, 1994);
12. Doğan M. Büyük Türkçe Sözlük. – İstanbul: Pınar Yayınları, 2005. – 1424 s.;
13. (TBTS) Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü. Sosyal Bilimler / [yayın sorumluları: Dr. M. Çetin Gülovalı, A.Odabaş]. – Ankara: TÜBA, 2011. – 1333 s.;
14.
https://www.brainyquote.com/quotes/immaculee_ilibagiza_574210?src=t_paradise

Xülasə

Dil və din mədəniyyətin bir-biri ilə yaxın əlaqədə olan və bir-birinə təsir edən iki komponentidir.

Məqalədə din ilə dil arasındakı qarşılıqlı əlaqə, əsasən də, dinin, dini dəyər və inancların dil üzərindəki təsiri mövzularına toxunulur. Bununla yanaşı, dini missioner, qurum və ideologiyaların bu təsirdə necə böyük əhəmiyyət danışdığından da bəhs edilir. Xüsusilə də, dini söz, ifadə və deyimlərin müasir dil mühitindəki istifadəsi yaxından araşdırılır.

Dini məzmunun çatdırılması üçün həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik mənə kodlarından istifadə edilə bilər. Buraya təbii dillər, poeziya, rituallar və s. daxildir.

Dil mühitində istifadə edilən söz və ifadələr insan həyatında dinin rolunun necə böyük olduğunu bir daha göstərir. Dinə aid söz ehtiyatı dini istifadəsindən uzaqlaşaraq insan həyatının müxtəlif sahələrinə aid frazeoloji vahidlər, məcazlar, terminlər, məsəllər və atalar sözlərinin, deyimlər, tapmacaların tərkibində yenidən həyat tapır. İnsanlar tərəfindən dini lüğətdən bu cür istifadə edilməsi din və dil arasında olan qırılmaz əlaqəni, dinin insan şüuruna olan dərin təsirini bir daha qabarıq nəzərə çarpdırır.

USE OF RELIGIOUS WORDS AND EXPRESSIONS IN THE MODERN LANGUAGE ENVIRONMENT (BASED ON THE EXAMPLES OF AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES)

Summary

Language and religion are two components of culture that are closely related and influence each other.

The article deals with the interaction between religion and language, mainly the influence of religion, religious values and beliefs on language. It also mentions

how religious missionaries, institutions and ideologies play a great role in this effect. In particular, the use of religious words, expressions and sayings in the modern language environment is closely studied.

Both linguistic and non-linguistic codes of meaning can be used to convey religious content. This includes natural languages, poetry, rituals, etc.

The words and phrases used in the language environment show once again how great the role of religion is in human life. Vocabulary related to religion moves away from its religious use and finds life again in phraseological units, metaphors, terms, sayings and proverbs, idioms, riddles related to various areas of human life. This kind of use of religious vocabulary by people highlights the inextricable connection between religion and language, and the deep influence of religion on human consciousness.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ (НА ПРИМЕРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Резюме

Язык и религия — две компоненты культуры, тесно связанные и влияющие друг на друга.

В статье рассматривается взаимодействие религии и языка, преимущественно влияние религии, религиозных ценностей и верований на язык. В нем также упоминается, какую большую роль в этом играют религиозные миссионеры, институты и идеологии. В частности, пристально изучается употребление религиозных слов, выражений и поговорок в современной языковой среде.

Для передачи религиозного содержания могут использоваться как лингвистические, так и неязыковые смысловые коды. Сюда входят естественные языки, поэзия, ритуалы и т. д.

Слова и словосочетания, используемые в языковой среде, еще раз показывают, насколько велика роль религии в жизни человека. Лексика, связанная с религией, отходит от своего религиозного употребления и вновь обретает жизнь во фразеологизмах, метафорах, терминах, поговорках и пословицах, идиомах, загадках, связанных с различными областями человеческой жизни. Такое использование людьми религиозной лексики подчеркивает неразрывную связь религии и языка, а также глубокое влияние религии на человеческое сознание.

Rəyçi: dos. Məhərrəmovə Suqurə İbrahim qızı

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SALATIN ALI QIZI ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı

GÜLXANI PƏNAHIN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

80-ci illərin ədəbi prosesində artıq güclərini sınamış gənc yazarlarımız 90-cı illərin hərəkətinin, istiqlal mübarizəsinin önündə yer alırdılar. Bu dövrdə Gülxani Pənah imzası Azərbaycanda müstəqil və demokratik mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafına töhfə verən nüfuzlu imzalar sırasında olub. Dövrünün ən nüfuzlu qəzet və jurnallarında dərc olunan məqalələri, şeir və hekayələri müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin, ədəbi tənqidi rəyin diqqətini cəlb etmişdir. Onun bütün əsərləri zəngin müşahidələr silsiləsi üzərində qurulduğundan o, həyatın canlı şəkillərini məharətlə yaradır. Əsərlərindəki canlılıq, müasirlik ruhu, oxucunu düşündürən həyat problemləri onun yaradıcılığının mövzu və mövzudur.

Açar sözlər: Gülxani Pənah, milli demokratik hərəkət, istiqlal dövrü, poeziya.

Literary-critical meetings of Gulkhani Panah

Summary

Our young writers, who were already trying their hand at the literary process of the 80s, appeared in the forefront of the movement of the 90s, the struggle for independence. During this period, Gulkhani Panah's signature was among the influential signatures that served the development of the independent and democratic press and literature of Azerbaijan. His articles, poems and stories published in the most influential newspapers and magazines of that time attract the attention of prominent representatives of our contemporary literature and literary-critical opinion. Since all his works are based on a rich circle of observation, he skillfully creates vivid life plates. Vitality, the spirit of modernity in his works, the life problems that make the reader think are the theme and theme of his creativity.

Key words: Gulkhani Panah, national-democratic movement, independence period, poetry.

Литературно-критические взгляды Гульхани Панаха

Резюме

Наши молодые писатели, уже пробовавшие свои силы в литературном процессе 80-х годов, оказались в авангарде движения 90-х годов, борьбы за независимость. В этот период подпись Гульхани Панаха была среди влиятельных подписей, послуживших развитию независимой и демократической прессы и литературы Азербайджана. Его статьи, стихи и рассказы, опубликованные в самых влиятельных газетах и журналах того времени, привлекают внимание видных представителей нашей современной литературы и литературно-критического мнения. Поскольку все его работы основаны на богатом круге наблюдений, он умело создает яркие жизненные картины. Живучесть, дух современности в его произведениях, жизненные проблемы, заставляющие читателя задуматься, являются темой и темой его творчества.

Ключевые слова: Гульхани Панах, национально-демократическое движение, период независимости, поэзия.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XX əsrin son onilliyindən üzü bəri yeni ədəbi mühit formalaşır. Çox çətin, ağır, gərgin ictimai-siyasi hadisələrin burulğanında ədəbi mühit böyük ədəbi ənənlərimizə uyğun olaraq milli-mənəvi müstəvidə köklənərək qarşıya mükəmməl bədii əsərlər qoydu. Ən mühüm ictimai-siyasi mahiyyət kəsb edən müstəqillik uğrunda mübarizəmiz ədəbiyyatımızın aparıcı mövzularından oldu. Sovet imperiyasının ideyalarına qarşı bu və ya digər şəkildə öz əsərlərində etiraz səsinə ucaldan, 50-ci illərin sonundan üzübəri yetişən demokratik fikirli sənətkarlarımız müstəqillik uğrunda mübariz ideyaları müdafiə edən, bədii əsərləri ilə xalqın ruhuna yaxın oldular. 60-70-ci illərin ictimai-siyasi şəraitinin yetişdirdiyi şairlər, yazıçılar, dramaturqlar, ədəbiyyatşünaslar sırasına istedadlı gənclər gəlməyə başladı. 80-ci illərin ədəbi prosesində artıq qələmini sınamaqda olan gənc yazarlarımız 90-cı illər hərəkətinin, müstəqillik uğrunda mübarizənin ön sıralarında görünürdü. Bu dövrdə müstəqil və demokratik Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının inkişafına xidmət edən nüfuzlu imzalar arasında Gülxani Pənahın da imzası görünürdü. O dövrün ən nüfuzlu qəzet və jurnallarında çap etdirdiyi məqalələri, şeirləri, hekayələri çağdaş ədəbiyyatımızın, ədəbi-tənqidi fikrimizin görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb edir. Müstəqillik dövrü epoxasının geniş siyasi-ideoloji mənzərəsini əks etdirən, onun bədii yaradıcılığı ilə bağlı müəllimi olmuş B.Vahabzadə, B.Nəbiyev, N.Şəmsizadə, F.Qoca, E.Əlibəyzadə, N.Həsənzadə, Ə.Cahangir, V.Yusifli, Q.Paşayev, İ.Fəhmi, S.Əhmədli, Ə.Əlioğlu kimi tanınmış şəxsiyyətlər dəyərli fikirlər söyləmiş, yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr və monoqrafiyalar yazılmışdır. “Gülxani Pənahın bədii nəsr”, “Gülxani Pənahın

poeziyasına ümumi baxış” kimi fundamental monoqrafiyalar, məqalələr dərc edilmişdir.

İstedadlı qələm sahibi, ədəbiyyatşünas alim Gülxani Pənah bədii yaradıcılığa gənc yaşlarından gəlib. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən rayon qəzetində kiçik publisit yazıları ilə yanaşı şeirləri də dərc olunurdu. Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan, bütün əsərlərində demək olar ki, xalqının milli-mənəvi yüksəlişini, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə yollarında göstərdiyi şücaəti, çəkdiyi əzabları əks etdirməyə çalışıb. Onun bütün əsərləri zəngin müşahidəçilik dairəsinə əsaslandığından canlı həyat lövhələrini ustalıqla yaradır. Əsərlərindəki həyatilik, müasirlik ruhu, oxucunu düşündürən həyat problemləri yaradıcılığının mövzu və qayəsini təşkil edir.

Gülxani Pənahın “Göydən ulduzları gözlə dərərdik”, “Kəndimiz”, “Yurd yangısı”, “Oğuz şəhidləri, itkinləri”, “Bizim sərhədcilər”, “Günah”, «Dədə Şəmşir harayı», “Qarabağ dərdi”, “Killer”, “Bura Vətəndir”, “Ümidinə qəm çilənənlər”, “Tanrının unuduğu Xocalılar”, “Kəndim mənim-Anayurdum mənim”. “Bu Vətən dünyanın şah əsəridir”, “Torpaq sənin, Vətən sənin...”, “Sərkərdə bizimdir, qəhrəman bizim” kimi otuzdan çox bədii kitabların müəllifidir.

Humanizm, nəciblik, müasir Azərbaycanın həyatı, yaradıcı əmək, xəyanətə qarşı barışmazlıq, əsrin ən böyük bəlasını yaşayan Azərbaycanın başına gətirilən müsibətlər, əldən gedən torpaqlar uğrunda gedən döyüşlər, işğal olunan yurdlar, Ermənistana dəstək verən qüvvələrin xalqımıza qarşı yeritdiyi çirkin siyasət... bu və ya digər formada aparılan torpaq siyasəti onun əsərlərinin başlıca mövzusunə çevrilmişdir.

Gülxani Pənah milli-demokratik hərəkət başladığı vaxtdan bu günə qədər yaradıcılığında türkçülük, azərbaycançılıq əsasdır. Onun türkçülük, turançılıq duyğuları bütün türk dünyasını iqtisadi, siyasi, mədəni birliyə səsləyir. Azərbaycançılıq, türkçülük ideyaları ilə zəngin yaradıcılığı vətənpərvərlik missiyasını yerinə yetirir. Vətənpərvərlik missiyasının içində azərbaycançılığı, milli müstəqilliyi, ərazi bütövlüyümüzü, kökünə, soyuna bağlılığı, vətəndaşlıq hissini verir. Azərbaycan xalqı yüz illərdir ədəbiyyatımızda türkçülüğü, turançılığı, azərbaycançılığı tərənnüm edən M.Hadisini, Ə.Cavadını, M.Ə.Rəsulzadəsini, Sabirini, Süleymanını, Vurğununu, X.R.Ulutürkünü, Zəlimxanını yaxşı tanıyır. Bu siyahını uzatmaq olar. Bu mənada XIX əsr ziyalılarını da fəxrlə xatırlada bilərik, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov... hər biri bu və ya digər formada öz fəaliyyətində bu böyük məfkurələrə sadıq qalıb. Bu ədəbi ənənə bu gün də yetişən şair və yazıçılarımızın əsərlərində daha mütəşəkkil xarakter alıb. Elə bir siyasi-ideoloji köklərinə görə Azərbaycana, torpağa, vətənə bağlı olan əsər olmaz ki, orda türkçülük, azərbaycançılıq məfkurəsindən yan keçə bilsin. Dediymiz kimi vətənpərvərlik məfkurəsi onları özündə birləşdirib. S.Vurğun “Azərbaycan”, Xəlil Rza “Məndən başlanır Vətən”, “Gəlir böyük Azərbaycan”, “Azərbaycanın səsi” kimi

əsərlərində zamanından asılı olmayaq tək bir idealın - azərbaycançılığın, vətənpərvərliyin iddiasında görünür.

Gülxani Pənahın yaradıcılığın əsas hissəsini ictimai-siyasi poeziya təşkil edir. Ədəbi-tənqidi görüşləri, publisistikası, ədəbiyyatşünaslıq baxışları müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızda ədəbi, elmi hadisədir, milli-bəşəri ideyalarla köklənmiş poeziyasında dövlətçiliyimiz, xalqın taleyi məsələsi, işğal altında olan torpaqların taleyi üçün böyük, olduqca böyük narahatlıq əsasdır. Arxası möhkəm erməni faşistlərinin qarşısına öz humanizmi, vətənpərvərliyi ilə çıxan, bu yolda böyük addımlar atan, ədalətin haqq səsinin dünya xalqlarına çatmçasına nail olub Ermənistanın işğalçı sifatini dünyaya tanıdan Azərbaycan xalqı, onun dövləti bu taleyüklü məslənin tezliklə həll olunması naminə bütün gücünü sərf etməlidir. Budur Gülxani Pənahın yaradıcılığının demək olar ideyasının ANA XƏTTİ.

Unutmayaq ki, hər bir ədəbiyyat adamı zamanın yazıçısıdır. Onun mövcud olduğu dövrdə həyatda, tarixdə. dünyada nə baş verirsə, onun yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. N.Gəncəvi bütün yaradıcılığında ədalətli hökmdar, humanizm, beynəlmiləlik məsələsini qoyub.

Dünya xalqlarının dinc şəraitdə yaşaması üçün bu üç böyük amilin nəyə qədər olduğunu artıq dərk etməyən yoxdur.

Milliliklə bəşəriyyətin vəhdət təşkil etdiyi yaradıcılığında dünyanın geosiyasi arenasında baş verən hadisələr – bəşəriyyəti düşündürən, narahat edən vacib məsələlər milli ayrı-seçkilik qoyulmadan bədii həllini tapır. O, bütün dünyaya bəşəri gözlə baxır.

Xalqının taleyi, yaşadığı dünyanın bütün əyər-əskikləri ilə birlikdə qəbində hakim olan vətən, torpaq sevgisi, yurd həsrəti, yurd yangısı, vətən, millət, dövlət üçün yanan ürəyi, vətənpərvərlik duyğusu üstündə də köklənən humanizm onun poeziyasının, ümumən yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Gülxani Pənahın lirikasında vətənə, yurda, torpağa bağlılıq əsasdır. Dağlarının, düzlərinin, könlünə fərəh gətirən gözəlliklərinin tərənnümçüsüdür. İlhamını eldən, torpaqdan, xalqdan alan, Azərbaycanını günü-gündən çiçəklənən, gözəlləşən qoynunda nə kimi yeniliklər olursa, o da onun tərənnüm etdiyi ürəkaçan məsələlərdir.

Ana dilinin bütün incəliklərinə dərinlən bələd olan Gülxani Pənahın əsərlərindəki həyatı lövhələr, canlı xarakterlər, təbiilik... yaradıcılığının, fərdi bədii üslubunun səciyyəvi keyfiyyətləridir.

Gülxani Pənah təbiət motivli şeirlərində təbiəti canlı varlıq kimi, insan kimi təsvir və tərənnüm edir. Məsələn, dağlar, dünya mövzusunda şeirlərində onları insaniləşdirir. Onlara insan kimi müraciət edir, onlarla dərdləşir, həmsöhbətləşir, bu predmetləri mənalandırır. Sinəsinə çalın-çarpaz dağlar çəkildiyini, onların da insan kimi əzab çəkdiyini, dağ-insan-dünya yaxınlıqlarını bir araya gətirib dəruni hisslərini vermək üçün bədii priyom kimi istifadə imkanlarının genişliyini sanki ortaya qoyur.

Gülxani Pənah təbiətin gözəlliklərini tərənnüm edərkən orda təkcə bu gözəlliklərdən doğan təəssüratını vermir, bu gözəlliklərin hissini, duyğusuna təsirini ifadə etmir, onda yaradan xoş ovqatı vermir, eyni zamanda dediyimiz kimi o təbii gözəlliklərin bədii mənzərəsini çizdiyi səhnələrdə içində dolub daşan vətən sevgisini verir:

Yol boyu görünür yaşıll meşələr,
Dağların döşündə şütüyür maşın.
Sənə bu yolların gözəlləyindən
Deyirəm bir qədər mən də danışım. (3.s.18)

Gülxani Pənahın poeziyasında gələcəyə, sabaha böyük ümidlər var. Onun həyat eşqiylə çırpınan ürəyi bu poeziyanın ruhundadır. Ümumiyyətlə gərginliklər, başımız çəkən müsibətlərlə yanaşı XX sərin sonunda tarixdə baş vermiş böyük inqilabi hadisələri, xüsusilə Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi, qazandığımız tarixi uğurlar var. Bu yolda verdiyimiz qurban, itkinlər var. Gülxani Pənah bu reallıqları öz gözləri ilə görüb. XX sərin 80-ci illərinin sonundan Azərbaycanda gedən ictimai siyasi hadisələr, dünyada baş verən proseslərin Azərbaycan həyatında da təsiri, sovet imperiyasının dağılması, xalqların öz müqəddaratını özü həll etməsi yolunda atılan ilk addımlardan biri də Azərbaycanın milli azadlıq uğrunda mübarizəyə qatılması, bu yolda çəkilən əzablar onun əzmini qıra bilmir. Gözəl gələcəyinə inandığı bu Vətənin övladı kimi hər bir vətən övladına səbrli olmağı tövsiyə edir. “Zaman bizi ələyində ələyir” şeirindən aşağıdakı misralar bu cəhətdən xarakterikdir:

Zaman bizi ələyində ələyir,
Yaxşı günlər qabaqdadır, darıxma.
Pis gününü yaxşı günlə bələyir,
Ömrü azdır pis günləriin darıxma. (5.s.121)

Gülxani Pənah yaşadığı bir ömrün hesabatını elə ömürlə aparır. Bir ömür arzu, ümid kimi qalmış, həyat keçməmiş “qanad açıb uça bilməmiş...”, könlündə “bəsləyib başa vurduğu”, söyləmədiyi neçə-neçə nəğmələrinin, ümidlərinin, arzularının hesabatını aparır. Ömürlə üz-üzə oturub apardığı hesabatında nələr var, nələr yaşayıb, nələr istəyib, arzulayıb, amma həyata keçməyib, elə arzu, ümid olaraq qalıb - bu gün də həsrətində olduğu o gözəllikləri istəyir, illərin əlindən aldığı, həyat keçirmədiyini, ona verəcəyini vermədiyini, həyatın ona olan “borcu” “qaytar” – deyir. Dünyaya gələn insanın bu dünyada xoşbəxt bir ömür sürməsi, bütün arzularına cata biləcək bir ömür yaşaması – BU ONUN HAQQI olduğu, bu haqqını onun əlindən almış olanı “məhşər ayağına” çəkir. Artıq elə bir zaman çəkir ki, ömrün qış çağıdır, hələ o arzuları reallaşmayıb, ona verilən bu ömür məqamında... nələr var; ömrü sona yetməkdə olan, uşaqlığı, gəncliyi, cavanlığı artıq arxada qalmış insanın həyatında çatmadığı...

Neçə oxunmamış mahnılarım var,
Hələ zümzüməsi qulağımdadır,
Yanar ürəyimə rahatlıq verən,
Sərinlik qalıbdı, bulağımdadır...

Gümüşü sənəyim çiyinimsiz qalıb,
Doyunca bulaqdan su daşmadım,
Qaldırıb qoluma, alıb çiynimə,
Mən onun gücünə heç alışmadım... (6.s.93)

Bütün dünya xalqlarına azadlıq, sərbəstlik, demokratiya, istiqlaliyyət arzusuyla zəngin poeziyasında Gülxani Pənah siyasi lirikanın ən gözəl nümunələrini də yaratmış olur. İnsan mənəviyyəti, türkdilli xalqların ortaq sərvəti olan ana dili, onun saflığı uğrunda mübarizə, xarici müdaxilələrin yaratdığı gərginliklər fonunda yaratdığı əsərlər bunu deməyə əsas verir ki, Gülxani Pənah dilinin təəssübkeşidir, dünya xalqlarını dinc və yanaşı yaşamasını ürəkdən istəyəndir, müharibəyə nifrəti var, dilinin saflığı, qorunması yolunda mübarizdir, türkdür, azərbaycanlıdır, vətənpərvərdir, azadlıqsevərdir...

Ədəbiyyat

1. Aygün Sultanlı. Gülxani Pənahın poetikası. Bakı. Bakı, 2019, SkyE, səh 355.
2. Gülxani Pənah-50. (məqalələr toplusu). Bakı. Uniprint, 2008, 360 səh.
3. Gülxani Pənah. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, SkyG, 2019. 501 səh..
4. Gülxani Pənah. Seçilmiş əsərlər.II cild. Bakı, SkyG, 2017.
5. Gülxani Pənah. Seçilmiş əsərlər. III cild. Bakı, SkyG, 2017.499 səh.
6. Gülxani Pənah. Seçilmiş əsərlər. IV cild. Bakı, SkyG, 2017. 501 səh.
7. Gülxani Pənah. Seçilmiş əsərlər. V cild. Bakı, SkyG, 2017. 501 səh.
8. Gülxani Pənah. Ədəbiyyatdan əbədiyyətə. Bakı. SkyE.2019.436.s.
9. Qadın-Ana-Sənət dünyası. (Layihənin rəhbəri, tərtibçi, ön sözün müəllifi: Gülxani Pənah Antologiya. I kitab. Bakı, 2018, SkyE, səh. 700 səh.

Rəyçi: prof. Nadir Məmmədli

YEGANƏ HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.
Gəncə Dövlət
Universiteti
yeganesabirhuseynli@gmail.com

DƏRİN AXTARIŞDA OLAN, NARAHAAT DÜŞÜNCƏLƏR ŞAİRİ

Xülasə:

Təmsil olunduğu ədəbi nəsillə eyni vaxtda ədəbiyyata gələn Bəxtiyar Vahabzadə dövrün ictimai-tarixi, siyasi-ideoloji şəraitin ab-havasında yetişmiş, istedad və bədii təfəkkür tipi etibarilə bənzərsiz və orijinal şair kimi az bir zaman içərisində geniş oxucu kütlələrinin və ədəbi ictimaiyyətin maraq və diqqətini cəlb etmişdir. Əlbəttə, o dövrün gənc şairlərindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ciddi dönüş və nəzərə çarpan keyfiyyət göstəricilərinin birdən-birə baş verdiyini iddia etmək doğru olmazdı. Məlum həqiqətdir ki, ümumən hər bir yetkin poeziya faktı və hadisəsi zaman-zaman, fasilə bilməyən təcrübə və sənət imtahanlarından çıxaraq müəyyən səviyyəyə gəlib çatır. Ancaq bunu da danmaq olmaz ki, istedad şərtləri, şair fəxrindən irəli gələn bir sıra xüsusiyyətlər Bəxtiyar Vahabzadənin elə ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq dərhal nəzərə çarpır, ədəbiyyata tamamilə yeni poetik ruha və nəfəsə malik olan bir şairin gəlişindən xəbər verirdi. Bu mənada şairin ümumi yaradıcılığı haqqında deyilən mülahizələr həqiqəti əks etdirir. Görkəmli yazıçı və tənqidçi M. Hüseyn belə bir məziyyətlərin sayəsində geniş oxucu kütləsinin dərin rəğbətini və sevgisini qazanması ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərdə böyük bir həqiqət səsləndirərək yazırdı ki, əgər Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı haqqında bir mülahizə söyləmək lazım gəlsə, bir həqiqəti etiraf etməyə bilmərik: o, bizim şəirimizdə artıq görkəmli yer tutmuş istedadlı bir sənətkar kimi tanınmaqda və sevilməkdədir.

Açar sözlər: Yaradıcılıq, şair, insan, cəmiyyət, şəxsiyyət, ədəbiyyat

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının ilk mərhələsində apardığı uğurlu axtarışlar öz aktuallığı, mövzu, məzmun baxımından fərqlilik və özünəməxsusluq qazanan poetik irsi daha əlvan, əlvan olduğu qədər də rəngarəng çalarlar qazanmış, onun sənətkar şöhrətinin miqyasını daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Narahat duyğu və həyəcanlarla zəngin olan şairin poeziyası özünəməxsus keyfiyyət göstəriciləri ilə seçilirdi. 1940-cı illərdə ilk qələm təcrübələrini nəşr etdirən Bəxtiyar Vahabzadə daha çox lirik şair kimi poetik axtarışlara başlayır. Lirik ricətin, təfərrüatların xarakteri və səciyyəsi get-gedə əvəzlənən və zənginləşən istiqamətlərə yön alır. Bu keyfiyyət şairin poetik istedadının yeni bir faktoru kimi özünü büruzə verir. Sonralar Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının bu keyfiyyətinə münasibət bildirən tanınmış rus şairi

Yeqor İsayev yazırdı: “Bəxtiyar öz lirikasında lirik olduğu qədər də filosofdur. Onun şeirləri predmetlidir, konkretdir. Şeir nəinki oxunur və səslənir, həm də gözlə görünür. Burada təsvirdən əsər-əlamət yoxdur. Şeirlərin hamısında şairin sinirləri hiss olunur, sözlə ünsiyyəti dərk edilir. Bəxtiyar dərin axtarışda olan və narahat düşüncələr şairidir” [7, 5].

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xas olan mühüm əlamət göstəricilərinə diqqət yönəldilən qənaətlərdə belə bir cəhət önə çəkilir ki: “Bəxtiyar Vahabzadənin vətəndaşlıq lirikasının ideya-mündəricəsi, etik, əxlaqi, siyasi və fəlsəfi düşüncələr aləmi zəngin və çoxcəhətlidir” [3, 14].

Əlbəttə, bu fikirlərdə müəyyən həqiqətin ifadə olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, bir məqamı da dəqiqləşdirmədən yan keçmək olmaz; əslində şairin yaradıcılığında “...siyasi və fəlsəfi düşüncələr...” deyəndə birinci tərəfin ehtiva etdiyi məna sıqlətinə bir qədər diqqət yetirmək lazım idi. Belə ki, Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında siyasi düşüncələrdən daha artıq ictimai düşüncə və məfkurə istiqaməti özünü büruzə verir. Siyasi düşüncə həm də şairin zəngin çalarlar qazanmış lirikasının miqyas və hədudlarını kifayət qədər əks etdirmək gücündə deyil, daha dəqiq ifadə edilsə, siyasilik bir anlayış kimi ictimailikdən daha kiçik məna tutumuna malikdir. Şairin poema janrına gəlişi və bu keçidi labüd edən məqamlar üzərində dayanarkən lirik şeir sahəsində onun vaxtilə qazanmış olduğu səriştə və eksperimentlərdən də yan keçmək olmaz. Şübhəsiz ki, Bəxtiyar Vahabzadənin ümumi yaradıcılığı üçün elə müştərək xüsusiyyətlər var ki, onu şairin poeziyasında sistemli şəkildə izləmək və müşahidə etmək mümkündür. Bəzən belə bir keyfiyyət və əlamətlərin təzahürü onun kəskin və aktuallığı ilə seçilən publisistikasında da özünü bariz şəkildə nümayiş etdirir. Çox zaman publisistika təsiri bağışlayan mövzu və problemlər şairin ayrı-ayrı ədəbi növlərdə və janrlarda yazılan əsərləri üçün əsas münasibət predmeti kimi də müəyyənləşə bilər. Şübhəsiz ki, bu, yüksək sənətkarlıq və fəlsəfi ümumiləşdirmələr sayəsində gerçəkləşir. Bu mənada şairin epik və yaxud dramatik növə maraq və münasibəti heç də lirik növdən uzaqlaşması kimi başa düşülməməlidir. Daha dəqiq deyilsə, bəzən ədəbi növ və janrlar özü şairin yaradıcılığında belə daxili tələbatı doğurur. Bu cəhət şairin yaradıcılığına həsr olunan tədqiqatlarda döənə-döənə vurğulanır: “Həyata fəal münasibətin, öz xalqının tarixinə olan böyük marağın, zəmanəsində baş verən hadisələrə qarşı sənətkar məsuliyyətinin nəticəsidir ki, Bəxtiyar Vahabzadəyə bəzən şeir çərçivəsi dar gəlib və o, müəyyən məqamlarda dramaturgiyaya müraciət edib. Onu poeziyada düşündürən, narahat edən bəzən öləri toxunduğu hissləri pyeslərində dərinləşdirib, inkişaf etdirib” [5, 5].

Bəxtiyar Vahabzadənin epik yaradıcılığa ötən əsrin 40-cı illərindən başladığını və müxtəlif mərhələlərdə poemalar yazdığını nəzərə almalı olsaq, tədqiqata cəlb olunan əsərlərin mövzu və problematikasının əhatəliliyi və

genişliyi aydın olar. Şairin yaradıcılığının ilk illərində təzahür edən epik poeziya onu çox tezliklə poema janrına gətirib çıxarır. 40-cı illərdən başlayaraq yazdığı otuzdan çox poeması, Azərbaycan poema janrının inkişafında Şairin yerini və mövqeyini aydın göstərir. Bəxtiyar Vahabzadə, “Dostluq” (1944), “Aylı gecələr” (1947), “Toxucu qız” (1949), “İftixar”, “Əbədi heykəl” (1951), “Sadə adamlar” (1954), “İztirabın sonu” (1956), “Şəbi-hicran” (1958), “Gülüstən” (1959), “Etiraf” (1961), “Ağlar-güləyən” (1962), “Hər baharın öz qaranquşu” (1963), “Yollar-oğullar” (1963), “Həyat-ölüm” (1965), “Uçun nəğmələrim” (1966), “Qəm içində sevinc” (1966), “Vaxt, sürət, fikir” (1966), “416” (1967), “Təzadlar” (1967), “Qiyamət” (1970), “Vətən mənəm, mən vətənəm” (1972), “Leninlə söhbət” (1974), “Muğam” (1974), “Atılmışlar” (1978), “Amerika gözəli” (1983), “Mərziyə” (1984), “Bağışlayın, səhv olub” (1985), “Ləyaqət” (1986), “İki qorxu” (1988), “Şəhidlər” (1990), “İstiqlal” (1999) poemaları ilə Azərbaycan poema janrını zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. Demək lazımdır ki, poemaların sayına görə Bəxtiyar Vahabzadə S. Vurğun, M. Müşfiq, R. Rza, S. Rüstəm, M. Rahim, M. Dilbazi, O. Sarıvəlli ənənəsini davam etdirmişdir. Lakin məsələ heç də Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarının sayında deyil, Azərbaycan poema yaradıcılığında tutduğu mövqedədir. Belə ki, Bəxtiyar Vahabzadə poemaları Azərbaycan poemasına yeni mövzu, süjet, ideya və struktur gətirmiş olur. Bu poemalarda ənənəvi meyllərlə yanaşı, yeni düşüncə və poetik stereotiplər də formalaşdırılır.

Bəxtiyar Vahabzadə ilk poemasını İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına az qalan bir ərəfədə qələmə almış, müharibənin, qanlı-qadalı hərbin insan mənəviyyatına vurduğu sağalmaz yaraları və zərbələri inandırıcı bədii lövhə və detallarla canlandırmağa nail olmuşdur. Az keçmir ki, onun epik yaradıcılığında bu mövzu istiqaməti və problematika daha möhtəşəm və miqyaslı xarakter almağa başlayır. Əmək və istehsalat prosesində insani xarakter və münasibətlər, azadlıq və istiqlal uğrunda aparılan mücadilələr, bu amal uğrunda çarpışan fədailər, fədakar surət və obrazlar Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarının aparıcı və prioritet ideya-mündəricəsi kimi müəyyənləşir. Şairin sonuncu poemasının (“İstiqlal”) müstəqillik illərinə təsadüf etməsi onun yarım əsrdən çox yol gəldiyini aydın şəkildə göstərir.

Şairin poema sahəsində yaradıcılıq axtarışlarının miqyası tədricən geniş vüsət alaraq həm lirik şeir, həm də epik, dramatik, elmi-nəzəri və publisistik əsərlərlə daha da zənginlik və əlvanlıq qazanır. Belə bir yaradıcılıq məziyyəti şairin ilk qələm təcrübəsinin məhsulu olan lirik şeirlərində, daha sonralar lirik şeirin bütün rəngarəng çalarlarının üslubi təmayüllərini özündə ehtiva edən zəngin lirikasında da qabarıq nümayiş etdirən əlamətdar göstərici kimi nəzərə çarpır. Şübhəsiz ki, Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasına xas olan bu səciyyəvi cəhətlər, zəngin və vüsətli çalar qazanan keyfiyyətlər, insanı dərinlən sarsıdan, düşündürən və narahat edən, onun hissi-emosional dünyasına güclü təsir göstərən həyəcanlı məqamlar və təfərrüatlar öz başlanğıcını əvvəlcə lirik “mən”in saf sevgi və

məhəbbət duyğularından götürür. Bu fərdi-subyektiv hissiyyat və yaşantılar az keçmir ki, insanı, bütövlükdə insanlığı və bəşəriyyəti düşündürən, narahat edən ən ümdə hadisələri, xarakter etibarilə ən mürəkkəb situasiyaları çevrələyərək yeni səciyyəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlər kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cəhət həm də şairin ənənəyə yaradıcı münasibətinin mühüm bir tərəfini doğru təyin edir. Ədəbiyyatşünas Ş. Salmanov ənənə və novatorluğu öz yaradıcılıq axtarışlarında üzvü vəhdət halında əlaqələndirməyin əhəmiyyətindən bəhs edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir ki: “Yenilik heç vaxt birdən-birə, asanlıq və razılıqla qarşılanmadığı kimi, köhnələn ədəbi üsullar və şəkillərin, metod və ifadə vasitələrinin də təzəyə öz yerlərini mübarizəsiz tərk etməsi qeyri-mümkündür. O biri tərəfdən bu da aydındır ki, incəsənətdə yenilik müəyyən keçici, zahiri, hətta ifrat meyillərdən də azad olmur; ümumiyyətlə, bütün və hər cür axtarışlar novatorluğa aparıb çıxarmır” [4, 123].

Bu mülahizələr daha çox keçən yüzilliyin 20-30-cu illərinin yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edilərək irəli sürülməsinə baxmayaraq, müəyyən obyektiv həqiqəti əks etdirir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ənənənin bir kompleks halında—formaməzmun, yaradıcılıq metodu, həyatı inikas üsulları baxımından oynaya biləcəyi mühüm vəzifələr, stimulyerici təsir və intibahlar artıq elmi-nəzəri fikirdə birmənalı şəkildə öz təsdiqini tapmaqdadır. Yüksək vətəndaşlıq qayəsi, dünyanın və bəşəriyyətin bu günü və gələcək taleyi üçün nigarancılıq hissləri Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında olduğu kimi, poema yaradıcılığının da milli sərhədləri aşan mahiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır. Bu doğru qənaətdir ki, “Bəxtiyar Vahabzadənin narahatlığı – milli-ictimai məsuliyyətin təzahürüdür və buna fərdi-psixoloji əlamət kimi baxanlar tamamilə yanılırlar...” [1, 9].

Bununla yanaşı, Bəxtiyar Vahabzadənin fərdi sənətkar xarakterinə və mənəvi dünyasına məxsus bir cəhət—özünüittiham və mühakimə, öz-özünə hesabat vermə cəhdi emosional duyğularla zəngin olan lirikasında özündən narazılıqla vəhdət halında yaradıcılığının bu təmayül və istiqamətinin ən səciyyəvi cəhətlərini, əsas qayə və məqsədini bir poetik bəyannamə kimi dolğun ifadə edir. “Hissim dərin, sözüm solğun, Qəlbim geniş, sinəm dar. Məndən əvvəl doğulubdur, Sinəmdəki duyğular”- deyə şair özünə qarşı tələbkar münasibət bəsləyir, “səhv atılan addımları” anlamağa çalışır, “vicdan güzgüsü”ndə özünə baxıb danlayır. “Özümdən narazıyam” adlı şeirdən götürülən nümunələrdən də göründüyü kimi, narahatlıq və narazılıq Bəxtiyar Vahabzadənin sənətkar fərdiyyətinin bütün səciyyəvi cəhətlərini; hadisə və situasiyaya fəal vətəndaş mövqeyindən yanaşmasını, ictimai məfkurəyə və estetik ideala sədaqətini açıq-aşkar üzə çıxaran məram olaraq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hətta belə bir yaradıcılıq məziyyəti və poetik məramnamə şairin bütün sahələrdəki axtarışlarına da sirayət etdiyini təsdiqləyən istənilən sayda faktlar gətirmək olar.

Dünyanın təzadları, bir-birini təkzib edən ictimai-siyasi hadisələr, real gerçəkliklər də Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasını, elə o cümlədən epik yaradıcılığını, dramatik kolliziyalarla, qarşıdurma və ziddiyyətlərlə yadda qalan dramaturgiyasını, vətəndaşlıq

qayə və yangısı ilə qələmə alınan publisistik düşüncələrini ciddi narahat edən mövzu və problemlərə çevrilməsi heç də təsadüfi deyil. Dünyada baş verən dəyişiklikləri iti fəhmlə və intuisiya ilə qavramaq cəhdi onun lirik qəhrəmanına xas olan başlıca əlamətlərdəndir. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan cəmiyyətində qəliblənmiş standartları, ətalət və gözləmə mövqeyini şair həssaslıqla duyur və ona qarşı çıxaraq xalqı dəyişən dövrün və zamanın sınaqlarından dözümlü və mətanətlə, ağılı və milli düşüncənin köməyi ilə çıxmağa çağırırdı. XX yüzillikdə baş verən ziddiyyətli və təzadlı ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslər, ən əsası qanlı-qadalı hərbi və savaqlar, inqilabi çevrilişlər epik yaradıcılıq üçün geniş üfqlər açır, dövrün, zamanın xarakterik cəhətlərini, bu prosesdə insan psixologiyasında və daxili-mənəvi yaşantılarında yaranan bir çox mühüm cəhətləri təsvirə gətirmək əsas bədii məqsəd və niyyətə çevrilir. Ədəbiyyatşünas X. Əlimirzəyev belə bir nəzəri qənaətə gəlir ki: “Burada yazıçı təsvirin miqyasını istədiyi qədər böyütmək, hadisələri və insanların həyatını daha dərinə, daha ətraflı əks etdirmək, əsərdə qoyulmuş problemləri, ideyanı bütün təfəsilatı ilə açmaq, müxtəlif dövrləri, nəsilləri əhatə edən silsilə obrazlar yaratmaq, onları kamil tip, xarakterlər səviyyəsinə qaldırmaq, fərdi və ictimai cəhətdən ümumiləşdirmək, mürəkkəb, çoxşaxəli kompozisiya-süjet xətti qurmaq, nəhayət, poetik sözün gözəlliyindən hərtərəfli istifadə etmək imkanına malikdir” [2, 303].

Digər ədəbi növ və janrlar kimi, poema janrının yaradıcılıq imkanları və inkişaf səviyyəsini şərtləndirən başlıca amillər sırasında iyirminci yüzilliyin poetik axtarışlarında konflikt və xarakter əsas və vacib komponentlər kimi nəzərə çarpır. Bu yöndən yanaşılarda bəhs olunan dövrün aparıcı meyil və tendensiyaları ilə poema janrının yaradıcılıq imkanları arasında üst-üstə düşən səciyyəvi nüansları yaxından izləmək mümkündür. Azərbaycan ədəbiyyatında XX yüzillik boyu poema janrının qazanmış olduğu mühüm yaradıcılıq təcrübəsini və başlıca sənətkarlıq məsələlərinə ayrıca tədqiqat əsəri həsr edən Rafiq Yusifov zəngin ədəbi fakt və nümunələrdən çıxış edərək belə bir fikiri vurğulayaraq qeyd edir: “Poema elə universal janrdır ki, başqa ədəbi növlərə məxsus ən yaxşı keyfiyyətləri, sənətkarlıq komponentlərini özünükləşdirə bilir. Həm lirik, həm epik, həm də publisistik ünsürlərin vəhdətdə qaynağı və sintezi bu janrın geniş imkanlarını təmin edən ən ümdə cəhətlərdəndir” [6, 78].

Burada öz ifadəsini tapan yaradıcılıq məziyyətlərini eynilə Bəxtiyar Vahabzadənin epik sahədəki axtarışlarına da şamil etmək olar. O, lirik, dramatik və publisistik əsərlərində olduğu kimi, epik nümunələrində də sərt həyat həqiqətlərini, ictimai-məfkurəvi mahiyyəti ilə seçilən mətləbləri özünəməxsus kəskinliklə, gərgin dramatizmlə epik təhkiyənin münasibət müstəvisinə çıxarmağa üstünlük verir. Belə bir yaradıcılıq xüsusiyyəti şairin bütün epik irsinə sirayət edən mühüm yaradıcılıq məziyyətləri kimi üzə çıxır. Şair özü yaradıcılıq məsələləri ilə bağlı sorğu-dialog xarakterli yazılarda şeirdə və xüsusən epik yaradıcılıq sahəsindəki axtarışlarına münasibəti bu mənada ayrı-ayrı tədqiqatlardakı təsnifat və bölgülərdəki müddəalardan obyektivliyi ilə seçilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin epik yaradıcılığını ehtiva edən ictimai-sosial, mənəvi-əxlaqi problemləri xronoloji ardıcılıqla təhlil etmək müəyyən yanlışlıqlara da gətirib çıxara bilər. Ancaq bir həqiqət var ki, şairin epik yaradıcılığında ilk nümunələr həm də daha sonrakı mərhələlərin mövzu və ideya istiqamətinin müəyyənliyinə də əlverişli stimula yaradır. Bunu heç bir vəchlə danmaq olmaz, daha dəqiq ifadə edilsə, şairin sonrakı yaradıcılıq mərhələlərinin mövzu istiqaməti də buradan qaynaqlanır, daha sonralar özünün bir sıra ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 80 s.
2. Əlimirzəyev X. Epik növ. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 431s.
3. Əliyeva İ. Şair haqqında düşüncələr. Bəxtiyar Vahabzadə. Bibliqrafik göstərici. Tərtibçi: İ.S.Əliyeva. Bakı: Maarif, 1997, 199 s.
4. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər). Bakı: Elm, 1980, 123 s.
5. Səfiyeva F. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 144 səh.
6. Yusifov R. (Əliyev). Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər (XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri). Bakı: Elm, 1998, 300 s.
7. Исаев Е. Прикосновение словом (Предисловия) // Вагабзаде Б. Мы на одном корабле. Избранное. Баку: Язычы, 1983, 5...с

A poet of restless thoughts in deep search

Summary

Though lyrics determines the essence and main direction of creative work of BakhtiyarVahabzada, from the first periods of his poetic researches he tried his pen in epic poem. Soon was presented his first poem concerning the reality, public relations of period and time he lived in. Surely, experience and professionalism, BakhtiyarVahabzada gained in his lyrics, played an important role in writing epic poems and mastering its creative secrets.

Since the first periods, themes the poet applied to and variety and wide spectrum of public issues trying to reflect realities of life were differentiated and divided into various directions. In this period of creative work the objective was to achieve description of much wider and broad scale events moving out of a narrow and limited frame of problems and themes a poet was interested in. It is important to note one more feature that in first epic poems of a poet, you can see repeated subject matters and it demonstrates that creative search of a poet not reached to a proper

level yet at first times. Active interest in realities of modern life in poems of Bakhtiyar Vahabzade, ambitious attitude to realities of life, realities of time, exciting moments, attracts attention as a main creativity essential being formed time to time in a proper level

Keywords: Creative activity, poet, human, community, identity, literature

Поэт беспокойных мыслей, находящийся в глубоком поиске

Резюме

Несмотря на то, что основную суть и направление творчества Бахтияра Вахабзаде определяет лирика, он, с первых же этапов своих поэтических изысканий проявляет инициативу испытать себя в жанре эпического стихотворения. Вскоре появляется его первая поэма, повествующая о реалиях времени, эпохи, в котором он живет, человеческих отношениях. Естественно, в приходе Бахтияра Вахабзаде к эпическому стихотворению и освоении секретов его создания активно участвует опыт и профессионализм, приобретенный им в лирических произведениях. С первого же этапа дифференцируется разнообразие и широкий спектр выбранных поэтом тем, и общественные сюжеты, в которых он старался отобразить реальную жизнь, выделяются отдельные направления. На данном творческом этапе основной целью становится выход за узкие и ограниченные рамки тем и проблем, заботящих и волнующих поэта, и достижение описания и отображения более широких и масштабных событий. Также необходимо отметить, что наличие порою в первых образцах эпического содержания повторяющихся тем или деталей наглядно показывает, что творческие поиски поэта еще не достигли достаточно совершенного уровня. Это более ярко проявлялось в эпических образцах, повествующих о семейно-бытовых и человеческих отношениях. В поэмах Бахтияра Вахабзаде внимание привлекает активный интерес к реалиям современной жизни, активная реакция на волнующие и вызывающие тревогу действительности, обстоятельства эпохи, как главное творческое преимущество, направленное на постепенное формирование совершенного уровня.

Ключевые слова: Творчество, поэт, человек, общество, личность, литература

Rəyçi: Professor Bədirxan Əhmədov

HÜSEYNOVA PƏRİXANIM SOLTAN QIZI

Azərbaycan, Bakı

*ADPU-nun Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası
kafedrasının dosenti*

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR POEZİYASI (Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası əsasında)

XÜLASƏ

Açar sözlər: poeziya, şeir, lirika, mövzu, şair

Məqalədə bildirilir ki, hələ 50-70- illərdə bünövrəsi qoyulan bu məktəbin üzvlərinin sayı gələcəkdə daha da artacaqdır. Bəxtiyar Vahabzadənin müasir lirikasına belə bir baxış ifadə olunur. Bütün bu son onilliklərdə olduğu kimi yeni şeirlərində də Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasının əsas, daxili təməyyülünə (lirikası bu poeziyada mühüm istiqamət və janr olması xüsusiyyətinə) sədaqətini qoruyub saxladığı söylənilir. Eyni zamanda bu şeirlərin lirik başlanğıcı şairin poeziyasında yeni, mühüm kefiyyətlər mənimsədiyini, milli müstəqillik ideyasının onun lirikasında daha zəngin, həyatı boyalarla ifadəsini tapdığı əsaslandırılır. Müəllif şairin şeirlərində yalnız öz «mən»-ini deyil, həm də xarakterini əks etdiyini qeyd edir. «Özümdən narazıyam» şeirini buna nümunə gətirir:

Mən haqq-hesab istəyirəm
Gecələr gündüzümdən.
Narahatam, narazıyam –
Ömrüm boyu özümdən.
Bizim sənət dünyasının
Qırıq telli sazıyam,
Bircə ondan razıyam ki,
Özümdən narazıyam.

Bu kiçik şeir parçasında şair öz xarakterinin inikasını yaratmış, ömrü boyu narahat olduğunu önəmə gətirmişdir. Mehdi Hüseyn haqlı olaraq onun haqqında yazdığı məqalələrin birini «Narahat şair» adlandırmışdır.

Tədqiqatçı Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasının zamanla, əsrin siyasi-ictimai və ümumdünya hadisələri ilə üzvü əlaqədə inkişaf etdiyini göstərir və vurğulayır ki, bu həmişə belə olmuşdur, indi də belədir. Məhz buna görə də biz onun poeziyasında, o cümlədən xüsusi lirikasında bütöv bir dövrün lirikasını görürük və bu mənada biz onun lirikasının müxtəlif mərhələlərindən söz açə bilərik. Məsələn, onun lirikasının 50-60-cı illər, 70-80-cı illər və milli müstəqillik (90-cı illər) mərhələlərini təyin etmək mümkündür. Ələbətə, Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında bu mərhələnin bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndiyini düşünmək düz olmazdı. B.Vahabzadənin

lirikası bütün təşəkkül mərhələlərində öz fərdi-poetik ruhu və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Daha sonra tədqiqatçı onun lirikasının dözümlü xüsusiyyətlərinin inkişafından, dərinləşməsindən, ideya-fəlsəfi və poetik mündərcəsinin zənginləşməsindən, yeni müasir keyfiyyətlər mənimsəməsindən bəhs edir. Bu cəhətdən şairin son illər, XX əsrin sonlarına təsadüf edən lirikasını şairin poeziya məktəbinin davamı kimi səciyyələndirir. Müəllif şairin şeirlərində milli istiqlal və müstəqillik məsələləri üzərində düşünür, poetik vasitələri – bu məsələləri aydın, mənalı və ən ümdəsi isə konkret həllinə doğru yönəldir. Tədqiqatçı şairin şeirlərində lirik “mən”ini bu məsələlərlə münasibətdə özünü ifadə etdiyini söyləyir.

Şairin son illər lirikasını bir küll halında nəzərdən keçirir, öncə bunlardan milli müstəqillik mövzusunun Bəxtiyar Vahabzadə lirikasında çoxcəhətliliyini qeyd edir. Milli müstəqillik ideyası B.Vahabzadə - özünü dərk etmək, əsarət və azadlıq, bizim milli məhəbbətimiz, türkçülük, millət, çağdaş durumu, Allah qarşısında insanın etirafı və s. kimi aspektləri ilə diqqəti cəlb edir. Şairin «məni» bütünlüklə bu anlayışları özü üçün izah etmək və dərk etməklə məşğuldur qənaətinə gəlir. Tədqiqatçı elmi polemikaya girir, öz mülahizələrini sitatlar üzərində qurur.

PERIKHANUM SOLTANKIZI (HUSEYNOVA)

POETRY OF MORAL VALUES

(Based on Bakhtiyar Vahabzade's poetry)

Summary

Keywords: *poetry, poem, lyric, theme, poet*

The article states that the number of members of this school, which was founded in the 50s and 70s, will increase in the future. Such a view is expressed on Bakhtiyar Vahabzade's modern lyrics. As in all these last decades, it is said that in his new poems, Bakhtiyar Vahabzade has preserved his loyalty to the main, inner principle of his poetry (the fact that lyrics are an important direction and genre in this poetry). At the same time, the lyrical beginning of these poems is justified by the fact that the poet acquired new, important qualities in his poetry, and the idea of national independence found expression in his lyrics with richer, more vital colors. The author notes that the poet's poems reflect not only his "I", but also his character. He cites the poem "I'm Dissatisfied with Myself" as an example:

I want computation
Nights from my day;
I am upset, I am dissatisfied -
From myself all my life.
Our art world
I am a broken-stringed instrument,

I am only satisfied that
I am unhappy with myself.

In this short piece of poetry, the poet has created an image of his character and has brought to my attention that he was worried throughout his life. Mehdi Huseyin rightly called one of the articles he wrote about him "Anxious poet".

The researcher shows that Bakhtiyar Vahabzade's lyrics developed over time, in connection with the political-social and global events of the century, and emphasizes that this has always been the case and is still the case. That is why we see the lyrics of an entire era in his poetry, including his special lyrics, and in this sense we can talk about different stages of his lyrics. For example, it is possible to determine the stages of his lyrics in the 50s-60s, 70s-80s and national independence (90s). Indeed, it would not be correct to think that this stage is sharply different from one another in Bakhtiyar Vahabzade's poetry. B. Vahabzade's lyrics have preserved their individual-poetic spirit and characteristics at all stages of formation.

Later, the researcher talks about the development and deepening of the enduring features of his lyrics, the enrichment of the ideological-philosophical and poetic content, and the acquisition of new modern qualities. In this respect, he characterizes the poet's lyrics of the last years, the end of the 20th century, as a continuation of the poet's school of poetry. In the poems of the poet, the author thinks about the issues of national independence and independence, and uses poetic means to direct these issues to a clear, meaningful and, most importantly, concrete solution. The researcher says that the poet expresses his lyrical "I" in relation to these issues in his poems.

He reviews the poet's lyrics of the last years as a whole, and first of all, he notes the multifacetedness of the theme of national independence in Bakhtiyar Vahabzade's lyrics. The idea of national independence B. Vahabzadeh - self-awareness, slavery and freedom, our national identity, Turkism, the modern state of the nation, man's confession before God, etc. attracts attention with aspects such as The poet comes to the conclusion that "I" is completely engaged in explaining and understanding these concepts for himself. The researcher engages in scientific polemics, bases his reasoning on quotations.

Периханум Солтанкизи (Гусейнова)

ПОЭЗИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ (По стихам Бахтияра Вагабзаде)

Резюме

Ключевые слова: поэзия, стихотворение, лирика, тема, поэт.

В статье говорится, что число членов этой школы, основанной в 50-70-х годах, в будущем будет увеличиваться. Такой взгляд выражен и на

современную лирику Бахтияра Вагабзаде. Как и во все эти последние десятилетия, говорят, что в своих новых стихах Бахтияр Вагабзаде сохранил верность главному, внутреннему принципу своей поэзии (тому, что лирика является важным направлением и жанром в этой поэзии). В то же время лирическое начало этих стихотворений оправдано тем, что поэт приобрел в своей поэзии новые, важные качества, а идея национальной независимости нашла выражение в его лирике с более богатыми, жизненными красками. Автор отмечает, что стихи поэта отражают не только его «Я», но и характер. В качестве примера он приводит стихотворение «Я собой недоволен»:

Я хочу вычисления
Ночи моего дня;
Я расстроен, я недоволен -
От себя всю жизнь.
Наш мир искусства
Я инструмент со сломанной струной,
меня устраивает только это
Я недоволен собой.

В этом небольшом стихотворении поэт создал образ своего героя и довел до моего сведения, что он переживал всю свою жизнь. Мехти Гусейн справедливо назвал одну из написанных о нем статей «Тревожным поэтом».

Исследователь показывает, что лирика Бахтияра Вагабзаде развивалась с течением времени, в связи с политико-социальными и мировыми событиями века, и подчеркивает, что так было всегда и остается таковым. Вот почему в его поэзии мы видим лирику целой эпохи, в том числе и его особую лирику, и в этом смысле можно говорить о разных этапах его лирики. Например, этапы его лирики можно определить в 50-60-е годы, 70-80-е годы и период национальной независимости (90-е годы). Действительно, было бы неправильно думать, что в поэзии Бахтияра Вагабзаде эти этапы резко отличаются друг от друга. Лирика Б. Вагабзаде на всех этапах становления сохранила свой индивидуально-поэтический дух и особенности.

Далее исследователь говорит о развитии и углублении непреходящих черт его лирики, обогащении идейно-философского и поэтического содержания, приобретении новых современных качеств. В этом отношении он характеризует лирику поэта последних лет, конца XX века, как продолжение поэтической школы поэта. В стихах поэта автор задумывается о вопросах национальной самостоятельности и самостоятельности, поэтическими средствами направляет эти вопросы к ясному, осмысленному и, главное, конкретному решению. Исследователь говорит, что поэт выражает в своих стихах свое лирическое «Я» по отношению к этим вопросам.

Он рассматривает лирику поэта последних лет в целом и, прежде всего,

отмечает многогранность темы национальной независимости в лирике Бахтияра Вагабзаде. Идея национальной независимости Б. Вагабзаде - самосознание, рабство и свобода, наша национальная идентичность, тюркизм, современное состояние нации, исповедание человека перед Богом и т.д. привлекает внимание такими аспектами, как Поэт приходит к выводу, что «Я» полностью занят объяснением и пониманием для себя этих понятий. Исследователь ведет научную полемику, строит свои рассуждения на цитатах.

Mənəvi dəyərlər poeziyası

Hələ 50-70- illərdə bünövrəsi qoyulan bu məktəbin üzvlərinin sayı gələcəkdə daha da artacaqdır. Bəxtiyar Vahabzadənin müasir lirikasına belə bir baxış ifadə etməmişdən əvvəl ilk növbədə onu qeyd etməyi vacib bilirik ki, son onilliklərdə olduğu kimi ən yeni şeirlərində də Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasının əsas, daxili təməyyülünə – lirikası bu poeziyada mühüm istiqamət və janr olması xüsusiyyətinə sədaqətini qoruyub saxladığını əks etdirir. Eyni zamanda bu şeirlər lirik başlanğıcın şairin poeziyasında yeni, mühüm kefiyyətlər mənimsədiyini, milli müstəqillik ideyasının onun lirikasında daha zəngin, həyatı boyalarla ifadəsini tapdığını deməyə əsas verir. Şeirlərində yalnız öz «mən»ini deyil, həm də xarakterini əks etdirir. «Özümdən narazıyam» şeiri buna ən yaxşı misaldır.

Mən haqq-hesab istəyirəm
Gecələr gündüzümdən.
Narahatam, narazıyam –
Ömrüm boyu özümdən.
Bizim sənət dünyasının
Qırıq telli sazıyam,
Bircə ondan razıyam ki,
Özümdən narazıyam.

Bu kiçik şeir parçasında şair öz xarakterinin inikasını yaratmış, ömrü boyu narahat olduğunu önəmə gətirmişdir. Mehdi Hüseyn haqlı olaraq onun haqqında yazdığı məqalələrin birini «Narahat şair» adlandırmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin, lirikası zamanla, əsrin siyasi-ictimai və ümumdünya hadisələri ilə üzvü əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu həmişə belə olmuşdur, indi də belədir. Məhz buna görə də biz onun poeziyasında, o cümlədən xüsusi lirikasında bütöv bir dövrün lirikasını görürük və bu mənada biz onun lirikasının müxtəlif mərhələlərindən söz açə bilərik. Məsələn, onun lirikasının 50-60-cı illər, 70-80-cı illər və milli müstəqillik (90-cı illər) mərhələlərini təyin etmək mümkündür. Ələbəttə, Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında bu mərhələnin bir-birindən kəskin

şəkildə fərqləndiyini düşünmək düz olmazdı. B.Vahabzadənin lirikası bütün təşəkkül mərhələlərində öz fərdi-poetik ruhu və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Burada biz hər şeydən əvvəl onun lirikasının özümlü xüsusiyyətlərinin inkişafından, dərinləşməsindən, ideya-fəlsəfə və poetik mündərcəsinin zənginləşməsindən, yeni müasir keyfiyyətlər mənimsəməsindən bəhs etsək, daha düzgün olardı. Məsələn, bu cəhətdən şairin son illər, daha dəqiq desək, XX əsrin sonlarına təsadüf edən lirikasını şairin poeziya məktəbinin davamı kimi səciyyələndirmək zənnimizcə əhəmiyyətli dərəcə xarakterikdir. Bu şeirlərində milli istiqlal və müstəqillik məsələləri üzərində düşünür, öz poetik vasitələrini bu məsələlərin aydın, mənalı və ən ümdəsi isə konkret həllinə doğru yönəldir. Demək olar ki, bütün şeirlərində biz şairin lirik “mən”-ini bu məsələlərlə münasibətdə özünü ifadə etdiyini görürük. “Onun poetik “mən”i, fərdi üslubu, lirik qəhrəman poeziyamızın mənzərəsində aydın cizgiləri ilə seçilir.”[2. Ön söz]

Şairin son illər lirikasını bir küll halında nəzərdən keçirərkən əvvəl bunlarda milli müstəqillik mövzusunun B.Vahabzadə lirikasında çoxcəhətliliyini qeyd etməli oluruq. Milli müstəqillik ideyası B.Vahabzadə - özünü dərk etmək, əsarət və azadlıq, bizim milli məniyimiz, türkçülük, millət, çağdaş durumu, Allah qarşısında insanın etirafı və s. kimi aspektləri ilə diqqəti cəlb edir. Şairin «mən»i bütünlüklə bu anlayışları özü üçün izah etmək və dərk etməklə məşğuldur.

Milli müstəqillik – B.Vahabzadə lirikasında hər şeydən əvvəl özünü dərk etməkdir. Özünü dərk etmək üçün isə şairə görə xalq, millət özünə qayıtmalı, öz ləyaqət və məniyini qoruyub saxlamalıdır. B.Vahabzadə «Özüm olmalıyam» şeirində bu ideyanı xüsusi və ayrıca şeir mövzusu səviyyəsində işləmişdir. Özünü dərk elə devizi bu şeirin ən əsas və ana motividir. Bütün şeir bu fikrin inkişafından və dərinləşməsindən ibarətdir.

Özünü dərk elə, özünü anla,
Gah ona, gah buna baş əydin yetər.
Özgəyə bu qədər yalmanmağınla,
Özünə düşmənsən özgədən betər.

Sonrakı sətirərdə şairin bütün bu fikri şərq, islam dünyası məkanı kontekstində davam edir.

Bizim özlüyümüz getdi büsbütün,
Hanı bəs kişilik, hanı bəs qürur?
Dünyaya hökm edən qoca Şərq bu gün,
Qərbin çubuğuyla oturub durur.

Beləliklə də Şərq-Qərb münasibəti B.Vahabzadənin lirikasında milli özünü

dərk düşüncəsinin daha geniş, daha müqayisəli kontekstində qoyulmasını və poetik təsirini mümkünləşdirməkdir. Çox düzgün olaraq, hörmətli professor Vaqif Yusifli qeyd edir ki, “ Dahi Sabirin “Hophopnamə”si göz yaşları içində qəhqəhə idi, üz tutduğu xalqa “özünü dərk et” harayını, fəryadını çatdırırdı. Bəxtiyarın “Bəxtiyarnamə”si isə nə göz yaşlarıdı, nə də qəhqəhə. Müdrik bir şair-filosofun bəzən çılğın, bəzən qəzəb, hiddət, üsyan dolu çağırışlarıdır. “Ey xalqım, özünü dərk et və düşün... Əsrlər boyu səni izləyən və qəhr edən bu bəlalardan özün çıxış yolu ara, tarixdən ibrət al!” [3 səh. 98] B.Vahabzadə oxucusuna milli ləyaqət hissi təlqin edir. Belə hissdən məhrumluq insanı da, xalqı da kiçildir, simasızlaşdırır:

Yada əyilməkdən vallah yorulduq.
Bezmədik özgəni yamsılamaqdan.
İtdi mənliyimiz, tanınmaz olduq,
Təmiz qanımıza qan calamaqdan.
Tanımaq istəmir bu dünya bizi,
Təqlidlə boğurduq mənliyimizi.

Bu həqiqəti dərk etmək, yaşamaq ağırdır, acı bir hissdir. Bunu şairin lirik qəhrəmanı, poetik «mən»i dərk edir və yaşayır. Məhz bu səbəbdən də B.Vahabzadənin lirik qəhrəmanı həqiqətin axtarışlarında ən qəti nəticələrə gəlib çıxır, “Özünü dərk et” çətin, dramatik vəziyyətdən yeganə çıxış yolu budur:

Tanınmaq istəyəm mən öz səsimlə,
Bəsdir yaşadığım bir məhkum kimi.
Dünyanın gözündə yaxşı, pisimlə,
Görünmək istəyəm olduğum kimi.
Nəyəmsə mən oyam, qarayam ya ağ,
Niyə özgəsinə güvənməliyəm?
Özüm olmalıyam, mən özüm ancaq.
Özüm deyiləmsə, demək heç nəyəm.

Heç nə olmamaq üçün xalq da, insan da özü olmalıdır. B.Vahabzadənin lirikasında yekun fikir belədir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, B.Vahabzadənin lirikasında bu fikrimizlə bağlı ikinci bir mövzu vardır. Bu milli mənlilik mövzusudur. Ki, şairin son şeirləri arasında «Biz kimik?» şeiri bilavasitə bu mövzuya həsr edilmişdir. Şairin bu şeirdə düşüncələri – “Biz əsrin sınağından keçmədik. Niyə?” sualı ətrafında çırpınır və onu daxilən, mənəvi narahat edən suala cavab axtarır:

Uzun illər düşünmüşəm:
Millətlərin cərgəsində biz də varıq.
Yurdumuza qəsd edənin
gözlərini oyanlarıq.
Biz o qədər nəcibik ki,
Bir balaca işarədən söz anlarıq,
Haqlı zoru ayırd edib,
Öz yerinə qoyanlarıq.

Şair düşüncəsi: biz beləyiksə, niyə əsrin sınağından keçmədik? Niyə? Bax, şair bu suala cavab axtarır. Şair tanrıya üz tutur və ondan bu ağırlı suallarına cavab istəyir. Tanrıdan öyrənmək istəyir ki, biz kimik?

İndi ulu Yaradanadan soruşuram:
De kimik biz?
Məzlumuq, ya zalimik biz?

Niyə şair sualı bu dərəcədə aktuallaşdırır? Biz sonrakı misralarda bu ağırlı sualın cavabına yaxınlaşırıq. Daha doğrusu, şairdə bu sualları doğuran səbəbləri özümüz üçün aydınlaşdırırıq.

Daş üstündə göyərməyən bir tumuq biz
Özümüzə zalım ikən
Başqasına məzlumuq biz,
Əldən gedən torpaq üçün
Ürəyimiz çilik-çilik;
Zalım bizdən torpaq alıb
Biz zalimdən sülh istərik.

Şairə görə bunlar gerçəkliklərimizin acı həqiqətdir. Özümüzə yad olduğumuz üçün biz keimliyimizi itirmişik. Allah da bu səbəbdən bizdən üz döndərmişdir.

Bəxtiyar Vahazadənin son lirik şeirlərində bir motiv də vardır. Bu azadlıq, müsəttəqillik qazanandan sonra bu həqiqi mənada azad olmağımız mövzudur. Azadlıq, ancaq nədən və necə azadlıq? Bax, şairi bu sual düşündürür.

Qurtarıb özgənin əsarətindən,
Düşdük özümüzün əsarətinə.

Bunun səbəbi nədir? B.Vahabzadə sualı qoyur və öz lirik mühakimələrini onun cavabını axtarmağa istiqamətləndirir. Niyə indii biz özgənin yox, özümüzün

əsarətindəyik? Ona görə ki, bizim azadlığımız əslində yüksək mənəvi dəyərlərdən tarixin bizə qoyduğu irsdən azad olmağımız deməkdir. Ona görə ki, yalana qurşanmışıq, qorxudan və Allah xofundan azadıq.

Yoxdur əvəzimiz yalançılıqda,
Bu ona şər atır, o buna böhtan.
Yurdu dağıtmaqda, talançılıqda.
Azadlıq qorxudan, Allah xofundan.

O da çox önəmlidir ki, B.Vahabzadə milli dərəcələrimizi göstərərək bunun səbəblərini və səbəbkarlarını kənarda yox özümüzə axtarır. Məhz bu nöqtədə onun lirikası Sabir poeziyasına yaxındır: onun vətəndaşlıq əmələlərinin davamı və yeni təzahürüdür. B.Vahabzadə bir çox müşküllərimizin səbəbini həm də köhnə vərdislərlə yaşamağımızda görür. «Məram» adlı şerində milli xarakterimizin bəzi müşkül köhnə cəhətlərinə diqqət cəlb edir:

Çayı keçmək üçün çırmanınca biz.
Erməni keçibmiş çayı bayaqdan.
Yastı bir təpəni dırmaşınca biz,
Erməni burnunu göstərdi dağdan.
Heç bir iş görməmişdən havayı, yersiz,
Hində xoruzlanmaq adəti bizdə.
Bazarda baş çəkib at seçincə biz,
Erməni at çapır eşiylimizdə.

Bizimki gətirmir, vallah bu dövrən.
Elə bil işləyir əleyhimizə.
Biz kürd basdırırıq yumurtamızda,
Erməni cücəsi boylanır bizə.
BMT kürsüsü! ucadan-uca
Birini qaldırır, birini qırır.
Biz öz haqqımızı başa salınca,
Erməni zoruna haqq qazandırır.

Beləliklə, şair bu qəbildən olan digər vəziyyətləri də sayır və təbii olaraq niyə biz beləyik? – sualına gəlib çıxır. Və şair sonrakı poetik mühakimələrində belə nəticəyə gəlir:

Bir yol var; o yolu biz keçməyincə.
Köhnə qanımızı dəyişməyincə.
Nağıla uymağı unutmayınca.

Vaxtın sükanın bərk tutmayınca.
Zaman axarını vaxt axarını,
Axan qanımıza biz qatmayınca,
Zəlil durumuna can yanmayınca,
Bu miskin halına utanmayınca,
Tarix ruhumuza utanacaqdır.
Gələcək nəsillər bizə yad kimi,
Məhkəmə quracaq, divan quracaq,
Nəvə babasına damğa vuracaq.

B.Vahabzadə lirikasında bu motivlər müəyyən mənada yeni olmasada, biz mütləq qeyd etməliyik ki, bu motivlər müasir dövrün iki əsrin qovşağında yeni əsrin başlanğıcında, bizim milli müstəqilliyimizin əsas problemləri ilə bilavasitə bağlıdır və bu motivləri şair ən yeni həyat zaman əlamətləri ilə zənginləşdirərək əks etdirdiyinə görə şairin lirik poeziyası çağdaş lirik poeziyanın öncül hadisəsinə çevrilmişdir. Özünün «mən»ini hələ XX əsrin 50-60-cı illərində təsdiq edən şair əsrin sonunda öz poeziyasının yüksək inkişafı, möhkəmliyi ilə özünün poeziya məktəbini yaratdı, get-gedə bu məktəbin üzvləri – orta və gənc nəslin nümayəndələri yetişməyə başladı.

B.Vahabzadəni mərhum xalq şairi Nəbi Xəzri belə xarakterizə edir: «Bəxtiyar sənətkarlar yurdu Azərbaycanın görkəmli şairidir, dərin və qırılmaz tellərlə öz xalqına bağlıdır. «O, şerimizin klassik ənənələrindən qidalanaraq özünün müasir ruhlu, müasir amallı şeir dünyasını (məktəbini) yaratdı...» [4. Ön söz]

B.Vahabzadənin yaratdığı şeir, poeziya məktəbi – mənəvi dəyərlər məktəbidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın Bəxtiyarı Bakı, “Azərbaycan”, 1955
2. Bəxtiyar Vahabzadə Seçilmiş əsərlər, “Azərnəşr”, 1974
3. Bəxtiyaram mən (Məqalələr toplusu), AR.Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Bakı, 2016
4. Bəxtiyar Vahabzadə Əsərləri On iki cildə IV cild Bakı, “Çaşıoğlu”, 2002
5. Bəxtiyar Vahabzadə Əsərləri On iki cildə VIII cild Bakı, “Çaşıoğlu”,
6. Nizami Cəfərov Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı, “Azərbaycan” 1996
7. Təyyar Salamoğlu Azərbaycan ədəbiyyatı, Mübahisələr, həqiqətlər, Bakı, “Orxan” NPS MMC, 2016
8. Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova) Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası, Filologiya məsələləri, “Elm və təhsil”, Bakı, 2022

Rəyçi: professor Ramazan Qafarlı

b\m. ZİBAHƏT NƏSİROVA
m. AYNUR SURXAYEVA
AzTU “Xarici dillər” kafedrası
H.Cavid 25.
zibaynur@mail.ru

KLASSİK ALMAN ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM VƏ HUMANİZM MEYİLLƏRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Xülasə

Romantizmin yaranıb təşəkkül tapdığı dövr əski dünyanın öz məhvərindən qopduğu, özülünün laxladığı, bütün ictimai və bəşəri münasibətlərin sarsıldığı dövrdə təsadüf edir. Təbiidir ki, həmin dövrdə köhnə fəlsəfi təsəvvürlər, estetik baxışlar, əxlaqi prinsiplər də aradan çıxırdı. Bütün bunların əvəzinə yeniləri yaranır, ancaq onlar da çox qalmır və ya həmin dövrün sənətkarları, xüsusən də romantiklər tərəfindən qəbul edilmirdi. İngiltərəni öz cənginə alan “sənaye inqilabı” nəticəsində insan əməyini maşınlar əvəz etdi.

Bu zaman narazılıqlar daha da gücləndi, ölkədə işsizlərin sayı artdı, kütləvi etiraz dalğası digər ölkələrə də yayıldı. Fransa burjua inqilabının siyasi gərginliyi, iqtisadi sıxıntıları isə xalqın əsrlərdən bəri yığılıb qalan azadlıq arzularını oyatdı. Yaradıcılıq mövzusu olaraq azadlıq, əmin-amanlıq, bərabərlik uğrunda mübarizə əvvəlcə publisistika sahəsinə, daha sonra isə ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə yol tapdı. Yeni cərəyanın nümayəndələri əsrlərdir mövcud olan klassik modellərdən imtina edir, daha çox unikal insan xüsusiyyətlərinə, ifadə sərbəstliyinə, səmimiyyə, azda ruhlu xarakterlərə üstünlük verirdilər.

Beləliklə, romantizm təkcə bir estetik kateqoriya deyil, eyni zamanda ictimai şüurun inkişafında, iki müxtəlif tipli sosial quruluşun bir-birini əvəz etməsində, siyasi, iqtisadi sahələrdə baş verən dəyişikliklərin ziddiyyətli inkişafında yeni dövr açan ictimai hadisə olmuşdur.

Açar sözlər: romantizm, ədəbi cərəyan, ədəbi dərnək, estetika, maarifçilik

XVIII əsrin axırlarında, yəni Fransa burjua inqilabı dövründə Almaniya iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən Avropada ən geridə qalmış bir ölkə idi. Fransa inqilabının təsiri ilə Almaniyanın bəzi yerlərində baş verən kəndli üsyanları geniş miqyasda yayılmır və onlar feodal-mütləqiyyət üsul idarəsini sarsıda bilmirdi. Burjuaziya həddindən artıq zəif olduğuna görə, feodal-mütləqiyyət üsul idarəsinə qarşı mübarizə aparan üçüncü təbəqənin çıxışlarına başçılıq etmirdi. Alman xalqı Fransa inqilabi ordusunu feodal mütləqiyyəti əsarətindən azad edən bir qüvvə kimi qarşıladı, ancaq sonradan, Napoleon müharibələri dövründə, Fransanın apardığı mübarizə öz mahiyyətini dəyişdi, xilaskarlıqdan qəsbkarlığa keçdi. Beləliklə

Almaniyada milli hiss sıxışdırıldı, vergilər artdı, əsgəri mükəlləfiyyət və kontinental mühasirələr başlandı. Bütün bunlar alman milli şüurunun oyanmasına və fransızların ölkədən qovulmasına şərait yaratdı.

Müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatlarında yaranıb inkişaf edən və romantizm adlandırılan ədəbi cərəyan XVIII əsrin son on ili və XIX əsrin birinci otuz ili müddətində meydana çıxmışdır. Bu ədəbi cərəyan Avropanın mədəniyyət sahəsində incəsənətin və elmin bütün növlərini əhatə edən ideya və bədiiilik hərəkatıdır. Romantizm sosial-tarixi hadisələrin nəticəsi kimi yaranmışdır. Belə hadisələr arasında Böyük Fransa inqilabının gətirmiş olduğu tarixi təcrübənin rolu xüsusilə böyük olmuşdur. Bu hərəkat ədəbiyyatda oyanış etdi və yaradıcılıq prinsiplərinə yenidən baxmaq məcburiyyəti yaratdı. Romantizmin bəzi ideyaları yarıməsrlik mövcudluq dövründə nəzərə çarpacaq təkamül yolu keçmişdir.

Lakin ümumi istiqamət vahid estetik məcrada olub, romantizm məktəblərinin təmsilçiləri tərəfindən bəyənilmişdir. Feodal-zadəgən aləminin və onun mədəniyyətinin məhvi, XVII əsrin sonunda inqilab nəticəsində meydana gələn ictimai münasibətlərin təntənəsi bütün ölkələrdə yaşayan insanların şüurunda mühüm dönüşlərə səbəb olmaya bilməzdi. Fransa inqilabı ilə Napoleon müharibələri arasındakı zaman kəsiyi Alman ədəbiyyatında ən mücərrəd dövr hesab olunsa da, eyni zamanda 1789-cu illə Avropa dövlətlərində qələbədən sonrakı bərpa dövrü arasındakı illər ədəbiyyatda “qızıl dövr” adlanır. Nə qədər zəngin və qeyri adi bir dövr olsa da bu dövr müharibələrinin reallığı, iqtisadi böhran və siyasi dəyişikliklərin mövcudluğu, köhnəliklə yeniliyin çulğalaşdığı və anarxiya qarşısında qorxunun hökm sürdüyü dövrdür. “Romantizm” adı ilə məşhur olan ədəbi cərəyanın ictimai-tarixi zəmini belə idi.

Yazar. İn/yazı. “Romantizmin yaranması”.Almaniya ilkin dövrlərdə.Berlin1893.Müəllif yazır:”Alman romantizminin inkişafının birinci mərhələsi 1795-1806 – cı illərə aiddir. Bu mərhələdə alman romantizminin elmi-nəzəriyyəsi yaranır və tamamlanıb formalaşır. Həmin dövr Fransada Direktoriya və konsulluğun yaranması, Prussiya və Avstriyanın darmadağın edilməsi ilə nəticələnən Napoleon müharibələrinin başlanması zamanına təsadüf edir. Alman romantizminin bu mərhələsi Şleqel qardaşlarının, Tikin, Vakenroderin və Novalisin adı ilə bağlıdır.(1.s.112)

İkinci mərhələ 1806-cı ildən başlayır və 1830-cu il Fransa iyul inqilabına qədər davam edir. Beləliklə ikinci mərhələ Napoleon müharibələri və Bərpa dövrünü əhatə edir. Birinci mərhələdə çıxış edən Fridrix yaradıcılığı əhəmiyyətli dərəcədə təkamül tapır. Eyni zamanda Arnim, Brentano, Qrimm qardaşları, Kleyst, Ayxendorf, Hofman, Şamisso kimi yeni romantik yazıçılar meydana çıxır.

1830-cu il Fransa inqilabından sonra başlanan üçüncü mərhələdə alman ədəbiyyatında romantik meyllər sıxışdırılıb meydandan çıxarılır və yeni ədəbi cərəyanlar formalaşmağa başlayır. İlk alman romantikləri 90-cı illərdə ilk dəfə çıxış

etdikləri zaman ədəbi aləmdə oxucu kütləsinin zövq və mənafeyinə istiqamət verən maarifçi yazıçılar hələ hakim mövqə tuturdular. 90-cı illərdən sonra bir-birindən xəbərsiz halda çıxış edən gənc romantik yazıçılar və tənqidçilər özlərinin mətbuat orqanı olan “Atenium” jurnalını yaratdılar və öz həmfikirilərini, həmçinin onlara rəğbət bəsləyən məhdud bir qrupu öz ətrafında birləşdirən bir əsəbi dərnək təşkil etdilər.

Bu dövrdə ədəbiyyata Gete və Şillerin ardınca yeni adlar gəlməyə başladı. 1780-cı illərdə Hölderlin, Tik, Vakentoder, F. Şleqel, Novalis, Brentano, Arnim və Klayst, Hoffman və başqaları şair, yazıçı, filosof kimi tanınmağa başladılar. Alman ədəbiyyatında aparıcı cərəyan hesab olunan romantizm cərəyanı müxtəlif cərəyanlarla mübarizə zəminində formalaşaraq inkişaf etdi. Onlar arasında xüsusi yer tutan isə təqlidçi klassizm idi. Klassizm Almaniya XVIII əsrin əvvəlində mövcud olmuşdur.

Gete və Şiller kimi müəlliflərin daxil olduqları klassizm cərəyanı dövləti tərənnüm edir, romantizm isə bunun əksinə gedirdi. Birincisinin şüarı ağıl, ikincidə isə hisslərdir. Klassik romantiklərin əsas estetik prinsipləri nizam-intizam, romantiklərdə isə əksinə azadlıq və sərbəstlik idi. Bütün romantiklər klassizm cərəyanına qarşı çıxış edirdilər.

Romantika anlayışı əsasən gözəlliklər barədə olan təsəvvürlər, saf və qərəzsiz hisslər, qanadlanmış arzular, ruh coşğunluğu və gələcəyə meyllilik hissləri ilə bağlıdır. İnsanın ürəyi böyük işlər görmək həvəsi və yaradıcılıq coşğusu ilə yanarkən dünyanı dəyişməklə onda yüksək ideal bərqərar etmək meyli romantika ilə bağlıdır. Bu hisslər sanki insan qarşısında geniş və bitib-tükənməz imkanlar açdığı bir dövrə - gənclik dövrünə xüsusilə xas olandır.

Romantizm cərəyanının əsas mərkəzi Almaniya olmuşdur. İngilis, Fransız, Polşa və Rusiya romantiklərinin əsərlərində olan əsas ideya məhz alman şair və filosoflarının əsərlərindən götürülmüşdür. Maarifçiliyin əvəzində meydana gələn romantizm cərəyanı bir çox məsələlərdə onun tam əksi idi. Artıq maarifçilik mədəniyyətinin özlüyündə romantizm meyllilik görünürdü.

Stern A. Der Einfluss der französischen Revolution auf das deutsche Geistesleben. Stuttgart-Berlin, 1982. Stern A. öz fikrini belə izah edir: “Romantizmin sələfləri maarifçilikdən ayrılmadan, onun zəif tərəflərinə tənqidi qiymət verməyə başladılar. Onlar maarifçiliyin bəzi yaradıcılıq prinsiplərinə qarşı çıxırdılar. Tədqiqatçı S. Turayevin fikrinə görə maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünə bir sıra aspektlərdən yanaşmaq olar. Hər şeydən əvvəl XVIII sosial-fəlsəfi ideyaların bir dövrdən digərinə ardıcılıq olaraq keçməsi və yaxud inkar olunması məsələsi ortaya çıxır. Ədəbi dövrün mürəkkəbliyini və ziddiyyətini üzə çıxaran bir sıra aparıcı xüsusiyyət və tendensiyalar mövcuddur. İ. Q. Neupakovanın fikrinə görə bu tendensiyaların bəziləri yeni dövrün gəlişi ilə yenidən təkrarlanır. Məsələn, misal olaraq müəyyən qeyvələrin təsiri ilə hər dövrdə dəyişən bədii şüuru göstərmək olar. Bədii

şüurun inkişafına təsir edən əsas amil bir qayda olaraq bir və ya bir neçə ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdir. XIX əsrdə bədii şüurun inkişafında olan əsas irəliləyişlər, qeyd etdiyimiz kimi 1789-1794 – cü illərdə baş vermiş Fransa inqilabı ilə bağlıdır. Fransa inqilabı ağıl, ruhun oyanışı, zəkanın oyanışı oldu. **(2.s.324)**

Onun məğlubiyyəti isə ruhun, bədii şüurun qələbəsinə rəvac verdi. Hətta, parçalanmış və iqtisadi cəhətdən geri qalmış Almaniyada ədəbiyyat və fəlsəfə Qete, Şiller, Kant və Fixte, Şellingin timsalında özünün ən yüksək çiçəklənmə dövrünə çatdı. O dövrdə yaranan bütün əsərlərdə o dövrki alman cəmiyyətinə meydan oxuma hissi, insan və cəmiyyət arasında uyğunsuzluq duyulur. Romantiklərin ədəbi təxəyyülündə xoşbəxt gələcəyin təsviri (Şelling), və yaxud keçmiş “qızıl əsr” (Novalis) kimi təqdim olunurdu. Maarifçilikdən romantizmə keçid dövründə müxtəlif məktəblər yaranır, keçmişin norma və adət-ənənələri inkar olunurdu.

Nəhayət bu dövr insan həyatının bütün sferalarında-ideokogiyada, siyasətdə, elmdə, ictimai psixologiyada dəyişkənlik dövrü oldu. İncəsənətdə romantizmin əsas avtoritetləri Şleqel qardaşları, Novalis, Şelling və bu hərəkətin həm tarixi baxımdan, həm də ən parlaq təzahür dövrü olan Yena romantizminin mütəfəkkiri F.Şleyermaxer olmuşlar.

Bir çox məsələlərdə maarifçiliyin tam əksi olan və məhz bu cərəyanın əvəzində yaranan romantizm sonralar bütün xalqların ədəbiyyatında təşəkkül tapdı və ya onun tərkib hissəsi kimi ədəbi prosesdə iştirak etdi.

Hettner, Geschichte der deutschen Literatur im archthnten Jahrhundert. Bd.2.

Aufbau Verlag Berlin und Weimar, 1979. Müəllif qeyd edir: “Romantizmin yaranması və inkişaf etməsi tarixini izləyərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, alman ədəbiyyatında romantizmin bir estetik cərəyan və ədəbi-bədii məktəb kimi formalaşması prosesinin istiqaməti digər bədii-estetik konsepsiyaların, o cümlədən romantizmin özünün başqa Avropa ədəbiyyatlarında təşəkkülündən köklü surətdə fərqlənir. Romantizm bir ədəbi cərəyan kimi yaranan və inkişaf edən dövrdə Almaniyada iqtisadi-siyasi geriliyə baxmayaraq fəlsəfi-nəzəri fikir çox inkişaf etmişdi, bədii fikirdə isə Lessing, Gete, Şiller kimi korifeylər yetişmişdi. Bu cərəyanın adı çəkilən nümayəndələrinin əsərləri isə xüsusi tədqiqat obyektidir.” **(4.s.861)**

Populyar Ədəbiyyat dövrü.

1250-ci ildən 1600-cü ilə qədərki dövr Alman şəhərlərinə artan ticari böyümə və zənginlik gətirmişdir və yeni bir iqtisadi-ictimai sinif olan Orta sinif ortaya çıxmışdır. Orta sinif mədəni liderliyi ələ keçirmişdi. Bu eşqin aristokrat sinifin təqdimatı orta sinif həqiqiliyinin göstərməsinə və ciddiliyinə yol açmışdır. İntibah, Almaniyaya insanların dünyəvi yeri olan və təbiətini başa düşmə vurğusunu gətirdi. Bu intellektual alim humanizim olaraq bilinir. Alman

humanizmi Avropa tarixindəki ən önəmli dəyişimə yol açır. Bu dəyişimə Reform adlanır.

Alman humanizimi.

1350-ci illərdə universitetlərin yaradılması Bohemyada başladı. Bu dövrün ən bilinən Alman əsəri olan, Johannes von Telp tərəfindən yazılan və ölümü ilə orta bir cütün arasındakı dialoqu izah edən Bohemyalı cütlükdür. Humanizmin əsas nöqtəsi 1480-ci ildən 1530-cu ilə kimidir. İnsanlıq üçün yeni ideallar axtarışı içində humanistlər köhnə Yunan tarixini və fəşəfəsini kəşf etdilər. Əsrlərinin çoxunu almandan çox latınca yazırdılar. Ən məşhur alman humanistləri İbranicənin ən öndə gedən ustalarından Johannes Reuchlin və Reformu başlanan Martin Luterin baş köməkçisi Phillip Melanchtondur.

Alman klassismi.

Alman klassismi, Höte, Şiller və Almaniyanın ən böyük lirik şairi Friedrich Höldern tərəfindən idarə edilirdi. Klassizm təxmini 30 ilə qədər inkişaf etdi, ta ki 1787-ci ildə Höte İtalyan klassiklərinin antyklərini araşdırmaq üçün etdiyi qədər Şeksperin ingilis ədəbiyyatında idisə, Şillerin də böyük tarixi dramları da Alman ədəbiyyatında klassik tərz olaraq səhnədə qalmışdır. Şillerin sonrakı əsərləri çox mübahisə edilən fəlsəfi mövzuları, Avropa tarixinin işlərini qarmaqarışıq başa düşməsi, adi düşüncələri, böyük bir ədəbi tərz birləşdirmişdi. Ən məşhur əsərləri tarixi dramlarıdır.

Romantizm. Romantizm 1790-cı illərin sonunda vacib və təsir edici bir hərəkət olaraq meydana çıxmışdır. Romantiklər düşüncə gücü və güclü duyğularını alıb özünü azad formalarını ələ aldılar. Bəlkədə romantiklərin ən yaxşısı "Novalis" adı ilə tanınan Friedrich von Hardenberg idi. Köməkçisi Friedrich Schlegel ilə bərabər Novalis insani obrazlarının gücünü üzə çıxartmışdı. Alman romantizminin digər xüsusiyyəti də yazıçıların sıx milliyyətçi olmasıdır. 1800-cü illərdə Jakob Grimm və Vilhelm Grimm qardaşları tərəfindən dəyərləndirilən alman əfsanələri alman millətçiliyini deyil, amma eyni zamanda romantiklərin əfsanələrə və folklora marağını artırmışdı.

Nazi dövründə ədəbiyyatı Adolf Hitlerin Nasiss partiyası Almaniyaadakı İqtidarı 1933-cü ildə ələ keçirdi. Nassislər heç bir zaman keçirmədən əxlaqsız və siyasətən etibarsız tapdıqları ekspriyonistləri mühakimə etməyə başladılar. Etdikləri ilk işlərdən biri ekspriyonist kitabları Berlində kitabxana həyatında xalqın gözləri qarşısında yandırmaq oldu. Hitlerin Üçüncü Reich bitmək-tükənmək təğlibatın yanında çox az dəyərli ədəbi əsər yaratmışdır. Xüsusi ilə bu dövrdə Leo Weisgeber düşüncələri ən çox üstün tutulan Nassislərin dil alimləri və ədəbiyyatçısıdır. Bertolt Brecht və Thomas Mann kimi əhəmiyyətli yazıçılar ABD-yə köç etdilər və orada almanca yazmağa davam etdilər. Digərləri isə tutuldular və düşərgələrdə qətl etdilər.

ƏDƏBİYYAT:

1.Yazar. In/yazı. "Romantizmin yaranması".Almaniya ilkindövlərdə. Berlin1893.səh:112.

2.Stern A.Der Einfluss der französischen Revolution auf das deutsche Geistesleben. Stuttgart-Berlin,1982, s.324

3.Берковский Н.Я.Романтизм в Германии.Л., 1973,с.567

4.Hettner, Geschichte der deutschen Literatur im archthnten Jahrhundert. Bd.2. Aufbau Verlag Berlin und Weimar, 1979? s.861

З.Насирова,А.Сурхаева

РОМАНТИЗМ И ГУМАНИЗМ В КЛАССИЧЕСКОЙ НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ТЕНДЕНЦИЙ РЕЗЮМЕ

Эта полувековое существование некоторые идеи романтизма прошли наглядный путь развития. Романтическое мировоззрение и образ мысли актуальны для всех эпох, являясь колыбелью теории романтизма, немецкий романтизм стал темой этой статьи.

Сформировавшийся и развивающийся в результате борьбы разных течений, романтизм являясь передовым направлением в немецкой литературе, рассматривается в статье с разных точек зрения в сравнении с классицизмом.

Понятие романтики в основном связано с представлениями о красоте, чистых и непредвзятых чувствах, крылатых мечтах, волнении и дальновидных чувствах. Романтизм связан с горящим желанием творить великие дела человеческим сердцем и склонностью изменить мир и утвердить в нем высокий идеал. Эти чувства кажутся особенно характерными для периода, когда у человека есть широкие и неисчерпаемые возможности, - периода молодости.

Понятие романтики в основном связано с представлениями о красоте, чистых и непредвзятых чувствах, крылатых мечтах, волнении и дальновидных чувствах. Романтизм связан с человеческим сердцем, горящим желанием творить великие дела и стремлением изменить мир и утвердить в нем высокий идеал. Эти чувства кажутся особенно характерными для периода, когда у человека широкие и безграничные возможности, - периода молодости.

Key Words: romanticism, literary movement, literary circle, aesthetic,culture.

Z.Nasirova,A.Surxayeva

**ROMANTICISM AND HUMANISM IN CLASSICAL GERMAN
LITERATURE MANIFESTATION FORMS OF TENDENCIES**

SUMMARY

Some ideas of romanticism have been passed visibly evolution way in semicentennial existing period. Romantic world vision and thinking style are actual for all stages and German romanticism regards as cradle of romanticism theory, so choosing such kind of scientific article directly connects with it.

Romanticism current which was formed in different currents by fighting regards the main basic current of German literature and was analysed with classic current by its different features.

The concept of romance is mainly connected with ideas about beauty, pure and unprejudiced feelings, winged dreams, excitement and visionary feelings. Romanticism is associated with a burning desire to create great things with a human heart and a tendency to change the world and establish a high ideal in it.

These feelings seem to be especially characteristic of the period when a person has wide and inexhaustible opportunities, the period of youth.

The concept of romance is mainly connected with ideas about beauty, pure and unprejudiced feelings, winged dreams, excitement and visionary feelings. Romanticism is connected with the human heart, the burning desire to create great things and the desire to change the world and establish a high ideal in it. These feelings seem to be especially characteristic of the period when a person has wide and boundless possibilities, the period of youth.

Key Words: romanticism, literary movement, literary circle, aesthetic,culture.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriyyə Rzayeva

ОФЕЛИЯ МУРАДОВА

Университет Азербайджан
диссертант кафедры
Азербайджанского языка и литературы

**РАЗВИТИЕ ЛЮБОВНОЙ ТЕМАТИКИ В РАССКАЗАХ
НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ
(по материалам книги «Год любви»)**

Резюме:

Статья посвящена изучению художественного воплощения темы любви в рассказах известного русскоязычного писателя Азербайджана Нати́га Расул-заде. Прежде всего, рассмотрена многогранность раскрытия этой темы в рассказах автора, различные смысловые ракурсы выражения любовной тематики, в частности, противоречивость этого понятия, сочетание в нем любви и ненависти, дружбы и вражды, преданности и предательства, верности и измены. Показывается, что такая антиномия, единство полярных качеств героев в рассказах писателя исключают прямолинейных противопоставлений противоположных характеристик, механического деления персонажей на положительных и отрицательных. Автор далек и от описания сентиментально-умиротворённых лирических мотивов, тем самым ярче и динамично оттеняя драматизм любви. В статье утверждается, что такой динамичный драматизм текста предопределяет сознательный уход автора от описания, от статичного изображения внутреннего мира и окружения героев. Лиризм же проявляется в самых безысходных, безнадежных ситуациях, в которые попадают герои. Таким образом, в большинстве любовных рассказов Н. Расул-заде создаётся ясное ощущение того, что молодые герои автора испытывают тяжелые чувства, обусловленные особенностями окружающей среды, трудностями самой жизни. Вследствие этого, финалы произведений «малых жанров», как правило, непредсказуемы, а счастливых пар почти нет, что, однако, не принижает значения любви, не относится скептически к ее проявлениям в жизни, в помыслах и действиях героев. Для писателя любовь - это прекраснейшее чувство, вызывающее ощущение свежести, силы и радости, позволяющее снизить тяготы жизни, легче переносить страдания, и постичь смысл существования. Так в рассказах Нати́га Расул-заде на тему любви и верности в подтексте ставится философский вопрос: что преобладает в главных действующих лицах: обычная благодарность за сочувствие или ответственность за судьбу любящего существа и, таким образом, общества, всего человечества?

Ключевые слова: азербайджанская литература, русскоязычие, Нати́г Расул-заде, современная проза, тема любви.

Тема любви является одной из самых волнующих и заветных в творчестве Нати́га Расул-заде. Показательно, что она рассматривается им под различным ракурсом, включает в себя антинормы любви и ненависти, дружбы и вражды, преданности и предательства, верности и измены. Причём, эти полярные качества характера, в его рассказах не терпят примитивной чёрно-белой логики механического деления на положительных и отрицательных. Оказывается, в реализации темы любви такое кредо сказалось с особой силой. Любовь, по его собственному признанию, есть святое и всеобъемлющее чувство.

В одном из интервью, данных Н. Расул-заде корреспонденту газеты «Эхо» Д. Ализаде, он подчеркнул: «Я неоднократно повторяю истину, сказанную когда-то одним известным писателем, до сих пор не потерявшей своей остроты и актуальности: «Художник, когда творит, то макает перо в сердце своё». Поэтому, о ком бы или о чём-нибудь он ни писал, прежде всего пишет о самом себе. «Мы понимаем, – поясняет Н. Расул-заде, – что есть общие, присущие всем человеческие черты. Любовь же одухотворяет их со всех сторон. В то же время любой герой – это, по моему представлению, – образ собирательный. Это не только сам автор. А насколько, то есть в какой степени я их лично наделяю отрицательными или положительными чертами характера, тоже, между прочим, происходит с героями по-разному. Например, в любовной тематике в особенности, наряду с негативными чертами есть у меня и, безусловно, положительные. Но, хочу сразу же заметить, что в литературе, с точки зрения читателей, герои всегда со знаком минус интереснее, заманчивее, чем положительные образы. Потому что это – всегда знаки опасности, это читателей обязательно завораживает. Не бывает, по моему твёрдому убеждению, человека «чёрного» или «белого», как нет этого разноцветья в любви. Любой реальный человек, как и вымышленный литературный персонаж, состоит из разных красок. Я беру, как правило, от себя и то, и другое» [3, 8].

Ясно, что это позиция писателя, и она имеет на наш взгляд, немаловажное значение в развитии любовной тематики. Прежде всего, она объясняет тот факт, почему любовь в рассказах Н. Расул-заде всегда окрашена в полутона. Автор в ряде рассказов нередко сознательно уходит от описания умиротворённых лирических мотивов, тем самым ярче оттеняя драматизм любви. Хочется в статье зафиксировать следующий факт: только в тех случаях, когда женщина теряет последнюю надежду на возвращение любимого человека в лоно семьи, следуют редкие лирические излияния.

Например, в цикле рассказов-зарисовок «Год любви» («Сентябрь») Таня, после шестилетней дружбы на интуитивном уровне осознавая, что, быть может, навсегда теряет любимого человека – Самира, обращается к нему со словами: «Ты можешь, Самир, просто радоваться жизни? Просто тому, что ты живёшь на свете, что случился, то есть родился на свет именно ты, а не кто-нибудь другой. Ты можешь радоваться просто так, тому, что идёт дождь и ты, возможно, вскоре совсем вымокнешь? Тому, что, к примеру, любишь и никак не можешь разлюбить. И это у тебя как болезнь, и эта болезнь продолжается уже целых шесть лет и ничего не в силах твоих изменить, ничего не можешь с этим поделать, ничего, ничего!» [2,286-287].

По факту прочтения большинства любовных рассказов Н. Расул-заде у нас создаётся ясное ощущение того, что многие молодые герои испытывают тяжелые чувства, как, собственно, трудна и сама жизнь. Финалы произведений «малых жанров», как правило, непредсказуемы, а счастливых пар почти нет. При отмеченном совершенно неправомерно утверждать, что азербайджанский писатель принижает естественное влечение молодых людей друг к другу, либо относится к проявлению чувств скептически. Напротив, в рассказах неизменно подчёркивается, что любовь – это прекраснейшее чувство, которое позволяет снизить тяготы от самой жизни, легче переносить физические недуги, страдания. Однако при распаде семьи жизнь в трактовке писателя становится обыденной и пустой, она теряет всякий смысл для влюблённых. И это ощутимо в большинстве его рассказов.

Внимательное прочтение романов Расулзаде («Среди призраков»; «Всадник в ночи» и др.) с последующим их сравнением с рассказами, позволяет нам сделать вывод о более сложной концентрации материала вокруг любовной темы. Трудные взаимоотношения между молодыми людьми, рассматриваемые автором на малом языковом пространстве, потребовало закольцевать эту тему кратко, но ёмко выраженной моралью. Ведь сам жанр рассказа нацеливает на лаконичность и компактность в изложении своих идей. Развитие любовной темы в рассказах Н. Расул-заде движется как бы по прямой линии, проходит столь последовательно и целенаправленно, (фиксация на основных чертах характера влюблённых), что на другие признаки, факты или события автор по существу обращает крайне мало внимания. То есть максимальная концентрация именно на любовной тематике. Иными словами, на другие темы в большей части своих рассказов Натиг Расул-заде не «распыляется». Иных мотивов (в частности, тех, что его живо интересовали в повестях и романах начала 1980-х), он фактически не касается.

Какова же главная тема его любовных рассказов? Прежде всего отметим, что ей посвящен цикл новелл, именно она – главная нота, своего рода даже музыкальная тема, скрепляющая их в единое целое. Автор развивает тему

любви как прекрасное чувство, занимающее большое место во внутренней жизни людей. Разумеется, критики и читатели могли бы это расценить как трафарет (иного отношения к любовной тематике в целом, наверное, и быть не может). Но нас привлекает своеобразный подход автора к исследуемому вопросу, заключающемуся в том, что любовь встаёт со страниц одной из центральных книг «Год любви» в её физическом обличье. С одной стороны, может первоначально сложиться ложное впечатление, что лишь физическое влечение связывает персонажей этого цикла рассказов. С другой стороны (и это более корректный взгляд), логика рассуждений Натига Расул-заде приводит к утверждению, что в любви, точнее, в любящем существе, как у Чехова, должно быть прекрасно всё.

Писатель, словно хороший психотерапевт, знает, как можно построить крепкие взаимоотношения между людьми, равно как легко их и разрушить. Он убеждён в том, что самым главным ориентиром для женщин всегда остаются всё-таки семья и дети. Именно они дают ту внутреннюю энергию и гармонию, без которой невозможно чувствовать себя по-настоящему счастливой в браке. Надо отдать должное автору: женщин он в этом отношении щадит, и они предстают со страниц большинства рассказов более чистыми, готовыми к сближению не только тел, но и душ. Не все, конечно. Например, весьма непривлекательно, с нашей точки зрения, обрисованы героини рассказов «Август» и «Декабрь. 31.23.30». Верно, что женщина, для которой любое внутреннее беспокойство, недовольство любимого – это лишь ненужная, мешающая блажь, может существовать только «на обочине» жизненного пути героя. Но, с другой стороны, каков этот герой? В «Августе» он пишет рассказ, вернее, собирается писать, – но во всей интонации новеллы сквозит душевная вялость. Самир в свою очередь из рассказа «Декабрь. 31.23.30», пожалуй, менее вял, он более привлекателен, неосознанно тяготеет духотой того круга, в котором пребывает в настоящее время. Однако круг этот он выбрал сам, и если не работу, то хотя бы ту сомнительную компанию, в которой встречает Новый год.

Некоторые рассказы: «Октябрь», «Декабрь», «Март» отличаются печальной и нежной интонацией, вызывающей ощущение свежести, силы и радости, которую приносит истинная, пусть даже трудная любовь. Веришь, что человек становится увереннее в себе, тоныше, мягче, моложе. Но почти все персонажи цикла рассказов «Год любви» совершенно не похожи на героев повестей или романов. Так, мужские персонажи отличаются от Зограба («Всадник в ночи»), хотя почти у каждого из них, живущих трудовой жизнью, такая же ностальгия по утраченному, утерянным родственным корням, образно выражаясь, по своему собственному «скакуну». Вместе с тем многие из героев рассказов открыты для любви. Думается, что «Год любви» как одна из

центральных книг Нати́га Расул-заде о любви, не случайно обращена именно к молодежи. Это предостережение автора, данное им юному поколению читателей ещё в середине 1980 годов. Как всякое предостережение, оно обращено к молодым, у которых многое впереди, им предстоит строить свою жизнь.

В рассказах на тему любви и верности нередко в подтексте автором ставится философский вопрос: что преобладает в главных действующих лицах: обычная благодарность за сочувствие или ответственность за судьбу любящего существа? Как писатель-реалист, Н. Расул-заде более тридцати лет тому назад трезво и вдумчиво вглядывался в ту часть молодёжи, которую на рубеже XX-XXI столетий не только в Азербайджане, но и на обширной территории цивилизованных стран мира стали именовать «золотой», однозначно вкладывая в это понятие негативный смысл. Писатель описывает психологию поведения влюблённых, вернее, как бы собирает осколки подлинной любви на развалинах семьи, которая отнюдь не стыдится легкомысленного образа жизни. Некоторые из молодых людей порхают по ней, как мотыльки, и не только не стесняются своего ветреного поведения, но откровенно демонстрируют его перед старшим поколением.

Думается, что это ключевое понятие, определяющее поведение молодых героев в художественном изображении автора. В то же время нет и не будет активного поиска идеала в любви, если герои не попытаются хотя бы на ассоциативно-умозрительном уровне проявить свои лучшие качества характера. Одна часть душевных прорывов, образно выражаясь, стремится к берегу мечты своего детства, и в ней берёт верх естественное и безыскусное начало. Идеал жив, пока есть признание в чистой любви, незапятнанных отношениях. Это и есть, по мнению Нати́га Расул-заде, стремление к гармонии в любви, которая остаётся в своём первозданном виде только непродолжительное время. Но беда заключается в том, что его невозможно долго сохранять. Такая гармония, не получающая дополнительных стимулов в виде новых всполохов чувств, как правило, вскоре переходит, по мнению писателя, в дисгармонию.

Положительный идеал в любви в вышеуказанном цикле, как и в некоторых других рассказах, с одной стороны, словно стремится к лёгким привязанностям, обыденным чувствам. Такова жизнь, к примеру, анонимного героя из рассказа «Тропинка». Он, казалось бы, рад жить размеренной семейной жизнью, но на неё у него никогда не хватает времени. Круговорот дел всё глубже погружает его в рутину семейной жизни. Из одной крайности он бросается в другую, тщетно пытаясь «уловить смысл жизни». В конечном счёте он сам себе с грустью признаётся: «Какая кругом суeta» [2, 298]. С другой стороны, идеал в любви, как он представляется автору не только

названного рассказа, не удержим простыми и естественными человеческими отношениями. Рутинность и суэта, по философии Н. Расул-заде, безусловно, заедает, но в тот момент, когда эгоистическое начало не замедлит проявиться в высшей степени, идеал во взаимоотношениях людей рушится, и жизнь диктует уже свои законы. Они опережают чувства, и гармония любви превращается в дисгармонию их мирозерцания.

Бренность существования в любви, на наш взгляд, – одно из знаковых нововведений в произведениях Н. Расул-заде. Не только герой «Тропинки», но и многие другие персонажи его рассказов и повестей в суете городских будней словно стараются дотянуться до мечты, преодолевая подчас непреодолимое. Торопятся. И не обращают внимания на то, как теряют по крупицам способность замечать окружающих, близких, друзей. Такие люди заняты только собой, своими делами. Они стремятся пробиться в «звезды», или, как герой «Тропинки», успеть «объять необъятное», желая победить в этой гонке, не отдавая себе отчета в том, что победа только тогда имеет смысл и приносит счастье, когда есть кто-то рядом, кому нужна она. Герой настоящего рассказа забывает мать и лишь во снах прокладывает «тропинку» к отчому дому. Фактически, по идее автора, несбыточная мечта. А герой рассказа «Дублёр» Мадатов, думая только о своём престиже на сцене, невольно отталкивает от себя любимую девушку Наргиз. Более того, как пишет Н. Расул-заде, эгоистически настроенный к окружающим, не приобрёл настоящих друзей, невнимательно относился даже к матери. И виновато во всем этом не самопреодоление, а то, что на пути своем Мадатов никого не замечал, кроме себя. Он будет иметь в компенсацию «недолговечные радости от роли, новые знакомства, пирушки». Ему «что-то придется пробивать, что-то само пробьется, и завертится старая карусель». Круг замкнется в тот момент, когда герой почувствует высокую себестоимость утраченного.

Так в рассказах о любви рождается череда взаимных упрёков. Мы видим, как во взаимных проявлениях чувств эгоцентризм чаще берёт верх, приводит первоначально к недопониманию, взаимной глухоте между влюблёнными, а затем иногда и провоцирует измены. В одних рассказах сцены ссор или скандалов на почве ревности наиболее часты, обоснованы. В других, напротив, персонажи легко и непринуждённо обходятся без семейных разборок и обоюдострых претензий. Бытовая сторона взаимоотношений молодых людей в таких случаях по данной причине в известной степени интересует писателя, и «бытовой реализм» заслоняет развитие любовного конфликта. Но так или иначе Н. Расул-заде пытается по мере своих возможностей и в силу одарённости исследовать сам механизм разрушения семьи.

Что же представляет собой этот живой и действенный механизм, если попытаться ассоциативно разложить его на отдельные элементы? Прежде всего

укажем на общую тональность практически всех рассказов интересующего нас цикла Н. Расул-заде с ведущей любовной линией. Персонажей неизменно сопровождают тоска, печаль, пустота души, бесцельное времяпровождение, чувство без взаимности, действия без положительной отдачи, наконец, разлука и одиночество, беспомощность перед судьбой. Однако, в сочинениях «малого жанра» нет, конечно, никаких декадентских мотивов, однако же, словно неумолимый рок порою правит людьми. Вот с чем сталкиваются читатели его любовных рассказов.

Эльмира Ахундова в статье «Народный писатель Азербайджана» считает, что «любовь у него всегда драматична, а порою и вообще трагична. Пишет ли он о девушке-утопленнице, Амине по прозвищу «кошка», о молодой женщине («Золотая монета»), неизлечимо больной жене в рассказе «Холодный месяц – октябрь». И даже прекрасное чувство любовь так называемого «солнечного мальчика» (даун Бартоломео) обречена. Почти всегда перед проявлением любовной страсти вырастают непреодолимой стеной препятствия» [1].

Трудно с уверенностью сказать, является ли это принципиальной позицией последних лет или итогом жизненных личностных впечатлений Натига Расул-заде. Вполне возможно, что настоящие экзистенциальные мотивы в своё время были навеяны знакомством молодого прозаика с такими выдающимися писателями-философами, как Ж.-П. Сартр, С. Кьеркегор и А. Камю. Во всяком случае, некоторые рецензенты указывают, что в рассказах о любви молодой Н. Расул-заде отдал определённую дань их философией.

Приходится констатировать, что одиночество героев становится главной темой и других любовных рассказов. Поразительно, но оттенки грусти, печали заключены уже в самих названиях, либо по ходу сюжета раскрывается их антонимическое значение. В связи со сказанным возьмём на себя смелость утверждать, что некоторые сочинения носят символические «говорящие названия». В любовной тематике это сказалось особенно явственно. О чём бы Натиг Расул-заде ни писал, сколь захватывающей ни была внешняя, сюжетная сторона его любовных рассказов, его почти всегда интересует поведение «человека изнутри». Причём, как нам представляется, «говорящим названиям», наряду с занимательной интригой, как правило, сопутствует углублённый реализм и психологизм.

На вопрос, по какой же причине любовь окрашена в такие драматические тона, Натиг Расул-заде отвечает сам: «Пусть не обвиняют меня в нескромности, но факт остаётся фактом, что и у таких величайших классиков, как Физули или Шекспир любовь описывается в форме огромного чувства, поглощающего целиком истинно любящих и влюбленных. За него идут порою и на смерть. Но, по моему глубокому убеждению, - подытоживает писатель, - настоящая любовь очень редко может быть ровной в жизни, так сказать,

отполированной. В литературе же нужно показывать её именно с трагических сторон, так как просто написать, как молодые полюбили, потом поженились и родили детей, затем состарились, умерли, что называется, счастливыми в один день – пожалуй, это неинтересно для читателей, скучно. Главное, по моему мнению, что при обрушившемся на человека огромном чувстве, он обязан выстоять, выдержать, не сломаться, суметь отринуть наносное, остальное, другое. Но далеко не всем литературным героям это удаётся» [4].

И, надо полагать, что Н. Расул-заде в известной степени прав. В качестве доказательства он в том же интервью с Мурадом Оруджевым приводит фабулу рассказа «Седьмая ночь», в котором юная, хотя уже и умудрённая некоторым опытом девушка стремится к чистой и незапятнанной любви. Тем не менее роковым образом складывающиеся для неё обстоятельства завершаются для неё трагически. В указанной беседе с журналистом автор приводит лишь один иллюстративный пример. Но их, конечно, значительно больше. И большинство рассказов, в центре которых находится любовная тематика, высвечивают противоречивый и сложный внутренний мир героев.

Использованная литература:

1. Ахундова Эльмира. Народный писатель Азербайджана <https://1news.az/mobile/news/sverhzadacha-maloy-prozy-natiga-rasulzade---foto>
2. Расул-заде Натиг. Год любви. Баку: Азернешр, 1991, 341 с.
3. Расул-заде Н. Писатели сейчас ничего не зарабатывают. Интервью с корреспондентом газеты «Эхо» Д. Ализаде // Эхо, 2004, 4 июня, 12 с.
4. Расулзаде Натиг хочет отдохнуть от предыдущих 364 дней». Из Интервью с Мурадом Оруджевым // Sputnik / Murad Orujov, 5 июня 2015 года. <https://ru.sputnik.az/culture/20170605/410588401/azerbaijan-pisatel-natig-rasulzade-den-rojdeniya.html>

OFELIA MURADOVA

PhD student, Azerbaijan University
Department of Azerbaijani Language and Literature

Development of love themes in the stories of Natig Rasul-zade (based on materials from the book “The Year of Love”)

Abstract:

The paper is devoted to the study of the artistic embodiment of the theme of love in the stories of the famous Russian-speaking Azerbaijani writer Natig Rasul-zade. First of all, the versatility of the disclosure of this topic in the author's stories,

various semantic angles of expression of love themes, in particular, the inconsistency of this concept, the combination in it of love and hatred, friendship and enmity, devotion and betrayal, fidelity and betrayal, are considered. It is shown that such an antinomy, the unity of the polar qualities of the characters in the writer's stories, excludes straightforward oppositions of opposite characteristics, a mechanical division of characters into positive and negative. The author is also far from describing sentimentally peaceful lyrical motifs, thereby highlighting the drama of love more clearly and dynamically. The paper argues that such dynamic drama of the text predetermines the author's conscious departure from description, from a static image of the inner world and environment of the characters. Lyricism manifests itself in the most hopeless, hopeless situations in which the heroes find themselves. Thus, in most of N. Rasul-zadeh's love stories, a clear feeling is created that the author's young heroes experience difficult feelings due to the characteristics of the environment, the difficulties of life itself. As a result, the endings of works of "small genres" are, as a rule, unpredictable, and there are almost no happy couples, which, however, does not diminish the importance of love, and is not skeptical about its manifestations in life, in the thoughts and actions of the heroes. For a writer, love is the most beautiful feeling, causing a feeling of freshness, strength and joy, allowing one to reduce the hardships of life, endure suffering more easily, and comprehend the meaning of existence. Thus, in Natig Rasul-zadeh's stories on the theme of love and fidelity, a philosophical question is posed in the subtext: what prevails in the main characters: ordinary gratitude for sympathy or responsibility for the fate of a loving being and, thus, society, all humanity?

Keywords: Azerbaijani literature, Russian language, Natig Rasul-zade, modern prose, theme of love.

OFELİYA MURADOVA

Doktorant, Azərbaycan Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

**Natig Rəsulzadənin hekayələrində məhəbbət mövzularının işlənməsi
("Sevgi ili" kitabının materialları əsasında)**

Xülasə:

Məqalə məşhur rusdilli Azərbaycan yazıçısı Natig Rəsulzadənin hekayələrində məhəbbət mövzusunun bədii təcəssümünün tədqiqinə həsr olunub. İlk növbədə müəllifin hekayələrində bu mövzunun açıqlanmasının çoxşaxəliliyi, məhəbbət mövzularının müxtəlif semantik ifadə bucaqları, xüsusən də, bu məfhumun zidiyyətliliyi, burada məhəbbət və nifrət, dostluq və düşmənçilik, sədaqət və

etibarsızlıq, vəfa və xəyanət araşdırılır. Göstərilir ki, belə bir antinomiya, yazıcının hekayələrində personajların əks keyfiyyətlərinin vəhdəti, bir-birinə zidd xüsusiyyətlərin birbaşa ziddiyyətlərini, personajların müsbət və mənfiyə mexaniki bölünməsinə istisna edir. Müəllif həm də sentimental lirik motivləri təsvir etməkdən uzaqdır. O, bununla sevgi dramaturgiyasını daha aydın və dinamik şəkildə işıqlandırır. Məqalədə vurğulanır ki, mətnin bu cür dinamik dramı müəllifin təsvirdən, personajların daxili aləminin və mühitinin statik obrazından şüurlu şəkildə uzaqlaşmasını əvvəlcədən şərtləndirir. Lirikizm, qəhrəmanların düşdüyü ən ümitsiz, çıxılmaz vəziyyətlərdə özünü göstərir. Belə ki, N. Rəsulzadənin əksər məhəbbət hekayələrində aydın hiss olunur ki, müəllifin gənc qəhrəmanları mühitin xüsusiyyətlərindən, həyatın özünün çətinliklərindən doğan ağır hisslər keçirirlər. Nəticədə, “kiçik janrların”-da yazılmış əsərlərinin sonluqları, bir qayda olaraq, gözlənilməzdir və xoşbəxt cütlüklər demək olar ki, yoxdur. Lakin bu, sevginin əhəmiyyətini azaltmır və həyatda, qəhrəmanların düşüncə və hərəkətlərindəki təzahürlərinə şübhə ilə yanaşmır. Yazıçı üçün məhəbbət, tərəvət, güc və sevinc hissi yaradan, həyatın çətinliklərini azaltmağa, əzablara daha asan dözməyə, varlığın mənasını dərk etməyə imkan verən ən gözəl hissdır. Belə ki, Natiq Rəsulzadənin məhəbbət və sədaqət mövzusunda hekayələrində fəlsəfi sual alt mətnə qoyulur: əsas personajlarda nə üstünlük təşkil edir: rəğbət üçün adi minnətdarlıq, yoxsa sevən bir varlığın və deməli, cəmiyyətin, bütün bəşəriyyətin taleyi üçün məsuliyyət?

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, rus dili, Natiq Rəsulzadə, müasir nəsr, məhəbbət mövzusu.

Rəyçi: prof. Qorxmaz Quliyev

HƏŞİMOVA AYNURƏ ABDULLA qızı
*AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya
İnstitutunun Qafqaz Albaniyası Memarlıq
Abidələri və mənəvi İrsinin tədqiqi
sektorunun böyük elmi işçisi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru*
aynura.hashimova@mail.ru

QAFQAZ ALBANIYASINA MƏXSUS XRİSTİAN ABİDƏLƏRİNDƏ BARELYEF ƏNƏNƏSİ

Açar sözlər:

Azərbaycan, Qafqaz Albaniyası, barelyef ənənəsi, Ay məbədi, ilahə Selena, Ay ilahəsi məbədi, atəşpərəstlik, dini məbədlər, bədpərəstlik, xristianlıq, xristian kilsələri.

Ключевые слова:

Азербайджан, Кавказская Албания, барельефная традиция, Храм Луны, Богиня Селена, Храм Богини Луны, поклонение огню, религиозные храмы, язычество, христианство, христианские церкви.

Key words:

Azerbaijan, Caucasian Albania, bas-relief tradition, Temple of the Moon, Goddess Selena, Temple of the Moon Goddess, fire worship, religious temples, paganism, Christianity, Christian churches.

Xülasə

Qafqaz Albaniyası, Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuş tarixi və qüdrətli dövlət kimi, Azərbaycan xalqının qədim tarixi keçmişidir. Qafqaz Albaniyasına məxsus kilsələr əsasən Azərbaycan ərazisində və Azərbaycanın qədim tarixi torpaqları sayılan, hazırda qonşu respublikaların tərkibində olan ərazilərdə yerləşir.

Məlum olduğu kimi Qafqaz Albaniyasında xristianlıq sonralar qəbul edilərək, məbədlərdəki barelyeflərində xristian nişanələri əksini tapmışdır. Qafqaz Albaniyasının qədim məbədlərindən tapılan barelyeflər, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan daş kitabələr və bir sıra tapıntılar əsnasında araşdıraraq kəşf edilən yeni məlumatlar, qədim Qafqaz Albaniyası dövrünün tədqiqatına kömək edir.

Giriş

Barelyef ənənəsi Qafqaz Albaniyası dövrünün memarlığında və dekorativ tətbiqi sənətində geniş yayılmaqla, bəzək növü olaraq istifadə edilirdi. Bəzək vasitəsi

olaraq daş lövhələrdə, memarlıq abidələri üzərində və digər sənət nümunələrində istifadə olunur. Qafqaz Albaniyasına məxsus memarlıq abidələri üzərində daş lövhələr, divar təsvirləri ilə yanaşı, eləcə də Qafqaz Albaniyası dövrünə məxsus olan oyma üslubu ilə daş üzərində yonulmuş barelyefləri göstərmək olar.

Strabon qədim albanların dini haqqında məlumatlar verib. Bu məlumatlar əsasında tarixin elmi araşdırmalarında mühüm işlər görüldü. Qədim elm xadimlərinin, təxəvvülün, filosofların və siyasətçilərin qeydləri əsasında tarixin bir çox qaranlıq qatlarına işıq salınıb. Tarixdə iz qoymuş, vaxtı ilə əfsanəvi tarix sayılan bəzi hadisələr arxeoloji axtarışlar yolu ilə əsaslandırılmışdır. Bu cür araşdırmalar nəticəsində bəzən elm xadimlərinin cəmiyyətə maraqlı açıqlamaları olurdu. Elmi açıqlamalar bəşəriyyət tarixi üçün bir yenilik olaraq, cəmiyyət üçün həyata baxış nöqtəsini də dəyişməyə qadir olurdu. Elmi yenilik, elmi kəşfin başlanğıcına çevrilirdi. Bu cür araşdırmalardan biri də XIX –cu əsrdə şumer sivilizasiyasının mövcudluğunun təsdiq edilməsi olub. Öncələrdə tarixi əsası olmayan əfsanəvi məlumatlar araşdırılaraq, sübutu təsdiq edilərək cəmiyyətə təqdim olunub. Bəzən unudulmuş tarixi hadisələr də var ki, onlar qədim kitabların məlumatlarında qeyd edilərək, sonradan arxeoloji tədqiqatlar zamanında aşkarlanaraq gündəmə gətirilir. Bəzən də bir tarixi hadisənin sübutu olmadan, müəyyən bir əfsanəvi məlumatlar əsasında və ya xalq deyimləri vasitəsilə, nəsil-dən-nəsilə ötürülərək, el arasında yayılaraq, folklorada, xalq ədəbiyyatında işıqlanaraq yer alınır. İllər sonra bu məlumatları tədqiqatçılar araşdırdıqda, axtarışlar onları hər hansısa bir mağaraya və ya müəyyən bir diyarda aparılan qazıntılar zamanında yeni tapılmış daş kitabələrə, işarəli əşyalara aparıb çıxardır. Həmin tapılan qədim əşyaların öyrənilməsi əsasında, qaranlıq qalan tarix işıq üzünə görünür və tarixə bir yenilik gətirilir. Bu cür məlumatlardan biri də Strabonun alban tarixi haqqında yazdığı qeydləri, fikirləridir.

Alimlərin və arxeoloqların araşdırmaları zamanı, qədim alban abidələri üzərində olan barelyeflərin tədqiqatı və təhlili bir çox fikirlərə aydınlıq gətirmişdir. https://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C5%9F_kils%C9%99si - cite_note-18 Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan daş kitabələrin və ya barelyefli daş lövhələrin, qədim məbədlərin üzərində olan daş barelyeflərin tədqiqatı zamanı aşkarlanan yeni məlumatlar qədim Qafqaz Albaniyası dövrünü araşdırmaqda yardımçı olur. (Şəkil 5)

Alban dövrünə aid müxtəlif daş işləmə sənəti nümunələri tapılmışdır. Bunlardan biri Mingəçevir kilsə kompleksi ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmışdır. Daşın üzərində dovuz quşları, müqəddəs xaç təsviri və alban yazısı var. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu daş xaç altlığı, bəzilərinə görə isə qurbangah olmuşdur. (Şəkil 7.)

Əsasən Qafqaz Albaniyasına məxsus abidələrdə barelyef ənənəsindən bəhs olunarkən, fikir Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən Gəncəsar kilsəsinə yönəlir. Azərbaycanlıların qədim əcdadları olan qafqaz albanları dövründə

inşa olunan bu məbədin aranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə tikildiyi qeyd edilir.

44 günlük ikinci Vətən müharibəsində prezidentimiz İlham Əliyevin başçılığı, vətənimizin cəsur əsgərlərinin şücaəti ilə torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Eyni zamanda ali baş komandanımız İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti ilə siyasi arenada da, Azərbaycan dövlətinin qədim tarixini və ərazi bütövlüyünü bütün dünya miqyasında tanıtmğa və təbliğ etməyə davam edirik.

Kəlbəcər rayonunun və digər bölgələrimizin, Dəlq Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə qədim tariximizin bir hissəsi olan Qafqaz Alban Məbədlərimizi də düşmən tapdağından geri qaytarmış olduq. Qafqaz Albaniyasına məxsus olan Gəncəsar məbədi də digər məbədlərimiz kimi düşmən tərəfindən istismara məruz qalaraq, adının, tikiliş üslubiyyətinin, mənsubiyyətinin belə dəyişdirilmə cəhdlərinə baxmayaraq, yenidən xalqımıza, vətənimizə qaytarılması olduqca qürur verici bir hadisə olub.

Gəncəsar məbədi 1216- 1238 – ci ildə inşa olunub, on üçüncü əsrə aid olan bir tikilidir. Məbədin inşa edildiyi ərazi təbiət şəraitləri baxımından da rahat bir məkanda düşünülərək yerləşdirilib. Bu məbəd qoruyucu qala divarları ilə əhatə edilib. Qala divarlarının iki çıxışı var. Gəncəsar məbədi qeydlərə əsasən dəfələrlə möhkəmləndirilərək inşa edilmişdir. (7. s. 3-18)

Qədim əlyazmalardakı qeydlərə əsasən Gəncəsar monastrında dəfələrlə 1550-ci, 1645-ci və 1790-cı illərdə bərpa işləri aparılmışdır. Sonuncu dəfə 1907-ci ildə məbəd əsaslı surətdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, bu dəyişikliklər zamanında məbəd üzərində olan bəzək heykəltaraşlıq nümunələri və tikili daş üzərində olan yazılar silinmişdir (7.s.3)

Qafqaz Albaniyasına məxsus məbədlərimizdən bir çox lazımlı məlumatlar almaq mümkün olmamışdır. Bütün bu təsirlərə baxmayaraq milli tədqiqatçılarımız, arxeoloqlarımız, alimlərimiz tərəfindən qədim abidələrimizin tarixi araşdırılmaqda davam edir. Gəncəsar məbədi üzərində bəzək nümunələri olan fotolar təqdim edilir (Şəkil 5,6,7)

Kəlbəcərdə yerləşən Xudavəng monastır kompleksi Qafqaz Albaniyası dövrünə aiddir. Əfsuslar olsun ki, bu qədim abidəmiz də düşmən tərəfindən zəbt olduğu dövrlərdə monastr üzərində olan qədim alban yazıları silinmişdir. Monastıra düşmən tərəfindən maddi və mənəvi ziyan vurularaq, oradan dəyərli qədim əşyalar oğurlanmışdır. 2020-ci ildə torpaqlarımızı zəbt adən düşmənlər üzərində 44 gün ərzində qələbə qazanan Azərbaycan ordusu, düşmən qəsbkarlarına Kəlbəcər rayonunu döyüşsüz şəkildə tərk etmələrinə məcbur etmişdir. Onlara verilmiş möhlətdən sui-istifadə edən düşmənlər kilsə ətrafında qeyri-qanuni məkrli çirkin əməllər ediblər. Belə ki Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı freskaların bir hissəsini xüsusi üsullarla xaricdən dəvət etdikləri mütəxəssislərin köməyi ilə kəsərək Ermənistanı aparmaqla alban mədəni irsinə böyük zərbə vurublar. Bununla yanaşı

təbiətə də ziyan vuran bədxah düşmənlər Azərbaycan torpağında bitən ağaclara, yaşıllığa, təbiətdə yaşayan canlıları da məhv etməkdən çəkinməyiblər. Bütün bunlara baxmayaraq Xudavəng monastır kompleksinin xarici və daxili görünüşünə ziyan vurulsa da, xalqımızın milli sərvəti olaraq, igid əsgərlərimizin şücaəti sayəsində, düşmən tapdağından azad edilərək, vətənimizə qaytarılmışdır. Qədim monastır Alban hakimiyyəti dövründə kiçik alban knyazlıqları dağıldıqdan sonra müstəqil Xaçın knyazlığına tabe olub. Xudavəng monastır kompleksində Arzu xatun kilsəsi var və bu kilsə üzərində divarda kilsənin əsasının qoyulması və sifarişçisi haqqında məlumat yazılıb. Bu daş kitabə kilsənin cənub fasadında yerləşdirilib. (6), (şəkil 8,9)

Moisey Kalankaluklunun məlumatlarına əsasən Alban hökmdarı Cavanşirin tikdirdiyi məbədlər öz gözəlliyi ilə əsrarəngsiz olaraq bər-bəzəyi, divar təsvirləri ilə fərqlənirdi və günbəzindən qapısına qədər ipək parçalarla bəzədilmişdi. Buradan da Qafqaz Albaniyası dövlətinin mövcud olduğu dövrlərində yaradılmış alban məbədlərinin yüksək ustalıqla ərsəyə gətirilməsi aydın olur. Hazırkı vəziyyətdə, qədim Alban məbədlərində fasad bəzəklərini araşdırdıqda, onlar sırasında, bizim dövrümüzdə qədər az bir qismində olaraq gəlib çatan, divar üzərində olan bəlyeflərə yanaşı, qapı-pəncərə kənarlarının, məbədin günbəzlərinin daxili və xarici çıxıntılı, relyefli işləmələri tədqiqat obyekti olaraq diqqətimizdədir. Bu cür məbəd fasadının bəzək işləmələrini Arzu-xatun məbədində görmək mümkündür. Məbəd üzərində ikili yarım sütunlar var və bu sütunlar arasında bəlyef nümunələri yerləşdirilib. (8, Səh.172-173), (Şəkil 10)

Arzu-xatun məbədinin üzərində daş bəlyeflərə diqqət etdikdə süjet xəttini görmək mümkün olur. Əlində kilsə qaldıran kişi bəlyefinə diqqət etdikdə mənası xristian dininin ali yüksəkliyə qaldırılması kimi təənnüm edilir. Bəlyefdə təsvir olunan insan fiquru İsanın din qardaşı Yakov tərəfindən xristianlığa təbliğ etmək üçün Qafqaz Albaniyasına göndərilmiş Yeliseyi xatırladır. İnsan fiqurunun əlində kilsə təsviri isə, Yakovun Qafqaz Albaniyasında kilsələr tikilərək xristianlığı yayması fikrinə bənzəyir. Bu bəlyeflə yanaşı, arakəsmə sütunun digər istiqamətində divar üzərində yerləşən bəlyef bəzək nümunəsinə diqqət yetirdikdə, orada dördkünc forma üzərində dəyirmi bəlyef müşahidə edilir və daha sonra yuxarı hissədə üçbucaqlı həndəsi forma yerləşdirilib. Hər üç forma üzərində naxışlar təsvir edilib. Dəyirmi bəlyefə diqqət yetirdikdə, ortada günəşin simvolunu görmək mümkün olur.(şəkil 10)

Əfsuslar olsun ki, bu cür məbədlərin bir çoxunda daxili və xarici interyerində, eksteryerində, fasad üzərində olan daş bəlyef işləmələri bizim dövrlərə qədər demək olar ki qorunub saxlanmayıb. Bu cür bəlyeflərin bir qismi əsrlərlə təbii fəlakətlər, hava iqliminin təsiri zəminində dağılıb və digər qisimi isə qədim torpaqlarımızda özlərinə yuva salmış, mənfur düşmənlər tərəfindən xəyanətkarcasına, gizli şəkildə tariximizi özəlləşdirmək məqsədi ilə dağıdılıb. Oradakı qafqaz albanlarına məxsus olan yazıların, işarələrin izlərini silmişdilər. Bir

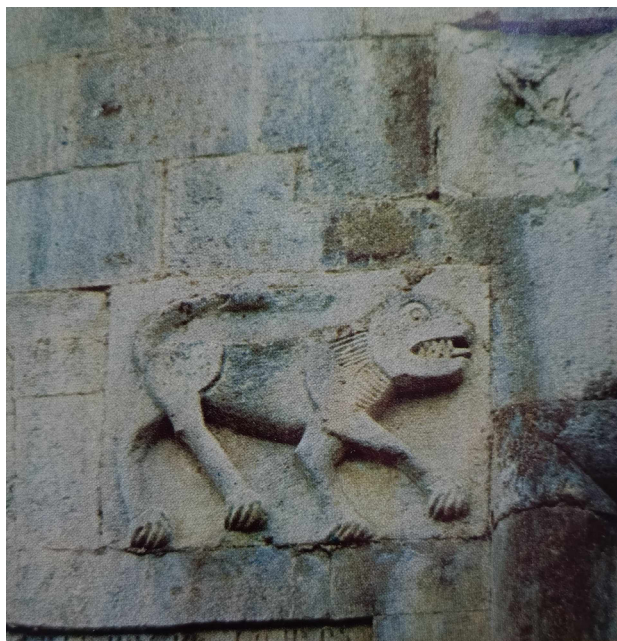
qisim barelyef nümunələri günümüzə qədər gəlib çatdığından, təqdim olan məqalədə bu mövzuda araşdırmalar aparılması məqsəduyğun görülmüşdür.

Beləliklə, məlum olur ki, Qafqaz Albaniyası dövründən qalmış bir çox abidələrdə barelyef ənənəsinin izləri bizim dövrlərə qədər qorunmamışdır. Barelyef hissələri qorunan abidə alban məbədlərindən bir neçəsinin təhlili təqdim edilmişdir. Bu abidələr Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsar abidəsi, Kəlbəcərdə Xudavəng monastır kompleksi və orada yerləşən Arzu-xatun məbədi, Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndi ərazisində Aveydağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsində yerləşən Avey məbədi, Şəki şəhərinin Kiş kəndində yerləşən Kiş Alban məbədidir.

Tablo 1

Şəkil 1. Heydər Əliyev irsi elektron kitabxana portalında, Qafqaz Albaniyası məlumatları bölümündən götürülüb.

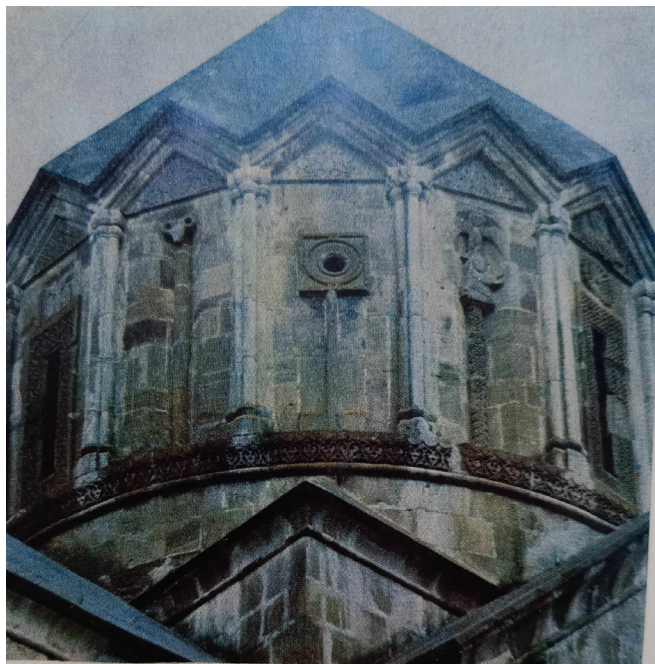

Şəkil 2. «АРХИТЕКТУРА ГАНДЗАРСКОГО МОНАСТЫРЯ» К.Г. Мамедбекова

Tablo 2.

Şəkil 3. «АРХИТЕКТУРА ГАНДЗАРСКОГО МОНАСТЫРЯ» К.Г. Мамедбекова

Şəkil 4. «АРХИТЕКТУРА ГАНДЗАРСКОГО МОНАСТЫРЯ» К.Г. Мамедбеков

Tablo 3.

Şəkil 5. «АРХИТЕКТУРА ГАНДЗАРСКОГО МОНАСТЫРЯ» К.Г. Мамедбекова

Şəkil 6. Üzərində alban yazısı olan daş. Mingəçevir şəhəri. Daşın üzərindəki mətn Jost Gippert tərəfindən oxunmuşdur. ” QAFQAZ ALBANİYASININ MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ: DAŞ PLASTİKASI “ İməş HACIYEV)

Tablo 3.

Şəkil 7. Avey məbədi. Qazax bölgəsi. V- VII əsrlər. Məbədin eksteryerində daş üzərində işlənmiş rəmzi və dekorativ elementlər ” QAFQAZ ALBANİYASININ MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ: DAŞ PLASTİKASI “ İməş HACIYEV.

Şəkil 8. Kəlbəcərdə yerləşən Xudavəng monastırı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi veb saytı.

Tablo 4.

Şəkil 9. “ Alban monastırlarının ən gözəl nümunəsi – Xudavəng”
N.Alışov.AZƏRTAC.

10. Гюльчохра Мамедова. “ЗОДЧЕСТВО КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ”

РЕЛЬЕФНАЯ ТРАДИЦИЯ В ХРИСТИАНСКИХ ПАМЯТНИКАХ, ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ.

Краткое содержание:

Кавказская Албания – это прошлое и предки азербайджанского народа как исторического и мощного государства, существовавшего на землях Азербайджана. Церкви, принадлежащие Кавказской Албании, в основном расположены на территории Азербайджана и на территориях, являющихся древними землями Азербайджана и в настоящее время входящих в состав соседних республик. Как известно, христианство в Кавказской Албании было принято позже, христианская символика нашла свое отражение в барельефах храмов. Барельефы, обнаруженные на древних храмах Кавказской Албании, каменные надписи, найденные при археологических раскопках, или новые сведения, обнаруженные при изучении каменных табличек с барельефами, помогают в исследовании периода древней Кавказской Албании.

Bas-relief tradition in Christian monuments of Caucasian Albania.

Summary

Caucasian Albania is the past and ancestors of the Azerbaijani people as a historical and powerful state that existed in the lands of Azerbaijan. Churches belonging to Caucasian Albania are mainly located in the territory of Azerbaijan and in the territories that are the ancient lands of Azerbaijan and are currently part of the neighboring republics. As it is known, Christianity was adopted later in Caucasian Albania, Christian symbols were reflected in the bas-reliefs in the temples.

Bas-reliefs discovered on ancient temples from Caucasian Albania, stone inscriptions found during archeological excavations, or new information discovered during the study of stone tablets with bas-reliefs help in researching the period of ancient Caucasian Albania.

Ədəbiyyat:

1. Qafqaz Albaniyası

<https://lib.aliyev-heritage.org/az/99680624.html>

2. Mədəniyyət. Selena (Ay) alban məbədinin lokalizəsinə dair. Qafar Cəbiyev. Azərbaycan Respublikasının əməkdar jurnalisti, tarix elmləri doktoru.

<https://old.xalqgazeti.com/az/news/culture/63417>

3. Dr.Vaqif ƏSƏDOV “QAFQAZ ALBANİYASININ MƏBƏDLƏRİ ”

https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_847.pdf

4. ” QAFQAZ ALBANİYASININ MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ: DAŞ PLASTİKASI “ İmaş HACIYEV.

https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_286.pdf

5. Kəlbəcərdəki Xudavəng monastırı Azərbaycan xalqının əcdadlarına mənsub olub. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi veb saytı.

<https://science.gov.az/az/news/open/15123>

6. Natiq Alışov. “ Alban monastirlarının ən gözəl nümunəsi – Xudavəng”

https://azertag.az/xeber/Alban_monastirlarinin_en_gozel_numunesi____Xudaveng-2457194

7. К.Г. Мамедбекова. «АРХИТЕКТУРА ГАНДЗАРСКОГО МОНАСТЫРЯ»
Nəşr-03.07.1985 s.3-18.

8. Гюльчохра Мамедова. “ЗОДЧЕСТВО КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ” 222.

Rəyçi: professor Kübra Əliyeva

**м. н. с. ГАСАНОВА САМИРА ШАМИЛ
НАНА Научный центр албановедения –
сектор исследования памятников
архитектуры и духовного наследия
Кавказской Албании.**

ФРЕСКИ В ХРИСТИАНСКИХ ПАМЯТНИКАХ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Ключевые слова: фреска, живопись, монастырь, церковь, памятники.

Açar sözlər: freska, rəngkarlıq, monastır, kilsə, abidələr.

Key words: fresco, painting, monastery, church, monuments

Кавказская Албания – это древнее государство, сформировавшееся в конце IV вв. до нашей эры в Восточном Закавказье. Жители Кавказской Албании в разные исторические периоды поклонялись различным божествам и явлениям природы, таким как солнце, луна, элементы природы, флора и фауна, а также огонь. Кроме того, население принимало разные религии, включая язычество, иудаизм, христианство и ислам.

В Кавказской Албании признание и официальное принятие христианства государством происходило фактически синхронно с Римской империей. После издания в 313 году в Римской империи Миланского эдикта, провозгласившего христианство независимой религией, албанский царь Урнайр признал христианство в 314 году. Указ, по которому христианство стало государственной религией в Римской империи, был принят в 325 году в Никее, а уже в 326 году подобное решение было принято в Албанском государстве. Кавказская Албания на момент ее христианизации занимала территорию севернее реки Куры до Дербентских ворот (современный Азербайджан, Россия). [1. стр. 228].

Христианские памятники Кавказской Албании, включая церкви и монастыри, были часто украшены фресками. Сам термин "фреска" происходит от итальянского слова "fresco", что переводится как "свежий" или "по свежему". Фреска — это форма живописи, при которой краски наносятся на свежую штукатурку, которую наносят на стену непосредственно перед началом работы. Для этого метода используются краски, разведенные чистой речной или известковой водой, и закрепляются они не клеем, а самой штукатуркой стены, состоящей из песка и гидрата едкой извести. Под воздействием уголекислоты, присутствующей в воздухе, гидрат едкой извести превращается в нерастворимую уголекислую известь, которая фиксирует краски. Точная дата появления фресок неизвестна, но уже в период Эгейской

культуры (2-е тысячелетие до нашей эры) фресковая живопись стала широко распространенной. Доступность исходных материалов, таких как известь, песок и окрашенные минералы, а также относительная простота техники живописи и долговечность произведений, сделали фресковые росписи очень популярными в античном мире. В христианском искусстве фреска стала излюбленным способом украшения внутренних стен каменных храмов и монастырей. [2 стр. 12].

Рассмотрим фрески, находящиеся в государственном культурно-историческом заповеднике “Кешикчидаг” и в монастырском комплексе “Худавенг”.

Государственный культурно-исторический заповедник “Кешикчидаг” представляет собой монастырский комплекс, состоящий из вытесанных в средние века пещер, который находится на Джейранчеле, территории, близкой к границе современной Грузии на склонах южной и юго-восточной стороне гор, состоящих из песчаных камней. Находящийся здесь комплекс пещерных монастырей является памятником периода раннего христианства в Кавказской Албании.

Комплекс состоит из множества пещер (их более 70), многие из которых высечены прямо в скалах. В соответствии с техникой строительства известно, что наряду с природными имелись также и искусственные пещеры. На стенах и потолках некоторых комнат имеются полихромные изображения и надписи на христианские темы, выполненные на известковой штукатурке. Согласно М.Дж.Халилову такие изображения могли появиться после того, как ввиду падения Албанского государства, эта область вошла в состав Эретинской Грузии и в зону влияния грузинской церкви. [3. стр.166]. Внутри пещер монастырей можно обнаружить множество келий, часовен, столовых и жилых помещений.

В фресках того времени нашли отражение политические события и образы властителей, служа как бы символом национального единства, а также изображения различных тем от библейских сцен до портретов святых и отображения сцен повседневной жизни того периода. Фрески не просто украшали сцены, они играли важную роль в литургической жизни монастыря. Есть также сцены из литературных произведений, отражающие народные поверья и легенды того времени, а также изображения растений и медицинских процедур. Это выражается в композиции, иконографии и цветовой палитре. Фрески были выполнены с использованием сложных техник фрескописи, которые включали в себя нанесение красок на влажную штукатурку, что позволяло краскам проникать в поверхность. Художники использовали натуральные минеральные пигменты, чтобы создать разнообразную яркую

палитру цветов. Эти минералы были тщательно подобраны и смешаны для создания долговечных изображений.

Анализируя фрески стоит отметить, что их размещение в пещерах не соответствует масштабу. Композиции представлены в разбросанной форме и не имеют общей сюжетной линии. Этот факт подчеркивает предположение, что пещеры служили другим целям и существовали задолго до создания этих фресок. Более того, на некоторых небольших участках стен пещер можно обнаружить изображения крестов разных размеров и форм, возможно, лишь с целью заполнения пустоты и без особой логической связи с окружающими религиозными сценами. [4 стр. 1].

Рис. 1 Монастырь “Кешикчидаг”

Рис. 2 Монастырь “Кешикчидаг”

Другим, не менее известным комплексом Кавказской Албании является монастырь “Худавенг”, расположенный на левом берегу реки Тертер в Кельбаджарском районе. Комплекс включает в себя базилику, храм и часовню. Базилика состоит из продолговатого зала без внутренних колонн, а её восточная часть заканчивается полукруглой апсидой. Оконные отверстия в храме имеют форму подковы. По обеим сторонам алтарной апсиды расположены закругленные в плане ризницы. В эти ризницы можно попасть прямо из алтарной апсиды, что является редкостью. Во время исследования одной из ризниц на потолке была найдена надпись одного из настоятелей монастыря “Худавенг”, который жил в XIII-м веке.

Комплекс монастыря “Худавенг” считается одним из древних и крупнейших монастырей на территории Азербайджана. Здания комплекса свидетельствуют о высоком уровне строительной культуры, присущем многовековой истории. Этот монастырь — один из немногих, где сохранились образцы средневековой гражданской архитектуры, включая жилые дома, трапезную и библиотеку. Основная культовая часть монастыря состоит из семи различных по плану и композиции объемов, тесно прилегающих друг к другу и создающих живописный пейзаж. Крупные квадратные пристройки монастыря контрастируют с изящной колокольной. Глухие стены зальных церквей закрывает характерный для албанской архитектуры галерееобразный притвор. Рядом с глубокой тенью его арочных проемов привлекательно смотрится облицовка из чистого камня теплых тонов. Это особенно заметно на южном фасаде церкви Арзу-хатун. [5. стр. 144].

Церковь Арзу-Хатун была возведена в 1214 году женой албанского князя Вахтанга — Арзу Хатун Арцруни, в память о её муже и двух сыновьях. Изображения Вахтанга и его сыновей выгравированы на камне окон восточного и южного фасадов церкви. Храм построен по прямоугольному плану и включает маленькие комнаты по обеим сторонам от входа. В каждом углу крестообразного центрального пространства расположены двухэтажные хранилища. Угловые комнаты оборудованы алтарями, ориентированными на восток. Для доступа ко второму этажу к стене основного алтаря прибавлены лестницы. [1. стр. 234].

Армяне представили миру монастырь “Худавенг” как армянский монастырский комплекс. В годы армянской оккупации в монастыре “Худавенг” были проведены незаконные восстановительные работы, а также работы по фальсификации, замаскированные под реставрацию, которые продолжались на протяжении с 1997 по 2011 годы. Многие произведения искусства монастыря, фрески с изображениями князя Вахтанга и двух сыновей Арзу хатун, религиозные изображения и надписи были уничтожены и разграблены.

Рис. 4 Монастырь “Худавенг”

В 2020 году после боевых действий, в результате которых Азербайджанская армия восстановила контроль над рядом территорий, в том числе над Кельбаджаром, армянские оккупанты покинули данный регион.

Для этого Азербайджанское правительство выделило им время; оккупанты, пользуясь этим, не только заминировали весь Кельбаджар, но и разграбили этот великолепный монастырь. Армянские священники, не колеблясь вывезли из “Худавенга” и других Албанских монастырей и церквей уникальные фрески и церковные колокола, забрав их с собой в Армению. Монастырь “Худавенг” является одним из ценных памятников архитектуры раннесредневековой Албании.

Фрески в христианских памятниках Кавказской Албании отражают богатое и разнообразное христианское наследие региона. Они свидетельствуют о том, что местные художники адаптировали и творчески переосмысливали широкий спектр христианских мотивов и стилей, создавая уникальные и выразительные работы искусства. Эти фрески являются важным объектом для изучения, так как они предоставляют ценные сведения о религиозных, культурных и социальных аспектах жизни в Кавказской Албании в разные периоды её истории. Кавказская Албания остается предметом активных

исследований, и многие аспекты её истории и культуры, включая традиции фресок, продолжают привлекать внимание ученых и исследователей.

Азербайджан является страной, богатой памятниками исторического и культурного наследия. Государственная политика модернизации, наряду с экономикой, инфраструктурными и экологическими составляющими, охватывает также широкий круг задач по охране и восстановлению культурно-исторического наследия Азербайджана.

Литература

- 1.Религии Центральной Азии и Азербайджана том IV Христианство Алышов Н. А. “Христианство в Азербайджане XI–XXI вв.”. стр. 295
- 2.Чернышев Н. М. “Искусство фрески” Москва 1954 г стр. 12
- 3.Xəlilov M.C. “Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər)” Bakı 2011 il 341 s.
- 4.Гаджиев И. А. “Комплекс пещерных храмов Кешикчидаг” https://keshikchidagh-heritage.az/ru_RU/content/279 стр. 3
- 5.Мамедова Г. “Зодчество Кавказской Албании” 2004 г стр. 222
- 6.Алиев К. “Кавказская Албания” (I в. До н. э. – I в. н. э.) Баку, Элм 1974г стр. 363
- 7.Мамедов Т. М. “Кавказская Албания в IV–VII вв.” Баку, Маариф 1993г стр. 216
- 8.Карахмедова А. А. “Христианские памятники Кавказской Албании” Баку, Элм 1985 г стр. 28
- 9.Геюшев Р. Б. “Христианство в Кавказской Албании” Баку, 1984 г стр. 191

XÜLASƏ

QAFQAZ ALBANIYASININ KRISTIAN ABIDƏLƏRİNDƏ MÖVCUD OLAN FRESKALAR.

Məqalədə Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrində mövcud olan freskalar tədqiq edilir. Qafqaz Albaniyasındakı xristian abidələri, o cümlədən kilsələr və monastırlar çox vaxt freskalarla bəzədilirdi. Freska - iş başlamazdan dərhal əvvəl divara tətbiq olunan təzə gips üzərində boyalarla rəsm işlənmə formasıdır. Freskaların meydana çıxmasının dəqiq tarixi məlum deyil, lakin artıq Egey mədəniyyəti dövründə (e.ə. 2-ci minillik) freska rəsmləri geniş yayılmışdır.

“Keşikçidağ” dövlət mədəniyyət-tarixi qoruğu orta əsrlərdə qum daşlarından yonulmuş mağaralardan ibarət monastır kompleksidir. Burada yerləşən mağara monastırları kompleksi Qafqaz Albaniyasında erkən xristianlıq dövrünə aid abidədir.

O dövrün freskalarında siyasi hadisələr, hökmdarların təsvirləri, habelə bibliya səhnələrindən tutmuş müqəddəslərin portretlərinə və o dövrün məişət mənzərələrinə qədər müxtəlif mövzularda təsvirlər əks olunub.

Qafqaz Albaniyasının digər məşhur kompleksi Kəlbəcər rayonunda Tərtər çayının sol sahilində yerləşən Xudavəng monastırındır. Kompleksə bazilika, məbəd və ibadətqah daxildir. Bu monastır yaşayış binaları, yeməxana və kitabxana da daxil olmaqla, orta əsr mülki memarlıq nümunələrinin qorunub saxlanıldığı bir neçə monastırdan biridir. Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrindəki freskalar regionun zəngin və rəngarəng xristian irsini əks etdirir. Onlar nümayiş etdirirlər ki, yerli rəssamlar unikal və ifadəli sənət əsərləri yaratmaq üçün xristian motiv və üslublarının geniş spektrini uyğunlaşdırıb və yaradıcı şəkildə yenidən şərh ediblər.

SUMMARY

THE FRESCOES IN THE CHRISTIAN MONUMENTS OF CAUCASIAN ALBANIA.

The article discusses the presence of frescoes in Christian monuments of Caucasian Albania. Christian monuments of Caucasian Albania, including churches and monasteries, were often adorned with frescoes. Fresco is a painting technique where colors are applied to fresh plaster, which is spread on the wall just before starting the work. The exact date of the emergence of frescoes is unknown, but it became widespread during the Aegean culture period (2nd millennium BCE).

The State Cultural and Historical Reserve "Keshikchidag" is a monastery complex carved into sandstone caves in the medieval era. This complex of cave monasteries is a monument of early Christianity in Caucasian Albania. The frescoes from that time reflected political events, images of rulers, as well as depictions of various themes from biblical scenes to portraits of saints and scenes of everyday life.

Another equally renowned complex in Caucasian Albania is the monastery "Khudavang," located on the left bank of the Terter River in the Kelbajar district. The complex includes a basilica, a temple, and a chapel. This monastery is one of the few where examples of medieval civil architecture have been preserved, including residential houses, a refectory, and a library. Frescoes in Christian monuments of Caucasian Albania showcase the rich and diverse Christian heritage of the region. They testify that local artists adapted and creatively reinterpreted a wide range of Christian motifs and styles, creating unique and expressive works of art.

РЕЗЮМЕ

ФРЕСКИ В ХРИСТИАНСКИХ ПАМЯТНИКАХ КAVКАЗСКОЙ АЛБАНИИ.

В статье рассматривается наличие фресок в христианских памятниках Кавказской Албании. Христианские памятники Кавказской Албании, включая церкви и монастыри, были часто украшены фресками. Фреска — это форма живописи, при которой краски наносятся на свежую штукатурку, которую наносят на стену непосредственно перед началом работы. Точная дата появления фресок неизвестна, но уже в период Эгейской культуры (2-е тысячелетие до нашей эры) фресковая живопись стала широко распространенной.

Государственный культурно-исторический заповедник “Кешикчидаг” представляет собой монастырский комплекс, состоящий из вытесанных в средние века пещер, состоящих из песчаных камней. Находящийся здесь комплекс пещерных монастырей является памятником периода раннего христианства в Кавказской Албании. В фресках того времени нашли отражение политические события и образы властителей, а также изображения различных тем от библейских сцен до портретов святых и отображения сцен повседневной жизни того периода.

Другим, не менее известным комплексом Кавказской Албании является монастырь “Худавенг”, расположенный на левом берегу реки Тертер в Кельбаджарском районе. Комплекс включает в себя базилику, храм и часовню. Этот монастырь — один из немногих, где сохранились образцы средневековой гражданской архитектуры, включая жилые дома, трапезную и библиотеку. Фрески в христианских памятниках Кавказской Албании отражают богатое и разнообразное христианское наследие региона. Они свидетельствуют о том, что местные художники адаптировали и творчески переосмысливали широкий спектр христианских мотивов и стилей, создавая уникальные и выразительные работы искусства.

Rəyçi: professor Kübra Əliyeva

VÜSAL MƏMMƏDZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti,
Jurnalistika fakültəsinin doktorantı
mail.for.vusal@gmail.com*

**“TWITTER” (“X”) PLATFORMASINDA GÜNDƏM MÖVZULARI İLƏ
BAĞLI İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ
XÜLASƏ**

İnformasiya mübadiləsi üçün mövcud olan geniş imkanlar, xüsusilə, onlayn mühitdə böyük datanın toplanmasına gətirib çıxarmışdır. Hər saniyə böyüyən data müasir jurnalistikada fərqli məqsədlərlə istifadə olunmaqdadır. Sosial media platformalarında toplanan datanı təsvir etmək üçün ədəbiyyata daxil edilmiş “böyük sosial data” anlayışı isə olduqca aktual və əhəmiyyətlidir. Bu, gündəmlə bağlı ictimai rəyin öyrənilməsi baxımından böyük imkanlar təklif edir.

Hazırda beynəlxalq təcrübədə datanın toplanması, işlənməsi və təqdimatı ilə bağlı xüsusi proqram təminatlarından istifadə olunmaqdadır. Müasir jurnalistikada da geniş tətbiq olunmağa başlayan data yeni kontent formatlarının yaranması ilə nəticələnmişdir. Data jurnalistlərinin apardığı analizlər müxtəlif mövzularla bağlı əhəmiyyətli məlumatların əldə olunması baxımından önəmlidir.

Təqdim olunan elmi məqalədə böyük sosial data haqqında məlumat təqdim olunmuş, onun müasir jurnalistikadakı yeri təsvir edilmişdir. Məqalənin praktiki hissəsində manual olaraq böyük sosial data ilə bağlı analiz aparılmış, Azərbaycan gündəmindəki məsələlərlə bağlı “Twitter” platformasında paylaşılan “tvitlər”in məzmunu öyrənilmişdir. Əldə olunan nəticələr vizuallaşdırılaraq təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Böyük sosial data, Data jurnalistikası, Data analizi, İnformasiya mübadiləsi, Sosial media, Mikrobloq

Onlayn mühitdə interaktivliyə imkan verən yeni alətlərin meydana gəlməsi və mövcud funksiyaların optimallaşdırılması nəticəsində beynəlxalq ədəbiyyatda “*user-generated content*” kimi təqdim olunan istifadəçilərin yaratdığı kontentlərin həcmi artmışdır. Son illərdə müxtəlif platformalarda fərqli format və məzmunlarda paylaşılan kontentlər, həmçinin nəhəng data buludunun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. [4; 1] Haqqında bəhs olunan tendensiya özü ilə elmi ədəbiyyata “böyük sosial data” anlayışını gətirmişdir və hazırda, bu, böyük datanın əksər hissəsini təşkil etməkdədir. Sosial media platformalarında istifadəçi kontentləri hesabına formalaşan böyük sosial data bu gün olduqca əhəmiyyətlidir. Əvvəla, bu, müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmağa imkan yaradır. Digər tərəfdən, cəmiyyətin gündəmdə olan məsələlərə münasibətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə daha çox diqqət çəkən sosial media platforması “Twitter”dir (və ya “X”). Bu platformanın daha böyük data təqdim etməsi onun texnoloji

xarakterindən, başqa sözlə, alqoritmindən irəli gəlir. "Twitter" sosial mediada informasiya mübadiləsinin mümkün bütün variantlarını təklif edir. Bu platformada informasiya mübadiləsinin xarakterini "Facebook" və ya "LinkedIn" kimi platformalarla müqayisə etsək, aşağıdakı fərqləri görə bilirik:

"Twitter" platformasında informasiya mübadiləsi	"Facebook" platformasında informasiya mübadiləsi
• Qarşılıqlı əlaqə ($A \leftrightarrow B$) İzləyicilər platformada bir-birilərini izlədikləri (və ya dost olduqları) halda bir-birilərinin paylaşıqları kontentləri görə bilirlər; • Tək yönlü əlaqə ($A \rightarrow B$) Bir istifadəçinin paylaştığını digər istifadəçilər görə bilirlər. Paylaşan istifadəçinin digər istifadəçilərin paylaşıqlarını görməsi və ya izləməsi şərt deyil; • İki yönlü əlaqə ($A \rightarrow B \rightarrow A$) İstifadəçilər bir-birini izləmədən və ya dost olmadan bir-birilərinin paylaşıqları postları görə bilirlər.	• Qarşılıqlı əlaqə ($A \leftrightarrow B$) İzləyicilər platformada bir-birilərini izlədikləri (və ya dost olduqları) halda bir-birilərinin paylaşıqları kontentləri görə bilirlər;

Cədvəl 1. "Twitter" və "Facebook" platformasında istifadəçilər arasında informasiya mübadiləsinin fərqi

"Twitter"-in informasiya mübadiləsinə yaratdığı imkanlar onu böyük sosial data üçün əhəmiyyətli platformaya çevirib. [1; 2] Fua, Cin və Kim "Twitter"-i xarakteri və alqoritminə görə "digər sosial media platformaları ilə müqayisədə körpü yaratmaq üçün daha geniş imkanlar təklif edən platforma" kimi dəyərləndirir. [5; 117] Müəlliflər platformanın informasiya mübadiləsində "bütün sərhədləri aşdığını" qeyd edirlər, bu isə müxtəlif fikirlərin fərqli sosial qruplar arasında yayılmasına şərait yaradır.

Sadalanan xüsusiyyətlər "Twitter"-i data analizi üçün olduqca əlverişli platformaya çevirmişdir. Hazırda bu platformada fərqli istiqamətlərdə data analizləri aparılmaqdadır. Biznes və marketinq məqsədli analizlər üstünlük təşkil etsə də, bu platforma siyasi proseslərin analizi, ictimai rəyin öyrənilməsi, dövlətlərin siyasi xəttinin izlənilməsi kimi məqsədlərə də xidmət edir.

"Twitter"dən datanın toplanması, emalı və analizi üçün fərqli sosial media alətlərindən istifadə edilməklə yanaşı [7], daha peşəkar tədqiqatlar üçün emal və analiz mərhələlərində "Python" və "R" kimi proqramlaşdırma dilləri geniş tətbiq olunmaqdadır. [6; 7] Bununla yanaşı, daha kiçik həcmli analizlər üçün datanın manual toplanılması və işlənilməsi də kifayət qədər geniş müraciət olunan üsullardandır. Biz də tədqiqat işində praktiki analizi manual olaraq həyata keçirəcəyik. Bunun üçün, ilk növbədə metod və mövzu müəyyənləşdirilməlidir.

Hoffman bildirir ki, data analizi üçün mövzu seçərkən məsələyə iki tərəfdən baxmaq lazımdır:

1. Mövzu gündəmlə bağlıdır?
2. Mövzu gündəmlə bağlı olmayan digər məsələ ilə bağlıdır? [2; 22]

Müəllif qeyd edir ki, birinci halda analiz seçilən mövzunun gündəmə çevrildiyi andan son dövrədək olan zaman aralığını əhatə etməlidir. Data analizi prosesində 2-ci variant aktual olduqda isə analizin məqsədi və xarakteri əsas götürülməklə ilk və ya ən son paylaşılan, seçilmiş müəlliflərin paylaşıqları və ya digər məqamlar əsas götürülməklə datalar toplanılıb analizə cəlb oluna bilər.

Bizim təqdim etdiyimiz analizdə birinci variant əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işinin noyabr 2023-cü il tarixində aparıldığını nəzərə alaraq gündəmdə olan məsələlərlə bağlı bir heşteq və iki işarələmə (mention) seçilmişdir.

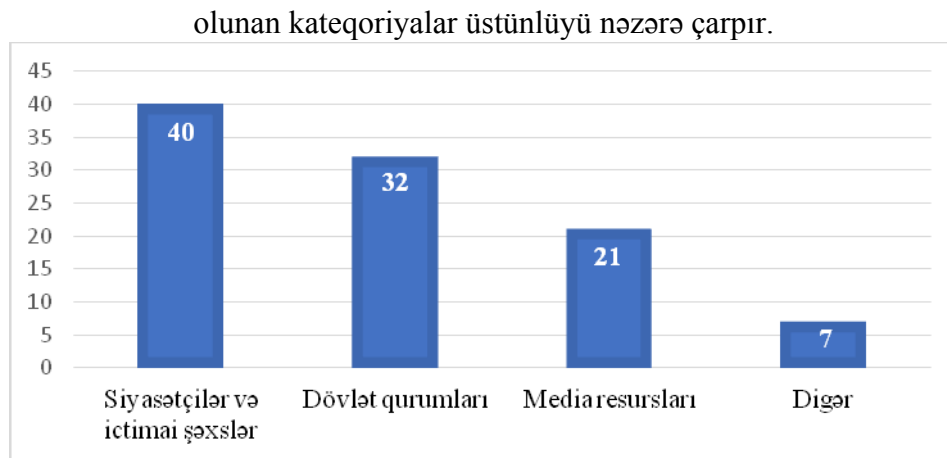
Analizə cəlb olunan tvitlərin sayı	300 (hər heşteq və işarələmə üzrə 100 tvit)
Tvitlərin paylaşıldığı dövr	Noyabr 2023
Format	Yalnız mətn, mətn+foto, mətn+video, mətn+infografika kombinasiyası
Heşteqlər	#ZangezurCorridor
İşarələmə hesabları	@AzerbaijanMFA, @MFAofArmenia

Cədvəl 2. Analizə cəlb olunan tvitlərlə bağlı məlumat

#ZangezurCorridor heşteqi üzrə analizin nəticələri. Analizin daha obyektiv nəticə verməsi üçün seçilmiş heşteq üzrə 100 fərqli hesabın tvitləri prosesə cəlb olunmuşdur. Başqa sözlə, bir hesabdan paylaşılan bir neçə tvitdən yalnız biri analiz üçün seçilmişdir.

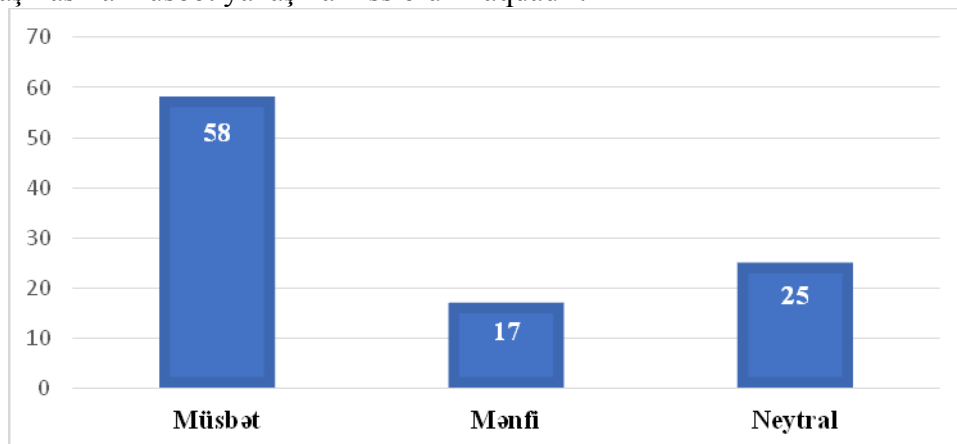
Zəngəzur dəhlizi layihəsi 44 günlük müharibədən sonra aktualıq qazanan məsələlərdəndir və bu istiqamətdə fərqli platformalarda müzakirələr davam etməkdə, fərqli fikirlər eşidilməkdədir. Fikir müxtəlifliyi "Twitter" mikrobloq platformasında paylaşılan tvitlərdə də duyulmaqdadır. Heşteqin ingilis dilində seçilməsinin məqsədi, həm də erməni və neytral mənbələrdən olan tvitləri analizə cəlb etməkdir.

Son illərdə özünü siyasi liderlərin, ictimai şəxslərin və digər nüfuzlu simaların ən aktiv göründüyü platforma kimi təsdiqləyən "Twitter"də apardığımız analizdə də seçilmiş heşteq üzrə paylaşılan tvitlərin müəllifləri içərisində qeyd

Qrafik 1. #ZangezurCorridor heştəqi üzrə tvit paylaşan istifadəçilərin kateqoriyalar üzrə bölgüsü

Heştəq üzrə erməni mənbələrindən paylaşılan tvitlərin sayı az olduğu üçün məzmun etibarilə analizə cəlb olunan tvitlərdə Zəngəzur dəhlizi layihəsinin reallaşmasına müsbət yanaşma hiss olunmaqdadır.

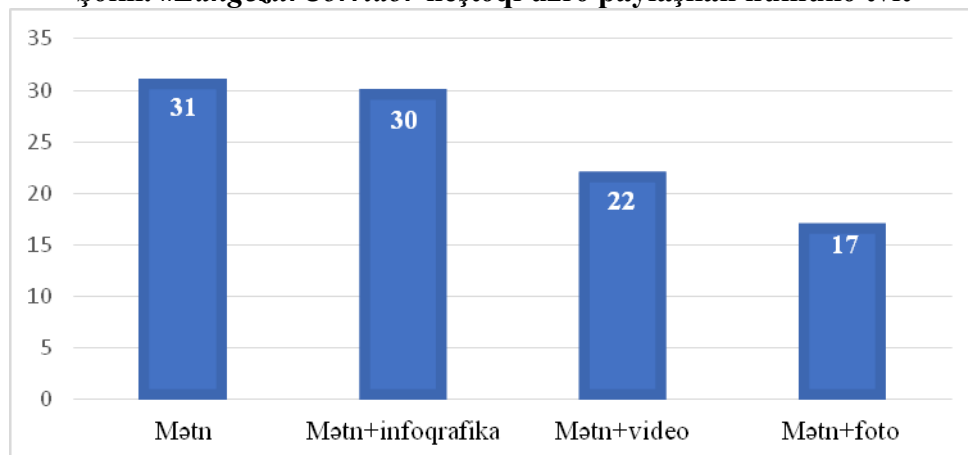

Qrafik 2. #ZangezurCorridor heştəqi üzrə paylaşılan tvitlərdə Zəngəzur dəhlizi layihəsinə münasibətlər

Heştəq üzrə analizə cəlb edilən tvitlər format etibarilə müxtəliflik təşkil etmişdir. Tvitlərin əksəriyyəti yalnız mətn kimi təqdim olunsada, mətn+video, mətn+infoqrafika və mətn+foto kombinasiyalı tvitlər də paylaşılmışdır. Mətn+infoqrafika kombinasiyalı tvitlərdə, əsasən layihə ilə bağlı infoqrafikalar təqdim olunmuş və layihənin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Şəkil. #ZangezurCorridor heştəqi üzrə paylaşılan nümunə tvit

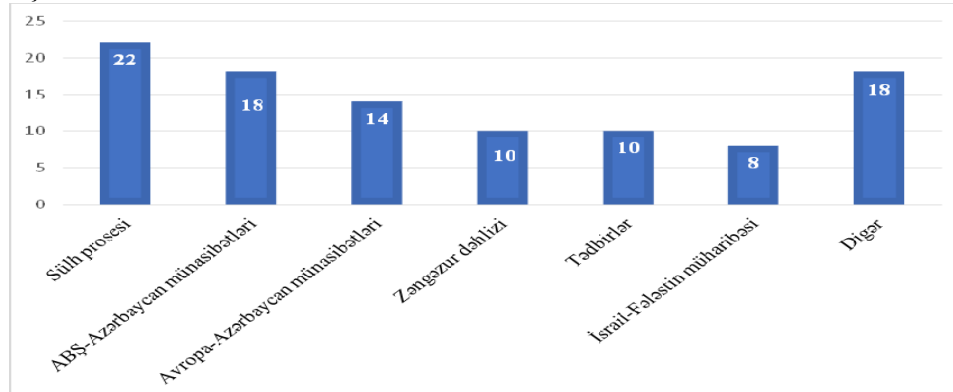

Qrafik 3. #ZangezurCorridor heştəqi üzrə paylaşılan tvitlərin format müxtəlifliyi

Data analizinin növbəti hissəsində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi (@AzerbaijanMFA) və Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin (@MFAofArmenia) hesabları üzrə paylaşılan tvitlər nəzərdən keçirilmişdir. Hər iki hesabın eyni vaxtda işarələndiyi tvitlər analizə cəlb edilməmişdir. Analizin bu hissəsində də yalnız ingilis dilində yazılan tvitlər yoxlanılmışdır.

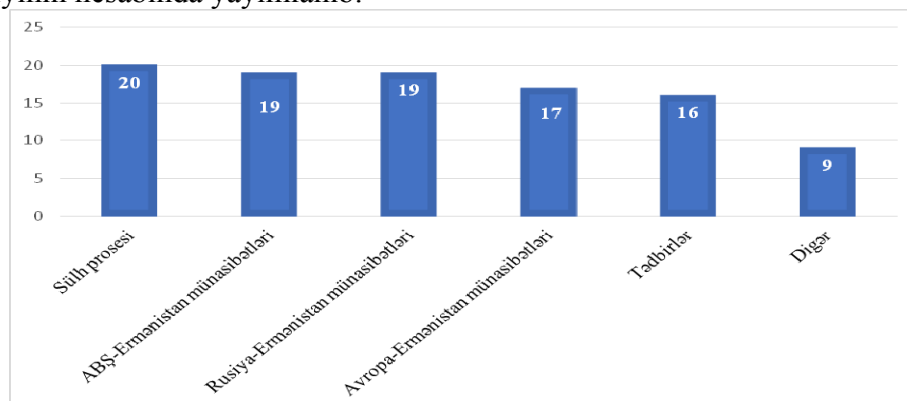
@AzerbaijanMFA tutqacı (handle) üzrə analizin nəticələri. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi hesabının işarələndiyi tvitlər gündəmlə bağlı məzmunları əhatə etmişdir. Tədqiqat işinin hazırlandığı ayda gündəmlə bağlı məsələlər də tez-tez dəyişdiyi üçün geniş məzmun müxtəlifliyi əmələ gəlmişdir.

Seçilən tvitlərin əksəriyyəti isə Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh prosesi ilə bağlı olmuşdur.

Qrafik 4. @AzerbaijanMFA tutqacı üzrə paylaşılan tvitlərin məzmunu

@MFAofArmenia tutqacı (handle) üzrə analizin nəticələri. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin @MFAofArmenia tutqacı üzrə seçilən 100 tvit də məzmun müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Burada da əsas mövzu Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh prosesidir. Bu mövzuda tvitlərin əksəriyyəti iki ölkənin Xarici İşlər Nazirlikləri tərəfindən paylaşılıb. Ümumilikdə, 200 tvitdən qeyd olunan tutqaclar üzrə 5 tvit Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin, 4 tvit isə Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin hesabında yayımlanıb.

Qrafik 5. @MFAofArmenia tutqacı üzrə paylaşılan tvitlərin məzmunu

Böyük sosial datanı "fiziki dünya və sosial media datalarının cəmi" kimi dəyərləndirən İşikava bu konsepsiyanın bloq, mikrobloq, sosial şəbəkələr, məzmun platformaları, rəqəmsal oyunlar və digər platformalarda təqdim olunan kontentləri əhatə etdiyini bildirir. [3; 38] Başqa sözlə, hazırda böyük data üzrə analizlər, daha çox "Twitter" platformasında aparılsa da, digər platformalar da belə analizlər üçün əlverişli hesab olunmaqdadır. Xüsusilə, sosial media platformaları informasiya mübadiləsinə imkan yaradan onlayn alətlər ilə fərqli üsullarla böyük sosial data

analizləri təklif edir. Bu cür analizlər gündəmlə bağlı ictimai rəyin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müasir jurnalistikada mövzuların işlənilməsi prosesində geniş tətbiq olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Grandjean, M. (2016). A social network analysis of Twitter: Mapping the digital humanities community. *Cogent Arts & Humanities*, 3(1), 1171458.
2. Hoffman, M. (2021). *Methods for network analysis*. Stanford University. https://bookdown.org/markhoff/social_network_analysis/
3. Ishikawa, H. (2015). *Social Big Data Mining*. CRC Press
4. Olshannikova, E., Olsson, T., Huhtamäki, J. ve Kärkkäinen, H. (2017). Conceptualizing big social data. *Journal of Big Data*, 4(1), 1-19.
5. Phua, J., Jin, S. V., ve Kim, J. J. (2017). Uses and gratifications of social networking sites for bridging and bonding social capital: A comparison of Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat. *Computers in Human Behavior*, 72, 115-122.
6. Steinert-Threlkeld ve Zachary C. (2018). *Twitter as data*. Cambridge University Press
7. Wasim, A. (2021, 18 Mayıs). Using Twitter as a data source an overview of social media research tools. The London School of Economics and Political Science (LSE), *Impact of Social Sciences Blog*. <http://eprints.lse.ac.uk/111332/>

ВУСАЛ МАМЕДЗАДЕ ОБМЕН ИНФОРМАЦИЕЙ, СВЯЗАННЫЙ С ПОВЕСТКОЙ ДНЯ НА ПЛАТФОРМЕ «TWITTER» («X») РЕЗЮМЕ

Широкие возможности для обмена информацией привели к тому, что огромные массивы данных начали скопироваться в онлайн пространстве. Расширяющиеся с каждой секундой данные имеют многоцелевое применение в современной журналистике. Понятие «большие социальные данные», которое было введено в литературу для обозначения данных, скопированных в социально-медийных платформах, является чрезвычайно актуальной и необходимой. Оно предоставляет широкие возможности изучения общественного мнения по поводу повесток дня.

В настоящее время в международной практике получило распространение специальное программное обеспечение, связанное со сбором, обработкой и предоставлением данных. Результатом данных, начавшихся широко применяться, в том числе, и в сфере современной журналистики, стало возникновение новых форматов контента. Анализы, проводимые дата-

журналистами, имеют огромное значение с точки зрения получения важной информации на различные темы.

В настоящей научной статье предоставляется информация о больших социальных данных и обозначено его место в современной журналистике. В практической части статьи была в ручную проведена аналитика больших социальных данных и изучено содержание твитов на повестку дня в Азербайджанском сегменте платформы Твиттер. Полученные данные были предоставлены в визуализированной форме.

Ключевые слова: Большие социальные данные, дата-журналистика, дата-аналитика, обмен информацией, социальная медиа, микроблог.

VUSAL MAMMADZADA

**INFORMATION EXCHANGE ON TREND TOPICS
ON THE "TWITTER" ("X") PLATFORM
SUMMARY**

The wide range of opportunities available for information exchange, especially in the online environment, has led to the collection of large amounts of data. The data, which is growing every second, is being used for different purposes in modern journalism. The concept of "big social data" included in the literature to describe the data collected on social media platforms is very relevant and important. This offers great opportunities in terms of studying public opinion on the trend.

Currently, international practice uses special software related to data collection, processing and presentation. Data, which is widely used in modern journalism, has resulted in the creation of new content formats. Analyzes conducted by data journalists are important in terms of obtaining important information on various topics.

The presented scientific article shows information about big social data and describes its place in modern journalism. In the practical part of the article, a manual analysis of big social data was carried out, and the content of "tweets" shared on the "Twitter" platform related to issues on the Azerbaijani trend was studied. The obtained results were visualized and presented.

Keywords: Big social data, Data journalism, Data analysis, Information exchange, Social media, Microblog

**Rəyçi filologiya elmləri doktoru, professor Q.M.Məhərrəmli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Fil.f.d. NƏİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti,
Zahid Xəlilov küçəsi - 33

KOREYA ƏDƏBİYYATININ MAARİFÇİLİK DÖVRÜNDƏ POEZİYA **(1910—20 ci illər)**

XÜLASƏ

Koreya ədəbiyyatının Maarifçilik dövründə poeziyanın inkişafı özünəməxsus keyfiyyəti ilə ədəbiyyat tarixində yer almışdır. Koreya ədəbiyyatında maariflənmə ruhunda olan dəyişmələr həm bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə, həm də Avropa mədəniyyətinin təsiri ilə bağlı idi. Məsələn, “Şinsosol” (yeni roman) və “Şinçəşi” (yeni üslub poeziya) kimi janrların meydana gəlməsi məhz Qərb dünyagörüşünün təsiri ilə idi. Lakin bu dövr Koreya poeziyasının əsasında milli koloritə bağlı forma-üslubca lirika, şico, xalq mahnısı, çanqa, sərbəst şeir kimi müxtəlif janrlar, məzmunca isə xaos və münəqişələrə əks etdirən mövzular dururdu.

Koreya ədəbiyyatının Maarifçilik dövrü poeziyasını iki mərhələdə - 1910 və 1920-ci illər olmaqla öyrənmək məqsədəuyğundur. 1908–1919-cu illər müasir Koreya ədəbiyyatının başlanğıc dövrü hesab olunur. Artıq 1920-ci illərdən başlayaraq isə müxtəlif yeni cərəyanlar əsasında yeni ədəbi nümunələr formalaşmağa başlayır.

Müasir Koreya ədəbiyyatının, o cümlədən poeziyasının inkişafında mətbu vasitələrin - ədəbi jurnalların da rolu vardır. Bu jurnallar vasitəsilə fikir ortaqlıqları olan ədiblər birləşərək, məsələn, romantizm cərəyanını formalaşdırmışlar.

1910-cu illər Koreya poeziyası Li Qvan Su (1892-1950) və Ço Nam So (1890-1957) kimi şairləri ilə tanınır. 1920-ci illər poeziyasına isə yeni ideyalara can atan, vətənpərvər şair Li Sanq Hva, həmçinin 20-ci əsrin ən məşhur Koreya şairlərindən olan Kim So Vol və Han Yonq Unun adı çəkilir. Həmin şairlərin bir sıra şeirləri Koreya poeziyasında məzmun özəllikləri və təbii ifadəliliyi ilə diqqət çəkir.

Açar sözlər: *Koreya ədəbiyyatı, XX əsr, maarifçilik, poeziya, Li Qvan Su, Ço Nam So, Li Sanq Hva, Kim So Vol, Han Yonq Un*

Maarifçilik ideyaları bəşər mədəniyyətinin tarixində çox qədimlərdən öz izlərini göstərmiş və onun inkişafında rol oynamışdır. Müxtəlif xalqların ədəbi mühitinin formalaşmasında maarifçiliyin bu rolu istisnasızdır.

Maarifçilik ruhunda formalaşan belə ədəbi mühit Koreya ədəbiyyatında da görünür. Koreyanın Yaponiya tərəfindən işğal olunan ölkənin müstəqillik uğrunda mübarizə əzmini qırsa da, eyni zamanda maarifçilik baxımından xalqı sürətlə qabağa aparmağa şərait yaratmışdır.

XIX əsrdə Koreyada maarifçilik dövrü, yəni maarifçilik ədəbiyyatı (개화기 시대) yaranmağa başladı. Maarifçilik dövrü özü 4 mərhələyə bölünür:

- Erkən çiçəklənmə (초기 개화기)
- Çiçəklənmə (개화중단기)
- Kabo islahatları (갑오개혁기)
- Koreya imperiya dövrü(대한제국 시기)

Koreyada 1876-cı ildə azad ticarət haqqında Kanhva müqaviləsi (강화도 조약) imzalanmışdır. Bu müqavilənin mahiyyətini azad ticarətin mövcudluğu təşkil edirdi ki, bununla da insanların baxış tərz, düşüncə tərz dəyişməyə başlayır. Bunun nəticəsi olaraq da Koreya mədəniyyətində və ədəbiyyatında çiçəklənmə bu dövrdən vüsət tapır.

Azad ticarətin mövcudluğu sayəsində Koreya inkişaf etsə də, buna xarici ölkələrin də təsiri vardır. Bunun nəticəsində Avropa mədəniyyətinin Koreya dünyagörüşündə əksini görmək mümkündür. Belə ki, Avropa üslubunda qəzetlər və jurnallar çap olunmağa, məktəblər açılmağa başlamışdır. Bu təsir sonrakı illərdə də inkişafa kömək etdi: koreyalılar Avropaya gedib orada təhsil alıb, daha sonra Vətənə qayıdaraq ədəbiyyatı zənginləşdirmək üçün fəaliyyət göstərməyə başladılar.

1910-cu illər müasir Koreya tarixində Yaponiyanın müstəmləkə hökmranlığı, sosial və mədəni baxımdan köhnə feodal həyat tərzilə müasir Qərb sivilizasiyasını qəbul etmək iradəsinin toqquşduğu bir dövr idi. Koreyada Yaponiya hakimiyyəti dövründə (1910-1945) artıq söz azadlığı və mətbuat məhdudlaşdırıldı. Bu da dövrün Koreya ədəbiyyatına təsir etdi. Lakin Qərb sivilizasiyasının Koreyaya daxil olması ilə “Şinmunhak” (yeni ədəbiyyat) sahəsində yeni dövr başlamışdır. “Şinsosol” (yeni roman) və “Şinçesi” (yeni üslub poeziya) kimi janrların meydana gəlməsi isə müasir ədəbiyyat üçün zəmin yaratdı. Koreya poeziyasında forma-üslubca lirika, şico, xalq mahnısı, çanqa, yeni poeziya, sərbəst şeir kimi müxtəlif janrlar, məzmunca isə xaos və münaqişələri əks etdirən mövzular yaranmağa başladı. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Qərb mədəniyyətindən təsirlənərək yazılmış bir çox əsərlərə də rast gəlmək mümkündür [4].

1908–1919-cu illər müasir Koreya ədəbiyyatının başladığı ciddi dövr kimi hesab olunur. Artıq 1920-ci illərdən başlayaraq isə yeni ədəbi nümunələr, müasir mənlik axtarışından tutmuş, milli reallığın tanınmasına qədər müxtəlif yeni cərəyanlar formalaşdı ki, bunda Qərb ədəbiyyatının təsiri mühüm rol oynamışdır.

Gənc yazarlar dövrün çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün böyük səy göstərmiş, çoxlu ədəbi jurnallar nəşr etdirmişdilər. Eyni jurnalın ətrafında ümumi baxış və cərəyanlara malik olan yazar və şairlər bir araya gələrək öz əsərlərini çap etdirirdilər [5]. "Çanqco" (Yaradılış) Koreya ədəbiyyatının ilk ədəbi jurnalıdır və 1919-cu ildə nəşr edilməyə başlamışdır. 1920-ci ildə "Yaradılış" jurnalından sonra nəşr edilən "Pyeho" ümitsizlik və bədbinlikdən doğan fikirləri toplayan jurnaldır.

Ümumiyyətlə, 1920-ci illərdə "Dünyanın qurulması", "Xarabalıqlar", "Ağ qabarma" və s. ədəbi jurnallar yaradıldı. Bunlardan ən məşhuru 1922-ci il romantizminin nümayəndələrini bir yerə toplayan "Ağ qabarma" jurnalı idi. Buraya toplaşan yazıçı və şairlər romantik cərəyanın təsiri ilə pessimist elementlərə daha çox yer vermiş, hisslərini aydın şəkildə ifadə edərək mənasız həyatdan qurtulmağın yolunu ölümdə və yuxuda görmüşlər.

1910-cu illər ədəbiyyatı müasir Koreya ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsidir. Li Qvan Su (1892-1950) və Ço Nam Son (1890-1957) bu dövrə damğasını vurmuş iki mühüm şəxsiyyətdir.

1908-ci ildə təsis edilən 소년(Sonyon) jurnalın açılışı ilə bağlı, 19 yaşlı Ço Nam Sonun nəşr olunmuş "Dənizdən oğlana" (Heegeso-Sononege) şeiri müasir Koreya poeziyasının başlanğıcı hesab olunur [8, 206]. Bu şeirin fərqli cəhəti onun kompozisiyasındadır. İlk və son cümlələr şəkilçi quruluşunda tam eynidir (vur... ah, çul... çürük) və bu, şeirin sonuna qədər davam edir. Yukdanqlı Ço Nam Son yaponiyönlü olduğu üçün bu şeirdə də həmin meyili əks etdirən elementlər axtaranlar var. Nam Son Müstəqillik Bəyannaməsini hazırlayan şəxs olduğundan, çox güman ki, o, Yaponiya tərəfdarı olmayıb. Bu fikri "darı kimi kiçik bir ada, bir ovuc boyda torpağı olan..." kimi ifadələri də təsdiqləyir. Yaponiyanı "kiçik ada" adlandıraraq onu tənqid etməsi ehtimal olunur.

1-ci bəndin tərcüməsi:

Çolsoq çolsoq

Vurur, sındırır, uçurub, dağıdır

Tesan kimi hündür dağ, ev boyda qaya daşı

O nədir ki, belə şeylər nədir ki?

Mənim böyük gücümü bilmirsiniz

Vurur sındırır, uçurdub dağıdır

Çolsoq çolsoq

Sətirlərin mənalari:

Bu şeirdə hər bəndin əvvəlində olan "Çolsoq" dalğa səsini ifadə edən bir səs yansımasıdır. Həm də dənizin möhtəşəmliyini və böyük gücünü göstərmək üçün simvol olaraq işlədilmişdir. Dalğa kimi gələn yeni sivilizasiya, oğlan uşağının cəsur ürəyini göstərir. Köhnə zamanların düşüncəsindən çıxıb, yeni fikirlərə olan həvəsi ifadə edir. Şeirdə *vurmaq*, *yıxmaq* kimi olan sözlər dənizin gücü və cəsarətini qabardır; yüksək dağların, ev kimi böyük qayalıqların dənizin gücü qarşısında cılız olmasını ifadə edir. Burada göstərilən qayalıq və dağ dalğanın qarşısını alan vasitə kimi yer alır. Bu da mədəniyyətin inkişafına mane olan cəhətlər kimi metaforikləşdirilir. Bu isə, təbii ki, Yaponiya imperializminə istinad edir; ikiüzlü vətənsəvərlərdən, üstü qapalı formada Yaponiyadan bəhs edilir. Dəniz ilə eyniləşdirə

biləcək şeyin dərin, mavi səma kimi ucsuz bucaqsız böyük məqsədlərə sahib olmasını ifadə edir. Şeirdə uşağın mavi səma kimi təmiz olan ürəyi göstərilir.

Şeirin mövzusu:

Şeirdə əsas yeri “oğlan” və “dəniz” obrazları tutur. Müəllifin burada niyyəti Dənizi “mən” və ya “biz” kimi ifadə edərək oğlana aid edib, güc və yenilik yaratmaqdır. Mövzusu isə bir oğlanın cəsarətli və saf qəlbində yeni tarixin və bütün dünyaya açıq olan ucsuz-bucaqsız dəniz ilə axan güclü çiçəklənmə dalğasının yaradılmasıdır. Şeirin 1-4-cü bəndlərində insan varlığının qüdrətli və əzəmətli dənizin qarşısında cılızlığı, 5-6-cı bəndlərdə isə bütün paxıllığı, şəri, qısqanclığı və sonsuz imkanları aşaraq ümid və qətiyyətlə yeniliklərə doğru getmək istəyindən danışılır. Koreya ədəbiyyatı tarixində bu şeirin vacib yer tutmasının səbəbi şeirin ilk dəfə sərbəst formada yazılması hesab olunur. Şeirin 1-ci sətiri 2.2.3, 2-ci sətiri 3.3.5, 3-cü sətiri 4.3.4.5, 4-cü sətiri 3.3.5 və 3 nəzm bölgüsündən ibarətdir. Lakin bu onu göstərir ki, şeir tam sərbəst yazılmayıb. Daha çox nəğmə formasında, yəni yarım sərbəst formada yazılmışdır. Şeirin hər bəndinin ilk və son sətirlərində Çolsoq, Durırınq, Svaa kimi səs bildirən sözlər də nəğmə formasının xüsusiyyətidir.

Əhəmiyyəti və qiymətləndirilməsi:

Bu formanın inkişaf edib, tam sərbəst formaya keçə bilməməsinin əsas səbəbini Ço Nam Sonun janr düşüncəsinin tam formalaşmamasıyla əlaqələndirmək olar. Yenilik kimi formasına görə yarım sərbəstliyi, terminologiya kimi isə deyimdən danışq dilinə keçidi dəyərləndirmək olar. Buna baxmayaraq bu formanın janra aid olan xüsusiyyətləri olmadığına görə Çanaa və Yuro janrlarına geri döndüldü. Ço Nam Son isə yeni formanın yaradılması ilə elə yeni dövrə keçid rolunu oynadı. Əsas əhəmiyyəti odur ki, yeni növ şeirin əsası qoyulmuş və müasir sərbəst şeirin formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Rusiyada Oktyabr inqilabı Koreyada sosializm ideyalarının yayılmasına səbəb oldu. 1922-ci ildə Koreyada proletar yazıçılarının “Qığılıcım” və “Paskulya” ittifaqları yaradıldı. Bu qruplar yeni istiqamətli məktəbi təmsil edirdilər. 1925-ci ildə Koreyada kommunist partiyası, Koreya proletar yazıçılarının assosiasiyası (KPYA) yaradıldı [6]. Onun özəyini “yeni məktəb”in nümayəndələri təşkil edirdi: Pak Yonqhi, Kim Kicin, Li Iqsan, Kim Bonçin və s. “İncəsənət üçün incəsənət” nümayəndələrindən fərqli olaraq proletar yazıçıları ədəbiyyatın mənasını onun ideya tərkibində görürdülər. Xalqı işğalçılardan qurtarmaq və hamının bərabərliyi üçün mübarizəyə çağırırdılar.

Romantizmdən əl çəkib yeni ideyalara can atanlar arasında Li Sanq Hva da var idi. Belə ki, 1920-ci illərdə Koreyada mövcud olan dekadent əhval-ruhiyyəsi Li Sanq Hvanın romantik şeirlərində aydın görünür. “Ağ qabarma” jurnalının ilk nömrələrindən birində çap olunan “Mənim yataq otağıma” adlı şeirində Li Sanq Hva sevgilisini intihara çağırır. Deyək ki, bu dövrdə Koreya ədəbiyyatının bəzi yazarları

real dünyanı tərk etməyi arzuladıqları halda, bəziləri onu dəyişməyə çalışırdılar. Lakin “Ağ qabarma” dağılandan sonra “Paskulya”ya daxil olan Li Sanq Hva sonra KPYA üzv oldu. O, yapon əsarəti altında olan Koreya xalqının ağır həyatından yazmağa başladı. Şairin 1926-cı ildə çap edilmiş “Oğurlanmış tarlalara bahar gələrmə?” əsəri o dövrün ən yaxşı antiyapon əsərlərindən hesab olunur.

Müasir Koreya poeziyasının qurulmasında qərb, dekadent və ya proletar poeziyasının oynadığı rola baxmayaraq, milli ənənələrə söykənən şeirlər ən oxunaqlı və sevimli hesab olunurdu. 20 - ci əsrin ən məşhur Koreya şairləri içərisində Kim So Vol və Han Yonq Unun adını çəkmək lazımdır. Onların şeirləri müasir Koreya poeziyasının antologiyasına daxildir. Kim So Vol hələ orta məktəbdə oxuyanda şeirlər yazmağa başlamışdır. 16 yaşında Osanda məktəbə daxil olaraq burada fransız simvolistlərinin yaradıcılığını öyrənməklə məşğul olan Kim Oqdan dərslər almışdır. Məhz simvolistlərin təsiri altında o, şeirin gücünə xüsusi önəm vermiş, ona görə də “İncəsənət üçün incəsənət” tərəfdarları ilə proletar ədəbiyyatının tərəfdarları arasında mübahisəyə qoşulmamışdı. Klassik ədəbiyyat ruhunda tərbiyə almış Kim So Vol əsasən təbiət və məhəbbətdən yazırdı.

1925-ci ildə onun yeganə poeziya toplusu “Azaleya çiçəyi” adlı şeir toplusu çapdan çıxmışdır. Əsas şeirləri də daxil olmaqla bu topla 126 şeirdən ibarətdir. Əksər şeirlərində 5 sözlü sətirlər 7 sözlü sətirlərlə əvəz olunur. Burada toplanan şeirlərdəki hisslər təbiətlə bağlı ifadə olunub və daha çox Koreyaya məxsus üslubda və metaforik şəkildə təsvir edildiyi üçün koreyalılar bu şeirlərlə dərin səviyyədə empatiya qura bilirlər. Onun şeirlərinin mövzusu əsasən qəmlidir. “Azaleya çiçəyi” (Cindulle gülü) toplusunda isə sevinc notlu şeirlər də var idi. Ancaq oxucular qəmli şeirləri daha çox sevirdilər. Ümumiyyətlə, Kim So Volun şeirləri xalq mahnılarını xatırladır. Təəssüf ki, şairə ədəbiyyatdan tez uzaqlaşdı və 1934-cü ildə müəmmalı şəkildə intihar etdi.

“Azaleya Çiçəyi” şeirində taleyə təslim olmaq kimi Şərq konsepsiyasına əsaslanan gözəl, lakin ümitsiz sevginin fədakarlıq və dözümlü ruhu haqqında danışılır [7].

“Azaleya çiçəyi”

Əgər çıxıb getsəydin,
Məndən bezib,
Heç nə deməyəcəkdin.

Mən azaleya güllərini
Yaksanda, Yunqboyunda dərib,
Getdiyin yolu bəzəyəcəm.

Ehtiyatlı addım at

Mənim azaleyalarıma
Hansılarla ki, yol bəzənib.

Əgər çıxıb getsəydin,
Məndən bezib,
Fəryadımı belə eşitməzdin.

Bu günə qədər Kim So Volun yeganə "Azaleya Çiçəyi" poeziya toplusu 600-dən çox nəşrdə dərc olunub və satılan kitabların ümumi sayının altı milyona çatdığı təxmin edilir ki, bu da onun şeirlərinin hələ də geniş oxunduğunu göstərir. Kim So Volun əsərlərinin ədəbi dəyəri təkcə Koreyada deyil, bütün dünyada tanınıb. Onun şeirləri 13 dilə tərcümə olunub və ABŞ, Rusiya, Fransa, Çin və Yaponiya da daxil olmaqla bir çox ölkələrdə oxunub.

Han Yonq Un (1879-1944) yaradıcılığa Kim So Volla eyni vaxtda, yaşı artıq 40-ı keçdikdə başlamışdır. 26 yaşı olanda o, Manhe adını götürmüş və rahib olmaq qərarına gəlmişdir. Yaponiyada Komyava kollecində buddizmi, qərb fəlsəfəsini, riyaziyyatı öyrənmiş, Yaponiya, Mancuriya və Sibir boyunca səyahət etmişdir. Han Yonq Un ilk "Şüur" adlı şeirini 1918-ci ildə budda jurnalı olan "Ruh"da çap etdirib. O, 1919-cu ildə Çve Nam Sonla birlikdə məşhur deklarasiyanın hazırlanmasında iştirakına görə həbs edilir. Həbsxanada keçirdiyi 3 il ərzində onun şeirləri "Yaradıcılıq", "Dünyanın qurulması" kimi məşhur jurnallarda çap olunur. 1926-cı ildə Han Yonq Unun "Yarın səssizliyi" adlı şeirlər toplusu nəşr edilmişdir. Topluda şico ilə bərabər ənənəvi Koreya poeziyası üçün xarakterik olmayan çoxsaylı mürəkkəb metaforalardan istifadə olunmuşdur.

Koreya ədəbiyyatı klassik ədəbiyyatdan müasir ədəbi dövrə qədər tarixi yol keçmişdir. Hər bir tarixi dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri Koreya ədəbiyyatına təsir göstərmiş, Koreya xalqının düşüncələri, hissləri, mədəniyyəti, həyat tərzi və tarixi öz yazarlarının əsərlərində toxunduğu mövzular olmuşdur [10].

Müasir Koreya ədəbiyyatı artıq 1910-cu illərdən başlayaraq formalaşdı. 1910-cı illər Koreya ədəbiyyatında Maarifçilik dövrünün başlaması ilə ədəbiyyatda bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Maarifçilik ədəbi mühitində yazılan əsərlərin mövzusu xalqı maarifləndirmək və vətənpərvərlik ideyalarını təbliğ etmək idi. Bundan əlavə, Qərb sivilizasiyasının qəbulu və Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə Koreya ədəbiyyatında yeni cərəyanların formalaşmasında mühüm rol oynayaraq müasir ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yatarmışdır. Müasir ədəbiyyat dövründə köhnə ədəbi ənənə olan qrup ədəbiyyatşünaslığı aradan çıxaraq şəxsi ədəbiyyatşünaslığa çevrildi. Klassik ədəbiyyat dövründən müasir ədəbiyyat dövrünə qədər olan dövrdə müəlliflərin yazı üslubu, texnikası dəyişdi, ancaq dəyişməyən tək şey Koreyalıların ənənəvi hissləri olmuşdur; xalqın yaşadığı sevinc və kədər hissləri. Ümumiyyətlə, bütün milli-mənəvi hisslərə sadıqlıq Koreya ədəbiyyatı dövrünün hər mərhələsində özünə yer almışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Koreya dilində:

1. 외국인을위한 한국 고전 문학사, 배 규범, 주옥 파, 2010 년
2. 한국 문학의 이해, 이창식 지음, 2005 년
3. 한국 문학 교육, 외국어로서의, 윤여탁 지음 2004 년

İngilis dilində:

4. Yung-Hee Kim, Jeyseon Lee. Readings in modern korean literature. University of Hawaii Press, 2004, 376 s.
5. Young Min Kim. The History of Modern Korean Fiction (1890-1945): The Topography of Literary Systems and Form. Lexington Books, 2020, 328 s.
6. <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/brief-history-korean-literature>
7. <https://cupblog.org/2012/04/24/6075/>

Türk dilində:

8. H. Köroğlu. Kore edebiyatına genel bir bakış. - Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(12), 2002, s.203-213.
9. H. Köroğlu. Kore savaşının Kore edebiyatına yansması üzerine genel bir değerlendirme – Turkish Studies, Volume 13/5, Winter 2018, p.307-320
10. H. Köroğlu. Modern Kore edebiyatı tarihi. Antalya, “Likya”, 2017, 210 s.

к.ф.н. Наира Эфендиева

Поэзия в корейской литературе эпохи Просвещения (1910-20 годы)

РЕЗЮМЕ

Развитие корейской поэзии в эпоху Просвещения проходило на качественно новом уровне и занимает особое место в истории литературы. Происходившие в духе просветительства перемены были связаны как с общественно-политическими событиями внутри страны, так и с влиянием европейской культуры. Например, появление таких жанров, как «Синсосоль» (новый роман) и «Синчеши» (поэзия нового стиля), было непосредственно связано с влиянием западного мировоззрения. Однако основу корейской поэзии этого периода составляли жанры, по форме и стилю передававшие национальный колорит (лирика, сиджо, народные песни, чанга, свободный стих), и вместе с тем тематически и по содержанию отражавшие хаос и конфликты. Корейскую поэзию эпохи Просвещения целесообразно изучать в два этапа – 1910-е и 1920-е годы. Период, охватывающий 1908-1919 годы, считается началом современной корейской литературы. А с 1920-х годов на основе различных новых течений уже стали формироваться современные литературные образцы. В развитии современной корейской литературы, в том числе и поэзии, важную роль сыграли печатные издания – литературные журналы. Такие журналы объединяли вокруг себя писателей-

единомышленников и способствовали формированию новых направлений, например, романтизма.

Корейская поэзия 1910-х годов прославилась именами таких поэтов, как Ли Гван Су (1892-1950) и Чо Нам Со (1890-1957). В поэзии 1920-х годов можно выделить стремящегося к новаторству поэта-патриота Ли Сан Хва, а также таких известных мастеров XX века, как Ким Со Воль и Хан Ён Ын. Ряд стихотворений этих корейских поэтов привлекает внимание своеобразием содержания и естественной выразительностью.

Ключевые слова: *Корейская литература, XX век, просветительство, поэзия, Ли Гван Су, Чо Нам Со, Ли Сан Хва, Ким Со Воль, Хан Ён Ын*

Nahira Efendiyeva, Ph.D.

Korean Poetry in the Enlightenment Literature (1910-20s)

RESUME

The development of Korean poetry during the Enlightenment period took place at a qualitatively new level and occupies a special place in the history of literature. The enlightenment-spirit changes were associated both with socio-political events within the country and with the influence of European culture. For example, the emergence of such genres as “Sinsosol” (new novel) and “Sincheshi” (new style poetry) was directly related to the influence of the Western world-view. However, the basis of Korean poetry of this period was formed by genres that conveyed the national colorits in form and style (lyrics, shijo, folk songs, changa, free verse), and at the same time, reflecting chaos and conflicts thematically and in content.

It is advisable to study Korean poetry of the Enlightenment in two stages: the 1910s and 1920s. The period during from 1908 to 1919 is considered the beginning of modern Korean literature. And since the 1920s, modern literary examples have already begun to form on the basis of various new trends.

Literary magazines as printed publications played an important role the development of modern Korean literature, including poetry. These magazines united like-minded writers and contributed to the formation of new trends, for example, romanticism. Korean poetry in the 1910s became famous with the names of poets such as Yi Kwang-Su (1892-1950) and Choe Nam-seon (1890-1957). The poetry of the 1920s includes the innovative patriotic poet Yi Sang-hwa, as well as such famous 20th-century masters as Kim So-wol and Han Yong-un. A number of poems by these Korean poets attract attention due to the originality of their content and natural expressiveness.

Keywords: *Korean literature, 20th century, enlightenment, poetry, Yi Kwang Su, Choe Nam-seon, Yi Sang Hwa, Kim So-wol, Han Yong-un*

Rəyçi: **f.ü.f.d. İlqar Hüseynov**

KAZIMZADƏ MƏRZİYYƏ İBRAHİM QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov küç.33

kazimzade2001@gmail.com

**NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MÜASİRLƏRİNİN YARADICILIĞININ
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ
XÜLASƏ**

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında bəzən müxtəlif dünyagörüşlərin, habelə bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ziddiyyətlərin, uyuşmayan təsirlərin olduğu iddia edilir. Bu meyil ondan irəli gəlmişdir ki, dahi mütəfəkkirin ideyaları bir bütün halında məntiqi ardıcılıqla nəzərdən keçirilməmiş, ayrı-ayrı misraları xüsusi olaraq, bəzən də subyektiv şəkildə təhlil edilərək istənilən istiqamətə yönəldilmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının müasirləri ilə müqayisəli öyrənilməsi onun dünyagörüşünü düzgün işıqlandırır. Dövrün bir çox alim və şairlərinin həyat və yaradıcılığına qısa nəzər yetirdikdə müxtəlif paralellər nəzərə çarpır. Nizami Gəncəvi və onun müasiri olan şair və mütəfəkkirlərin yaradıcılığını diqqətlə izləsək, bu zaman bir çox elmi nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu həm onların bir-birilərindən təsirləndiyini göstərir, həm də dövrün aktual məsələlərinin hər bir sənət adamını düşündürdüyünün isbatıdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, müqayisəli təhlil, ismaililik, Xaqani, Məhsəti, XII əsr İntibahı

Nizami Gəncəvinin XII əsr Azərbaycan, daha dəqiq söyləsək, Gəncə mühiti yetirmişdir. Hər bir sənətkarın yaradıcılığının təhlilinə dünyagörüşünün formalaşdığı və təkamülünə təsir edən ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, ideoloji mühitin araşdırılması ilə başlanmalıdır. Yazıçı yaşayıb yaratdığı zamanın övladıdır. İntibah dövrü olaraq qiymətləndirilən Nizami əsri ümumilikdə, bütün müsəlman Şərqi ölkələrinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında çiçəklənmə və tərəqqi dövrüdür. XII əsr İntibahı poetik fəlsəfədə, xüsusilə, obrazlı təfəkkürün məhsulu olan bədii-fəlsəfi fikirdə öz təsdiqini tapmışdır. Humanist konsepsiya bu dövrdə yaranan əsərlərin başlıca məzmununa çevrilir. Nizaminin müasirləri Fələki Şirvani, Qivami Mütərrizi, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani və böyük şair Nizami Gəncəvinin bədii irsi ümumdünya ictimai-fikir tarixində özünəməxsus yer tutur. İstər fəlsəfi, əxlaqi, siyasi-ictimai, istərsə də ədəbi-estetik görüşləri, bədii dühası ilə özünəqədərki Yaxın və Orta Şərqi şair və mütəfəkkirlərindən irəli getdiyinə və bir çox fikirlərində yaşadığı əsri qabaqladığına görə Nizami ilkin Şərq İntibahının ən böyük nümayəndələrindən, banilərindən hesab olunur.

Müqəddəs kitablarda bəhsi keçən peyğəmbərlərlə bağlı qissələr şübhəsiz ki, ədəbiyyatın ən önəmli qaynaqlarından biridir. Hətta deyə bilərik ki, bu qissələr eyni zamanda ümumbəşəri mövzular olduğu üçün şairlərin duyğu və düşüncələrini əhatəli

dilə gətirmək üçün bir vasitədir. Çünki, ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən İbrahim Peyğəmbərin oğlunu qurban etmə təşəbbüsü, Yusifin quyuda və zindanda çəkdiyi çilələr, İsa Peyğəmbərin çarmıxa çəkilməsi və s. şairlər üçün tükənməz bir mövzu qaynağı olmaqla bərabər insan övladının dünyadakı var oluşunu göstərən dini mövzulardır. Bu yolla insanlarla Yaradan arasındakı münasibəti quran peyğəmbərlər yalnızca din tarixində deyil, ədəbiyyatda da müraciət olunan obrazlardır. Bəhs etdiyimiz qissələr arasında ən çox müraciət edilən Adəm peyğəmbərlə bağlı olan rəvayətlərdir. Bunun altında yatan ən böyük səbəb isə insanın kainatın necə meydana gəldiyinə dair bitmək tükənmək bilməyən marağıdır. Ona görə də, bütün səmavi dinlərdə və müqəddəs kitablarda bu suallara cavab verilir və bütün hadisələr tək bir ismin ətrafında cəmlənir: Hz. Adəm. Müqəddəs kitablarda Adəm peyğəmbərin yaradılan ilk insan olması, ona həmsöhbət olaraq Həvvanın yaradılması, cənnətdəki yaşayışı və oradan qovularaq yer üzünə göndərilməsi əhatəli şəkildə təsvir edilir. Adəm və Həvvanın qadağanı pozmaları nəticəsində dünyaya göndərilməsi “ilk günah” anlayışının meydana çıxmasına səbəb olmuş və insanlığın əbədi bir lənətə düşər olduğu qəbul edilmişdir. Xristian təsəvvürlərində dünya bir “çiləxana”dır və insan doğuşdan günahkardır. Qurani-Kərimdə bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşma var, belə ki, yasaqlanmış şey açıq şəkildə göstərilir, şərhçilər isə bunun bir buğda dənəsi olduğuna həmfikirdirlər. Lakin hər iki müqəddəs kitabda ən önəmli nüans Adəmin etdiyi günahdan ötrü bağışlanıb-bağışlanmamaq məsələsidir. Çünki Quranda Adəm Peyğəmbərin bağışlandığı qeyd edilir.

XII əsrdə də ədəbi nümunələrdə Adəm Peyğəmbərlə bağlı qissələrə, rəvayətlərə tez-tez rast gəlinir. Sənətkarlar Yer üzündə baş verən fəlakətlərin, pisləklərin səbəbinin axtarışına çıxmışlar. Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi” poemasının birinci söhbətində Adəmin yaradılmasından söz açır. İlk olaraq, hələ günaha bulaşmayan Adəm peyğəmbərin Həvva ilə birgə cənnətdə dolaşmasını təsvir edən şair onun “xoşbəxt yoxluqdan” buraya gəldiyini vurğulayır. Şair Adəmi “pərilərin sonuncu övladı” olaraq təqdim edir ki, bu da Qurandan götürülmüş bir fikirdir. Adəm peyğəmbərlə bağlı dövrün digər mütəfəkkirləri, o cümlədən, Şihabəddin Sührəvərdi, Xaqani Şirvani də yazmışlar. Şihabəddin Sührəvərdinin bədii üslubuna, dolğun məzmununa, ictimai-əxlaqi fikirlərlə zənginliyinə görə seçilən “Risalə fi həqiqətül-eşq ya munisül-üşşaq” əsərində də Adəm peyğəmbərlə bağlı qissəyə yer verilmişdir. “Həqiqətül-eşq” əsəri formaca “Sirlər Xəzinəsi” əsəri ilə səsləşir. Sührəvərdi əsərində Adəmin yaranmasından, onun təbiətindən və taleyindən söz açır. Sührəvərdi əsərində Adəm-İnsanın yer üzündə dörd ünsürdən yarandığını təqdim edir. Həmin fikir Xaqanidə də təkrarlanır, o, Adəm kəliməsinin ərəb əlifbasında yazılışını insanın namaz qıldığı zaman duruşuna bənzədir və Adəmin 40 gündə dörd ünsürlə – su, torpaq, od və hava ilə yaradıldığını vurğulayır:

*Adəm vücudunun "əlif"i, "dal"ı, "mim"idir,
Qırx gündə dörd əsillə yaranmış həkimidir [4, s. 377]*

Nizami Adəmi “göydə yaşayanların ən gözəli, ən xası” olaraq göstərir. Sührəvərdi isə vurğulayır ki, göylərdən mələklər Adəmin hüsnünə baxmağa gəlmiş, onun gözəlliyinə heyran olmuş və ona baş əymişlər. Nizami mələkləri “cənnət quşları” olaraq təqdim edir və mələklərin Adəmə baş əyməsinin, minnətdarlığının səbəbini də göstərir. Allah Adəmə bütün adları öyrətmiş, Adəm də Tanrıdan öyrəndiklərini mələklərə öyrətmişdir. Lakin təkcə bir “divanə”, yəni İblis səcdə qılmır. İblisin toruna düşən Adəm cənnətdən qovulur. Nizami də, Xaqani də “qadağan olunmuş meyvəni” buğda olaraq təqdim edirlər:

*Tamah saldı kərəmin bəxş etdiyi danəyə
Atdı ev-eşiyini, cənnətə vida deyə* [11, s. 88]

yazan Nizami “buğda yemək günahının bir arpayı dəymədiyini” söyləyir. Lakin insan oğluna səslənən şair atamız Adəmin insansız gülmədiyini, cənnətdə insansız rahatlıq tapmadığını, Yer üzünün insanı görməsi üçün dərd çəkdiyini yazaraq hadisəyə maraqlı bir poetik don geydirmişdir. Şair buğdanı yersiz ehtirasların, nəfsin simvolu kimi təqdim edir. Buğda insanları cəzalandırmaq, udmaq məqsədilə ağzını açmışdır. Nəfsini cilovlamağı bacarmayanlara səslənir:

*Öz arpa çörəyini qənaətlə ye ki, sən
Adəm düşən buğdanın toruna düşməyəsen* [11, s. 90]

Xaqani də “bir parça çörəyin” ucbatından yurdundan ayrı düşdüyünü, şahların verdiyi çörəyin qarşısında min cəfa çəkdiyini söyləyir. Buğdanın, çörəyin timsalında dünyəvi ehtirası, nəfsi lənətləyir:

*Cənnətdən ayrı saldısa bir buğda Adəmi,
Əzmü iradədən məni qıldı cüda çörək.
Adəm behiştə tərk elədi, mənə yurdumu,
Buğda ona qənim, mənə də sən bəla, çörək!
Ya rəb, mənimlə Adəmin al intiqamını,
Məhv eylə buğdanı, çalış alsın cəza çörək.* [4, s.294]

XII əsrin ən böyük söz ustadlarından hesab olunan Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında müştərək məqamlar bununla bitmir. Həm Xaqani, həm də Nizami Azərbaycanın zəngin xalq yaradıcılığından bəhrələnmiş, əsərlərində xeyli folklor nümunələrinə yer vermişlər. Əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirildikdə şifahi xalq ədəbiyyatından kifayət qədər təsirləndiklərini görmək olar. Xaqani Şirvaninin “Quşların söhbəti” qəsidəsində alleqorik Simurq obrazı ədalətin rəmzi kimi qələmə alınmışdır [4, s. 158]. Nizamiyə görə də, ədalət Simurq quşunun qanadları altındadır. “Ədaləti bu zamanədə almışlar, ona Simurq quşunun qanadında vətən vermişlər” [10, s.111]. Nizami “İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə” məsəlinə müraciət edərək “Ey ürək nurlandıran, sənin oduna isinmədim, tüstündən isə gecə-gündüz kor oldum” deyərək Şirinin dilindən səsləndirirsə, Xaqani mərsiyələrinin birində yazır: “Dövlət odundan gecə ulduzlardan olduğu kimi istilik görmədim, çoxlu tüstü gördüm”. Xaqani burada saraylardan incikliyi diqqətə çatdırır. “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”

məsəli də hər iki şairin yaradıcılığında yer almışdır. Xaqani “ Padşahlıq zamanı şahın nə qadını, nə kişisi. Döyüşdə aslanın erkəyi, dişisi olmaz” fikr ilə çıxış edərsə, Nizami bu düşüncəni “İskəndərnamə”də Nüşabənin dililə təqdim edir. N.Araslı yazır ki, “Nizami xalq ədəbiyyatına daha yaxın olmuş, o, yaradıcılığının ümumi mündəricə, ideya və mənası, təkrarsız sənətkar təbiətinə uyğun olan bu tükənməz xəzinədən daha rəngarəng tərzdə faydalanmışdır. Lakin bu zaman şairin deyim tərzində fərdilik o qədər qüvvətli olmuşdur ki, bu təsiri tapıb üzə çıxarmaq xüsusi zəhmət tələb edir” [1, s.14].

XII əsr mütəfəkkirlərinin yaradıcılıqlarında başqa bir ortaq nüans da diqqətimizi çəkir ki, bu da onların Şərqdə ilk terror təşkilatı hesab edilən ismaililərə qarşı mənfi münasibətləridir. Azərbaycan ədəbiyyatında ismaililiyə qarşı öz münasibətini ilk dəfə Xaqani Şirvani və Əbülula Gəncəvi qələmə almışdır. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da ismaililiyə münasibətini görmək mümkündür. Bəzən Şirvanşahlar sarayında şairləri siyasi qətlər törədən, terror bayrağı daşıyan ismaililərlə əlaqədə günahlandırırdılar. Xaqani əsərlərində Əbülula Gəncəvinin ismaililiyə rəğbəti olduğunu yazmışdır. Biz onun yaradıcılığından Azərbaycanda ismaililiyə münasibətin, məzəkilik və maniliyə necə yanaşıldığını görə bilərik. Səbbahilik isə ismaililiyin ayrıca bir qolu olub Səlcuqlulara qarşı çıxan fars zadəganlarının terrorçu bir hərəkətidir. Qeyd edək ki, Səlcuqlu vəzir Nizamülmülkün və Məlikşahın qətli də səbbahilərlə əlaqələndirilir. “Təhfətül-İraqeyn” əsərində Əbülulanın ismaililərə rəğbətindən bəhs edən şair özünün digər əsərlərində də ismaililiyə qarşı mövqeyini bəlli etmişdir:

Bir ovucdur onlar – İsmayililər [4, s.338]

Başqa bir beytində isə yazır:

Misirə nöqtə qoysan, tez müzür olar. [4, s.73]

Bu beyt Xaqaninin ismaililərə olan mövqeyini daha aydın şəkildə göstərir. Belə ki, ərəb əlifbası ilə yazılmış Misir sözünün üzərinə nöqtə qoyduqda “müzür”, yəni zərərli, ziyanlı şəkildə oxunur. Xaqani Misirin xalqətində bir müzürçülük olduğuna işarə edir. Bu da İsmaililər fırqəsi ilə bağlıdır. Belə ki, XII əsrdə ismaililər daha çox Misirdə fəaliyyət göstərirdilər. Buna görə də Xaqani İslam dininin bəzi əhkamlarına qarşı olan ismaililəri və onların qərar tutduğu Misiri pisləyirdi. Nizaminin də ismaililərə qarşı fikri “Leyli və Məcnun” əsərində bu beytlərdə öz əksini tapmışdır:

Mən İsmayıl kimi saxlaram ədəb,

İncisəm, qoy olum İsmayilməzhəb [9, s.134]

Bəzi tədqiqatçılar məhz bu beytlərdən yola çıxaraq Nizaminin farslıqdan uzaq olduğunu isbat etməyə çalışmışlar. Çünki Səbbahilik qədim farslığın xilafətə qarşı şiddətli mübarizəsi idi. Nizaminin məmduhu Qızıl Arslanın da səbbahilər tərəfindən öldürüldüyü rəvayət edilir. Beləliklə, Ərəb xilafətinə və türk sultanına düşmən mövqedə dayanan bir birlik Nizaminin də nifrətini qazanmışdır. Lakin Z.Quluzadə Nizami yaradıcılığına fərqli aspektdən yanaşır və “Şərq mədəniyyəti tarixinin nəzəri

problemləri və nizamişünaslıq” kitabında “Sirlər xəzinəsi” əsərinə sufizmlə yanaşı, ismailizm fəlsəfəsinin təsiri olduğunu iddia edir. İsmaililər haqqında xeyirxahlıqla yazmaq qeyri-mümkün olduğu üçün Nizaminin ismaililərə rəğbətini açıq-aşkar göstərmədiyini iddia edir. Buna cavab olaraq, Z.Məmmədov yazır: “Nizamidə şiəliyin bir qolu olan ismailizm təsiri də yoxdur. Sırf ismaililiyə xas əqidələr onun dünyagörüşünə yaddır. Nizaminin kosmoloji baxışları ismaililərin deyil, Şərq peripatetiklərinin təliminə uyğundur. İsmaililər Allahın bəzi atributlarını inkar edirdilər. Bütün bunlara görə, Nizami ismaililərə rəğbət bəsləyə bilməzdi” [5, s.29].

Beləliklə, XII əsrin bədii-fəlsəfi fikir tarixində öz təsdiqini tapan İntibah dövrünün və Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının məntiqi ardıcılıqla öyrənilməsinə onun müasirləri ilə ideya-mövzu yaxınlığına diqqət yetirərək başlamaq lazımdır. Nəticədə məlum olur ki, Nizami yaradıcılığındakı müxtəlif meyillər müasirlərinin də həyat və cəmiyyətlə bağlı mühakimələri ilə sıx əlaqə nəticəsində meydana gəlmişdir. Nizami və müasirlərinin yaradıcılığında yer alan eyni mənalara onu göstərir ki, Nizami bu sahədə də məharətini nümayiş etdirmiş, təkrara yol verməmiş, nəticə etibarilə də öz beytlərinə fərdilik qazandırmış, özünəməxsusluq vermişdir. Bəzi məqamlarda müştərəklik İslam dünyagörüşündən irəli gəlsə də, bir çox hallarda milli düşüncəsindən, Azərbaycan xalqına məxsus əsatir və folklordan irəli gəlir.

Ədəbiyyat:

- 1.Araslı N. Nizaminin poetikası (ədəbi qaynaqlar və bədii təsvir vasitələri), Bakı, “Elm”, 2004, 454 səh.
- 2.Həbibbəyli İ., İbrahimov S. Orta əsrlər Vahid Şərq ədəbi prosesi I cild. Bakı, “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya”, 2018, 474 səh.
- 3.Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı, “Yazıçı”, 1989, 336 səh.
- 4.Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 672 səh.
- 5.Məmmədov Z. C. Nizaminin fəlsəfi düşüncələri. Bakı, “Elm”, 2000, 84 səh.
- 6.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə. Bakı, “Elm”, 1981.
- 7.Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Filoloji tərcümə. Bakı, “Elm”, 1983
- 8.Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 256 səh.
- 9.Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 288 səh.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. B., “Yazıçı”, 1981, 194 səh.
11. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 264səh.
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.

Kazimzade M.İ

Comparative analysis of works of Nizami Ganjavi and his contemporaries Summary

The writer is a child of the era in which he lives and writes. Nizami Ganjavi was brought up by the Azerbaijani literary environment of 12th century. This period was evaluated as the Renaissance period, and the humanistic concept became the main content of the works created in this period. Nizami is considered one of the greatest representatives and founders of the early Eastern Renaissance. It is said that there are sometimes the influence of different views and contradictions in Nizami Ganjavi's work. Because the works of the genius poet was not reviewed in a logical sequence as a whole. Various interests in Nizami's works were formed as a result of close contact with the judgments of his contemporaries about life and society. The common points are sometimes derived from the Islamic worldview, and in many cases from the national thought of the Azerbaijani people.

Key words: Nizami Ganjavi, comparative analysis, ismailism, Khagani, Mahsati

Казимзаде М. И.

Сравнительный анализ творчества Низами Гянджеви и его современников

Резюме

Писатель – дитя эпохи, в которой он живет и пишет. Низами Гянджеви был воспитан в азербайджанской литературной среде XII века. Этот период оценивался как период Возрождения, и гуманистическая концепция стала основным содержанием произведений, созданных в этот период. Низами считается одним из величайших представителей и основоположников раннего Восточного Возрождения. Говорят, что в творчестве Низами Гянджеви иногда наблюдаются влияние различных взглядов и противоречий. Потому что произведения гениального поэта не рассматривались в логической последовательности в целом. Разнообразные интересы в творчестве Низами сформировались в результате тесного соприкосновения с суждениями его современников о жизни и обществе. Низами во всех своих произведениях демонстрировал свое мастерство, не допускал повторов и придавал индивидуальность каждому стиху. Общие точки зрения иногда вытекают из исламского мировоззрения, а во многих случаях из национальной мысли азербайджанского народа.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, сравнительный анализ, исмаилизм, Хагани, Мехсети

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. S.M.İbrahimov

MÜZƏFFƏRLİ AYŞƏN HABİL QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: aysnmuzffrli8@gmail.com

PEYAMI SAFANIN “YALNIZIQ” ROMANININ TƏHLİLİ

Xülasə

Peyami Safaya şöhrət gətirən romanlarından biri də “Yalnızıq” romanıdır. Bu roman onu təkcə türk ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbiyyatının da zirvələrinə daşımışdır. Əsər yazıcının vermək istədiyi mesajlar, psixoloji və fəlsəfi təhlillər, təsvir olunan mövzu baxımından diqqəti cəlb edir.

Burada əsas məsələ XIX əsrin sonlarında qərbliləşmə axını nəticəsində əxlaqi dəyərlərin tənəzzül etməsidir. Məqalədə də yazıcının yaratdığı obrazlar, onların mənəvi aləmi təhlilə cəlb olunmuşdur. Əsasən, Safanın baş qəhrəman Səməm vasitəsi ilə topluma çatdırmaq istədiyi fikirlər ön plana çəkilməmişdir. Belə ki, yazıçı Səməmin düşüncələrində görmək istədiyi bir utopik dünya olan Simeranyanı yaratmışdır. Orada qoyulan qanunlarla topluma mesaj verməyə çalışır. Həqiqəti görməyə cəsarəti olmayan, tənhaləşən, get-gedə tamamilə pozulan əxlaqın daşıyıcıları olan obrazlar yaradaraq dövrün mənzərəsini gözlər önündə canlandırır. Safa bütün əsərlərində mənəviyyətə üstünlük vermişdir. Romanda da bunun şahidi oluruq. Ruha önəm verən yazıçı maddəni dəyərsizləşdirir. Ruh və maddə arasındakı müqayisəni obrazlar köməyi ilə aparır. Müqayisə bununla da məhdudlaşmır. Qərb-Şərq, idealizm-materializm kimi anlayışlar üzərindən də fərqləndirmələr aparılmışdır. Məqalədə bütün bu məsələlərə yer verilmişdir.

Açar sözlər: Peyami Safa, utopik dünya, ruh, maddə, qərbliləşmə.

MUZAFFARLI A.H.

ANALYSIS OF PEYAMI SAFA'S NOVEL “WE ARE ALONE”

SUMMARY

One of the novels that brought fame to Peyami Safa is the novel “We are alone”. This novel brought him to the heights of not only Turkish literature, but also world literature. The work attracts attention in terms of the messages that the writer wants to give, psychological and philosophical analysis, the topic described. The main issue here is the decline of moral values as a result of the influx of Westernization at the end of the XIX century. In the article, the images created by The Writer, their spiritual world were involved in the analysis. Basically, the ideas that Safa wanted to convey to society through the main character Samim were brought to the fore. Thus, the writer created Simerania, a utopian world that Samim wanted to see in his thoughts. He tries to convey a message to the community with the laws imposed there. He recreates the picture of the time before the eyes, creating images that do not have the courage to see the truth, become lonely, bearers of morality, which

gradually deteriorates completely. Safa dominated spirituality in all her works. We also witness this in the novel. A writer who attaches importance to the soul devalues matter. He conducts the comparison between spirit and matter with the help of images. The comparison is not limited to this either. Differences were also made over such concepts as West-East, idealism-materialism. All these issues are covered in the article.

Keywords: Peyami Safa, utopian world, spirit, matter, Westernization.

**МУЗАФФАРЛИ А.Х.
АНАЛИЗ РОМАНА ПЕЙАМИ САФЫ "МЫ ОДНИ"**

Резюме

Одним из романов, принесших известность Пейами Сафе, является роман “Мы одни”. Этот роман вывел его на вершины не только турецкой, но и мировой литературы. Работа привлекает внимание с точки зрения сообщений, психологического и философского анализа, который хочет дать писатель, с точки зрения описываемой темы. Ключевым вопросом здесь является деградация моральных ценностей в результате потока вестернизации в конце девятнадцатого века. В статье также были проанализированы созданные писателем образы, их духовный мир. По сути, на первый план выдвигаются идеи, которые Сафа хочет донести до общественности через главного героя Джимми. Так писатель создал Симераньян, утопический мир, который искренне хотел видеть в своих мыслях. Он пытается донести до общества послание с помощью законов, которые там изложены. Он воссоздает на глазах картину времени, создавая образы, не имеющие смелости видеть истину, одиноких, носителей морали, которые со временем полностью разрушаются. Во всех своих работах Сафа отдавал предпочтение духовности. Мы тоже становимся свидетелями этого в романе. Писатель, придающий значение духу, обесценивает материю. Он проводит сравнение души и материи с помощью образов. Сравнение этим не ограничивается. Также были проведены дифференциации по таким понятиям, как Запад-Восток, идеализм-материализм. В статье рассматриваются все эти вопросы.

Ключевые слова: Пейами Сафа, утопический мир, душа, материя, вестернизация.

Giriş. Peyami Safanın 1951-ci ildə nəşr etdiyi “Yalnızıq” romanının əsas mövzusu mənəvi dəyərlərin tənnəzülü nəticəsində tənhalığa düşər olan obrazların bir-biriləri ilə səmimiyyətsiz münasibətlərinin təsviridir. Romanın baş qəhrəmanı Səmidir. O, bir köşkdə qardaşı Bəsim, bacısı Məfərət, bacısının övladları Səlmin və Aydınla birgə yaşayır. Romanda Səhim yazıçı mövqeyindən, onun söyləmək istədiklərini çatdıran obraz kimi çıxış edir.

Romanın birinci hissəsində Səminin nişanlısı Fərhadan ayrılan bacısı qızı Səlmin hər kəsə hamilə olduğunu söyləyir. Bu zaman Məfərat uşağın Səminin övladı ola biləcəyini düşünür. Yazıçı artıq ilk hissədən belə bir düşüncənin ağıla gələcək qədər dəyərlərin necə tənnəzülə uğradığını açıq şəkildə ifadə edirdi. Bəsim bacısına bu işin mümkün olmadığını söyləyir. Şübhələrdən qurtulmaq üçün Səminin gizli dəftərini oxumaq qərarına gəlirlər. Bu gizli dəftərdə Səmin görmək istədiyi və düşüncələrində yaratdığı utopik bir cəmiyyət olan Simeranya haqqında yazırdı. Müəllif göstərir ki, onun belə bir cəmiyyət təsəvvür etməsinin səbəbi ətrafında olan insanların yalanlarıdır. Ona görə də Səmin xəyalında yalansız bir dünya qurmuşdur. Bir çox məsələləri də həmin utopik dünyada yaratdığı qanunlarla həll etməyə çalışırdı. Səminin sevdiyi qadınla bağlı yazdıqlarını oxuyanda Məfəratın müəyyən oxşarlıqlar tapdığına görə şübhələri daha da artır. Ancaq Bəsim yenə də onu təsəlli etməyə çalışır. Daha sonra Səlminin söylədikləri evdə yeni bir xaosun yaranmasına səbəb olur. Çünki Səlmin bir gün evlərinin qarşısında aclıqdan huşunu itirən və o gündən sonra öz qarnını doyurmaq üçün onların evlərinə gələn, hamının “ac adam” adlandırdıqları adamdan hamilə olduğunu söyləyir. Sonradan bu adamın polis tərəfindən axtarılan Heydər adlı kommunist olduğu məlum olur. Əslində isə bütün bunlar Səlminin anasını özündən çıxartmaq üçün oynadığı bir oyun idi. Çünki anası onun nişanlısını heç vaxt bəyənməmişdi. Romanın digər hissələrində Səmin və sevdiyi qadın Maralın arasında baş verənlərdən danışılır.

Artıq əsərin əvvəlindən pozulmuş münasibətləri göstərərək yazıçı bir evdə yaşamalarına baxmayaraq, bir-biri üçün əcnəbi olan bu insanların mənəvi aləmini açmağa çalışır. Xaricdən ailə kimi görünsələr də hər biri fərqli düşüncələrə malikdirlər. Onları birləşdirən yeganə cəhət isə pozulmuş cəmiyyətin üzvləri olmalarıdır.

Səmin özündən yaşca kiçik Marala olan sevgisini hər kəsdən gizlətməyə çalışır. Bunun əsl səbəbi insanların onu qınamasından qorxması deyildi, əksinə Marala olan güvənsizliyi idi. Çünki Səmin Maralın dəyişkən xarakterinə və yalanlarına bələd idi. O, Maralda uşaqlıqdan bəri valideynlərinin yaratdığı Paris marağını yaxşı bilirdi. Amma bu sadəcə bir maraqla qalmır, Maralı müasirləşmək, avropalaşmaq adı altında uçuruma doğru aparırdı. Maralın bir tərəfdən bu istəyinin səbəbi Fəriha adlı sinif yoldaşı ilə əlaqəli idi. Fəriha öz anasını qoyub yaşlı bir adamla birlikdə Parisə köçmüşdür. Fəriha üçün sevgi mənası olmayan bir kəlimədir, onun üçün dünyanı mənalandıran tək şey puldur. Bu düşüncələrini Marala da təlqin etməyə çalışır:

-Nə olacaq sən bu axırın? Bu adamla evlənməkmi istəyirsən? Amma olmaz! İnan mənə ki, olmaz! Çünki cavan deyil, yaraşıqlı deyil, sən altına bir “Chevrolet” belə ala bilməyəcək! Köhnə fikirlidir, yekəxanadır... Şakirin heç olmasa, pulu var. [4, s. 172]

Fərihanın Maral üzərində təsiri olduqca böyük idi. Atası da, qardaşı da, həmçinin Səlim də onunla dostluq etməsini qadağan etsələr də, Maral yalanlar uyduraraq gizlicə Fəriha ilə görüşürdü. Yazıçı Səlim vasitəsilə Fərihanın xarakterini açıqlayır. Belə ki o, Maralın xəbərsiz şəkildə Parisdən qayıdan Fəriha ilə oteldə görüşdüklerini öyrəndikdə qəlbində Marala söyləmək istədiklərini düşünməyə başlayır:

-Hansı ehtiyac, hansı zərurət, hansı qarşısızalmaz arzu, hansı hiss və tale birliyi səni bu son addımı atmağa vadar etdi? Bundan daha aşağı mərtəbə yoxdur bilirsənmi? Qarşında oturub söhbət etdiyin bu məxluq yaşamağa yeri olduğu halda səfillər kimi davranıb... Onun hətta eşq kimi ülvə bir səbəbi belə yoxdur. Altıмыш yaşlarında qartımış, yerindən tərpənməyə halı olmayan bir axmağın qolları arasına atıb özünü... Ən hissiz və heysiyyətsiz qadının belə sahib olduğu insanlıq duyğularını bütün ailəsinin, dostlarının və məmləkətinin gözləri önündə ayaqlar altına atıb tapdalamaqdan utanmayıb. Murdar suyu büllur bir sürəhi içində saxlayan bu saxtakarın insanlıq şərəfindən zərrəcə payı yoxdur. Bununla belə, burada oturması özünə layiq səfil bir dekor içərisində olmasından daha çirkindir". [4, s. 189]

Səlim nəyə görə bütün ailə bağlarını tapdalayaraq Maralın Fəriha ilə görüşdüyünü anlaya bilmirdi. Çünki Fəriha Maral üçün "nağıllar şəhəri" adlandırdığı Parisdən danışdı. Ancaq Səlim dərin təhlil bacarığı ilə Maralın bütün yalanlarını ortaya çıxararaq ona inkar etmək kimi bir seçim buraxmırdı. Səlim Maralın xarakterindəki ziddiyyətləri açıqlayaraq onun iki məniyə sahib olduğunu vurğulayırdı. Bir tərəfdən ailəsinə bağlı, digər tərəfdən yaşadığı mühitdən qaçmaq istəyən Maral:

-Bu "İkinci" nin səfil mənşəyini – səfil, yəni bioloji və heyvani mənşəyini – "Birinci" də gizlətmək, Haqq surətində görünmək üçün istifadə etdiyi bir çox maskalar var. Ən birinci yerdə də çox böyük ustalıqla istifadə etdiyi "Azadlıq" maskası gəlir. Yəni asi ruhlu "İkinci" həmişə "Birinci"yə qarşı totalitar dövlətə qarşı baş qaldırmaq istəyən məzlum bir xalqın azadlıq haqları ilə silahlənir. Lakin bunu edərkən müqəddəsliyinə heç bir söz deyər bilmədiyi eşqə deyil, onu təmsil edən aşıqə hücum etməyə çalışır. [4, s. 145]

Bütün bunları söyləyərək Səlim Maralın daxilində "birinci" nin qələbə qazanmasını həm arzulayır, həm də buna ümid edirdi. Sözləri ilə az da olsa, "ikinci" nin təsirini azaltmağa çalışırdı.

Səlim əsərdə bu dərin təhlilləri ilə filosof təbiətli bir obrazdır. Bu xarakterindəki cəhətlə o, Safanın məhz özünü xatırladır. Safa reportajlarının birində romandakı təhlilləri ilə bağlı bunları deyirdi: "Elə hesab edirəm ki, mənim romanlarımda insanların fiziki və ruh hərəkətləri ilə bağlı davranışları bir bütünlük təşkil edir, bir-birini tamamlayır. Bir baxımdan dinamik bir ruh təhlili özünü göstərir. Romandakı həyatım dolğunlaşdığı zaman ruh təhlillərinə və verdiyim əhəmiyyət daha da artır. Bu klassik mənada psixoloji roman deyildir. Bədən və ruh təhlillərini

paralel olaraq hesaba qatan bir romançının şəxsi metodudur. Hesab edirəm ki, romanda belə bir psixoloji təhlil şərt olmadığı kimi, lüzumsuz da deyildir. [6]

Səmim bir tərəfdən Maralın arzularını öz düşüncələrində maddələyərək zehninə bir kəşfətmə ziyafəti verirdi:

1. Bütün şansları sınaqdan çıxarmaq imkanını verən bir azadlığa qovuşmaq arzusu;

2. Öz imkanlarının hansı ölçüdə olduğunu kəşf etmək arzusu;

3. Özünü dəyişdirmək arzusu;

4. Mühitini dəyişdirmək arzusu;

5. İnsanlarla münasibətlərini zənginləşdirmək arzusu;

6. Təcrübələrini zənginləşdirmək arzusu;

7. Kırılmış vərdisləri qırıb yeninin qeyri-müəyyənliyinə doğru yönələn ruhda yaradıcı həmlələrə sərbəst zəmin hazırlamaq arzusu;

8. Ən son dəblə geyinib gözəlliyinin əzəmətinə, ilk növbədə, öz heyranlığına təqdim etmək arzusu və s. [4, s. 136]

Bu maddələri Maral özü də qəbul edirdi, amma buna baxmayaraq sonu uçurum olan xəyallarının arxasınca gedirdi. Bütün bunlardan yorulan Səmim məhz ona görə xəyalında utopik cəmiyyət olan Simeranyanı yaratmışdı.

Bir yerdə yolunda getməyən şeylər varsa, orada mütləq utopik axtarışlar ortaya çıxır. Utopiya bağlı, labirintləşən məkan qarşısında açıq məkan anlayışını ifadə edir. “Yalnızlıq” romanında da utopiya məkanının və insanın poetik mənasını itirməsinin nəticəsidir. Həyatın bir çox mənfiliklərinin olması, labirintləşərək insanı içinə çəkməsi, insanların yaşadıkları həyatda bir çıxış yolu tapa bilməmələri onları alternativ dünya axtarışına yönəldir. [2, s. 47] Səmim də belə bir dünya axtarışına çıxmışdı. İlk dəfə Səmim Simeranyaya yuxusunda gedir. Daha sonra onu ayıq ikən qurmağa, düşünməyə başlayır. Səmim Simeranyanın öz dünyasında necə yer tutmağa başladığını və varlıq qazandığını bu kəlimələrlə ifadə edir:

-Mən ilk dəfə oraya yelkənli bir gəmi ilə getdim. Duman vardı. Sonra açıldı. Sonsuz bir dənizin gömgöy aynası hər tərəfimdə parıldayırdı. Sonra birdən-birə iki tərəfi ağaclıq, dərə kimi bir yerə girdik. Çox uzun bir dərə. Getdik, getdik. Məni biri əlimdən tutub körpüyə çıxardı. Çox aydın bir yuxu. Sonra başqa biri qulağıma Simeranya kimi bir şey dedi. Tam elə deyil. Sonralar mən tamamladım, uydurdum kəliməni. [5, s. 18]

Romanda yazıçı bütün qayğılardan kənar, hedonist bir tip olan Bəsimi yaratmışdır. Bəsim Səmindən tamamilə fərqli bir obrazdır. Öz zövqlərini hər şeydən üstün tutur. Heç bir işdə çalışmır. Bütün vaxtını köşkdə gecələri kitab oxuyaraq, gündüzləri boşboğazlıq edərək keçirir. Yazıcının bu obrazı belə təsvir etməsinin səbəbi isə, Bəsimin maddə və ruh arasındakı mübarizədə maddəyə önəm verməsinə göstərmək istəməsidir. Ən ağır anlarda belə aclığını və qarnını doyurmağı düşünən Bəsimin xarakterini də Səmim açıqlayır:

-Zooloji antropolgiyanın sənə bağışladığı heyvanca bir tərəqqi içərisindəsən, qəbahət səndə deyil. Bütün şansını maddədə axtaran bugünkü elmin – böyük idealistlər istisna olmaqla – insana layiq görməyə məhkum olduğu əxlaq budur. İllərlə səninlə münaqişə etdik. Mübahisələrimiz, müzakirələrimiz oldu... Amma heç dəyişmədin. Bu əxlaq səndə artıq bədən quruluşu halına gəlib. Daima mədənin əmri altındasan. Ona tabəsən... [4, s. 80]

Bu sözlərlə Səhimin həmçinin hədəf taxtasına yaşadığı cəmiyyət və mühiti qoyur. Müəllif Səhimin dilindən mühiti tənqid atəşinə tutur. Maddəçiliyin insanı heyvani vəziyyətə düşürdüyünü təsvir edir. Simeranya da məhz belə həyat tərzinə qarşı qurulmuşdur. Orda Bəsim kimilərə yer yoxdur. Lakin bir məqamda yazıçı hətta Bəsimin belə baş verən hadisələrə qarşı təəccübünü göstərərək cəmiyyətin və dəyərlərin tənnəzülünün dərinliyini vurğulayır: “Zəmanənin əxlaqı mənim kimi adamı belə heyrləndirirdi”. [4, s. 81]

Yazıçı bir ailənin daxilində zidiyyətli obrazlar yaradaraq yaşadığı dövə qərbliləşmənin təsiri nəticəsində ən çox zərər görən qurumun ailə olduğunu göstərməyə çalışır. Ailəni toplumun təməli hesab edən Safa qeyd edirdi; “Ev balacalar üçün də, böyüklər üçün də ən böyük məktəb və ən böyük akademiya. Mədəniyyət beşikdən məzara qədər davam edir”. [3, s. 158] Romanda da qərbliləşmənin qohumluq əlaqələrində və ailədə necə dərin uçurum yaratdığı diqqətə çatdırılır.

Səhimin ailəsində olduğu kimi eyni qırılan münasibətlər Maralın ailəsində də özünü göstərir. Anasının əxlaqsızlığı və atasının biganəliyi bu bağların zəifliyinin təməli səbəbidir. Maralın qardaşı Fərhad da qadın düşkünüdür. Nişanlısı Səliminə dəfələrlə xəyanət etmişdir. Ancaq sonradan səhvlərini başa düşən Fərhad Maralın da özünü məhv etməsini istəmir. Tipi öz dili ilə ifşa etməyi ustalıqla bacaran yazıçı Fərhadın Maralla olan söhbətində də bu metoddan istifadə edir: “Fərhad titrək bir səslə sözünə davam etdi:

-Belədir də... Həyat... Atam... Guya böyük tacirlərə dəftər tərtib etmək üsullarını göstərmiş və min lirə almış onlardan. Nağıldır da hamısı... Aydın məsələdir də... Vergidən yayınma hallarında yardım edirmiş onlara... Ümumiyyətlə, atamın ruhunda hər zaman narazılıq hissi olub. Çünki bir komforta layiq olmadığını özü də yaxşı bilir... Nədir bu? Haram pul məsələsidir... Haramlıq duyğusudur... İnsan əməllərinin cəzasını mütləq çəkir, Maral xanım. Mən bu evə və hamımızın üstünə bir fəlakətin, atamın ölümündən daha böyük bir fəlakətin yaxınlaşdığını hiss edirəm. İnsan belə zamanlarda həyatın mənası haqqında düşünür. Mənim Səliminə qarşı etdiklərimin özü də namussuzluqdur. Mən bunu başa düşürəm və bəzən bu vicdanıma toxunur. Ona görə cəzasını çəkəcəksən demirəm, çəkəcəyik deyirəm”. [4, s. 238-241]

Fərhadın bu sözləri ilə ailəsinin və mühitin təsviri gözlər önündə canlanır. Burada onun peşmançılığının şahidi oluruq. Mənəvi dəyərləri tapdalayan, unudan və

sadəcə maddəyə yönələn bir cəmiyyətin cəzasız qalmayacağını yazıçı bu sözlərlə çatdırır. Ailənin toplumun ən vacib parçası olduğu və bu toplumda baş verən bütün halların ailədaxili münasibətlərə də təsir göstərəcəyini qeyd edən yazıçı təməlin sağlam olması gerekdiyini vurğulayır.

Maralın da ailəsində yol göstərəni yox idi. Atası ilə münasibətləri çox zəif, anası ilə, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Sadəcə Fəriha ilə dostluq edir və onun dünyasına daxil olmaq istəyirdi. Ancaq Səməim ona bu dünyanın bataqlıq olduğunu izah etməyə çalışırdı. Maral isə bunu anlamayacaq qədər xəyallarının cazibəsinə qapılmışdı. Maral yalanlar söyləyərək həm Səməimi, həm də ailəsini aldatmağa çalışırdı. Amma Səməim təhlil qabiliyyəti ilə asanlıqla onun yalanlarını üstünü açırdı. Onun necə bir insan olduğunu bilsə də, yenə də sevgisinə hökm edə bilmirdi.

Əsərdə çox görünməsə də, Maralın anası Nəcilə xanımın da onun üzərindəki təsiri aydın gözü çarpırdı. Nəcilə də bir çox adamla münasibəti olan qadındır. Maral da anasının cıxdığı yolda irəliləyirdi və bir çox kişi ilə münasibəti var idi. Fərhad bütün olanlardan tənqə gələrək onu evdən çıxmasına və Fəriha ilə birlikdə Parisə getməsinə icazə verməyəcəyini deyir. Hətta Maralı öldürməklə hədələyirdi. Ancaq Maral gizlicə qaçmağa hazırlaşır. Fərhad isə bunu öyrənəndə onu otağa kilidləyir və bu an Fərhadın söylədiyi iki kəlmə Maralı sanki özünə gətirir: “Rəzil! Əxlaqsız!” [4, s. 311] Bu sözlərdən sonra Maral otağına gedir, amma qardaşının bu kəlimələri qulaqlarında uğultu kimi səslənirdi. Öz-özünə deyirdi: “Mən - əxlaqsız, rəzil! Muhəyyilə qaçır. Fərhadın yatağını silkələdi. Ağabəy! Sil bu damğanı alnımdan. Sabah hər kəs mənim üzümdən oxuyacaq. Sil bu damğanı... Pis hiss edirəm özümü...” [4, s. 312] Bütün olanlarla bacara bilməyən Maral artıq yaşadığı həyatda bir məna olmadığı qənaətinə gələrək özünü öldürmək istəyir. Lakin daha sonra bu fikirdən daşınır. Sonda kiçik bir diqqətsizlik ucbatından üzərinə dağıtdığı benzinə bir kibritin düşməsi ilə paltarı alışıb-yanmağa başlayır. Beləliklə, Maral həyatını itirir. Maralın ölümü hər kəsi sarsıdır.

Sonda yazıçı Səməimin simasında insanlara müraciət edib onların daxillərinə yönələrək maddəni bir “bit basmış paltarlar kimi” kənara atmalarını tövsiyə edir: “Hər hiss ediləni düşünməkdən belə səni məhrum edən təbiətçi metodlarını götür və bit basmış paltarların kimi at kənara. Orta əsrlər keşində haqlı olaraq ittiham etdiyin dar dünyagörüşününün anlayış sərhədlərini daha da darlaşdıran beş duyğu idrakının qapalı dünyasında qalma...” [4, s. 348]

Türk akademiki Nükhət Əsən romanın mövzusu haqqında belə bir fikir bildirir: “Əxlaq məsələsinin vurğulandığı bu romanda Safa insanlardakı əxlaq çöküntüsünü şəxsiyyətin quruluşundakı pozğunluğa və bu pozulmalara səbəb olan maddi ehtiyacların aradan götürülməsini ön planda saxlayan modern dünya ilə əlaqələndirir. Safaya görə insanlarda iki şəxsiyyət var. Birincisi sosial və müqəddəs dəyərləri ehtiva edən, daxilində sevgili, ailə, məslək, millət, insanlıq və Allah sevgisi olan şəxsiyyət. İkinci şəxsiyyət fani dəyərləri ehtiva edir. Təbiətin, əzaların, instinktlərin,

bioloji həyatın, pul və lüks hərisliyinin hakim olduğu şəxsiyyət. Modern dünyada ikinci şəxsiyyətlər ön plana çıxır”. [1, s.150]

Nəticə. Safa romanında da məhz fərqli bu iki şəxsiyyəti təsvir etmişdir. “Yalnızlıq” romanında bir-birindən fərqli xarakterə malik olan bu insanların hamısı daxillərində tənhadırlar. Əsərdə müasir həyatın, texnoloji inkişafın nəticəsində insanların tamamilə mənəviyyatdan uzaqlaşaraq maddəciliyə yönəlməsi tənqid olunur. Üstəlik bunun fəsadları da açıq bir dillə göstərilmişdir. Yazıçı insanları bu materialist zehniyyətdən uzaqlaşaraq Allaha yaxınlaşmağa çağırır.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Esen N. Türk romanında aile kurumu. İstanbul: Boğaziçi universitesi yayınları, 1997, s. 260.
- 2.Gariper C. “Yalnızlıq” romanında mekanın poetikasızlaşması ve ütopik dünya olarak Simeranya// Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri dergisi, № 62. Ankara, 2012, s. 41-58.
3. Safa P. Kadın-Aşk-Aile. İstanbul: Ötüken yayınları, 2007, s. 226.
- 4.Safa P. Yalnızlıq. Bakı: “Xan” nəşriyyatı, 2018, s. 352.
5. Safa P. Yalnızlıq. İstanbul: Nebioğlu yayınevi, 1951, s. 343.
6. Ulvi A. Peyami Safa ile bir sohbet. Online edebiyat arşivi, <http://epigraf.fisek.com.tr> (7 nisan 2018).

Elmi rəhbər: prof. Firuzə Ağyeva

RƏFİYEVA XURAMAN ƏLİ
E-mail: xrefiyeva@gmail.com
ADPU-nun Şəki filialının
(Şəki şəh., M. Rəsulzadə küç., 305)

TƏLƏBƏLƏRDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU

Xülasə

Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Xarici beynəlxalq təşkilatlar, milli qurumlar, müasir təlim metod və texnologiyalarının təbliği müəllimlər arasında yayılması ilə əlaqədar 10 ildən artıqdır ki, seminarlar, mühazirələr, layihələr keçirirlər. Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirməlidir. Motivlərin başqalarının təsiri ilə yaranan xarici, yaxud tələbələrin özünün daxilindən gələn, öz təşəbbüsü ilə yaranan daxili motivlər olması da, təhsilənlərin peşəkarlığının artırılmasında və səriştəyə yiyələnmələrində az rol oynamır. Təlimin motivasiya mənbəyi kimi əyləncəyə gəldikdə isə, burada kompyuterin rolu əvəzsizdir. Əsas məsələ odur ki, kompyuterlərin istifadəsi ilə yerinə yetirilən bu əyləncə ifrat xarakter almasın və təlimin məqsədlərini üstələməsin. Fransız dili təlimi zamanı təlim prosesinin fərdi xüsusiyyətləri və aktivləşdirilməsi nəzərə alınmalıdır. İKT vasitələrinin tədris prosesinə tətbiqi interaktiv dialoq yaradaraq, tədris fəaliyyətinin rejiminin sərbəst seçilməsinə və öyrənilən obyektlərin kompyuter vizuallaşdırılmasını nümayiş etdirilərək təlim prosesinin fərdiləşdirilməsinə və differensiallaşdırılmasına kömək edir.

Açar sözlər: motivasiya, bacarıq və vərdişlər, İKT-dən istifadə, innovasiyalar, əyanilik.

Müəllimlik peşəsi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb növünə aiddir. Pedaqoji funksiya müəllimə peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etmək istiqamətini göstərməkdir. Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini şagirdlərin təlimi, təhsili, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması təşkil edir. Bu işlərin hər birində müəllim çox konkret işlər görür. O, özü bu başlıca funksiyaları nə qədər dərindən başa düşsə öz şagirdlərinə də bir o qədər müstəqillik, təşəbbüskarlıq, sərbəstlik verir. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri yeddi qrupa ayrılır: 1. Təşkilatçılıq qabiliyyəti – müəllimin uşaqları birləşdirmək, onları məşğul etmək, vəzifələri bölüşdürmək, işi planlaşdırmaq, görülməli işi yekun vurmaq və s. bacarığında özünü göstərir. 2. Təlim (öyrətmək, didaktik) qabiliyyəti – tədris materialının əyani vasitələri, avadanlığı

seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı nəql etmək, tədris – idrak fəallığını yüksəltmək, idrak maraqlarını və onların mənəvi tələbatlarını stimullaşdırmaq bacarığı daxildir. Məktəblərin kompüterləşdirilməsi, gənclərin virtual dünyaya çıxışının təmin edilməsi, onların informasiya texnoloqiyaları ilə işləmək vərdişlərinə yiyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar da məhz bu məqsədə xidmət edir.

İnteraktiv metodlarla əlaqədar xarici təcrübədən istifadə edilən və əməli işdə tətbiq olunan bir sıra müxtəlif adlar və terminlərin işlədilməsinə diqqət yetirməyin zəruriliyi ortaya çıxır. Bu adların verilməsi nəzəri ideyadan deyil, praktikadan – təlim təcrübəsindən irəli gəlmişdir. Əgər hər hansı işini mükəmməl bilən, yaradıcı işləyən müəllim öz təcrübəsində şagirdlərə fəallaşdırmanı təmin edən hər hansı metodika işləyib tətbiq edərsə özü də onun adını verə bilər.

İKT-nin köməyi ilə dərslər hazırlaşarkən unutmamaq olmaz ki, bu dərslərdir və bu da o deməkdir ki, tədris materialı seçilərkən əsas didaktik prinsiplər-sistəmlilik və ardıcılıq, uyğunluq və elmlilik nəzərə alınmalıdır. Bununla belə, kompüter müəllimi əvəz etmir, yalnız onu tamamlayır. İKT-dən istifadə imkanını genişləndirir, elektron kitabxanalardan və başqa informasiya resurslarından istifadə etmək qabiliyyətini formalaşdırır. İKT vasitəsi ilə təşkil olunmuş dərslər əyani, rəngarəng, informativ və interaktiv olur. Bu da müəllim və şagirdin vaxtına qənaət edir, şagirdə öz tempində işləmə imkanı verir, müəllimə şagirdlə fərqli və fərdi şəkildə işləmək imkanı yaradır, təlimin nəticələrini operativ şəkildə yoxlamaq və qiymətləndirmək imkanı verir. Bütün qeyd olunanlara əlavə olaraq İKT vasitələrini tədris prosesinə tətbiq edərkən aşağıdakı faktorları da nəzərə almaq məqsədyönlü olardı: -sinifin hazırlıq səviyyəsi, -dərslərin metodiki məqsədi, -dərslərin növü, -şagirdlərin təlimin aktivliyinə görə hazırlığı. Yeni İnformasiya Texnoloqiyalarının təhsildə tətbiqi prosesi ümumilikdə öz müsbət nəticəsini vermişdir, internetdə təlim resurslarının tutumu, müəllim və şagirdlərin internet resurslarından istifadə aktivliyi artmışdır. Müəllim tələbələrin təlim ehtiyaclarını təmin edərək, onların dərslər olan maraqlarının artırılmasına nail olur. Müəllimin özünün yüksək potensialının olması, dərslərə həvəslə hazırlanması, tələbələrlə emosional bağlılıq qura bilməsi və s. keyfiyyətlərə malik olması dilöyrənənlərin onun səriştəlilik bacarığına əmin olmasına kömək edir. Müəllim tələbələrin fəaliyyətləri icra edən zaman vaxtında rəy vermək məsələsinə də diqqət edir [1, s.117]. Müəllimə dərsləri yüksək estetik və emosional səviyyədə keçirməyə kömək edir, daha çox didaktik materiallardan istifadəyə imkan yaradır.

Çox fəal müəllim: öz şagirdlərini yüksək qiymətləndirməyə və qeyri – real ünsiyyət modelləri qurmağa meyillidir. Ona görə əgər şagird başqalarına nisbətən fəaldırsa, o qıyamçı və dələduz, əgər passivdirsə tənbəldir. Belə müəllimin uydurduğu qiymətlər ona müvafiq olaraq hərəkət etməyə məcbur edir. Azərbaycanda interaktiv metodlarla, yeni texnologiyalarla işləyən müəllimlərin iş təcrübəsi demək olar ki, uğurlu alınır. Ancaq onu da qeyd etmək ki, interaktiv təlim metodlarından

həmişə istifadə etmək onun təsirini azalda bilər. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyaları qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitindən asılı olaraq müəllimlər fənnə, mövzuya, şagirdlərin təcrübə və bilik səviyyəsinə görə yeni təlim metodlarından, müxtəlif metodika və texnologiyalardan istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Professor F.Klippel qeyd edir ki, dərs zamanı müxtəlif təlim fəaliyyətlərindən istifadə etməyin bir sıra üstünlükləri vardır. O, vurğulayır ki, xarici dil dərslərində təlim üsullarından istifadə etmək, ilk növbədə tələbələrle müəllimlər arasında psixoloji məsafəni azaldır, onların bir-birini daha yaxşı tanıması üçün şərait yaradır [4, s.8].

Kompüterin Azərbaycan məktəblərinə daxil olduğu indiki zamanda bu prinsipin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təlim – yalnız təfəkkürlə iş deyil, təlimin nəticələri digər psixi proseslərin razılaşdırılmış təsirindən və insanın digər psixi xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasından asılıdır. Təlim fəaliyyətinin fəallaşdırılması bu prosesdə motivləşdirmənin və psixi proseslərin idarə edilməsindən çox asılıdır, əks təqdirdə tətbiq olunan pedaqoji texnologiya və ya interaktiv metodlar istənilən səmərəli nəticəni verə bilməz.

Bu zaman tələbələrin dil bilikləri təkmilləşdirilir; vizual öyrənənlərin maraqlarını nəzərə alaraq əyani təlim materiallarından istifadəyə üstünlük verilir. Belə olduqda, tələbələrin müxtəlif təsvirlər vasitəsilə materiallara marağını oyatmaq mümkündür; məlumat boşluğu olan tapşırıqlardan istifadə mühümdür. Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı tələbələr yaradıcı fikirlər səsləndirərək, araşdırma aparmağa maraq göstərir; problemli vəziyyət yaradaraq tələbələrin məsələ ilə bağlı fikirləri müzakirə edilir; təlim zamanı daha çox real həyatla bağlı hadisələrdən nümunələr gətirərək onların dərslə olan maraqları artırılır. Təlimi necə motivləşdirmək olar?

1. Təlimin motivləşdirilməsi dəqiq, məqsədyönlülük olmalıdır.
2. Təlimin məzmunu şagirdlərin dərk etmə səviyyələrinə uyğun olaraq seçilməlidir.
3. Hər bir fənnin dövlətin təhsil standartlarına uyğun olması üçün optimal səviyyə həyata keçirilməlidir.
4. Şagirdlərin şəxsiyyətyönümlülüyü, maraq və meylləri nəzərə alınmalıdır.
5. Verilən biliklərin həyati gərəkliliyi meydana çıxarılmalıdır və s.

Öyrənmə proseslərini (diqqəti, marağı, təfəkkürü) fəallaşdırmaq üçün isə bir neçə vacib şərtə əməl edilməlidir: - Məşğələlər, sosial-gigiyenik tələblərə cavab verən şəraitdə aparılmalıdır. Buraya binanın (avadanlığı) abadlığı, istiliyi, akustikası, işıqlılığı, gəliş-gedişi daxildir. Əgər təlim tədrisi üçün normal şərait yoxdursa, orada diqqət və qavrama yüksək ola bilməz. Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, normal yatmaq və aqlı əqli əməyin məhsuldarlığını kəskin şəkildə endirir. Bu şərt təkcə təhsil alanlara deyil, təhsil verənlərə də aiddir; Əyani vasitələrdən, didaktik

materiallardan istifadə zamanı həmin materialların təmiz, səliqəli, yararlı olması təmin edilməlidir. Müəllimin fərdi məsuliyyəti və peşəkarlığı savadlı kadrların yetişdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siracəddin Urməvinin “Öyrənən öyrədənin davamçısıdır” deyimi xüsusilə bu fikri təsdiqləyir [3, s.183].

Eləcə də müəllimin şərh kitab dili ilə deyil, canlı danışmaq səviyyəsində, həm də professional olmalıdır. Həmçinin müəllimin səsinin ucalığı, tembr, nitqin tempi, intonasiyası, pauza təlim prosesinin təşkilində mühüm rol oynayır. Təəssüf ki, bu cür əhəmiyyətli keyfiyyətlər müəllim hazırlığında lazımınca nəzərə alınmır; - Təlim prosesində xoş əhval - ruhiyənin yaradılması intellektual məhsuldarlığı xeyli artırır. Təəssüf ki, müəllimlərin xeyli qismi bu cəhəti yerinə yetirmirlər. Müşahidələrimiz göstərir ki, dayaz biliyi olan, sinfi idarə edə bilməyən hazırlıqsız müəllimlər sinifdə tələbkarlıq adı altında amirlik edir. Kobud söz gücünə, özlərinin qəbul edilməsinə çalışırlar. Belə üslub şagirdlərin müəllimi dinləməyə də, təlim fəaliyyətinə də marağını heçə endirir; - İnformasiyanın vizual və sözlə verilməsinin əlaqələndirilməsi şagirdlərin qavramasını və dərkini həm asanlaşdırır, həm də məhsuldar edir. Kompüter texnikasının və verilənlərin ötürülməsi vasitələrinin inkişafı sürətinə və miqyasına görə fenomenal sayıla bilər və bu proseslərin həyata keçirilməsində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində öz bəhrəsini verməkdədir. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən tədris etdikləri fənnin məzmununa və məqsədinə müvafiq, təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan, onun harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Qeyd edək ki, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi vacibdir, belə bu metod dil öyrənənləri passiv idarə olmaqdan azad edirsə onların qarşıya qoyulmuş məqsədə daha sürətlə çatır. Dərsin məqsədindən asılı olaraq səriştəli müəllim computer biliklərindən istifadə vizuallığa daha çox yer ayırmalı, əlaqədar qısametrajlı filmlərə baxılmaqla, mövzu ilə bağlıdır

XVIII əsr Fransa maarifçilərinin görkəmli nümayəndəsi, şair, publisist, tarixçi, hüquq müdafiəçisi və filosofu Volterin təbirincə desək: “Çox dil bilmək qalanın bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır”[5]. Bu baxımdan dili daha asan və səmərəli öyrətmək müasir metodların əhəmiyyətini artırır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.
2. Bünyadova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı : 2000.
3. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı : 2009.
4. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=455>
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Volter>

Рафиева Хураман Али

**РОЛЬ ПЕДАГОГА В ФОРМИРОВАНИИ
МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ**

РЕЗЮМЕ

В настоящее время мы часто сталкиваемся с понятиями интерактивных методов, активных методов обучения и технологий обучения. Зарубежные международные организации, национальные учреждения уже более 10 лет проводят семинары, лекции и проекты в связи с распространением современных методов и технологий обучения среди учителей. Помимо развития творческих способностей и самостоятельности, изученные новые способы, методы, средства и подходы также совершенствуют личность человека, его отношение к людям, природе, обществу, духовному миру и т. д. он должен развиваться и обогащаться. Немаловажную роль в повышении профессионализма учащихся играет то, что мотивы носят внешний характер, вызванный влиянием других, или внутренние мотивы, исходящие изнутри самих обучающихся и возникающие по их собственной инициативе. студентов и приобретения компетентности. Что касается развлечений как источника мотивации к тренировкам, то здесь роль компьютера неоценима. Главное, чтобы это развлечение, осуществляемое с использованием компьютеров, не становилось экстремальным и не выходило за рамки образовательных целей. При обучении французскому языку следует учитывать индивидуальные особенности и активизацию процесса обучения. Применение инструментов ИКТ в образовательном процессе помогает индивидуализировать и дифференцировать учебный процесс за счет создания интерактивного диалога, свободного выбора режима учебной деятельности и отображения компьютерной визуализации изучаемых объектов.

Ключевые слова: мотивация, навыки и привычки, использование ИКТ, инновации, ясность

Rafiyeva Khuraman Ali

THE TEACHER'S ROLE IN FORMING STUDENTS' MOTIVATION

Summary

Nowadays, we often come across the concepts of interactive methods, active learning methods and learning technologies. Foreign international organizations and national institutions have been conducting seminars, lectures and projects for more than 10 years in connection with the dissemination of modern teaching methods and technologies among teachers. In addition to the development of creative abilities and independence, the learned new ways, methods, means and approaches also improve a person's personality, his attitude towards people, nature, society, the spiritual world, etc. he must develop and enrich himself. An important role in improving the professionalism of students is played by that the motives are external in nature, caused by the influence of others, or internal motives that come from within the students themselves and arise on their own initiative. students and the acquisition of competence. As for entertainment as a source of motivation for training, the role of the computer is invaluable. The main thing is that this entertainment, carried out using computers, does not become extreme and does not go beyond educational purposes. When teaching French, individual characteristics and the activation of the learning process should be taken into account. The use of ICT tools in the educational process helps to individualize and differentiate the educational process by creating an interactive dialogue, freely choosing the mode of educational activities and displaying computer visualization of the objects being studied.

Key words: motivation, skills and habits, use of ICT, innovations, visibility

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ulduz Mürşudova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MƏMMƏDOVA NAHİDƏ UMUD QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

mnahide 093@gmail.com

**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI HEKAYƏLƏRİNDƏ
YUXU MOTİVİNDƏN İSTİFADƏ
(Mühitin tənqidi aspektində)**

Ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarından biri onun folklorə, öz ilkin mənbəyinə fəal şəkildə müraciətidir. Folklor və onun motivləri yazılı ədəbiyyata mövzu və forma verir, ədəbiyyatın milli xarakterini müəyyənləşdirir. Az yaradıcı sənətkar tapmaq olar ki, xalq dilindən, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayaraq zamanın sınaqlarından çıxan folklor qaynaqlarından bəhrələnəsin. Şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyat üçün önəmini xüsusi vurğulayan f.e.d. M.Hacıyevanın sözləri ilə desək, “Başqa sözlə, nüvəsinə folklor ruzigarı əsməyən əsər, təbiri cəizsə, distillə olunmuş suya bənzər. Bütün saflığına və təmizliyinə baxmayaraq belə suyu içmək olmur” [3, s. 6].

Ümumiyyətlə, folklordan süjet əxz etmək, xalq ədəbiyyatında olan motiv və elementlərdən və s. yararlanmaq bədii yaradıcılığın bütün dövrlərində istifadə olunan yaradıcılıq xüsusiyyətidir. Öz aktuallığını itirməyən belə motivlərdən biri də ta qədim zamanlardan bədii ədəbiyyatda təzahür edən yuxu motividir. Yuxu həm süjetqurmada, həm də qəhrəmanların xarakterlərinin açılmasında istifadə olunur.

Şifahi xalq ədəbiyyatında hadisənin yuxu, rəya ilə bağlı şəkildə cərəyan etməsi geniş yayılmış üsullardandır. Xüsusilə, nağıl və dastanlarda yuxu görmək, onu yozdurmaq, nəticə çıxartmaq süjetin inkişafında, hadisələrin tamamlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas B.Abdullayev qeyd edir ki, “Folklor ədəbiyyatında yuxu, əsasən, ikili xarakterdə olur. Qəhrəman yuxuda ona buta verilmiş sevgilisini şəhərbəşəhər, kəndbəkənd axtarır, uzun axtarışlardan sonra mətləbinə çatıb xoşbəxt olur...İkinci cəhət isə gələcəkdə baş verəcək bir fəlakət, faciənin hələ xeyli əvvəl yuxuda görülməsidir” [1, s. 114]. Birinci məqama daha çox məhəbbət dastanlarında rast gəlinir. (“Novruz”, “Abbas və Gülgəz” və s.) Yuxuda gələcəkdə baş verənlərin əks olunması baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı səciyyəvidir. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda Qazan xan yuxuda gördüklərini qardaşı Qaragünəyə danışır və onun yozumundan məlum olur ki, düşmən onun evini yağmalayıb.

Qədim zamanlardan bəri ədəbiyyatda müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunan yuxu motivinə XX əsr ədəbiyyatında bir sıra sənətkarların- C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənşəminli və b. yaradıcılığında rast gəlirik.

XX əsr Azərbaycan realist nəsrinin, ədəbi-bədii fikrinin yeni mərhələyə daxil olmasında müstəsna xidmətləri olan Y.V.Çəmənşəminli tarixi roman və hekayə

ustası, publisist, folklorşünas, tarixçi-etnoqraf kimi çoxcəhətli yaradıcılıq yolu keçmişdir. Özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətinə, sadə, aydın dil-üsluba, orijinal yazı tərzinə sahib yazıçının əsərlərində ta qədimdən başlamış xalqımızın tarixi inkişafı, həyatı, adət-ənənələri real lövhələrlə öz əksini tapmışdır.

Hələ gənc yaşlarından folklorla olan dərin marağı sayəsində şifahi ədəbiyyatın tədqiqi ilə ciddi məşğul olmuş, həm nəzəri məsələləri ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmiş, həm də bir sıra janrların toplanıb təsnif edilməsində bilavasitə iştirak etmişdir. Təəccüblü deyildir ki, xalq ədəbiyyatına bu qədər dərindən bağlı olması onun əsərlərinin ruhuna da hopmuşdur. Ədib hekayə və romanlarında folklorun ən ümdə ünsürlərindən yaradıcılıqla bəhrələnmişdir. Bu baxımdan onun yeri gəldikcə xalq mərasimlərinə, xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına və s. istinad etməsini misal göstərmək olar.

Ədibin, xüsusən, hekayələrində tez-tez rast gəlinən folklor motivləri içində yuxu detallı diqqəti cəlb edir: “Əgər şifahi ədəbiyyatda yuxu mahiyyət etibarilə daha çox romantik əhvali-ruhiyyə ilə bağlıdırsa, Çəmənzəminlinin əsərlərində bu, real planda verilir “[1, s. 114]. Bu da məhz müəllifin yaşadığı dövrün, mühitin gerçəkliyi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, XX əsr ictimai-siyasi həyatı mürəkkəb, keşməkeşli ziddiyyətlərlə dolu olmuş, cəmiyyətin həyatı qaranlıqlarla dolu bir cəhənnəmə çevrilmişdir. Belə bir dövrdə, bu qatı qaranlığın içində ümid işığı kimi parlayan, müəllifinin dediyi kimi, yaranmasına mühitin özünün rəvac verdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı meydana gəlmişdir. Başda qüdrətli ədib Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla, müqtədir qələm sahibləri jurnalın ətrafına toplaşaraq xalqını qaranlıqdan işığa çıxarmaq, cəhalətin, fanatizmin, köləliyin kökünü sarsıtmaq uğrunda sarsılmaz mübarizə aparmışdır. Y.V.Çəmənzəminli də belə bir dövrün yetirməsi olaraq zamanın çiynlərinə qoyduğu missiyanı düzgün başa düşərək bu uğurda çalışmışdır. Odur ki, yazıçının hekayələri əsas etibarilə mühitin və zamanın güzgüsü olmaqla, gerçəkliyi əks etdirməyə xidmət etmişdir. Yazıçının reallığı əks etdirməklə tənqid hədəfinə çevirdiyi amillərin açılmasında yuxu əlverişli priyomlardan biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı hekayələrdə yuxudan istifadə üsullarına diqqət yetirmək yerinə düşər.

Yusif Vəzirin kamil nəsr əsərlərindən biri olan “Cənnətin qəbz” ədəbiyyatımızda klassik hekayə nümunəsi kimi məşhurdur. Burada demək olar, bütün dövrlər, o cümlədən XX əsr ədəbiyyatı üçün aktual olan avamlıq, dini fanatizm kimi məsələlər tənqid olunur. Usta Ağabalanın timsalında minlərlə onun kimi avam müsəlmanın şüur səviyyəsi, davranışları, şəxsi və ailə faciəsi təsvir olunur. Axirət dünyası eşqi ilə yaşayan, həyat nemətlərini cənnətin huri-qılmanına qurban verən Usta Ağabala bu uğurda dəridən- qabıqdan çıxır. Maraqlıdır ki, maddi və mənəvi yoxsulluğu birləşəndə qəribə bir tip yaranır.

Yazıçı onun düşdüyü tragikomik vəziyyəti real şəkildə canlandırmaq üçün yuxusu ilə hamamda qorxub dəli olmasını məqsədyönlü düşünmüşdür. Əgər hamam

səhnəsinə qədər obrazın istər ailə, istərsə də möminlər mühitində hərəkətlərini görürüksə, yuxu isə ilk növbədə, onun necə bir mühitdə dünyaya gəlməsini, bu vəziyyətə düşməsinin səbəblərini anlamaq baxımdan əhəmiyyətlidir.

Xaos içində təsvir olunan Veylabad şəhərində dünyaya göz açan Ağabala sanki yaşayacağı faciəni qabaqcadan duyaraq öz halına ağlayırdı: “Qadınlar çağaya baxdıqca deyirdilər: “Suya dönmüş oldu-olmadı, şəhərin növrağı döndü!”..Ağabala çox ağlağan idi; ağlayanda da üzünü turşudurdu, sanki mərsiyə deyəcək idi..” [2, s. 52].

Sonrakı səhnələrdə isə onun təhsil həyatı, mollaxana mühiti kinayəli şəkildə ifşa olunur. Atası onu mollaya tapşırıb Quranı bitirərək məsələsinə arif olacağını gözləyərkən, ustanın qoçaqlığı başqa məsələlərdə üzə çıxır: “o biri uşaqlar məktəbə bir küyüm su verəndə, Ağabala beş-altı küyüm verərdi, bazara gedib mollaya piti alardı... quluncu duranda da arxasını ona tapdaladardı; çubuğunu da o doldurardı” [2, s. 52-53]. Hətta digər şagirdlər Ağabalanın bu “xoşbəxtliyinə” həsəd aparırdılar. Göründüyü kimi, ədib yuxuda bu hadisələri təsvir etməklə ümumilikdə, mollaxanalarda ikrah doğuran davranışları, qeyri-düzgün təlim- tərbiyə üsullarını tənqid edir.

Digər tərəfdən müəllif yuxu vasitəsilə cənnət və cəhənnəmin bədii kontrastını yaradır. Ağabala əvvəlcə cəhənnəmin dəhşətlərini görərək qorxsə da, qəbz yadına düşən kimi rahatlanır. Ayrı-ayrı peşə sahiblərinin hesabat verərək qır qazanına atıldıqlarını görəndə sevincini gizləyə bilmir. Təyyarəcini görəndə lənət oxuyur ki, az qala Allahın da yanına çıxmaq istəyirlər. Bu düşüncə isə onun mənəvi puçluğundan irəli gəlir.

Nəhayət, yuxunun sonunda ona bəxş olunmuş qəbz sayəsində cənnətə ayaq basan Ağabala buranın gözəlliyinə heyran olur. Arzusunda olduğu huri-qılmana qovuşduğu məqamda isə sevinci qursığında qalır. Başına düşən fitə onu yuxudan oyadaraq real həyatın qaranlığı (cəhənnəmi) ilə üz- üzə qoyur. Usta Ağabalanın dəli olmasına səbəb qaranlıq hamam kimi göstərilərsə də, alt qatına baxsaq, bunun fonunda bəlkə də, içində olduğu həyatın cəhənnəm misalı dəhşətli olmasını görməsinə görədir. Yəni, yuxuda qəbz alaraq cənnətə gedib çıxırsa, real həyatda bu yuxu onun faciəsinə zəmin olur. Əgər din xadimləri cənnətin ancaq cismani ölümdən sonra gediləcək bir yer olduğunu vəd edirsə, yazıçı yuxu-kiçik ölüm vasitəsilə bunun bədii təsvirini yaradır. Bununla təkcə Ağabalanın deyil, onun timsalında avam, mömin insanların bu xülyalardan oyanaraq ayıq başla gerçək həyatı az da olsa, anlamalarını istəmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən görürük ki, müəyyən bir yuxu görüldükdə, xüsusi şəxslər tərəfindən yozularmış. Bəzən yuxunun, hətta ən kiçik cəhəti belə düzgün yozulmadıqda, yəni, nəzərdə tutulmuş hadisə ilə müvafiq gəlmədikdə onun nəticəsi həm yuxuyozan, həm də bunu izah etdirən üçün çox baha başa gəlirmiş (“Astiaq əfsanəsi). Bu baxımdan Çəmənəminlinin həcmə yığcam və

lakonik olan “Ağsaqqal” hekayəsi maraqlıdır. Burada yazıçı rəiyyətlə hakim təbəqə arasındakı uçurumu qələmə almışdır. Əsnaf təbəqəsindən olan Gülsüm qarı Alıpaşa ağanın qızını oğlu Fərəcə almaq istəyir. Lakin müsbət cavab alacağına ümid etmir.

Hadisələrin sonrakı axarında görülən yuxu mühüm rol oynayır. Belə ki, Gülsüm qarı yuxuda görür ki, at samanlıqda arpa çuvalını iyləyib şıllağa qalxır, ayağı ilə vurub mehtərin aftafasını dağıdır. O öz yuxusunu belə yozur: “ “Atcığaz” muraddır. Bunuca bilirəm,- dedi,- “aftafa” da ki, paklıqdır. “Su” da aydınlıqdır. O ki, qaldı “şıllaq”?... “Şıllaq” nə olacaq ki,- dedi, - o da toydur, şadyanalıqdır..” [2, s. 89]. Yuxunun bu qədər açıq- aydınlığı Gülsüm qarını Alı Paşa ağanın evinə gətirib çıxarır. Onun qızını oğlu üçün istəyir. Əsnaf arvadının bu cəsarəti bəyin heysiyyətinə toxunsa da, özünü toxdaq saxlayaraq “ağsaqqal”la məsləhətləşdikdən sonra cavab verəcəyini söyləyir. Qarı bəyin evindən çıxanda yekə bir it onun üstünə atılır və bədənini didik-didik edir. Buradan da məlum olur ki, “ağsaqqal” qızı verməyə razı deyilmiş.

Zahirən belə görünür ki, hadisələr bununla da tamamlanacaq. Lakin müəllif belə etmir. Yerinə oturmayan məqam budur ki, yuxuya əsasən Gülsüm qarı evinə xoş xəbərlə qayıtmalı idi. Folklorda sınaqdan çıxmış at da, su da buna işarə edirdi. Məsələnin nə üçün gözlənilən kimi reallaşmamasının cavabını hekayənin sonunda tapırıq. Ədib yazır: “ Qarı güc ilə özünü evinə yetirib, bərk titrədi və üç gündən sonra öldü. Yuxuda at şıllağı görmək titrəyib ölmək mənasında imiş!..” [2, s. 91].

Yazıçı sonluğu belə verməklə psixoloji kontrastı daha da dərinləşdirmişdir. Gülsüm qarının sevinc hissləri, arzu və düşüncələri ilə başına gələn dəhşətli müsibəti qüvvətli bədii təzad şəklində əks etdirir. “Ağsaqqal”ın – quduz bir itin pəncəsində həlak olan Gülsüm qarı təmiz niyyəti yolunda haqsızlığın, rəiyyətə qarşı həqir münasibətin günahsız qurbanı olur.

Ümumilikdə, deyə bilərik ki, hekayədə yuxu motivi aparıcı rol oynamaqla, ictimai həyatın əks qütblərində duran insanların təfəkkür tərz, mənəvi aləmi müxtəlif bir süjet əsasında ustalıqla təsvir edilir.

Bədii ədəbiyyatın mərkəzində dayanan, aktuallığını itirməyən məsələlərdən biri də qadın azadlığı mövzudur. XX əsr gerçəkliyində isə bu, xüsusilə, əhəmiyyət kəsb edirdi. Feodal- patriarxal mühitdə, dini əhəmlərin kişilərə hədsiz üstünlüklər qazandığı bir dövrdə qadın qul, kölə hesab olunurdu, demək olar, cansız əşyadan fərqləndirilmirdi. Realist yazıçı kimi Yusif Vəzir hekayələrində o zamankı Azərbaycan ailələrinin ümumi vəziyyəti, qadınların acınacaqlı halı, qız heysiyyəti və məniyyətinin kobudcasına tapdalanması məsələlərini ön plana çəkirdi.

Başqa əsərlərində olduğu kimi, baş mövzusu qadın olan hekayələrində də müəllif hadisələrin təbii axarını, ideya və məzmunu daha canlı vermək üçün folklor elementlərindən istifadə etmişdir. “Müsəlman arvadının sərgüzəştləri”, “Dərdli Züleyxa”, “Yuxu” və s. hekayələrində folklor motivlərindən ustalıqla istifadə

edilmişdir. Bu baxımdan süjeti, demək olar, başdan-sona yuxu əsasında qurulan “Yuxu” hekayəsi maraqlıdır.

Burada diqqəti cəlb edən odur ki, yazıçı yuxu ilə də olsa, obrazın daxili aləmini, əhvali-ruhiyyəsini təbiətlə, fəsillərlə qarşılaşdırır. Əsərdə əsas hadisələr Fatmanın yuxusu ətrafında cərəyan edir. 19 yaşına çatdığı halda hələ də elçisi olmadığı, bəxti bağlandığı üçün anasının məzəmmətlərinə məruz qalan Fatma göz yaşları içində yuxuya gedir. Burada da psixoloji məqamlar təzadlar üzərində açılır. Həyatının cavanlıq çağları müvafiq olaraq bahar fəslilə əhəngdə əks olunur.

Anaxanın adlı qarı ilə qarşılaşdıqdan sonra özünə gün ağlamalı olduğunu düşünərək qoşulub qaçır. Ailə qurmaqla yeni bir həyata qədəm qoymağın səadət gətirəcəyinə inanır, ailəsinə qarşı çıxaraq onlarla qayıtmır. Lakin saf arzuları çox çəkmir ki, puç olur. Uçuq daxmaya gəlin gətirilən Fatma görür ki, kişinin arvadı varmış. Elə həmin gündən evdən qovğa, dava-dalaş əskik olmur.

Birinci arvadın hökmranlıq etdiyi evdə Fatma qul vəziyyətinə salınır, döyülür, söyülür, get-gedə sağlamlığını, gözəlliyini də itirir. Beləcə, aylar ötür, illər dolanır, Fatma bezərək ata evinə sığınsa da, rədd edilir. Qızı belə, qadının hökmü ərindədir - deyərək boşamır. Çarəsiz qalan qadının fəryadını, əzablarını müəllif öz dili ilə inandırıcı şəkildə ifadə edir: “ -Ay Allahı sevənlər, - deyirdi, - mənə bir yazığı gələn yoxmu? Vurun ölüm, bəlkə, yaman kişidən qurtarım!” [2, s. 135].

Hekayənin sonu da özünəməxsus tamamlanır. Fatma özünü hər evində başı-gözü qan içində görür, qocaldığını duyaraq “vay cavanlıq deyərək” qışqırdığı zaman yuxudan oyanır: “ Ətrafında yatmış ata-anası xoruldayırdılar. Fatma gördüyü yuxunun təsirindən hələ yenə də titrəmədə idi” [2, s. 136]. Yazıçı yuxunun fonunda bir qızın simasında qadın hüquqsuzluğunu, onların əsarətdə yaşamalarını ürək yanğısı ilə təsvir etmişdir.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Y.V.Çəmənəminli hansı mövzuda yazır-yazsın, əsərin mərkəzinə qoyduğu problemlərin bədii həllində bir sıra üsullardan, o cümlədən xalq yaradıcılığından əhəmiyyətli dərəcədə yararlanmışdır. Odur ki, bəhs olunan hekayələr və b. əsərlərində yuxudan bir priyom kimi istifadə düşünülmüş bir vasitə kimi əsərlərin daha təsirli olmasını təmin etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev B. Y. V. Çəmənəminli və Folklor. Bakı, Elm, 1981, 124 səh.
2. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, “AVRASIYA PRESS”, 2005, 360 səh.
3. Hacıyeva M. Ədəbi qaynaqlar. Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 242 səh.

Məmmədova N.U

**Yusif Vəzir Çəmənəzəminli hekayələrində yuxu motivindən istifadə (Mühitin
tənqidi aspektində)**

Xülasə

Məqalədə Yusif Vəzir Çəmənəzəminli hekayələrində şifahi ədəbiyyatda geniş yayılmış yuxu motivindən istifadə xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Yuxu mahiyyət etibarilə folklordan qaynaqlanmaqla, müxtəlif məqsədlərə xidmət etmişdir: gələcəyi görmə, buta verilməsi, ölüm metaforası və s. Qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanlarında, eyni zamanda klassik ədəbiyyatda müxtəlif səpkidə qələmə alınmış poemalarda yuxuya tez-tez müraciət edilmişdir. Yusif Vəzir hər şeydən əvvəl, xalq yaradıcılığının araşdırılmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Şifahi ədəbiyyatla bu qədər yaxından təmasda olması onun yaradıcılıq ruhuna təsirsiz ötüşməmişdir. Dolayısı ilə müəllif əsərlərində məqsəddən asılı olaraq, istər süjetin qurulmasında, istərsə də xarakterlərin açılmasında folklor element və motivlərindən yerli-yerində faydalanmışdır. Realist sənətkar yuxudan ədəbi priyom kimi istifadə etməklə, psixoloji təzadlar yaratmış, qəhrəmanların daxili aləmini, duyğu və düşüncələrini yuxu vasitəsilə açmağa çalışmışdır. Nəticədə dövrün reallıqlarını əks etdirən hekayələrə yuxu xüsusi rəng qataraq orijinallığı təmin etmişdir.

Açar sözlər: Y.V. Çəmənəzəminli, folklor, yuxu motivi, dini fanatizm, realist hekayə.

Mammadova N.U

**Use of the dream motif in the stories of Yusif Vazir Chamanzaminli (In the
critical of environment)**

Summary

In the article, the characteristics of the use of the dream motif, which is widespread in oral literature, are analyzed in the stories of Yusif Vazir Chamanzaminli. The dream, having its origins in folklore, has served various purpose: seeing the future, offering to idols, metaphors for death, etc. Sleep is often referred to in epics of heroism and love, as well as in poems written in various styles in classical literature. Above all, Yusif Vazir directly participated in the research of folk art. Being in such close contact with oral literature didn't affect his creative spirit. Therefore, depending on the purpose of the author's works, either in the construction of the plot or in the development of the characters, he has benefited from folklore elements and motifs. The realist artist created psychological contrasts by using the dream as a literary principle, and tried to reveal the inner world, feelings and thoughts of the heroes through the dream. As a result, the dream added a special color to the stories reflecting the realities of the time and provided originality.

Key words: Y.V. Chamanzaminli, folklore, dream motive, religious fanaticism, realistic story.

Мамедова Н. У

**Использование мотива сна в рассказах Юсифа Вазира Чаманзаминли
(В критическом аспекте окружающей среды)**

Резюме

В статье анализируются особенности использования мотива сновидения, широко распространенного в устной литературе, в рассказах Юсиф Вазира Чаманзаминли. По сути, сон происходит из фольклора и служит разным целям: видения будущего, метафорой смерти и т.д. Сон часто упоминается в былинах о героизме и любви, а также в поэмах, написанных в различных стилях классической литературы. Прежде всего Юсиф Вафир принимал непосредственное участие в исследовании народного творчества. Такое тесное соприкосновение с устной литературой не обошлось без влияния на его творческий дух. Поэтому либо в построении сюжета, либо в развитии характеров, он использовал фольклорные элементы и мотивы в зависимости от цели произведений автора. Художник-реалист создавал психологические контрасты, используя сон как литературный прием, стремясь раскрыть через сон внутренний мир героев, их чувства и мысли. В результате рассказам, отражающим реалии того времени, сон придавал особый цвет и была обеспечена оригинальность.

Ключевые слова: Ю.В. Чаманзаминли, фольклор, мотив мечты, религиозный фанатизм, реалистичная история.

Rəyçi: F.dokt.dos. İradə Rəhmanova

XANKIŞIYEVA ZƏHRA ƏLIBƏY
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov.134
zara-zara-1986@mail.ru

ROULINQ BƏDİİ PORTRET YARADICISI KİMİ **Xülasə**

Məlumdur ki, ingilis yazıçısı C.K.Roulinq bütün dünyada milyonlarla uşağın və böyüklərin qəlbini fəth etmiş müəllifdir. Gənclərin fenomeninə çevrilən sehrbaz Harrinin sərgüzəştləri haqqında romanlar silsiləsinin yaradıcısıdır. Onun yaratdığı bu romanlar heptalogiyası bəşəriyyət tarixində ən çox oxunan kitablardan birinə çevrildi.

Məqalədə müasir ingilis yazıçısı, xüsusi ilə də “Harri Potter” romanlar silsiləsinin müəllifinin yaradıcılıq portreti araşdırılır. Ədibin romanlar silsiləsində Şotlandiya və Şotland həyatının özünəxas özəlliklərinin təsvirinə istinadən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onun Şotlandiya və Şotlandlarla genetik bağlılığı vardır.

C.K.Roulinq əsərlərini yaradarkən Şotlandiyanın tarixi və Şotlandların etnogenezi haqqında traktat və elmi araşdırmalardan bəhrələnmişdir.

Bu cür yanaşma da şübhəsiz ki, onun yaradıcılıq portretinə təsir göstərmişdir.

Eyni zamanda “Harri Potter” heptalogiyasında janr sinkretikliyinə də rast gəlinir. Bunlardan ən əsası fentezi, sehrli nağıl və bildunqs roman janrları romanda xüsusilə ön plana çəkilmişdir. Romandaki bu janr növlərinin xüsusiyyətlərinin qarışığı onun oxucu kütləsi ilə uğur qazanmasına təsir göstərmişdir.

C.K.Roulinqin yaradıcılığı müasir ingilis ədəbiyyatının diqqətəlayiq hadisəsinə çevrilməklə yanaşı, həm də müasir nəslin mədəniyyətinə mütaliyəyə məhəbbət aşılamaq, onun müasir tərzdə tərbiyə olunmasına mühüm töhfə verib.

Açar sözlər: *Harri Potter, bədii portret, obraz, bədii yaradıcılıq, janr.*

Britaniyanın müasir və ən məşhur uşaq yazıçılarından biri Coan Ketlin Roulinqin yeddi kitabdan ibarət olan “Harri Potter” romanlar silsiləsi çağdaş dövrün ən oxunaqlı əsərləri sırasına daxil olmuşdur. Qeyd edək ki, 1997-ci ildən 2007-ci ilədək ayrı-ayrı illərdə “Harri Potter” silsiləsinə daxil olan romanlar nəşr edilmişdir. Ədəbi aləmdə C.K.Roulinq (J.K.Rowling), eyni zamanda Robert Qalbreyt (Robert Galbraith) təxəllüsü ilə tanınır. Bugün dünya şöhrətli ədib yaratdığı əsərlərinə görə böyük qazanc əldə edərək multimilyonçu statusunu qazanmışdır. Məqalədə məqsədimiz müasir ingilis yazıçısının bədii portretini araşdırmaqdır. Bədii portretin vəzifəsi (təsviri nə olursa, olsun: müfəssəl və ya qısa) bütöv bədii obraz yaratmaqdır, onsuz bədii mətni tam təsəvvür etmək mümkün deyil. Təfərrüat, ifadəli

və detallı təsvir ədəbi portreti yaratmağa kömək edir, bunun sayəsində də mətn xüsusi “şəkil” (obraz) keyfiyyətini qazanır. Öncə, “bədi portret” termininin şərhini vermək vacib hesab edirik, çünki bu anlayışla bağlı ədəbiyyat nəzəriyyəsində qeyri-müəyyənlik, hətta ikili yanaşma da mövcuddur. Bədii lüğətlər və ensiklopediyalar ilk növbədə şərh bədii personajın zahirı görünüşü kimi verir, hansı ki müəyyən dərəcədə onun xarakterinin bəzi xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Bu məna, qeyd edildiyi kimi, ədəbi ensiklopediyalarda birincidir.

Bədii portret janrının nəzəriyyəsinin müəllifləri vurğulamışlar ki, bədii portretin mahiyyəti təsvir olunan yazıçının yaradıcılığının onun şəxsi xarakteri ilə bağlı vahid təsviridir. Adətən bu janrda olan əsər müəllifin şəxsən yaxşı tanıdığı, təsvir olunan şəxsin adı ilə əlaqələndirilir.

Kütləvi ədəbiyyatın inkişafında xidmətləri ilə seçilən xanım yazıçının “Harri Potter” romanlar silsiləsi dünyanın 70-dən çox xalqının dillərinə tərcümə edilmişdir. Statistik məlumatlarda adını qeyd etdiyimiz romanın 500 milyondan çox nüsxələrdə çap olunduğu da qeyd edilir.

C.K.Roulinq üç dəfə “Nestle Smarties Gold Award”, “British Book Awards” adlı mükafatlara layiq görülmüş, iki dəfə “Children’s Book Award” in qalibi olmuş, Asturiyalı şahzadənin ispan mükafatı, 2000-ci ildə Britaniya imperiyasının ordeni ilə təltif olunmuşdur. Yazıçı eyni zamanda dünya şöhrətli uşaq nağıl yazarı Hans Andersen mükafatını almışdır.

Birinci kitabdan altıncı kitaba qədər hər bir cildində Harri Potterin Hoqvartsda keçirdiyi (magik məktəbdə) müvafiq ilin biri haqqında söhbət açılır. Yeddinci cild isə, Harri Potter və onun dostları ilə birlikdə sehrbaz Volan-de Mortla sonuncu döyüşün strategiyasının qurulmasına həsr olunmuşdur.

Bir qayda olaraq bədii əsərdə müəllif dünyası ilə onun yaratdığı qəhrəman obrazının dünyası vəhdət təşkil edir. Adlarını qeyd etdiyimiz əsərlər C.K.Roulinqin uşaq fentezisi janrında yazdığı bildunqs roman əsərləri kimi səciyyələndirilir. Yazıçının o qədər də geniş yertutmayan təsvirlərində dialoqların, mətnlərin, tərbiyəedici istiqaməti, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun söz seçimi, maqnetizmi ilə seçilən “Harri Potter” romanlar silsiləsi son dövr Britaniya uşaq ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab olunur.

Bu silsilə romanları ədəbi sehrli nağıl janrına aid edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bəzi tədqiqatçılar “Harri Potter” romanının bir neçə janr xüsusiyyətləri“ adlı araşdırmalarında qeyd edirlər ki: faktiki olaraq C.K.Roulinq bir əsər çərçivəsində iki mümkün dünyanı yaradır: onlardan biri real dünyanı xatırladır, ikincisi isə sehrli dünyadır. “Harri Potter” fentezi əsəri sehrli nağılların və mifin sintezidir [9].

C.K.Roulinqin “Harri Potter” romanları silsiləsində sehrli bir dünyaya səyahətə çıxan oxucu sanki bu dünyanın aludəçisinə çevrilir. Həmin dünya sehrli əşyalar,

dəyişən animaquslar vücutlar və qeyri-adi adlarla tanınan məxluqlar oxucu diqqətinə çatdırılmışdır.

C.R.R.Tolkinin məşhur bir mühakiməsində deyilir ki: *“I do not love the bright sword for its sharpness, nor the arrow for its swiftness, nor the warrior for his glory. I love only that which they defend”*[11]

“Mən par-par yanan qılıncı onun iti olmasına, və ya oxu onun sürətinə, eləcə də döyüşçünü onun şan-şöhrətinə görə sevmirəm. Mən yalnız onların müdafiə etdiklərini sevirəm.”[11]

C.K.Roulinqin Britaniya ədəbiyyatına verdiyi töhfə ədəbiyyatın müasir güzgüsündə və hər bir kəsin ürəyində aydınlığı ilə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan qeyd edək ki, o, müasir dövrdə kütləvi ədəbiyyatın ön cərgəsində gedən ədibdir və onun yaratdığı “Harri Potter” silsilə romanları indiki günlərimizdə dünyanın düşündürücü məqamlarını maraqlı üslub təhkiyədə oxucu diqqətini özünə ram edən maraqlı hekayələr toplusudur.

C.K.Roulinqin uşaq ədəbiyyatında mövqeyini və onun yaradıcılıq portretində xüsusi yer tutan uşaq ədəbiyyatı məsələlərini araşdırarkən onun uşaqlığı, yaradıcılıq yolu haqqında aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

31 iyul 1965-ci ildə Bristolun şimal-şərqindən on mil məsafədə olan Yeyt şəhərində göz açan Roulinq, uşaqlıq və gənclik illərində oxuduğu əsərlər sırasında irland fentezi romançısı K.S.Lüisin uşaqlar üçün yazdığı ən məşhur fentezi janrında “Narniya xronikası”, eləcə də Amerika yazıçısı Eylin Qudjun “Ağ mədyan” adlı əsərlərinin rolu və əhəmiyyəti olduğu söylənilir. Hər iki povestdə elə bir portal vardır ki, əsərlərin baş qəhrəmanları bu portalda fantastik dünyaya düşür, bu dünyanın sehr-cəzibəsindən çıxıb bilmir.

K.S.Lüisin “Narniyanın salnamələri”ndə çoxsaylı mifik və nağıl vücutlarına, o cümlədən elflərə, kentavrlara, nimflərə, nəhənglərə, cadugərlərə və başqalarına rast gəlirik. Bu kimi obrazlar C.K.Roulinqin “Harri Potter” romanlar silsiləsində də bədii əksini tapmışdır. “Narniyanın salnamələri” adlı nağıl povestlərinin qəhrəmanı olan Narniyanı əbədi qış dünyasına aparan Ağ Cadugər obrazının C.K.Roulinqin “Harri Potter” ində müəyyən paralelləri aparmaq mümkündür.

C.K.Roulinqin əsərləri ilə tanış olan oxucular adətən yazıçının “Harri Potter” silsilə romanlarını “uşaqlığın bir hissəsi”, “ yaxud ən çox sevilən uşaq romanı” olduğunu açıq etiraf edirlər. Əlbəttə, bütün bunların arxasında yazıçının bədii yaradıcılıq portretinin xüsusiyyətləri, yaratdığı obrazlar, mətnin üslubu, dialoqlar, romanın qəhrəmanlarının nitqində bədii üslubi vasitələr, çalarlar təsvir etdiyi hadisələrlə bağlı oxucunun gözləri qarşısında yaratdığı rəngarəng, semiotik özəlliyi ilə seçilən həyatı lövhələr sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Romanın təhkiyəsinin lakonikliyi, təsvirlərin zəngin dil və işlək ifadələrin ürəyəyatımlığı C.K.Roulinqin uşaq ədəbiyyatında nüfuzlu mövqeyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Qərb, eləcə də rus ədəbiyyatşünaslığında C.K.Roulinqin Harri Potter adlı romanlar silsiləsinin elmi tədqiqat işlərinin, dissertasiyaların predmetinə çevirilməsi ədibin yaradıcılıq emalatxanasında tədqiqat üçün kifayət qədər materialların olduğundan xəbər verir. C.K.Roulinqin Harri Potter romanlarının aşağıdakı adlara layiq bilinməsi də ədibin müasir uşaq nəsrində tanınmış yazıçılardan biri olduğunu təsdiq edir ədəbi tənqid onun əsərlərini “çoxcildli epopeya”, “müasir dünya ədəbiyyatında hadisə”, “sehrli nağıl”, “yaxşı ədəbiyyatı dəyərləndirən hər bir kəs üçün yazılmış kitablar”, “yeniyyətələr üçün fentezi janrında multimedia ensiklopediyası”, “bütün zamanların möhtəşəm saqası”, “minilliyin ən gözəl nağılı” kimi dəyərləndirmişdir[10].

İngilis uşaq ədəbiyyatı sahəsində xidməti olan yazıçı C.K.Roulinqin əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeri haqqında qeyd etmək lazımdır ki, “Harri Potter və sirlər otağı”, “Harri Potter və alov qədəhi”, “Harri Potter və fəlsəfə daşı”, “Harri Potter və Simurq ordeni”, “Harri Potter və Yarımqan Prins” kitabları müxtəlif illərdə “Qanun nəşriyyatı”n da nəşr olunmuşdur.

İxtisasca hüquqşünas olan yazıçı Vahid Məmmədovun “Atropatena” adlı romanı Azərbaycan ədəbiyyatında ilk fentezi romanı kimi qeyd olunur. Yazıçının istedad və təxəyyülünün məhsulu olan əsərlər yaşıdan asılı olmayaraq oxucu mühakiməsinə verilir. Dünya uşaq ədəbiyyatının nümayəndələrinin milli dilə tərcümə olunan əsərləri milli uşaq ədəbiyyatının daha da zənginləşməsinə, əlçatan olmasına və inkişafına müəyyən təsirini göstərir.

Azərbaycanın elmi-ədəbi mühitində müasir Azərbaycan yazıçıları ilə dünyanın, o cümlədən Qərb ölkələri ədəbiyyatının tanınmış yazıçıları arasında müəyyən paralellərin aparılması əslində ədəbiyyatın daha yaxın dərkində vacib və aktual məsələdir. Dünyanın bir sıra universitetlərində müqayisəli ədəbiyyat kafedralarının komparativistika aspektində görülən işləri ədəbiyyatların əlaqələrinin öyrənilməsinə xidmət edir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən Müqayisəli Ədəbiyyat İnstitutunun fəaliyyəti də məhz ədəbiyyatlararası əlaqələrin öyrənilib tədqiq olunması ilə bağlıdır.

Bu da danılmaz bir faktdır ki, C.K.Roulinqin Harri Potterə həsr etdiyi yeddi kitabının hər birində Şotlandiyanın mühiti, həyatının müəyyən lövhə və izlərini görmək mümkündür. Araşdırıcıların bir qismi C.K.Roulinqin Şotlandiya ilə bağlılığı məsələsinə toxunaraq onun anasının yarı şotland olduğunu və ulu baba və nənəsinin isə Arran adasında dünyaya göz açdığını qeyd edirlər. Ədibin Şotlandiyanın Edinburq şəhərində məskunlaşması təsadüfi deyil.

Eləcə də C.K.Roulinqin məşhur “Harri Potter” silsiləsində Şotland mühiti ilə bağlantıları barədə ədəbi-bədii fakt və təsvirləri ədibin Şotlandiya ilə genetik bağlılığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Araşdırmanın sonrakı hissələrində bu haqda təhlil və şərhlərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. [14]

Sistemli psixozanaliz nöqtəyi nəzərindən deyə bilərik ki, C.K.Roulinqin şəxsiyyəti həyatın ən yüksək dəyərində söykənir. Ona görə həyatın mənası məhəbbətdədir, sevgi təkcə səmimi deyil, həm də mənəvidir. [15]

C.K.Roulinq Hans Xristian Andersen mükafatını alan ilk ingilis uşaq yazıçısıdır. O, sehrli nağıllar ustadının dünyaya gəldiyi Odense şəhərində mükafatlandırılaraq ((500.000 kron)60.000 funt sterlinq) bu mükafatı yazıçı adına verilən ən böyük mükafatlardan biri kimi hesab etmişdir.[13]

C.K.Roulinq əsərlərinin ədəbi-estetik dəyərləri və onların ədəbi-fəlsəfi dərkinə, eləcə də zəngin yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektlərinə dair araşdırmaların aparılması, yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsinə yeni istiqamət verir.

Ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, uşaq ədəbiyyatı üçün ən əsas meyarlardan biri tədqiq olunan problemin milli uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisəli təhlillərin aparılması xüsusilə vacibdir. Ədəbi debatlarda bütün dünyada fentezi və antiutopik əsərlərin dəbdə olduğu halda Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrlarda əsərlərin yazılmaması ciddi tənqid atəşinə tutulur. Xüsusilə uşaq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan fentezinin həm mahiyyətində həm də məzmun-mündəricəsində miflə reallığın vəhdəti dayanır.

Ədəbiyyat

1.Hacıyev Vəkil Avropanın Nağıl Ustaları //Andersen.Qrim Qardaşları.Hofman. Hauf. Nağıllar.- Bakı: Yazıçı,1987.- S.3-8. -/Dəf.C.34/. Xəlilli Şahin. Nağıllar Səltənətinin Şahzadəsi- Hans Kristian Andersen. Nağıllar. Bakı; “ Öndər Nəşriyyat”, 2004, S 4-8; Zümrüd. Dünyanın On Məşhur Qadın Yazıçısı (Coan Roulinq) – “Azərbaycan” Jurnal № 4 2018 187-191s

2.Roulinq. Harri Potter Və Fəlsəfə Daşı.Tərcümə Edəni: Fəxrəddin Ağazadə. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013, 436s

3.Xəlilli Şahin. Nağıllar Səltənətinin Şahzadəsi-Andersen Hans Kristian. Nağıllar. Tərcümə Edəni: Mikayıl Rzaquluzadə Bakı; “ Öndər Nəşriyyat”, 2004,160s

4.Громова В.В. Феномен Популярности Жанра Фэнтези В Современной Массовой Литературе Для Детей- Вестник Череповецкого Государственного Университета 2012 • № 4 • Т. 1 С 74-77

5.Исторические И Литературные Источники Романов О Гарри Поттере. Авторский Сборник Серия . "Теория И История Культуры" Москва ; Инион. Ран, 2007,С.46-55

6.Левко, Е. Н. Динамика волшебного мира Дж. К. Роулинг : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е. Н. Левко ; Российский гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. - СПб., 2010. - 20 с.

7. Романов В. А. Специфика воплощения детской темы в современном отечественном фэнтези // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. 2014. № 5. С. 130–133.

8. Смит, Ш. Биография создателя Гарри Поттера Дж.К. Ролинг / Ш. Смит ; пер. А. Мельника. -М. : Астрель : АСТ, 2003. - 314 с.

9. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-sozdaniya-i-zhanrovye-osobennosti-geptalogii-dzh-k-rouling-garri-potter/viewer>

10. <https://fantlab.ru>

11. <https://www.goodreads.com/quotes/31272-i-do-not-love-the-bright-sword-for-its-sharpness>

12. <https://www.sagraphicslk.com/ebooks/free-download-harry-potter-ebooks/>

13. <https://www.theguardian.com/books/2010/oct/20/jk-rowling-hans-christian-andersen-prize>

14. <https://www.theguardian.com/books/2017/jun/29/harry-potter-and-the-philosophers-stone-finally-arrives-in-scots-translation>

15. <https://nataliabaranova.livejournal.com/256995.html>

Резюме

Захра Ханкишиева Алибек

ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ Дж. К. РОУЛИНГА В ГЕПТАЛОГИИ ГАРРИ ПОТТЕРА

Известно, что английская писательница Дж.К.Роулинг, являющаяся автором гепталогии в мировой литературе, завоевала сердца всех читателей от детей до взрослых. Окунув читателей в чародейство и волшебство и тем самым раскрыв «второй» мир и другое измерение, она стала кумиром и молодежным феноменом.

В данной статье исследуется творческий портрет автора серии романов. Прежде всего раскрывается понятие литературного портрета, который необходим для создания целостного художественного образа и литературной текста. Кроме того, выразительная детализация творческого портрета помогает приобретению особого качества изображения.

В ходе исследования, ссылаясь на описание уникальных особенностей Шотландии и шотландской жизни в серии романов, можно прийти к выводу что она имеет генетическую связь с Шотландией и шотландцами. При создании своих работ Джоан Роулинг использовала трактаты и научные исследования по истории Шотландии и этногенезу шотландцев. Такой подход, несомненно, повлиял на ее творческий портрет.

Затронута также тема жанровый принадлежности романа где используется прием жанрового синкретизма. В произведении особенно выделены жанры

фэнтези, волшебной сказки и билдунгсроман. Именно синтез особенностей этих жанров в романе и повлиял на успех у читателей.

Ключевые слова: Гарри Поттер, художественный портрет, образ, художественное творчество, жанр.

Summary

Zahra Khankishiyeva Alibay

CREATIVE PORTRAIT OF J.K.ROWLING IN HARRY POTTER HEPTALOGOY.

It is known that the English writer J. K. Rowling is the author who won the hearts of everyone, from children to adults, in world literature. She is the creator of a series of novels about the adventures of the wizard Harry, which has become a youth phenomenon. She created this heptalogy of novels that has become one of the most widely reading books in history of literature.

The article deals with the creative portrait of a modern English writer, the author of the cycle of novels "Harry Potter". The task of a literary portrait (whatever it is: expanded or brief) is to create an integral artistic image, without which it is impossible to imagine a literary text. Detailing an expressive detail, thanks to which the text acquires a special figurative quality, helps to create it.

Turning to the description of the peculiar features of Scotland and Scottish life in the cycle of the writer's novels, we can conclude that she has a genetic connection with Scotland and the Scots.

Creating the works, J.K. Rowling relied on treatises and scientific research on the history of Scotland and the ethnogenesis of the Scots.

This approach undoubtedly influenced her creative portrait.

In the article author found out syncretism in "Harry Potter" series. Most importantly, the genres of fantasy, fairy tales and bildungsroman stand out in the novel. The synthesis of the features of these genres in the novel influenced its success.

The work of J. K. Rowling has become a remarkable phenomenon in modern English literature and has also made an important contribution to instilling a love of reading in the culture of the modern generation and educating them in a modern way.

Key words: Harry Potter, artistic portrait, character, artistic creativity, genre.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Məmmədova Samirə Arif

İçindəkilər:

DİLÇİLİK

KÖNÜL DƏNZİYEVƏ

FOLKLOR MATERIALLARININ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURLARININ
KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASITƏLƏR..... 3

RAHIMA MAMMADOVA

DADASHOVA AYBENİZ

THE ROLE OF AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING
FOREIGN LANGUAGES IN TECHNICAL UNIVERSITIES..... 11

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA

AZƏRBAYCANDA ANA DİLİNDƏ İLK ORTA MƏKTƏB VƏ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN
İBTİDAİ SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ
TƏDRİSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ HAQQINDA 19

MƏMMƏDOVA AYGÜN CAHAN

LÜĞƏTÇİLİYİN FORMALAŞMASI ÜSULLARI VƏ ƏSAS VƏZİFƏSİ..... 28

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏR SİSTEMİNDƏ POLEODİOLEKT VƏ
NEODİALEKT SAMİT UYGUNLUQLARININ LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 37

HƏSƏNOVA NƏZAKƏT ASLAN Q.

MƏTN DƏ SEMANTİK CƏHƏTDƏN MƏNANIN
AÇILIŞINDA İMPLİKASIYANIN ROLU 46

İRADƏ İSGƏNDƏRZADƏ

“İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VƏ SKANDİNAV VARIANTLARININ
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 55

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN ANTONİMLƏRİN SEMANTİKASI 62

АБДУЛРАГИМОВА ГОИЧА ВАСИФ

РАЗВИТИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ- ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ
АСПЕКТОВ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ 68

KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL DIALEKTLƏRİNDƏ
(Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) qırçaq və oğuz dillərinin izləri..... 78

ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI

ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI 84

BAYRAMOVA NURLANA

İNGİLİS NAĞİLLARINDA KONSEPTUALLAŞMA 91

HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI

İNGİLİS DİLİNİN QƏDİM QOHUM DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN LÜĞƏT
TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNƏN QƏRB MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 101

KÖNÜL HƏSƏNOVA KAMRAN QIZI “TİFLİS ƏYALƏTİNİN MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ”NDƏ İŞLƏNƏN TOPONİMLƏRİN STRUKTUR TƏHLİLİ VƏ DERİVATİV İMKANLARI	108
SEVİNC FƏXRƏDDİN QIZI HÜSEYNOVA C.OSTİN VƏ İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İNSANIN DAXİLİ ORQANLARI İLƏ ASSOSİASIYA OLUNAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR	115
AYSEL RASIM QIZI ABDULLAYEVA DİLDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ İFADƏ TEXNOLOGİYALARI.....	123
ZAMANOVA XALİDƏ YAÇAR QIZI TEYMUROVA RASİMƏ ŞAHİD QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ TƏDRİSİ ÜSULLARI.....	131
HƏSANOVA NAZDI VƏLİ QIZI CONCEPTS OF COGNITIVE LINGUISTICS	139
SADIXOVA SARIGÜL ORUC TEXT PERCEPTION	145
ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI HÜSEYNOVA NIGAR ƏHƏD QIZI ПОЛЬЗА ПОЛЕБНЫХ ИГР В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ.....	151
ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI HÜSEYNOVA NIGAR ƏHƏD QIZI DISCOURSE AT THE PHILOLOGICAL LEVEL	158
OSMANOVA MƏLAHƏT NAZİM qızı HANS NOSSAKİN “D’ARTEZ İŞİ” ROMANINDA EKSPRESSIONİZMİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	166
İRADƏ İBRAHİMOVA MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN FUNKSIYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	175
NURANƏ ALLAHVERDİYEVA AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞİRDƏLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI	184
TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ İRADƏ İSA QIZI İMANOVA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	191
ABIYEVA V.G. SAFIXANOVA A.H. MORPHOLOGICAL AND SYNTACTICAL CHANGES IN ENGLISH GRAMMAR.....	198
ИСМАИЛОВА ГЮЛЬНАРА, БАДАЛОВА ИРАДА НЕКОТОРЫЕ НЮАНСЫ ПРИ СРАВНЕНИИ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ ИХ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ.....	205

MUSAYEVA ELZANƏ MƏMMƏD REKLAM SLOQANLARININ NÖVLƏRİ: TƏSİR VASİTƏLƏRİ	211
MƏRYƏM ƏSƏDOVA NAMİQ FELİ XƏBƏRƏ MALİK OLAN CÜMLƏLƏRDƏ ASPEKTUALLIQ	219
MƏTANƏT İBRAHİMOVA TEKNİKİ UNİVERSİTETDƏ İNGİLİS DİLİNİ ÖYRƏNƏN TƏLƏBƏLƏR ARASINDA LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞMASI	228
XUDİYEVA ARƏSTƏ İXLAS ZOOİNİMLƏRİN SEMANTİK MƏNASI TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASSI KİMİ.....	236
GÜNEL VƏLİYEVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSU: STATİSTİK TƏHLİL.....	243
XOSHGEDEM EHMEDOVA FOREIGN ELEMENTS IN THE ENGLISH LANGUAGE	252
LALƏ MİRZƏYEVA ZAUR QIZI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	261
NİGAR HƏSƏNOVA, LƏMAN AXUNDOVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	267
ARZU MƏMMƏDOVA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MOTİVASİYANIN ÖNƏMİ.....	274
SEHRAYƏ MƏMMƏDKƏRİM QIZI NƏBİYEVA THE REPLACEMENT OF THE CLASSIC METHODS BY THE MODERN METHODS IN TEACHING ENGLISH	280
ƏFSANƏ BƏŞİRZADƏ PEDAQOJİ PEŞƏNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	287
NAILA GASIMOVA CHARACTERISTICS OF SPEECH COMPETENCE IN PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS	295
HACİYEVA CANSƏL KAMANDAR QIZI MİFOLOJİ ZAMAN – “ÜNVANSIZLIQ” METAFORASI	305
E.SÜLEYMANOV & M.ŞAHİNGÖZ TARİH EĞİTİMİ VE PSİKOLOJİ	310
GÜLÖYŞƏ ƏHMƏDZADƏ MONOLOJİ İSTİQAMƏTDƏ NƏSR MƏTNLƏRİNİN SUAL CÜMLƏLƏRİNİN QRAMMATİK-SEMANTİKASINI FORMALAŞDIRAN MÖRFOLOJİ VASİTƏLƏR.....	318

TƏRANƏ MEHDİYEVA MƏDƏNİYYƏTƏ XAS ƏŞYALARIN TƏRCÜMƏ STRATEGİYASI	327
ARZU ZEYNALLI BAĞÇALARDA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI	335
ŞİRİNOVA İZAURA FÜZULİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SPESİFİKASI VƏ ONLARIN TƏSNİFATINA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR	341
BABAYEVA RANA ALI İLDRİMZADA LALA JAHANGİR LANGUAGE SKILLS OVERVIEW	349
RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA QƏDİR QIZI İSPAN İQTİSADI TERMINLƏRİ VƏ ONLARIN YARANMASI	356
RÖYA QƏHRƏMANOVA AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN FRAZEOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ	363
MUSTAFAEVA NƏRMIN KAMİL HİPERBOLA ANLAYIŞI VƏ ONUN ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	372
NURİYEVA Aysel YUSİF QIZI MÜASİR DİL MÜHİTİNDƏ DİNİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRDƏN İSTİFADƏ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİ NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)	378

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SALATIN ALI QIZI ƏHMƏDOVA GÜLXANI PƏNAHIN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ	386
YEGANƏ HÜSEYNOVA DƏRİN AXTARIŞDA OLAN, NARAHAT DÜŞÜNCƏLƏR ŞAİRİ	392
HÜSEYNOVA PƏRİXANIM SOLTAN QIZI MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR POEZİYASI	399
ZİBAHƏT NƏSİROVA AYNUR SURXAYEVA KLASSİK ALMAN ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM VƏ HUMANİZM MEYİLLƏRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI	409
ОФЕЛИЯ МУРАДОВА РАЗВИТИЕ ЛЮБОВНОЙ ТЕМАТИКИ В РАССКАЗАХ НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ	416
HƏŞİMOVA AYNURƏ ABDULLA qızı QAFQAZ ALBANİYASINA MƏXSUS XRİSTİAN ABİDƏLƏRİNDƏ BARELYEF ƏNƏNƏSİ	426
ГАСАНОВА САМИРА ШАМИЛ ФРЕСКИ В ХРИСТИАНСКИХ ПАМЯТНИКАХ КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ	437

VÜSAL MƏMMƏDZADƏ “TWITTER” (“X”) PLATFORMASINDA GÜNDƏM MÖVZULARI İLƏ BAĞLI İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ	445
NAİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ KOREYA ƏDƏBİYYATININ MAARİFÇİLİK DÖVRÜNDƏ POEZİYA (1910—20-ci illər).....	453
KAZIMZADƏ MƏRZİYYƏ İBRAHİM QIZI NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MÜASİRLƏRİNİN YARADICILIĞININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	461
MÜZƏFFƏRLİ AYŞƏN HABİL QIZI PEYAMİ SAFANIN “YALNIZIQ” ROMANININ TƏHLİLİ	467
RƏFİYEVA XURAMAN ƏLİ TƏLƏBƏLƏRDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU	475
MƏMMƏDOVA NAHİDƏ UMUD QIZI YUSUF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI HEKAYƏLƏRİNDƏ YUXU MOTİVİNDƏN İSTİFADƏ	481
XANKİŞİYEVƏ ZƏHRA ƏLİBƏY ROULİNQ BƏDİİ PORTRET YARADICISI KİMİ	488

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 30.01.2024
Şərti çap vərəqi 27,5. Sifariş № 45
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4